

Baş redaktor:

Afaq Məsud

Redaksiya heyəti:

Vaqif Bayatlı Odər

Zakir Fəxri

Saday Budaqlı

Yaşar

Zahid Sarıtorpaq

İlqar Əlfi

Mahir N. Qarayev

Etimad Başkeçid

Məsul katib:

Əlisəmid Kür

Redaktor:

Əyyub Qiyas

Kompüter tərtibatı:

Aqil Əmrahov

Korrektorlar:

Selcan Məmmədli

Böyükxanım Kərimova

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında
Tərcümə Mərkəzi

“XƏZƏR” 3 / 2016
(Dünya ədəbiyyatı dərgisi)
232 səh.

ISBN 978-9952-503-30-2

© Azərbaycan Respublikasının Nazirlər
Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi,
Bakı-2016

B U S A Y D A

NOBEL KÜRSÜSÜ

Nadin Qordimer – nobel nitqi, hekayələr 5

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Elçin – “Baş” 35

POEZİYA

Nikolay Rubtsov – şeirlər 87

HEKAYƏ

Şervud Anderson – üç hekayə 91

MEMUAR

O.F.Yelişev, A.M.Sprints – “Dahilərin
yaradıcılığında şəxsiyyət və xəstəliklər” 111

MAGİK ROMAN

Alvaro Kunkero – “Musiqinin qeydləri” 123

TƏDQIQAT

Nizami Cəfərov – Lev Qumilyovun “passionarlığı”ı..151

İTALİYA NƏSRI

Alessandro Barikko – “Budman sindromu” 166

TEATR

Valeri İvanov-Taqanski – “Zəfər və ilğım” 174

KORİFEYLƏR

Lion Feyxtvanger – “Toledolu yəhudi qız” 206

SƏHNƏ

Semyuel Bekket – “Düyün” 217

ƏDƏBİ MOZAIKA 225

NADİN QORDİMER

5

2016

Nobel kürsüsü. Nadin Qordimer

1923-cü il noyabrın 23-də Cənubi Afrika Respublikasının Yohannesburq şəhərində anadan olub. “Üz-üzə” adlı ilk hekayələr toplusu 1949-cu ildə çapdan çıxıb.

“Yadellilərin torpağı” (1958), “Təsadüfi sevgi”(1963), “Altı fut torpaq” (1956), “Açıqlamaq olmaz” (1965), “İtirilmiş burjua dünyası”(1966), “Fəxri qonaq” (1971), “Qoruyucu”(1974), “Burgerin qızı”(1979), “Culaya xalqı” (1981) romanları yazıçıya dünya şöhrəti qazandırdı.

1991-ci ildə ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülüb.

2014-cü ildə Yohannesburqda vəfat edib.

Nobel nitqi

YAZI VƏ VARLIQ

Əvvəl söz vardı...

Söz sahibi Tanrı idi, söz Tanrının idi, söz ilkinlik idi. Amma bəşər mədəniyyəti tarixində söz əsrlər boyu həm dünyəvi, həm dini mənalar daşdı. Söz səlahiyyət, nüfuz göstəricisi oldu; təhdidedici əqidələrin ifadəçisinə, axşam saatlarında TV-də tokşouya, müdrik kəlama, bəlağətə çevrildi...

Söz fəzanı dolaşır, kosmosdakı süni peyklərlə toqquşub orbitini dəyişir, amma mənası dəyişməz qalır. İndi söz qopub gəldiyi asimana həmişəkindən daha yaxındır. Lakin mən və mənim kimi insanların aləmində onun bu transformasiyası çox-çox əvvəllər baş tutmuşdu – o zaman ki, söz hələ daş kitabələrə həkk olunur, papirus üzərində yazılırdı; o zaman ki, səsdən təhkiyəyə, təhkiyədən işarələrə oxunuşa, sonra isə yazıya çevrilərək, perqamentdən başlayıb Qutenberqə kimi yol qət etmişdi. Bu yol, təkcə sözün yox, həm də yazıçının yaranış hekayətidir.

Nə qədər qərribə olsa da, bu proses daim ikitərəfli olub: eyni zamanda həm yazıçının özünü və onun məqsədini, həm də bəşər mədəniyyətində insan növünün yerini formalaşdırıb. Bu dəyişikliklər fərdin yaranması və inkişafı boyu – yeni hüceyrə halından mükəmməl orqanizmə çevrilənədək – fiziki anlamda baş veribsə, demək, bunun hamısını özündə ehtiva edib. Bununla yanaşı elə insanın öz təbiətində

də baş verən fiziki inkişafda bir uyğunlaşma müşahidə olunub. Biz yazıçılar, əslində həmin məsələnin həllini tapmaq üçün təkamül yolu keçmişik. Borxesin məşhur “Tanrı yazısı” hekayəsində təsvir olunduğu kimi – zindana salınmış, gün işığını yalnız qısa zamanda görənlər bir əsir həyatın mənasını yaqar dərisindəki naxışlarda tapmağa çalışdıq, biz də ömrümüzü cəmiyyətdə, kiçik parçası olduğumuz dünyada əldə etdiyimiz bilgiləri məhz sözlər vasitəsilə aydınlaşdırmağa sərf edirik. Bizim mürəkkəb, məhz bu mənada son dərəcə əhəmiyyətli fəaliyyətimiz yazını daim özümüzün və dünyanın, fərdin və cəmiyyətin tədqiqat alətinə çevirir.

Burada var olarkən

İnsan, yeganə canlıdır ki, “niyə” sualına cavab axtarışında olan ali şüur ona bir mükafat, yaxud bir lənət kimi verilib. Bu, təkəcə ruhanilərin, filosofların müxtəlif zamanlarda “biz nədən burdayıq?” sualına fərqli xalqlar üçün qənaətbəxş cavab axtardığı, elmin hər şeyi yerli-yataqlı dərk etməyimiz üçün sistemli bir idrak mexanizmi işləyib hazırlamadan, qarşıdakı minillikdə dinosavrlar kimi tamamilə məhv olacağımız barədə maraqlı şərhlər verdiyi əzəmətli ontoloji problem deyil. Zaman keçdikcə, insanlar nisbətən azad olduqları üçün niyə nəsil artırıdıklarını, ölümün mahiyyətini, ilin fəsillərini, torpağı, dənizi, küləyi, ulduzları, Günəşi və Ayı, saysız-hesabsız təbii fəlakətləri də izah etməyə can atırdılar. Yazıçıların sələfi sayılan şifahi ədəbiyyat yaradıcıları ağızdan-ağıza ötürülən əfsanələrdə həyatın gündəlik axarını, yeni görünən reallıqları özlərinin təxəyyül istedadı ilə bəzəyir, sözün mübhəmləri, gizliyəni əks etdirmək gücündən bəhrələnib həyat sirlərini hekayə şəklinə salırdılar.

Rolan Bart “Əfsanələrdə xarakterik olan nədir” sualına belə cavab verir: “Məzmunu formaya çevirmək”. Əfsanələr məhz bu yolla məlumla məchul arasında

vasitəçilik edən hekayələrdir. Klod Levi-Stross isə mifləri sehri nağıllarla detektiv hekayələr arasında yer alan bir janr olduğunu söyləməklə sanki onun ecazını aşağılayırdı. Biz burada var ikən bunları kimin yaratdığını bilmirik. Lakin ümidverici nəsnelər də var – bir şeyin cavabı yoxdursa, deməli, onu axtarmaq, tapmaq olar. Əfsanə – sirr üstəgəl təxəyyülə bərabərdir. Tanrılar, insan xislətli heyvanlar və quşlar, ximeralar, fantasmaqorik məxluqların hamısı təxəyyülə sığmayan sirləri izah edib mühakimə yürütməyə əsas verir. İnsanlar və onların dost bildiyi məxluqlar o hekayələrin real obrazlarıdır, lakin Nikos Kazantzakis qeyd etdiyi kimi “incəsənət cism deyil, onu yaradan qüvvələrin tərənnümüdür”.

Artıq təbii hadisələrin isbatlanmış izahları var və bu izahlardan doğan yeni suallar da meydana çıxır. Elə bu səbəbdən də, mifləri arxaik bir şey hesab etməyimizə baxmayaraq, o hələ də bir o qədər tükənmiş janr deyil. Bəzi cəmiyyətlərdə miflər uşaqları yatırtmaq üçün oxunan nağıllarla məhdudlaşdırılsa da, bizim məqamədəniyyətdən kənarında, dünyanın meşələre və səhralara ayrılan hissəsində canlı olaraq yaşamaqda, incəsənəti fərd ilə həyat arasında əlaqələndirici kimi təqdim etməkdədir. O, İkar kimi Betmen və onun müasirlərinin cildinə girib dünyanı təhdid edən qüvvələrin öhdəsindən gəlir, heç vaxt uğursuzluq girdabına yuvarlanmır, bütün kainatı dolaşib yenidən geri dönür. Lakin, bu yeni əfsanələr çox şeyi aydınlaşdırmağa, öz varlıqlarından doğan dəhşətlərə cavab olan nəsnelərlə qarşılaşmaq istəməyən insanları yayındırmağa, onların fantaziyası üçün bir çıxış yolu qoymağa çalışmır. (Bəlkə də, indi yaşadıkları planeti məhv etməyə qadir müxtəlif vasitələrə

malik olduqlarından az qala tanrılaşan insanların öz güclərindən çəkinməsi, gələcək həyatlarından çox nigaran qalması, təsəllini bu mövzuda komikslər, fantastik filmlər yaratmaqda tapması müsbət bir şeydir.)

Amma mövcudluğumuzun, varlığımızın təsir gücü hələ də qalıb. Müasir, məşhur mif yaradıcılarından fərqli olaraq, bu güc davamlı şəkildə bir yazıçı kimi, eynən qədim miflərin etdiyi cəhdlərəbənzər təşəbbüslər göstərməkdədirlər.

Yazıçıların bu məşğuliyyətə yanaşması, onun üzərində müxtəlif təcrübələr aparması bəlkə də hər şeydən çox ədəbiyyatşünaslığın tədqiq obyektı olub və olmaqda davam edir. Yekun konsepsiyaların nə olmasından, yazıçıların ədəbiyyat tarixinin xronikasında hansı kateqoriyalı mikrofayllarda saxlanılmasından asılı olmayaraq, bizim təbiətə – dərk edilən və onlardan kənarda yaşayan dərk edilməz həqiqətlərə – münasibətimiz bütün elmlərin əsasıdır. Reallıq bütün element və mahiyyətlərdən yarandığı üçün zəka bəzən aşkar olur, bəzən isə sirlə və görünməz qalır. Modernizm və post-modernizmin, strukturalizm və poststrukturalizmin köhnə psixoloji təhlilləri kimi, bütün ədəbi tədqiqatlar da əslində eyni sonluğa yönəlir: hər şeyi əbədiyyətə bağlamaq və (əgər bizim üçün müəmma olanlar, həqiqətdə gizli qalanlardırsa, onda bəs əbədiyyət nədir?) həyatın gücləri haqda yazıçı idrakının əz etdiklərini metodologiya ilə dəqiqləşdirmək. Lakin həyat mahiyyət etibarını təsadüfdür; mövcud şəraitdən, onu qavramağa çalışan şüurun səviyyəsindən asılı olaraq həmişə şəklini dəyişir. Deməli, təbii bir forması yoxdur və bu o deməkdir ki, təsadüf elementinin böyük rol oynadığı yazı da heç vaxt real və gerçək ola bilməz. Hər hansı

bir metodologiyaya istinad edərək yazını real həyatla eyniləşdirmək təşəbbüsü maraqlı olsa da, mümkünsüzdür. Buna nail olmaq üçün hansısa bir mətnədən imtina etməyin özü də, müəyyən mənada öz yazdığını təkzib etməkdir. Əslində yazının quruluşunu dağıtmaq yeni parçalardan fərqli konstruksiya qurmaqdan başqa bir şey deyil. Roland Bart Balzakın “Sarrasin” hekayəsinin filoloji və semantik təhlilində bunun mümkünlüyünü qəbul etdirərək, çox gözəl şəkildə həyata keçirir. Beləliklə, ədəbiyyatşünas alimlərin özləri də nəticə etibarını ilə həm də bir növ hekayəçidirlər.

Ola bilərmə ki, həyatı dərk etməyin incəsənətdən başqa yolu olmasın? Yazıçılar öz işlərini təhlil etməzlər; əgər etsəydilər, bu dərin uçurumun üzərindən keçən kəndirin üstüylə yeriyərkən aşağı baxmağa bənzəyərdi. Yazıçılıq prosesini mistikləşdirməməyə, onun hansı mənəvi gərginlik bahasına yarandığını təcəssüm etdirmək üçün, yazar riskli uçurumlardan keçməli, öz söz bayrağını bir tədqiqatçının fəth edəcəyi söz zirvəsinə sancmağı bacarmalıdır. Yeyts pilotunun uçuşunda bir-birinə zidd olan “daxili sevincin tənhalığı”, bir də kütləvi üsyanda doğulmuş “qorxunc gözəllik” birləşib; E.M.Forsterin səmimi şəkildə “sadəcə qoşul” deməsi; Coysun “sükut, hiylə və sürgün” arasındakı seçimi; Simon Bolivarın simasında, daha müasir olan – Qabriel Qarsiya Markesin labirinti başqaları üzərində olan istənilən hakimiyyətin, əslində bir təkzib edilməz gücə – ölümə tabe olduğunu göstərir. Bütün bunlar yazıçıların həyata baxışının sonsuz və çoxşahəli yanaşmaları nəticəsində sözün köməyi ilə ərşəyə gələn nümunələrdir. İstənilən yazıçı ancaq cib fənəri “olmağı” arzulayır və yalnız müstəs-

na hallarda Çestertonun Flambosu kimi onların arasından çıxan dahilər, Çestertonun Flambosu kimi, real həyatla zəngin olan insan təcrübəsinin qorxunc, qorxunc olduğu qədər də gözəl cəngəlliklərinə qəfil işıq tutmaq istəyir.

Entoni Börçes bir dəfə ədəbiyyatın tərifini belə vermişdi: “dünyanın estetik tədqiqi”. Mən deyərdim ki, yazı yazmaq, sadəcə onun estetik mənə daşımalarını anlamaq üçün deyil, həm də bir çox yeni şeyləri kəşf etmək üçündür.

Söz əta edilənlərdən biri necə yazıçı ola bilib? Şəxsi təcrübələrimin nə dərəcədə maraqlı olub-olmadığını deyə bilmərəm. Onların müstəsna maraq kəsb edəcəyini düşünürəm. Heç şübhə yoxdur ki, diqqət mərkəzində məhz yazıçının olduğu belə mötəbər, illik bir məclisdə dinlədiyiniz fikirlərin, dəfələrlə qələmə alınmış başqa tarixçələrə xeyli oxşarlığı var. Məncə, nə mənim yazdıqlarımın, nə də söylədiklərimin reallığı təxəyyüllərimdəki qədər ola bilməz. Yaşamaq, düşünmək hələ iş, əməl deyil, çünki qaçmaqla kifayətlənmək, axtarıyla seçim arasında vurnuxmadır. Onların hər ikisinə şəkil verib işə çevirən iş təxəyyüldür. İcazəniylə özümlə bağlı kiçik bir şərh verirəm. Güman edirəm ki, məni səmimi yazıçı adlandırmaq olar. Çünki sizdən biri olmaq üçün heç bir məxsusi qərar verməmişəm. Əvvəllər dolanışığımın mütaliədən, öyrənməkdən çıxıb biləcəyini düşünməzdim. Mən həyatı qavrayıb anlamağı – əşyaları görmək, duymaq, hiss etmək arzusuyla uşaq kimi sevinərək yazırdım; tezliklə, daxilən məni qayğılandıran, bir təlatüm yaradaraq müəyyən forma kəsb edən emosiyalarım yazı şəkli alaraq aydınlaşdı və mənə bir təskinlik, sevinc bəxş etdi. Kafkanın bir kiçik, ibrətə tamiz hekayəsində: “Mənim üç itim var:

Hold-him (Tut onu), Seize-him (Qap onu) və Nevermore (Bir daha heç vaxt). Hold-him Seize-him Şipperke cinsindən olan balaca itlərdir. Əgər tək olsaydılar, heç kəsin diqqətini cəlb etməzdilər. Lakin onların yanında Nevermore da var və bu it bildiyimiz cinslərdən deyil – lap adi həyat itidir. Lakin o qədər əzəmətlidir ki, hətta yüzillik seleksiya eksperimenti belə bu gözəlliyi yarada bilməz. Mənim Nevermorem qaraçıdır”.

Mən də boya-başa çatdığım Cənubi Afrikanın qızıl mədənləriylə zəngin kiçik şəhərində bir küçə iti idim və kimsə məni Great Dane kimi xarakterizə edə bilməzdi. Təbii ki, məndə şəhər əhalisinə xas xüsusiyyətlər yox idi. Mən bir qaraçı idim, işlənməkdən paxır atmış sözləri lehimləyir, oxuyub öyrənməklə yazı vərmişlərimi cilalayırıdım. Yerli kitabxana mənim məktəbim idi. Prust, Çexov, Dostoyevski sadalaya bildiyim nadir şəxslərdəndir ki, yazıçı kimi yetişməyimdə onlara minnətdaram – mənim professorlarım onlar idi. Bəli, mən həyatımın həmin mərhələsində “kitablar başqa kitablardan doğur” nəzəriyyəsinin əyani sübutu idim. Ancaq uzun müddət belə qalmadım və düşünürəm ki, hansısa potensialı olan yazıçı daim belə qala bilərdi.

Yeniyyətlik çağında fərqli olmaq istəyi insanlarda ən əvvəl seksual meyillər vasitəsi ilə yaranır. Bundan sonra uşaqların çoxu üçün təxəyyül zənginliyi diqqət mərkəzindən çəkilir və özünü daha çox oyunlarda göstərir, ön plana isə sevgi istəkləri çıxır. Bu, hansısa bir sahədə sənətkarə çevrilənlər üçün doğuşdan sonrakı ilk həyat böhranıdır: onların təxəyyülü tamamilə başqa diapazona keçir, subyektivlik yeni, daha güclü emosiyaların ifadəsində onlar üçün ötürücü naqilə

çevrilir. Bununla da yeni qavramalar yaranır, yazıçı digər insanların həyatına daxil olmağa başlayır. Beləliklə bir-birindən təcrid olunmuş mövqedə dayanmaqla bir-birinin həyatında iştirak etmək prosesi gerçəkləşir.

Mən fərqində olmadan, özümü həyati mövzulara həsr etmişəm. Ölüm, öldürücü bir zərbənin faciə ilə bitməsi, pişiyin parçaladığı göyərçin haqda uşaq analizləri, ya da məktəbimizə gedən yolda gördüklərim vasitəsi ilə irqçilik beləsinin ibtidai dərki, bu belə qarşısında yaşadığım qorxu ilk hekayələrimdə yer alırdı. Bizim mədəncilər şəhərində ingilis müstəmləkəçisi olan ağdərili dükançıların, anbardarların müəyyən etdiyi sosial bölgüyə görə, həmin dükanların müştərisi olan, Şərqi Avropadan gəlmiş mühacirlər qaradərili şaxtaçılarla bir yerdə, cəmiyyətin ən aşağı pilləsində qərar tuturdular. Yalnız uzun illərdən sonra dərək etdim ki, əgər həmin o aşağı təbəqənin qaradərili uşağı olsaydım, bəlkə də, yaza bilməzdim, çünki əlimə qələm alıb yazmağıma səbəb olan kitabxanamız qaradərili uşaqların üzünə bağlı idi. Mənim təhsilim ən yaxşı halda çox formal və səthi olmuşdu.

Başqalarına müraciət etmək imkanı yazıçının inkişafında ikinci mərhələdir – yazdıqlarını onları oxuya biləcək hər kəs üçün nəşr etdirmək. Təbii ki, bu, nəşr prosesi haqqında sadələvh fərziyyə idi və yazıçının beynində xüsusi oxucu auditoriyasının nəzərdə tutulmadığına inanmayan mütləq əksəriyyətdən xəbərdar olduğum üçün, bu fikrim elə indi də dəyişməz qalır. İndi də digər müşahidəmə toxunum: şüurlu və ya təhtəşüur nəfs yazıçını mətndə yazılanları – həm bəyənilənləri, həm də elə bəyənilməyənləri –

gözucu da olsa izləməyə məcbur edir. Belə olduqda, elə həmin nəfs Evridikanın ovsunlu baxışı kimi, yazıçını məhv olmuş istedadın kölgəsinə aparacaq şimikləndirici, cazibədar bir tikəyə çevrilir.

Borxes nə vaxtsa yazılarını dostları üçün və bir də vaxtını keçirmək məqsədilə yazdığını demişdi. Məncə, onun bu sözlərini, çox vaxt ittiham kimi səslənən “Kimin üçün yazırsız?” sualına qeyri-ciddi, lap qıcıqlandırıcı cavab saymaq olar. Eləcə də Sartrı, “yazıçı bəzən qələmi yerə qoymalı, tamam başqa bir yol seçib irəliləməlidir” fikirlərini bilirsiniz nə vaxt deyib? O vaxt ki, qələmi yerə qoyaraq dünyadakı ədalətsizliklərdən doğan narahatlıqlarla mübarizə aparmaq üçün ən yaxşı yolun məhz yazmaqla gözəlləşdirmək olduğunu bildiyi ərəfədə içində baş qaldıran münəqişənin mənəgənəsində sıxıldığı, həll edilməmiş münəqişədən doğan dərin məyusluq anında. Şübhəsiz ki, həm Borxes, həm də Sartr tamam fərqli prizmalardan yanaşaraq ədəbiyyatın məqsədini inkar edərkən, həyatın araşdırılmasında şərtsiz və danılmaz ictimai yükün olmasını çox gözəl bilirdilər. Həmin o ictimai yük ki, şəxsi (yəni dostlar arasında) və ictimai rollar (yəni etiraz nümayişləri) ondan qaynaqlanır. Borxes hər nə qədər desə də, təkcə öz dostları üçün yazmadı, çünki onun əsərləri işıq üzü gördü və biz onun əsərləri ilə mükafatlandıq. Sartr isə 1968-ci ildə barrikadalarda döyüşə-döyüşə belə, yazmağına ara vermədi.

Bununla bərabər, “kimin üçün yazırıq” sualı yazıçını daim usandırır, çap olunan hər əsər onun belinə yüklənir, sonra da qərəzli, birtərəfli mövqə nəticəsində ya tərif, ya da böhtan şəklində belini əyir. Bu məsələyə ən yaxşı yanaşma Kamyudan

gəlib. “Hər kəs kiməsə ya tam xidmət edir, ya da, heç eləmir. Əgər insan çörəyə və ədalətə ehtiyac duyursa, öz tələbatını ödəmək üçün lazım olan hər şeyə əl atırsa, o zaman mütləq saf, qeyd-şərtsiz gözəllik də nəzərə alınmalıdır, çünki bu da insan qəlbinin, insan ruhunun qidasıdır”. Beləliklə, Kamyu insanı “məşğul olduğu işdə dəyanət və istedad göstərməyə” səsləyirdi. Markes isə bədii ədəbiyyatın vəzifəsini belə müəyyən edirdi: yazıçının inqilab naminə edə biləcəyi ən gözəl xidmət, bacardığı qədər gözəl yazmaqdır.

Hər iki şərhin biz yazıçılar üçün kredo olduğuna inanıram. Onlar real həyatda mövcud olan və müasir yazıçıların üzləşəcəyi konfliktləri birbaşa həll etməsə də, ən azından bunun mümkünlüyünü açıq-aydın ortaya qoyur.

Müəyyən zaman və məkan çərçivəsində var olarkən

Daha doğrusu, ədəbiyyat üçün müəyyən nəticələri olan ekzistensialist yanaşma.

Çeslav Miloş bir zaman fəryad edərək: “Dövlətlərə və insanlara xidmət etməyən poeziya nəyə lazımdır?” – deyirdi. Brext isə o dövrlər haqda yazırdı ki, “o vaxtlar, az qala, ağaclar haqda danışmaq da cinayət sayılırdı”. Çoxumuz həmin məkanlarda, həmin zamanlarda yaşayaraq yazıb-yaradarkən məyusluğa qapılmışıq. Sartırın yuxarıda təqdim etdiyi çözümlə yolu artıq senzuraya uğramış, onun yazdığı yasaqlanmışdı. Hal-hazırda belə təzyiqlərə məruz qalan yazıçıların dünyasında bu heç bir mənə kəsb etmir. Oralarda, söz azadlığından çox-çox uzaq olan yerlərdə yazarlar həbsxanadan bir parça kağızı yollamaq üçün öz həyatlarını risk altına atırdılar və indi də atırlar. Ontogenezini öyrəndiyimiz həyat şəraitində xeyli bu qəbil təcrübələr

var. Bizim yanaşmamız, Nikoz Kazantzakisın təbirincə desək, “zəmanəmizin dəhşətli ritmi ilə ayaqlaşan bir qərar qəbul etməkdir”.

Bəzilərimiz yazdığımız kitabların öz ölkələrimizdə illərlə oxunmadığını, qadağan edildiyini görürük, amma yenə yazmağa davam edirik. Yazıçıların çoxu məhbəslərə salınıb. Təkcə Afrikaya baxsaq, görürük ki, Şoyinka, Nquqi-va Thionqo, Cek Manpanje öz ölkələrində; Ceremi Kronin, Monqan Uoilli Serote, Breyten Breytenbax, Denis Brutus, Caki Seroke isə mənim vətənim Cənubi Afrikada göstərdikləri cəsarətə görə həbsxanaya atılsalar da, lakin bir yazar kimi, hüquqlarından istifadə edərək, heç olmasa, ağaclardan danışmağa davam ediblər. Tomas Manndan tutmuş, Çinua Açebeyə kimi bir çox dahilər müxtəlif ölkələrdə elə siyasi sıxıntı və təzyiqlərə, sürgünlərə məruz qalıblar ki, onların bir qismi sonradan yazıçı kimi dirçələ bilməyib, digərləri isə o məhrumiyətlərdən, ümumiyyətlə, sağ çıxmayıblar. Mən Cənubi Afrikalıları – Kan Temba, Aleks la Quma, Nat Nakasa, Todd Matşikizani xatırlayıram. Cozef Rotdan tutmuş Milan Kunderaya kimi, bəzi yazıçıların yarım əsr boyunca yeni əsərlərini əvvəlcə öz dillərində yox, xarici dildə çap etdirmələri də səciyyəvi haldır.

1988-ci ildə dövrün təhlükəli ritmi götürməmiş bir azgınlıqla elə sürət aldı ki, yazıçılar sözə itaət etməyə dəvət olundu. Müasir dövrün çox geniş bir zaman kəsiyində maariflənmə mərhələsinin yazıçıları həqarətə, yasaqlara məruz qalır, siyasətdən başqa səbəblərlə də sürgün edilirdilər. Flober “Madam Bovari”dəki əxlaqsızlığına görə məhkəməyə cəlb edilir, Strindberq “Evlilər”inə görə kafirlikdə ittiham olunur, Lourensin “Ledi Çatterleyin məşuqu”na

yasaq qoyulur. Riyakar burjua mənəviyyatına qarşı işlənən belə “cinayət”lərə çox nümunələr göstərmək olar. Elə siyasi diktatorluğa etirazı da “xəyanət” sayırdılar. Fransa, İsveç və Britaniya kimi ölkələrdə ifadə azadlığına qarşı bu cür ittihamların irəli sürülmədiyi dövrdə belə, gücünü sosial dəyərlərdən daha geniş yayılmış, istənilən siyasi rejimdən daha güclü olan bir nəsnədən alan qüvvələrinin qorxunc hakimiyyəti baş qaldırmışdı. Dünyəvi dinin çıxardığı hökm yazıçını ölümə məhkum edirdi.

Üç ildən artıqdır ki, müsəlman dini harda gizlənməsindən, hara getməsindən asılı olmayaraq, Salman Rüşdinin ölümünə fətva verib. Onun üçün heç yerdə sığınaq yoxdur. Bu yazıçı hər səhər yazmağa başlayanda həmin günü başa vura biləcəyini, qarşısındakı səhifənin sona kimi dolacağını bilmir. Salman Rüşdi parlaq yazıçıdır və başına gələn məhrumiyətlərə səbəb olan “Şeytan ayələri” əsəri dövrümüzdə real həyatda rastlaşdığımız ən intensiv təcrübələrinin nəticəsi, postmüstəmləkə dünyasındakı iki fərqli mədəniyyətin bir araya gəldiyi keçid dövründə yaşayan mütərəqqi fərdin araşdırmasıdır. Cinsi məhəbbət və övlad məhəbbəti; həyatın fərqli kontekstlərində fərqli inam; fərqli dini və dünyəvi quruluşlara proyeksiya olunduğuna görə subyektiv mövqelərini qurban vermiş şəxslər üçün formalaşan dini inanc anlayışı, sosial ayinlər – müəllif bütün bunlara təxəyyülün prizmasından nəzər salır. Onun romanı həqiqi mifdir. Günter Qrass özünün “Tənəkə təbili” və “İt illəri” ilə post-nasizm üçün nə etmişdisə, onun da Avropada post-müstəmləkə düşüncəsi üçün etdikləri, mövcud ekzistensial iztirablarımıza, hətta, bəlkə, Bekketin “Qodonun intizarında” əsərində

təsvir etdiyi şəkildə yanaşmağa çalışdığına baxmayaraq, Rüşdinin uğurunun səviyyəsi üçün heç də vacib deyil. O hətta adi yazıçı olsaydı belə, fərq etməzdi – düşdüyü vəziyyət istənilən yazıçı üçün ölümcül təlaşdır, çünki bir insan kimi şəxsi bədbəxtlikdən əlavə, söz daşıyıcısı olmaq hansısa təhlükələr gətirə, onu hansısa acı aqibətlərə qovuşdura bilər. Bu məsələ yer üzündə yaşayan bütün fərdlərin, hamıdan əvvəl isə hökumətlərin, insan hüquqlarını müdafiə edən təşkilatların problemi olmalıdır. Görünür, öz diktaturasını bərqərar edən, böyük və möhtərəm bir dinin adı altında beynəlxalq terrorizmin gücünə əsaslanan, bəşəriyyət əleyhinə cinayət olan bu yeni, qanlı hökmün öhdəsindən də yalnız demokratik hökumətlər, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı gələ bilər.

Mən son onillikdə yaranmış, olduqca dəhşətli, müstəsna bir təhlükədən bu dövrün yazıçıları üçün hal-hazırda mövcud olan ümumi qorxulara keçirəm. İstənilən yerdə bərqərar olmuş repressiv rejimlərdə – Sovet İttifaqı, Latin Amerikası, Afrika, Çin, yaxud başqa ölkələrdə həbsə salınmış yazıçıların çoxu mənsub olduqları cəmiyyəti əsarətdən qurtarmaq üçün bir vətəndaş kimi göstərdikləri fəaliyyətə görə ittiham edilir, qalanları isə cəmiyyətə bacardıqları qədər gözəl yazmaqla xidmət elədikləri üçün məhkum olunurdular. Çünki yazıçının həqiqət qarşısında üsyankar heysiyyəti dörd bir tərəfində həyata təsir edirsə, zamanəmizin utandırıcı gizlinləri onun tərəfindən ciddi tədqiq olunursa, o zaman yazarın estetik cəsarəti də bir təxribat sayılır. Məhz bu səbəbdən də balıqçının həyatı dənizdən asılı olduğu kimi, yazıçının mövzuları və yaratdığı xarakterlər istə-istəməz gördüyü təzyiqlərdən və təhriflərdən asılı olur.

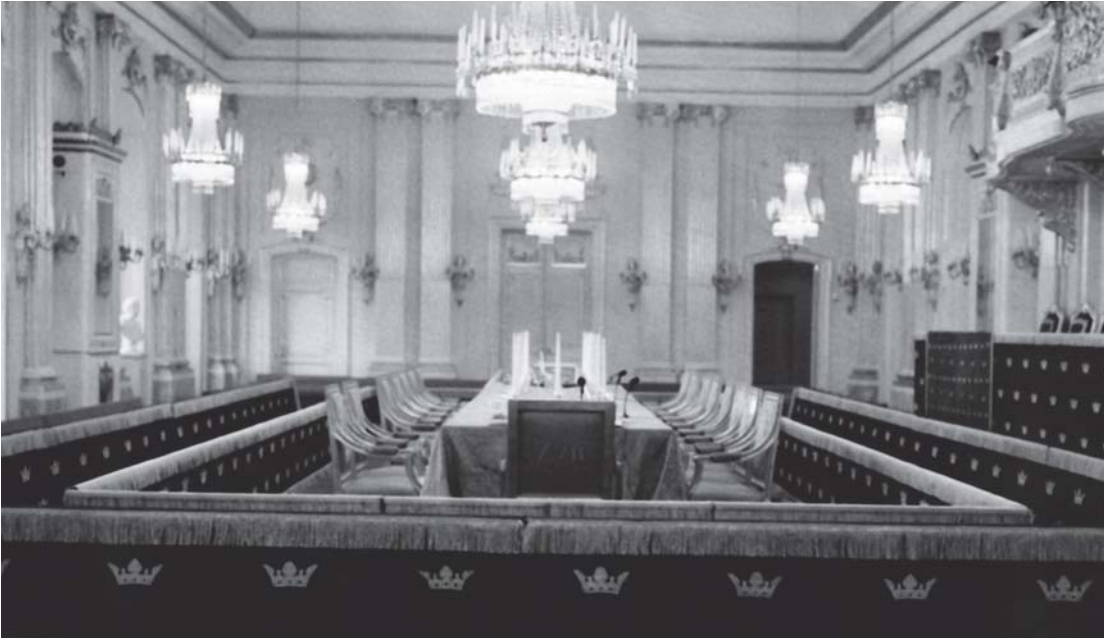
Burada bir ziddiyət var. Toxunulmazlığını qorumaq istəyən yazıçı bəzən “xəyanətkar” mövqeyinə görə dövlətin ittihadına tuş gəlməsini, bəzən də düşünmədən üzərinə götürüb yerinə yetirə bilmədiyi üçün mütərəqqi qüvvələrin narazı qalmasını göz önünə almalıdır. Bir insan olaraq, yazıçı, heç vaxt yalançı manixeist “balanslaşdırmaya” qədər tənəzzül etməməlidir. Əgər tərəzisinin bir gözünə bunu qoyarsa, getdiyi yolda qarşısına həmişə İblis çıxacaq. Yazıçı, haqq yolu uğrunda mübarizə aparmalıdır. Markesin fikrini ayrı bir şəkildə ifadə edək: yazıçı bütün çatışmazlıqları həm düşmən, həm dost kimi tədqiq etmək hüququna malik olmalıdır. Çünki, yalnız həqiqət axtarışı həyati məna kəsb edir və Uilyam Batler Yeytsin əsərindəki vəhşi heyvan doğulmamışdan da ədalətə doğru yönəlir, ona köklənir.

*Elə ədəbiyyatda da,
həyatdakı sifətlərimizi vərəqləyirik,*

*baxaraq oxuyuruq bir-birimizi...
....Bunu bacarmaq üçün
bir ömür keçməlidir.*

Bu sətirlər Cənubi Afrikalı şair və haqq yolunun döyüşçüsü Monqan Serotene məxsusdur.

Yazıçı, hətta öz vicdanı əleyhinə söz deyəndə belə, həqiqətə inandığı müddətdə bəşəriyyətə xidmət edir. Çünki, həqiqət öz kələfinin dolaşığı ipləri arasında gizlənir və hər yerdə, o cümlədən söz sənətində də, məhz bir-birinə calanmaq üçün üzə çıxır: həyata olan inam sözlərin ən sonuncusunu, – Həqiqəti üzə çıxarır, onu bəsləyib araya-ərsəyə gətirir. Beləcə, bizim şərh etmək və yazaraq açmaq istədiyimiz mənasız cəhdlərimizə, yalanlarımıza, semantik sofistikaımıza, cinsi və irqi ayrışkıllıqlərə, mövhumata, hakimiyyətə yönələn mədhiyələrimizə, qarğışlarımıza və tərənnüm nəğmələrimizə rəğmən, heç vaxt dəyişməyən Həqiqətin natamam ifadəsi təzahür edir.

ƏSL SAFARI

hekayə

“Afrika əyləncələri davam edir!.. Yalnız sizin üçün!.. Əsl safari: Afrikanı beş barmağı kimi tanıyan bələdçilərlə ekspedisiyalar”

“Obzerver” turist şirkətinin elanı, London, 27.11.1988

Oaxşam anam mağazaya getdi və qayıtmadı. Görəsən, nə gəldi başına? Bilmirəm. Atam da bir dəfə gedib gəlməmişdi; amma o müharibədə idi. Müharibəni hamımız görmüşük, onda biz hələ uşaq idik, babamla nənəm kimi, bizim də silahımız yox idi. Atamın vuruşduğu adamlar – hökumət onlara quldur deyirdi – kəndə qəfil soxuldular, biz də süləngi itlərdən qaçan cücələr kimi pərən-pərən düşdük. Birmirdik özümüzü hara tək. Xəbər çıxmışdı ki, dükana yağ gətiriblər, anam da dükana, guya yağ almağa getmişdi. Biz yaman sevindik, çoxdandı yağımız yox idi; bəlkə də, anam yağ almışdı, amma, yəqin, qaranlıqda kimsə üstünə hücum çəkib nəyi varsa, çapıb-talamışdı. Bəlkə, elə o da quldurlara tuş gəlmişdi. Onların əlinə keçsən, adamı öldürərlər. Bizim kəndə iki dəfə gəlmişdilər. Qaçıb kolluqda gizlənirdik, ancaq onlar çıxıb gedəndən sonra qayıdırdıq və hər dəfə görürdük ki, nəyimiz var, aparıblar. Amma üçüncü dəfə gələndə, aparmağa bir şey qalmamışdı – nə yağ vardı, nə yemək, eləcə damımızı odlayıb getdilər. Anam bir-iki tənəkə tapdı, evin bir hissəsini örtə bildik. Həmin gecə, anam gedib qayıtmayanda, yolunu çox gözlədik.

Eşiyə çıxmağa qorxurduq, heç ayaq-yoluna getmək də yadımıza düşmürdü, çünki quldurlar yenə kənddə idilər. Düzdür, bizə gəlməmişdilər – bizim evin damı yox idi axı, elə bilmişdilər boşdur. Amma adamların necə çıxırış qaçdığını eşidirdik. Biz isə qaçmağa da qorxurduq: axı anam yox idi, kimə deyib qaçacaqdıq? Balaca qardaşım məndən möhkəm yapışmışdı, boynumu bərk-bərk qucaqlayıb ayaqlarını zəli kimi belimə dolamışdı. Elə bil körpə meymun balası anasından yapışmışdı. Böyük qardaşım isə bütün gecə ağacı əlindən buraxmadı – evimizin damını saxlayan yanmış payalardan birini götürmüşdü ki, quldurlar onu tapsa, özünü müdafiə etmək üçün əlində bir şeyi olsun.

Bütün gecə səhərə qədər, elə gündüz də, bax beləcə qaldıq. Bilmirəm o gün nə gün idi: kəndimizdəki məktəb də, kilsə də

yox olmuşdu. Daha bazar gününü bazar ertəsindən fərqləndirmək çətin olacaqdı.

Gün batanda nənəmlə babam gəldi. Kəndimizdən kimsə onlara demişdi ki, uşaqların anası gedib qayıtmayıb, yazıqlar tək qalıblar. Mən “nənəmlə babam” deyirəm, “babamla nənəm” yox, çünki elədir ki var: nənəm ucaboydur, güclüdür, hələ çox qocalmayıb, babam isə bəstəboydur, əynindəki şalvar torba kimi sallanır, kişi də içində itib-batır. Deyilənlərdən bir şey başa düşməsə də, elə hey gülümsünür. Başının tükü daim bir-birinə yapışır, elə bil sabunlayıb, amma yaxalamaq yadından çıxıb. Nənəm bizi öz yanına apardı – mənə, balaca qardaşımı, böyük qardaşımı, bir də babamı. Hamımız (balacadan başqa – onu babamın belinə şəlləmişdilər, yatırdı) yolda quldurlara tuş gələcəyimizdən qorxurduq. Nənəmgildə çox qaldıq. Bəlkə də, azı bir ay. Çox vaxt ac olurduq, elə hey qarnımız quruldayırdı. Anam da ki, qayıtmadı. Gözləyirdik ki, gəlib bizi aparsın, çünki nənəmin bizə verməyə yeməyi yox idi, heç babamla özünə də bir şey tapa bilmirdi. Körpə uşaqly bir arvad balaca qardaşıma öz südümdən bir az verirdi, amma evimizdə olanda o, hamımız kimi, çoxdan yulaf sıyığı yeyirdi. Nənəm bizi yabanı ispanaq yığmağa aparırdı, amma elə bütün kənd ondan yığırdı deyə, bircə yarpağını tapana kimi, əldən düşürdük.

Babam kəndin cavanları ilə anamı axtarmağa getdi, amma tapa bilmədi. Nənəm başqa arvadlara qoşulub ağlayırdı, mən də onlarla bir yerdə dini nəğmələr oxuyurdum. Arvadlar bizə bir az paxla gətirmişdilər, amma iki gündən sonra o da qurtardı. Qabaqlar babamın üç dəne qoyunu, inəyi, bostanı vardı. Amma inəyi də qoyunları da quldurlar çoxdan apar-

mışdı, çünki ac idilər. Bostan əkmək vaxtı çatanda isə, babam toxum tapa bilmədi.

Odur ki, burdan çıxıb getməyi qərara aldılar. Daha doğrusu, bu, nənəmin qərarı idi, babam isə elə hey nıqqıldayırdı, yerində oturub oyan-buyana yırğalanırdı, amma nənəm ona heç fikir vermirdi. Biz sevindik. Anamım olmadığı, yeməyin tapılmadığı bir yerdən getmək yaxşıdır. Quldurlar olmayan, aclıq olmayan yerə getmək istəyirdik. Fikirləşəndə ki, hardasa belə yerlər var, adama ləzzət eləyirdi... yəqin, hardasa var da.

Nənəm kilsəyə geydiyi paltarını qarğıdalı dəninə dəyişdi. Sıyıq bişirdi, sonra da onu boxçaya bükdü. Özümüzlə yola götürdük, amma su götürmədik, nənəm fikirləşirdi ki, yolda çayın suyundan içərik, amma çay-zad tapmadıq, elə susamışdıq ki, geri dönəsi olduq. Nənəmgilə yox ee, başqa kəndə – orda quyu vardı. Nənəm içində pal-paltar, qarğıdalı sıyığı olan zənbilini açıb ayaqqabılarını satdı ki, yanımızda su götürmək üçün iri qab alsın. Mən soruşdum: “Qoto, bəs ayaqqabısız kilsəyə necə gedəcəksən?” – nənəm dedi ki, yolumuz çox uzundur, yük nə qədər yüngül olsa, bir o qədər yaxşıdır. O kənddə köçməyə hazırlaşan başqa adamlar da gördük. Birlikdə getdik, deyəsən, hara getmək lazım olduğunu onlar bizdən yaxşı bilirdi.

Ora çatmaq üçün gərək Krüger-parkdan keçəydin. Biz Krüger-park barədə eşitmişdik. Ora heyvanların çox olduğu böyük bir yer idi – fil, şir, çaqqal, gərəşən, begemot, timsah, cürbəcür başqa heyvanlar. Müharibəyə qədər bizim yerlərdə də heyvanlar vardı (babamın yadındadı, biz isə onda hələ doğulmamışdıq), amma quldurlar filləri qırıb dişlərini satırdılar, onlar bizim döyüşçülərlə birlikdə maralları

da yeyib qurtarmışdılar. Kəndimizdə ayaqsız bir adam vardı – timsah çayda onun ayaqlarını qoparıb yemişdi. Amma bizim ölkədə heyvanlar yox adamlar yaşayır. Krüger-parka gələndə, ağ adamların vəhşi heyvanlara tamaşa etməyə gəldikləri bu yerə bizim kişilər hərdən işləməyə getdiklərini bilirdik.

Nə isə, yolumuzu tutub gedirdik. Bizimlə gedən arvadlar əldən düşəndə, körpələri mənim kimi bellərinə şəlləyib aparən başqa uşaqlar da vardı. Kişilərdən biri lap qabaqda gedirdi – bizi Krüger-parka o aparırdı. “Nə oldu, çatırıq? Nə oldu, çatırıq?” – deyə, nənəmdən əl çək-mirdim. Nənəm isə həmin kişidən soruşurdu, o isə: “Hələ yox”, – deyə cavab verirdi. O dedi ki, mənzil başına hələ xeyli qalıb, çünki çəpərin başına hərlənməliyik. O çəpərə yaxınlaşmaq olmazdı, gözünü qırpmağa macal tapmamış adamı yandırır külə çevirərdi. Lap dirəklərin başından asılan, şəhərlərə işıq daşıyan məftillər kimi. Gözü, dərisi, tükü olmayan belə kəllə şəklini bizim xeyriyyə xəstəxanasında-dakı dəmir yeşiyin üstündə qabaqlar da görmüşdüm. O xəstəxananı sonra partlatdılar.

Mən bir də soruşanda, dedilər ki, artıq bir saatdır Krüger-parka girmişik. Amma ətraf elə bütün günü keçdiyimiz yerlərə oxşayırdı – hər tərəf kol-kos içindəydi, heyvan-zad da görünmürdü. Bircə meymunlar idi, bir də quşlar. Onlardan elə bizim kənddə də var... Hə, bir də tısbağa – bizi gören kimi, məlum məsələdir, aradan çıxdı. Böyük qardaşım o biri oğlanlar qaçıb tısbağanı tutdular, gətirib kişiye verdilər ki, başını kəssin, biz də bişirib yeyək. Amma kişi tısbağanı buraxdı, dedi burda ocaq qalamaq olmaz: park

ərazisində tüstü çıxarsaq, burda olduğumuzu bilərlər. Polislər, qarovulçular gələr, bizi gəldiyimiz yerə geri qaytararlar. O dedi ki, biz burda, heyvanların arasında elə onlar kimi olmalıyıq, yollardan, cığırlardan, ağ adamların düşərgələrindən gen gəzməliyik. Elə o an kiminsə quru budaqları şaqqıltıyla qırdığını, otu xışıldatdığını hamıdan birinci mən eşitdim, az qaldım qıyya çəkəm, çünki elə bildim polislər, gözetçilər gəlir. Sən demə, fil imiş, ardınca biri də gəlirdi. Bir də baxdım ki, çoxlu fil gəlir. Hər tərəf fil idi, bizim yanıımızdan keçəndə, ağacların arasında tünd-boz ləkələr kimi görünürdülər. Xortumları ilə kopaifer ağacının qırmızı yarpaqlarını qırır, ağızlarına doldururdular. Balaları isə ana fillərin böyrünə qısılırdı. Bir az böyüklər də qardaşım ilə dostları güləşən kimi, güləşirdilər, amma bunların qol yerinə xortumu vardı. Hər şey mənə elə maraqlı gəldi ki, qorxduğum yadımdan çıxdı. Kişi dedi ki, fillər keçib qurtarana kimi, yerimizdən tərpenməyə, səsimizi də çıxarmayaq. Onlar da lap yavaş gedirdilər, fillər çox yekə olur – kimdən qaçasıdılar ki?..

Amma maral bizi gören kimi qaçdı. Elə hündürə tullanırdı ki, elə bil uçurdu. Ziyilli donuzlar səsimizi eşidən kimi yerlərində donub qalır, sonra da atasının mədəndən gətirdiyi velosipedi düz sürə bilməyən bizim kənddəki oğlan kimi ayrü-üyrü yollarla qaçıb gözdən itirdilər. Heyvanların dalınca biz də su içməyə gətdik. Onlardan sonra doyunca içdik. Su bol idi. Amma pis olan bu heyvanların daim nəse yeməyi idi. Elə bil gövşəməkdən başqa işləri yoxdur. Harda heyvan görsən, mütləq gövşəyir: ot, ağac qabığı, kök... Biz isə yemək tapa bilmirdik. Qarğıdalımız qurtarmışdı. İndi ancaq meymunlar yeyən-

dən yeyə bilərdik – qarışqa basmış xırda, quru əncirlərdən. Ənciri su qırağında bitən ağaclardan tapırdıq. Hə, heyvan kimi olmaq da bir şey deyilmiş...

Günorta, gün şaxıyanda hərdən yatmış şirlərə rast gəlirdik. Saralmış at rəngdə idilər – mən əvvəlcə onları görə bilmirdim, amma bələdçi kişi hamısını görür, bizi geri qaytarırdı. Lap uzaqdan dolanıb yolumuza davam etməyə məcbur olurduq. Mən də şirlər kimi otluqda uzanıb qalmaq istəyirdim. Bizim balaca yaman arıqlamışdı, amma yenə ağır idi. Körpəni belimə şəlləmək üçün nənəmin gözləri məni gəzəndə, üzümü yana çevirirdim. Böyük qardaşımın kələyi lap kəsilmişdi, dincəlmək üçün dayanandan sonra yolumuza davam edəndə onu möhkəm-möhkəm silkələyib ayağa qaldırmağa məcbur olurduq. Lap babam kimi olmuşdu, heç nə eşitmirdi. Bir də baxdım ki, nənəmin üzünə milçək daraşmış, o da əlini tərpedib onları qovmur. Qorxdum, tez palma yarpağı götürüb qovdum.

Biz gecə də gedirdik, gündüz də. Uzaqdan tonqallar görürdük – ağ adamlar idi, öz düşərgələrində xörək bişirirdilər, ordan tüstü, ət iyi gəlirdi, biz də baxırdıq – lap kolluqların arasından iyə gələn goreşənlər kimi baxırdıq. Goreşənlərin par-par yanan gözlərini görürdük – lap bizimki kimi iri, qara gözləri vardı, qaranlıqda bizim də gözlərimiz elə görünürdü. Külək düşərgələrdə işləyən adamların yaşadığı baraklardan bizim dilimizdə olan qırıq-qırıq sözlər gətirirdi. Qadınlardan biri gecə onların yanına gedib kömək istəməyə hazırlaşdı. “Getsəm, bizə zibil yeşiklərindən yeməli şeylər verərlər...” – deyib, ucadan ağladı, nənəm də əli ilə onun ağzını yummağa məcbur oldu. Bizi aparan kişi dedi

ki, Krüger-parkda işləyən adamlardan uzaq durmalıyıq: köməyimizə gəlsələr, işlərini itirəcəklər. Bizi lap görsələr belə, eləyə biləcəkləri yeganə şey, özlərini görməzliyə vurmaq olacaq – elə bil heyvan-zad görüblər.

Gecələr hərdən dayanıb bir az yatırdıq. Özü də hamımız birdən yatırdıq. Bilmirəm neçənci gecə idi – sayını itirmişdim, axı durmadan, elə hey gedir, gedir, gedirdik... – Birdən şirlərin səsini eşitdik. Lap yaxında idilər, amma uzaqdaymışlar kimi nəritləri bərkədən gəlmirdi. Eləcə fısıldayırdılar – biz qaçanda necə fısıldayırsaq, bax elə... Amma bir az başqa cür: eşidirdik ki, qaçmırlar, elə bil nəyisə gözləyirlər, özü də lap yaxınlığımızda. Cəld sıxlaşdıq, az qala bir-birimizin başına dırmaşacaqdıq. Qırağa düşənlər ortaya can atırdı. Məni itələyib qorxudan lap pis iy verən bir arvadın böyrünə sıxdılar, amma sevindim, çünki ondan bərk-bərk yapışa bilərdim. Tanrıya dua eləyirdim ki, şirlər qıraqdakılardan birini götürüb getsinlər. Gözlərimi yumdum ki, şirin bizim üstümüzə, düz ortaya, mənim durduğum yerə asanlıqla tullana biləcəyi ağacı görməyim. Amma birdən bizi aparan kişi yerindən sıçrayıb əlindəki quru budaqla həmin ağacı döyəcləməyə başladı. Bayaقدan bizə deyirdi ki, cıncırınız çıxmasın, amma indi özü səsini başına atmışdı. Bir dəfə kəndimizdə kimin üstünə qışqırdığı bilinməyən o sərxoş kişi kimi, yerində durub şirlərin üstünə bağırırdı. Şirlər çıxıb getdi. Yalnız sonra, lap uzaqdan kişinin qarasına nərildəməyə başladılar.

Biz dözülməz dərəcədə yorulmuşduq. Çaydan keçəndə, böyük qardaşımın bizi aparan kişi nənəmi də bu daşdan o daşa keçirirdi. Nənəmiz çox güclü arvaddır, amma yeriyə bilmirdi, ayaqları qan içində idi.

Daha zənbillərimizi başımızda apara bilmirdik, ümumiyyətlə, körpədən başqa heç nəyə gücümüz çatmırdı. Nəyimiz vardısı, kolların dibinə atdıq. Nənəm: yaxşı ki, canımız hələ üstümüzdədir – dedi, əsas olan budur. Sonra biz nəse cır meyvə yedik – o meyvədən evdə görməmişdim. Qarnımız yaman ağrıdı. Həmin gün hündürlüyünə görə filotu adlanan otluqların içi ilə gedirdik – otlar elə fil boyda olardı. Babam balaca qardaşım kimi, hamının gözü qabağında çölə çıxıb bilmədiyi üçün bizdən uzaqlaşdı. Geri qala bilməzdik. Dəstəni aparan kişi, tapşırıbmışdı, heç kəs dala qalmasın. Amma biz babamızı gözləməklərini xahiş elədik.

Onlar da dayanıb, babamın gəlib çatmağını gözləməyə başladılar. Amma o gəlmədi. Günorta idi, həşəratlar yaman vızıldaşırdı deyə, onun otların arası ilə necə gəldiyini eşidə bilmirdik. Görmək də olmurdu, axı ot yaman hündür, babamınsa boyu bapbalaca idi. Amma əynində torba kimi şalvar, nənəmin heç cürə parça tapıb yamaya bilmədiyi çoxdan yırtılmış köynək olan babam, yəqin, lap yaxında idi. Biz onun uzağa gedə bilməyəcəyinə əmin idik, axı zəif idi, lap zorla yeriyirdi. Hamımız onu axtarmağa çıxdıq, amma tək-tək yox, bir yerdə. Yoxsa, onun kimi biz də otların arasında itərdik. Ot lap burnumuzun içinə, gözümüzə girirdi. Yavaşca babamı çağırırdıq, amma, yəqin, həşəratların vızıltısından qulaqlarında bizi eşitməyə yer qalmamışdı. Hamımız axtardıq, axtardıq, tapa bilmədik. Bütün gecəni bu hündür otların arasında keçirdik. Yuxuda babamın otun içində büzüşüb yatdığını gördüm – maral öz balasına yer düzəldən kimi otu tapdalayıb özünə yataq düzəltdi.

Oyananda, gördüm ki, hələ gəlib çıxmayıb. Yenə axtarmağa başladım, otluqda cığırlar açdıq, indi o özü də bizi tapa bilirdi. Sonra da oturub axşama kimi gözlədik. Günəş düz başımızın üstündə duranda, ətraf da sakitlik olanda adama elə gəlir ki, o yuxarıda deyil, lap yaxınlıqda oturub, heyvanlar kimi ağacın altında uzananda da elə hiss edirsən. Arxası üstə yerə sərilməmişdim, boynuyoluq, əyridimdikli murdar quşların başımızın üstündə necə dövrə vurduğunu görürdüm. Onlara tez-tez rast gəlirdik – onlar ölü heyvanların sümüklərini də didib yeyirdilər. Bizə bir tikə də qalmırdı. Quşlar elə hey dövrə vururdular – gah aşağıda, gah yuxarıda, sonra da yenə aşağıda. Körpəni qucağından qoymayan nənəm də onları görürdü.

Axşam tərəfi bizi aparan kişi nənəmə yaxınlaşıb dedi ki, getmək vaxtıdır. Əgər tezliklə uşaqlar üçün yemək tapmasalar, balacalar öləcək.

Nənəm heç nə demədi.

– Mən sizə su gətirərəm, – kişi dedi, – suyu gətirim, sonra gedərik.

Nənəm bizə baxdı – mənə, böyük qardaşıma, qucağında tutduğu balacaya. Başqalarının necə hazırlaşdığına baxırdıq. Mən birazdan yanımızda heç kim qalmayacağına inana bilmirdim. İnana bilmirdim ki, ya polisin, ya da elə heyvanların əlinə keçəcəyimiz Krügerparkda tək-tənha qalacağıq. Gözlərimin yaşı sel kimi axdı. Axıb əllərimə töküldü, amma nənəm bunu görmədi. O, ayaqlarını aralayıb yerindən qalxdı – evdə, yerdən çırpı götürəndə belə edirdi. Körpəni belinə atıb paltarları ilə bərk-bərk sarıdı: paltarlarının yuxarı tərəfi cırılmışdı, yarıqdan iri döşləri görünürdü, amma uşağa verəsi bir şeyi yox idi. Getdik, dedi. Və biz hündür ot

basmış bu yerlərdən çıxıb getdik. Qalanlarının dalınca getdik, bizi aparan kişinin dalınca. Bizi hara aparırdısa, ora gedirdik...

* * *

Nəhəng, kilsədən də, məktəbdən də böyük çadır yerə çaxılmış payalara bağlanmışdı. Mən getdiyimiz yerə çatanda, belə olacağını bilmirdim. Belə çadırı anam bizi şəhərə aparanda qabaqlar da görmüşdüm. Bizim döyüşçülərin orada olduğunu eşidəndə atamızı onlardan xəbər almağa getmişdik. O çadırdə adamlar dua edir, nəğmə oxuyurdular. Bu da ağ zolaqlı, göy rəngli çadır idi, amma mahnı oxumaq, dua eləmək üçün deyildi, burada yaşayırdıq, bizim ölkəmizdən gələn başqa adamlarla bir yerdə. Xəstəxanadan olan tibb bacısı deyir ki, körpələri hesaba almasaq, iki yüz nəfərlik – körpələrin sayı Krüger-parkdan gələ-gələ artmışdı, neçəsi elə yolda doğulmuşdu.

Bayırda günəş şaxısa da çadırın içi daim qaranlıq olurdu. İçəridə isə bütöv bir kəndin camaatı yerləşmişdi. Amma ayrıca evlərin əvəzinə burda hərənin öz yeri vardı – bu yerləri karton parçalarıyla, kisələrlə, nə tapa bilmişdilərse, onunla bir-birindən ayırmışdılar. Ona görə ayırmışdılar ki, başqa ailələr görsün, basıb içəri keçməsin. Nə olsun ki, qapı-pəncərəsi, damı yox idi və lap balaca olmasaydın, ayağa duran kimi, evlərinin içində baş verənlərin hamısını görə bilərdin. Bəziləri hələ rəngbərəng daşları üyüdüb öz kisələrini boyamışdılar da.

Amma əslində, damı var idi – çadırın özü elə dam idi də. Amma yaman hündür idi. Elə bil göyə baxırdın. Çadır dağ boydaydı, biz də içərisində qalırdıq. Üstdən yağış tökmürdü, amma yan tərəflərindən

süzülür, evlərimizin arasındakı küçələri doldururdu – elə dar küçələr idi ki, bir nəfər ancaq keçə bilərdi. Qardaşım boyda balaca uşaqlar palçıq-palçıq oynayırdılar. Keçmək istəyəndə, gərək başlarının üstündən adlayıb keçəydin. Mənim qardaşım isə oynamır. Nənəm onu bazar ertələri, həkim gələndə xəstəxanaya aparır. Tibb bacısı onun başında nəse olduğunu deyir. Fikirleşir ki, evimizdə yeməyə bir şey tapılmadığından belə olub. Mühəribəyə görə. Atam itmişdi, ona görə. Bir də ona görə ki, Krüger-parkda lap çox ac qaldıq. Bizim balaca bütün günü nənəmin dizinin üstündə, ya da böyründə uzanıb qalır, elə hey bizə baxırdı. Nəse soruşmaq istəyir, amma bacarmırdı. Əgər onu qıdıqlasan, bəzən gülümsünə bilirdi. Xəstəxanada bizə yulaf yarmasına qatmaq üçün bir cür toz dərman verirlər. Bəlkə, nə vaxtsa sağaldı.

Biz bura çatanda, eynən elə onun kimi idik. Mən də, böyük qardaşım da. Demək olar, heç nə yadımda qalmayıb.

Çadırın yaxınlığındakı kənddən olan adamlar bizi xəstəxanaya apardılar. Gərək orada qol çəkəydik ki, Krüger-parkdan keçib gəlmişik. Başqa uşaqlarla bir yerdə otun üstündə əyləşdik, sonra isə beynimdə hər şey qarışdı. Bir tibb bacısı qəşəng idi, saçları dümdüz, gözəl, hündürdaban ayaqqabı geymişdi. O, bizə xüsusi toz dərman gətirdi. Dedi ki, suya qatıb yavaş-yavaş içməliyik. Paketi dişlərimizlə cırıb, tozun hamısını yaladıq. Dodaqlarıma yapışmışdı – onları da yaladım, barmaqlarımı da. Uşaqlardan bəzisinin ürəyi bulandı. Amma mən qarnımda qəribə bir dəbərişmə hiss edirdim. Elə bil toz dərman ilana dönüb qarnımın içində sürünürdü. Sonra hıçqırmağa başladım. Başqa tibb bacısı bizə xəstəxananın eyvanında sıraya dü-

zölməyi tapşırırdı, amma qalxa bilmədik. Oturduğumuz yerdə qaldıq. Duranda, bir-birimizin üstünə yığılırdıq. Tibb bacıları qolumuzdan tutub iynə vururdular. Sonra da qolumuza başqa iynə soxdular – onunla qanımızı çəkib balaca şüşələrə tökürdülər. Belə eləyirdilər ki, xəstələnməyək. Amma onda mən hələ bunu bilmirdim. Gözlərim öz-özünə bağlanırdı, mənə elə gəlirdi, hündür otların arası ilə gedirik, dörd bir tərəfimizdə də fillər var. Artıq ora çatdığımızı başa düşmürdüm.

Amma nənəmin gücü hələ vardı, ayağa dura bildi. O yazmaq da bacarırdı, hamımızın yerinə qol çəkdi. Sonra nənəm bu çadırın küncündə bizim üçün yer də aldı – əla yer idi. Ona görə əla idi ki, yağış yağanda, nemişlikdə demirəm, amma hava yaxşı olanda, ətəyini qaldırırdıq, içəri gün işığı düşür, çadırın iyoxoxusu çəkilirdi. Nənəm burda bir arvad tanıyır, ona yaxşı ot yeri göstərib. Ondən əla həsir toxumaq olur. Nənəm bizim üçün də həsir toxudu. Ayda bir dəfə xəstəxanaya yük maşını gəlir, yemək gətirir. Nənəm üstündə qol çəkdiyi kartlardan birini onlara göstərib. Kartda deşik açılır, bizə də bir kisə qarğıdalı unu verirlər. Burada arabalar da var – kisəni üstünə atıb çadıra apara bilirik. Böyük qardaşım kisəni aparır, sonra da o biri oğlanlarla ötüşə-ötüşə geri qayıdırlar – boş arabaları xəstəxanaya qaytarırlar. Bəxti gətirəndə, kişilərdən kimsə kənddən aldığı pivəni araba ilə onlara aparmağı üçün ona pul verir. Əslində, buna icazə yoxdur, arabanı xəstəxanaya tez qaytarmaq lazımdır. Həmin pula qardaşım limonad alır, mənə də qonaq eləyir. Ayda bir dəfə kilsədən bir yığın köhnə paltar gətirib xəstəxananın həyətinə tökürlər. Nənəm o biri kartını gətirib deşdirir, biz də özümüzə nəse seçirik. Mənim iki

paltarım, iki şalvarım, bir sviterim var, artıq məktəbə də gedə bilərəm.

Kəndin camaatı məktəbə getməyimizə icazə verib. Onların da bizim dildə danışdığını eşidəndə, təəccübləndim, nənəm isə belə dedi: bəs nə bilirdin, elə ona görə burda yaşamağımıza icazə veriblər də... Çox qədim zamanlarda, hələ əcdadlarımızın dövründə onlarla bizim aramızda nə adamı bir göz qırpımında öldürən çəpər vardı, nə də Krüger-park: biz bir xalq idik, hökmdarımız vardı. Hər yerdə belə idi – bizim kənddən tutmuş, indi gəldiyimiz yerlərə kimi.

Bu çadırdan artıq lap çoxdan yaşayırdıq – mənim on bir yaşım oldu, balaca qardaşımın da tezliklə üç olacaq. Amma yaman balacadır, bircə başı böyükdür, özü də hələ tam sağalmayıb. Adamlar çadırın ətrafını belləyib paxla, qarğıdalı, kələm əkilər. Qocalar çubuqdan bostanlarını hasarlamaq üçün çəpər hörürlər. Şəhərdə iş axtarmağa icazəmiz yoxdur, amma bəzi arvadlar kənddə iş tapıblar, indi özlərinə xırım-xırda ala bilirlər. Nənəmiz hələ güclüdür, adamlar ev tikən yerdə özünə iş tapa bilir, – bu kənddə kərpicdən sementdən qəşəng evlər tikirlər və o evlər bizimki kimi gildən, samandan deyil. Nənəm onlara kərpic verir, içində daş olan zənbilləri başında daşıyır. Odur ki, qəndə, çaya, südə, sabuna da pulu çatır. Dükanda ona təqvim vermişdilər, gətirib çadırdan asıb. Mən məktəbdə yaxşı oxuyuram, nənəm də dükanın qabağında adamların tulladığı reklam vərəqlərini yığıb, kitab-dəftərimi üzləyib. Məni də, qardaşımı da dərslərimizi hava işıqkən eləməyə məcbur edir, çünki çadırdan darısqallıqdı, yer ancaq Krüger-parkdakı kimi yan-yanə uzanmağımız üçün çatır, üstəlik şam da bahadır. Nənəm kilsəyə getmək üçün hələ

özünə ayaqqabı ala bilmir, amma mənimlə qardaşıma qara məktəb ayaqqabısı, onları təmizləmək üçün krem də alıb. Hər səhər çadırdakılar oyananda, körpələr ağlamağa başlayanda, böyüklər itələşə-itələşə qarıya tələsəndə, uşaqlar qazanın dibindən dünənki sıyığı qaşığıya, qardaşımla biz ayaqqabılarımızı təmizləməyə başlayırıq. Sonra nənəmiz bizi məcbur edir ki, həsinin üstünə oturub ayaqlarımızı uzadaq, o da ayaqqabılarımızı yaxşı təmizləyib-təmizləmədiyimizi görə bilsin. Çadırdakı uşaqlardan heç birinin əsl məktəbli ayaqqabısı yoxdur. Qardaşımla mən nənəmlə birlikdə ayaqqabılarımıza baxanda, bizə elə gəlir ki, evdəyik, nə müharibə-zad var, nə də başımıza gələnələr olub.

Hərdən yanımıza ağ adamlar da gəlir, çadırdakı necə yaşamağımızı foto ilə çəkirlər. Deyirlər ki, guya film çəkəcəklər. Mən bunu heç vaxt görməmişəm, amma nə olduğunu bilirəm. Bir ağ qadın necəsə bizə gəlib çıxmışdı. Nənəmə suallar verməyə başladı, o qadının dilini bilən biri də onun sözlərini bizim dildə təkrar edirdi.

– Nə vaxtdan belə yaşayırsınız?

– Burda yaşamağımızı nəzərdə tutursuz? – nənəm dəqiqləşdirir. – Bu çadırdakı? İki il, bir aydır.

– Gələcəyə ümidləriniz necədir?

– Heç necə. Mən burdayam, vəssalam.

– Bəs uşaqlarınız?..

– İstəyirəm ki, elmlə olsunlar. Onda yaxşı iş tapıb pul qazana bilərlər.

– Mozambikə dönəcəyinizə ümid edirsiniz? Evinizə...

– Ora qayıtmayacam.

– Müharibə qurtaranda... İnanmıram burda qalmaq istəyirsiniz... Məgər evə qayıtmaq istəmirsiniz?

Məncə, nənəm daha danışmaq istəmirdi. Məncə, o, ağdərili qadına cavab vermək istəmirdi. Amma ağ qadın başını yana əyib üzümüzə gülümsündü.

Onda nənəm üzünü ondan yan çevirib dedi:

– Qayıtmağa yerimiz yoxdur. Heç evimiz də yoxdur...

Nənəm niyə elə deyir axı? Niyə? Mən mütləq qayıdacağam. Bütün Krüger-parkı keçib, geri dönəcəyəm. Müharibə qurtaracaq, quldurlar da daha olmayacaq, orda – evimizdə isə, bəlkə də, indi anam bizi gözləyir. Bəlkə, elə babam da, sadəcə itirib bizi, dəstədən geri qalıb, sonra da çarəsizlikdən qayıdıb, Krüger-parkdan keçib, gedib evə. Bəlkə, o da gözləyir. Bizi evdə gözləyirlər?.. Mən nə onların həsrətini, nə də özlərini unutmaram.

AFRİKALI SEHRBAZ

hekayə

Sərnişin gəmiləri ilə səfərə çıxanların hamısı bir bezin qırağıdır. Bizim gəmidəkilər də heç onlardan geri qalmaz. Düzdür, bizimkilər dəbdəbəli okean laynerlərinin birincidərcəli kayutlarında gedən zəngin sərnişinlərdən fərqlənir. Varlılara nə var ki? Pullarını balta kəsmir, yağışdan, qardan bezib günəşli sahillərdə macərə yaşamaq eşqi ilə səyahətə çıxırlar. Bizim sərnişinləri isə, elə bil teatrın künc-bucağında qalmış səriştəsiz rejissor köməkçisi ordan-burdan toplayıb. Adətən, ampluası əvvəlcədən bəlli rola aktyor seçmək belə, köməkçiyə həvalə olunur. Amma bir fərq də var: zənginlər okeanda, bizimkilər isə Konqo çayında üzürlər. Müstəmləkə dövrü bitməyincə belələrinə həmişə rast gələ biləsən, onlar doğulduğu yerləri tərk edib dəninizin o biri başında yerləşən elə bir ölkəyə pənah apardılar ki, bu ölkədə hələ də onların bayrağı dalğalanır.

Sərnişinlər arasında dünyanın altından girib, üstündən çıxmış bir adam vardı, tez-tez ərimlə göyertədə gəzişirdi, qayıdanda yoldaşım heyretini gizlədə bilmirdi:

– Sən bir dünyanın işinə bax! Bu adam iyirmi iki il müstəmləkə torpaqlarında tər töküüb! Hökumətin sifarişi ilə geoloji kəşfiyyat aparıb... Mühəribə vaxtı Belçikaya qayıdanda gəmini torpeda vurub... O, iki il yarım faşistlərin əsir düşərgəsində qalıb... Hələ də De Qollun imzası olan vizit kartını göz bəbəyi kimi qoruyur...

– Bilirəm, amma onun cəfəng söhbətlərinə qulaq asmağa həvəsim yoxdur.

Adətən, kayutumuzun qarşısında əyləşirdik. Nə qədər çalışsaq da həmin adamdan canımızı qurtara bilmirdik. Başımı kitabdan qaldıran kimi görürdüm bic-bic mənə baxır, dərhal da çöhrəsinə hiyləgər təbəssüm qonurdu:

– İki il nədir ki? Gözünü açıb-yumaçaqsan, keçəcək, sonra Brüsselə gedib pivədən doyunca içəcəm, gözəlçələrin dadını çıxaracam. Oranın pivəsindən, hurimələklərindən əla nə ola bilər?

Hərdən ərimlə gəminin məhəccərinə dirsəklənirdik. Elə bil bir-birimizdən uzaq düşmüşdük – öz əlimiz özümüze çatmırdı. Çayın ikiye böldüyü nəhəng cəngəlliklərə baxmaqdan həzz alırdıq. Birdən həmin adam başını ikimizin arasına soxub mənə baxaraq üyüdüb-tökməyə başlayırdı:

– Bəhse giriblər elə bil! Çiçək açırlar, qol-budaq atırlar, bu, kimə lazımdır, hə? Hara baxırsan cəngəllik – başqa heç nə! Bezdirdir adamı. Hünəriniz var, ikicə metrə bu meşəyə girin, ordan sağ-salamat çıxsanız, adımı dəyişərəm...

Hər dəfə söhbət əsnasında deyirdi ki, tezliklə təqaüdə çıxacaq və görünür, bu fikir iyirmi ildir onun ruhuna qida verirdi.

Gəmidə bizdən başqa, polis və sanitari-nəzarət bölüyünün zabitləri, mexanik,

aqronomlar, mädən fəhlələri də vardı. Bu adamlar arvad-uşaqla birlikdə Belçikadan məzuniyyətdən qayıdirdılar. Qadınlar yeyib-yatmaqdan elə şişmişdilər ki, hava şarına bənzəyirdilər, bəziləri hamilə idi, amma aralarında elələri də vardı ki, doğmuşdu, əmizdirdikləri körpələr gombul, həm də qar kimi ağ idi, sanki bu dəqiqə günəşin altında əriyəcəkdilər.

Göyertədə qadınlar arasında bir keşiş dolaşırdı. Ayağa qalxıb tutacağa söykənəndə cübbəsi yekə qarnına yapışırdı, keşiş bu zaman yanındakı qadınlara bənzəyirdi. Gəmidə yeni evlənmiş cütlük də vardı. Ər sadə bir oğlan idi, amma xanımı... Kayut-kompaniyada onu ilk dəfə görəndə məəttəl qaldım. Əliuşaqlı qadınların ağzı gecəgündüz işləyirdi, yeməkdən doymayan sürüyə bənzəsələr də, bu qadın tam fərqli idi: ucaboy, əri ilə bir boyda, ayaqları da uzun. Bəlkə də, şort geyindiindən belə görünürdü. Addımladıqca ayağının bütün əzələləri gözə girirdi. Nazik və incə bədən quruluşu olsa da, iri başı, geniş çənəsi vardı. Yan tərəfdən baxanda bəyənirdin, amma üzbəüz dayananda adamı vahimə basırdı: həddən artıq böyük, dümağ alrı, qalın qara qaşları və solğun ətli dodaqları olan iri ağzı bu qadında bir ifratlıqdan, xəstəhallıqdan xəbər verirdi. O, Parisin məşhur manikeni, ya da indiki cavanların arzuladığı qadın ola bilərdi, amma əslində belçikalı, sadə kəndli qızı idi. Zahirı görünüşü ilə anadangəlmə pintiliyi üst-üstə düşüb elə bir obraz yaradırdı ki, bəlkə də, çoxları buna nail olmaq üçün min oyundan çıxardılar.

Ağ gəmimiz qədim Missisipi paroxoduna bənzəyirdi, ayağımızın altında güclü dizel mühərriklərinin uğultusunu duyurduq. Gəmiyə ön tərəfdən iki barja və bir kiçik sənişin gəmisi qoşmuşdular, yəni onları

biz itələyib aparırdıq. Barjalara minik avtomobilləri və pive dolu çəlləklər yüklənmişdi, sənişin gəmisi isə adamı bezdirən qəhvəyi rəngə boyanmışdı. Amma tezliklə bu rəng itib-batdı. Çünki üçüncüdərecəli kayutlarda gedən sənişinlər camaşırlarını yuyub bayraq kimi gəminin göyertəsində səridilər. Burada həyat qaynar qazanı xatırladırdı. Bizim gəminin burnundan baxmaq kifayət idi ki, baş verənləri görəsən: tərəş olub yuyunan kim, yemək bişirən kim, göyertəni eninə-uzununa ölçən kim, tullanıb barjalara keçən kim. Bizim kambuzdan palma şərabı doldurulmuş dolçaları aşağı ötürür, sonra da öz kambuzlarına daşıyırdılar. Bəzən aşağıdan barjanın göyertəsinə sini qoyurdular, sinidəki piyalələrdə moniokadan hazırlanmış salat olurdu, sonra da adamın ağlını başından çıxaran qaradərəli gözəlçə peyda olub sinini başına qoyur, göyertədəki avtomobillərin bərkidildiyi iplərin arasından burcudaburcudaca keçirdi. Özünü dünyada hamıdan gözəl sayan bu xörəkpaylayan qadının tənbel yerişini görmək lazım idi. Budur, barjaya bir qayıq yan alır – quru balıq satırlar. Qadın da ayaq saxlayıb göyertəyə qaldırılmış zənbilin içindəki balıqlara öteri nəzər salır, üzündəki istehza isə aydın duyulur. O, avara-avara sülənən matrosların atmacalarına cavab vermək üçün də hərdən dayanır və nəhayət, kayutların birində gözdən itir...

Polis zabitinin arvadı yuxarı göyertədən baxırdı. Barjaların birindəki yazıları göstərdi – təbaşirlə yazılmışdı.

– İlahi, görün nə yazıblar!

Ünvanı belli olmayan bu yazı nə söyüş, nə də mədhiyyə idi, Leopoldvildən olan bir avara fransız dilində çox savadsız sözlərlə, həm də əyriş-üyrüş hərflərlə yazılmışdı. Mətdənə belli olurdu ki, o, cəmi iki ay əvvəl ölkəsinin ağ müstəmləkəçilərdən xilas olmasını alqışlayır.

– Yox, bunlar lap dəli olub, ağıllarını itiriblər! Elə güman eləyirlər ki, ölkəni özləri idarə eləyə biləcəklər...

Güllü parçadan əmək geymiş bu şux, incəbelli, ətli budları olan dolubədənli qadın bir sutka ərzində gəmidəki bütün sənişinlərlə tanışlığa macal tapmışdı. O, dediklərini tam anlamayacağından ehtiyatlandı, ona görə də, dərhal ingilis dilində əlavə etdi:

– Onlar xalis meymundur, inanın! Biz onları əhliləşdirib adam eləməyə çalışmışıq, vəssalam. Yoxsa ki, ordan çıxmış meymunlardan heç nə ilə fərqlənmirlər – deyə qadın əli ilə cəngəlliyi göstərdi.

Gəmi gecə-gündüz, cəngəlliyi ikiyə bölən çayla üzürdü. Bütün sənişinlər ağdərili idi, ona görə yox ki, müəyyən mənada irqi ayrı-seçkilik vardı, sadəcə, afrikalılar birincidərəcəli kayutlarda səfərə çıxmağı özlərinə rəva görmür, bunu mənasız xərc hesab edirdilər. Lakin belçikalı kapitandan başqa, gəminin yuxarı körpüsündəki kayutlarından çıxmayan komanda üzvlərinin hamısı bizə yemək bişirib xidmət göstərən cılız konqolular kimi qaradərili idi. Onlar üç nəfərdir, hə, aralarında biri də var, barmendir. Tez-tez belə mənzərənin şahidi olurdu: beş dəqiqədən sonra nahara səsləyən zəng çalınacaq, bu adamlar isə aşağıda, barjada ayaqyalın, çirkli şortda oturub sakitcə uzun-uzadı söhbət edirlər, amma sən yeməyə hamıdan tez gəlsən də, görürsən ki, onlar artıq süfrə arxasında əyləşiblər, özü də dənizçi geyiminin üzərində gəmi şirkətinin emblemi, başlarında da furajka var. Yalnız yalın ayaqlarına baxanda bilirsən ki, bunlar bir neçə dəqiqə əvvəl gördüyün həmin o tənbellərdir. Ümumiyyətlə, barjadakı tənbellər başlarını qaldırıb adamın üzünə baxmırdılar, yuxarı

göyertədən onları salamlayanda cavab vermirdilər, təcən-dırnağa qədər qüsuruz geyinmiş bələdçilər isə ətrafa təbəsüm saçır, boşqabları göz qırpımında süfrəyə düzür, əvvəlcə özlərini elə göstərirlər ki, guya bizim susuzluğumuz onlara ləzzət eləyir, hər birimizlə məzələnilər, sonra əl-ayağa düşüb mətbəxə, şərəb gətirməyə qaçirlar.

Gəmi hər dəfə körpüyə yan alanda böyük soyuducunun qapılarını açırdılar, həmin o konqolu üç matros, dondurulmuş öküz cəmdəklərini soyuducuya daşıyırdı. Bizə xidmət göstərən Jorj adlı bələdçi vardı, ondan xahiş etməmişdik, amma özü təşəbbüs göstərüb hər səhər kayutumuzun qapısını tıqqıldadırdı, şəh əhvali-ruhiyyə ilə bizi yuxudan oyadırdı: “Vaxtdır, oyanmaq lazımdır. O-ya-nın!”. Bir dəfə Jorjdan soruşdum:

– Deyəsən, bu gün əməlli-başlı tər tökmüsən, hə?

O, təəccüblə mənə baxdı:

– Mən? Tər tökmüşəm?

– Hə də. Yük vururdun. Gördüm. Nahardan sonra ərzaq yükləyirdiniz.

– Mən deyildim.

– Siz deyildiniz? A...Yaşıl köynək geymişdiniz...

O, başını buladı. Görünür, bu sözlər xətrinə dəydi. Kim nə deyirsə-desin, yük vuran Jorj idi, onu cingiltili gülüşü, nazik bığları və gərilməmiş ayaq barmaqlarından tanımışdım.

Jorj dirəndi:

– Yox, yox, mən deyildim.

Belə bir fikir mövcuddur: ağlar üçün qara dərililərin hamısı eynidir! İndi onunla necə mübahisə edəydim?

Axşamlar keşiş boz flanel kostyumunu geyib siqar yandırırdı; bu anlarda işgüzar və uğurlu biznesmenə bənzəyirdi, amma

bu bənzəyişin başqa cəhəti də vardı: o, dünyaya mərhəmət hissini, insanlıq simasını itirməmişdi. Ərim, həqiqətən, bu adamın ucqarlarda yerləşən missioner məktəbləri şəbəkəsinin xəzinədarı olduğunu öyrənə bilmişdi. Bir hiss məni çənginə almışdı: elə bilirdim ki, bu keşiş həmişə yanımdadır, hətta kayutumda uzananda da, onu görməyəndə belə bu hiss məni rahat buraxmırdı. Yəqin, ona görə ki, keşiş gecələr, kimsəsiz göyertədə, düz bizim kayutun qapısı ilə üzübüz məhəccərə söykənib çaya tamaşa etməyi sevirdi. Yeni evlənmiş cütlüyün – onları “Bəy-Gəlin” adlandırırıdım – bal ayı çoxdan bitse də, ər arvadını dünyanın qurtaracağına – məmur kimi çalışdığı yərə aparırdı. Bu cütlük də yeni “xəstəliyə” tutulmuşdu: ikinci səhər yeməyindən sonra günün isti vaxtlarında, bütün sərnəşinlər istirahət edərkən, kayutumuzun qarşısına gəlib çaya tamaşa edirdilər. Qıvrımsaç ər, tükrləri buruq-buruq olan küçüyə bənzəyirdi. O, məhəccərə söykənib parıldayan dalğalara baxırdı, lakin arvadın gözü yalnız ərini görürdü, elə bil əri çiyinləri ilə dünyanın bütün görüntülərinin qarşısını kəsmişdi. Çay və meşə mənzərələri qadını əsla maraqlandırmırdı. O, ərinin üz cizgilərindən, hətta tükrlərindən belə həzz alırdı. Qadın tilsimə düşmüşdü elə bil ərinin buxağındakı sızanaqları bir-bir tapıb sıxırdı. Mən, adətən kayutdan çıxarkən ayaqlarımı yerə bərkdən vururdum ki, cütlük gəldiyimi eşidib özünü bir az yığırdırsın. Amma məni vecinə alan kim idi? Xüsusən də qadın. O, elə bilirdi ki, dünyada ondan başqa qadın yoxdur. Anlaya bilmirdi ki, ərlə arvadın mazaqlaşması kənardan eybəcər görünür.

– Onlar niyə məhz bizim kayutun qarşısını özlərinə məkan seçiblər? – deyə əsəbləşirdim.

– Sənə nooldu belə? Birdən-birə niyə məhəbbətə düşməndən oldu? – deyə ərim məni hövsələdən çıxarırdı. O, yataqda uzanıb çöplə dişlərini qurdalayırdı.

– Məhəbbətin bura nə dəxli var? Göyertənin başqa yerində bir-birinə sarılıb sevişsələr, ağızımı da açmaram.

– Doğrudan? Yəqin, özün göyertədə heç vaxt sevişməmişən.

Amma düzünə qalsa, mən şüurumun dərinliklərində bu gənc qadıncadan nəse qeyri-adi bir şey gözləyirdim, çünki onun sifəti qeyri-adi idi. Bayaq demişdim, adətən insanların həm fikirlərində, həm üzündə, bir saxtalıq duyulur. Onda isə buna heç vaxt rast gələ bilməzdin. Sifəti bənzərsiz idi və mən istər-istəməz inanırdım ki, bu simanın arxasında nəse maraqlı bir şey gizlənilib. Bu, xüsusi istedad yox, məhz zəka və mənəvi tərəvət idi. Ən çox sevdiyi kişiye bəslədiyi adi hissələr canına yaman hopmuşdu, sifəti xumarlanan südəmər körpənin üzünə bənzəyirdi və qadının sifətini belə vəziyyətdə görmək heç də xoş deyildi. Amma istər-istəməz əmin oldum ki, onun yemək süfrəsi arxasında müəmmalı davranışının səbəbi çox sadədir: ərinin boşqabındakı yeməklərin hərəsindən bir qaşığı götürüb öz ağızına qoyurdu. Bir dəfə qarşılaşdığım mənzərə məni lap hövsələdən çıxardı. Həmin qadın sakitcə oturub göy qurşağının bütün rənglərini xatırladan ətəyindən qopmuş zəhlətökən bantı yerinə tikirdi. Siz bir onun ikrah hissi doğuran məsum sifətini görəydiniz! Bu sifətdə vəhşi instinktlərdən, sevgi və müdriklikdən əsər-ələmət yox idi. Amma hər dəfə onun üzünə baxdıqca ümid edirdim ki, orda nəse əvvəllər görmədiyim bir şey tapacam. Bu, adamları müşahidə etməkdən xoşlananların beləsidir, həm də səfər zamanı tamamilə pulsuz, əla bir əyləncədir.

YAZIŞMA

hekayə

Pat Haberman ərindən ayrılandıqdan sonra qızını tək böyüdüdü. Onlar boşananda Harriyetin beş yaşı tamam olmuşdu. Bu elə bir yaş dövrüdür ki, şəhər kənarında yerləşən zadəganlar klubuna üzv yazıla bilməzsən və cib xərcliyi üçün atasının verdiyi qəpik-quruş uşağın tərbiyəsinə xələl gətirməz. Amma Patın ikinci evliliykdən olan uşaqlarını isə, əksinə, həmişə pul, əyləncə özünə çəkib. Düzdür, keçmiş ailəsinə verilən dövlət yardımı yetərli idi, buna baxmayaraq uşaqlar anadan asılı vəziyyətə düşmək istəmirdilər, ona görə də ayrı yaşayırdılar. Pat həm özünü, həm də uşaqlarını dolandırmaq üçün işləyib pul qazana bilərdi deyə, Harriyetin iyirmi yaşı tamam olanda o, diplom müdafiə edib qeyri-ağdərili əhali arasında savadsızlığın ləğvi proqramı üzrə çalışmağa başladı. Yeri gəlmişkən, bu proqramı bir liberal ictimai fond maliyyələşdirirdi.

Hər iki qadın işə yalnız gəlir mənbəyi kimi baxmırdı, çalışmaq onlar üçün çox böyük məna kəsb edirdi. Bir vaxtlar biznesmenlərlə kef məclislərində əylənməsini, qolf-klublarda sərxoş rəqslərini, idman meydançalarında vaxt öldürməyini xatırlayanda, Pat, keçmişindən utanırdı. O, ərindən boşanandan sonra belə həyat tərzindən əl çəkmişdi və indi həftənin bir neçə günü tibb kollecində dekan katibəsi işləyirdi.

Harriyet aspiranturada qiyabi təhsil alırdı, həm də "Savadlılıq və kütləvi informasiya vasitələri" adlı simpoziumun açılışı

ərəfəsində bir neçə məqalə dərc etdirmişdi. Özü də çox zövqlə geyinirdi. Əynindəki etək alman malı idi. Kənarları güllü parça ilə işlənmişdi, köbələrini isə Souetoda yaşayan nqanili qadınlar hazırlamışdı. Bu qadınlar işsizlik ucbatından özünədestək proqramına cəlb olunmuşdular, evdə oturub cürbəcür şeylər toxuyurdular. Harriyet həmişə səndəl geyirdi, belə rahat idi, çünki ayaq barmaqlarını səndəlin bağları arasından keçirirdi, açıq-şabalıd rəngli qalın şalını isə ötən il bir kənara atıb saçlarını "afro" stilində hörmüşdü.

Ana olasan, özün də duymayasan ki, bu sakit, təmkinli qız, dostları ilə hərdən marixuananın dadına baxır. Anası belə düşünürdü: "Biz kimik ki, onlara nəyisə qadağan edək?!". Pat özü gündə iki qutu siqaret çəkirdi, tütünü isə "ancaq ciyərləri dağıdan günahsız vasitə" adlandırırırdı.

Pat bir vəkille üç il sevişmişdi, sonra vəkil ölkədən getmişdi, amma Harriyet o vaxt elə bir yaşda idi ki, hələ heç nə anlamırdı, Pat isə çaş-baş qalmışdı: bunu qızçıqaza danışsın, ya yox. İndi hər dəfə qızı özünə yeni oğlan tapanda, Patın üreyindən vəkille bağlı sevgi əhvalatını

qızına söyləmək keçirdi. Axı, Harriyet başqalarından fərqli olaraq, kiminlə gəldi oturub-durur, sonra da dostlarına qoşulub gəzməyə çıxırdı. Onun oğlan dostları tez-tez dəyişirdi: gənclər gah orduya xidmətə gedir, gah da xidmətdən qaçıb gəlirdilər. Yaşadığımız günlərdə elə hey eşidirsən: “filankəsin rəngi solub”. Solar da! Çünki Cənubi Afrika Respublikasının ağırdəvri vətəndaşlarının indiki nəsli kimsənin məsləhətinə qulaq asmur, istədikləri kimi yaşayırlar. Nə adət-ənənəyə fikir verən var, nə də onu qoruyub saxlayan.

Pat da, Harriyet də hərdən belə bir suala cavab axtarırdılar: bəlkə, onlar da ölkədən çıxıb mühacirətə getsinlər? Anası Harriyetə elə tərbiyə vermişdi ki, qız bir faktı aydın dərk edirdi: onun həyat tərzi – yəni zəngin seçim imkanları və rahat yaşayışı qaradərili yaşlıları üçün əlçatmazdır. Qaradərillər bəzən özlərini elə aparırlar ki, guya sən onların əziz-xələfisən, amma bu adamlardan gözləmədiyən anda təhlükə gələ bilər. Onlar Harriyetin çevrəsindədirlər, amma qız bu kütlənin bir parçası deyil. Yaşı artdıqca anlayırdı ki, passiv də olsa, bu problemə mütləq şəxsi münasibəti formalaşmalıdır. Məsələn, heç də hamı siyasəti sevmir, amma hər adam da onun atası Haberman kimi ömür sürmək istəməz. Necə? Qeyri-ağırdəvri adamları istismar edib onların hesabına pul qazanasan, sonra da kazinolarda (gözdən iraq, könüldən uzaq ölkələrdə inkişafın və tərəqqinin rəmzi kimi həmişə kazinoları gözə soxurlar) gözəlçələrin və biznes boslarının əhatəsində bu pulları göyə sovurasan. Harriyet Kanadaya, ya da Avstraliyaya “pırr eləyib uçmuş” dostları ilə mütəmadi əlaqə saxlayır, düz bir ildir ki, ölkəsi Cənubi Afrikada həbs olunmuş siyasi məhbusla

yazışırdı. Türmədən gələn məktub poçt qutusundakı kağız-kuğuzun arasında əzilib qalmışdı. Kağız-kuğuz deyəndə ki, bunlar bankların göndərdiyi hesab-qaimələr, reklam bukletləridi, çoxlu sayda poçt zərfləri, onları dostları xaricdən göndərib, üzərində də təxminən belə qeydlər var: “Gözümüzün kökü saraldı, nə vaxt gəli-sən?”. Məhbusun məktubuna isə Pretoriya Mərkəzi Həbsxanasının ştamplı vurulub, senzura məmuru da imzalayıb. Məktub məktəbli dəftərindən cırılmış birmil vərəqdə xırda xətlə yazılıb.

“Əziz Harriyet Haberman”...

Harriyet imzaya baxdı: “Roland Karter”. Məktubu oxuya-oxuya daş döşənmiş cığırla bağçaya endiyini gördü. Pat gülümbahar şitilləri əkilmiş yeşiklərin yanında dizlərini yerə qoyub bitkilərə qulluq edirdi.

– Roland Karter adlı adam tanıyırsan?

Dizi üstə oturmuş Pat azacıq irəli əyildi, burnu acışdı, bulaşmış ovucu ilə onu ovxaladı.

– Hə, tanıyıram. İst-Londondandır, jurnalistdir. 9 il iş veriblər.

– Neyləyib ki? Ondən məktub almışam...

– Orda, cibimdə yaylığım var, çıxart onu... Deyəsən, Afrika Milli Konqresinin xeyrinə qeyri-qanuni fəaliyyət göstərib... Nəse buna bənzər bir şeydi... Deyəsən, ölkəyə saxta şəxsiyyət vəsiqələri gətirib, ya da əlində bomba tutublar... Yox, bu Keyptaunda olub... Məktuba baxmaq olar?

– Bu, məhkəmədə peşman olmadığını söyləyən adamdır, hə?

– Özüdür. Nə yazıb axı?

Anası koldan yapışib qalxdı. Nəhəng dünyanın zərrəciyini xatırladan bu kiçik bağçada ana-bala tək-tənha, yanaşı dayanmışdılar.

– İlahi, Harriyet, nə yaxşı məktubdur!

Pat azacıq kənara çəkilib diqqətlə qızına baxdı. Öz üzündəki ifadə dəyişməmişdi, amma qızının çöhrəsindəki məmnunluğu da görüb dediyinə əmin olmaq istəyirdi. Hər ikisi nəzərlərini yenidən dəftər vərəqinə zillədi. Anası dodağının altında oxumağa başladı: “Məqalənin barədə bütün günü düşünmüşəm... Yazdıklarınızla gah razılaşırsınız, gah da sizinlə üreyimdə mübahisə edirdim... İfadəmə görə üzr istəyirəm, bəzi fikirlərinizin heç bir mənası yoxdur... Oxuduqca başım şişdi... Əgər cavab yazmaq fikrinə düşsəniz, məktubu gələn ay göndərə bilərsiniz, çünki mənə ayda cəmi bir məktub almağa icazə verilir. Arzu edərdim ki, həmin məktub sizdən olsun”...

Harriyet aramla oxuyurdu. Karter öz məktubunda Harriyetin isveçrəli filosof Piajedən gətirdiyi sitatlardan bəzilərini təkrarlamış, onlara şərh yazmışdı. Qız məktubu oxuduqca üreyində sitatların düzgünlüyünü yoxlayırdı. Eyni zamanda, məktub müəllifinin incə yumorunu (hərçənd ki, bu yumorun əksər hissəsi elə məktub müəllifinin özünə yönəlmişdi) və kinayəsini (bu kinayə də həbsxana sensorunun ünvanına idi) dəyərləndirməyə çalışırdı. Karter məktubu məhbəsdə yazmışdı, özü də diziüstə. Məgər məhbəslərin, illah da ki, siyasi məhbəslərin masası olur? Orada başqa nə var ki? Pəncərələrdə dəmir barmaqlıqlar (həbsxananın yanından keçəndə belə pəncərələri çox görmüşdü), gözlüklü dəmir qapılar. Vəssalam!

– Onun sifətini xatırlayırsan?

– Qəribə də olsa xatırlayıram. Sən bilirsen də, mən axı qəzet xəstəsiyəm. Şekli bir dəfə gördümsə, xüsusən də müttəhimin ittihamdan sonrakı fotosunu, həmişəlik yadımda qalır... Hə, hə, xatırladım, doqquz il iş vermişdilər...

Cüssəli, boy-buxunlu, üzündə də istehzalı təbəssüm vardı. Balacaburun, xoşsifət adam idi – başa düşürsən də mən nəyi nəzərdə tuturam? Heç fanata bənzəməirdi. Təmiz tərəş olunmuş üz, iri, qara gözləri və qısa qırılmış saçı hələ də yadımdadır. İdmançıya bənzəyirdi, elə bil finişə birinci çatan üzgüçü idi. Bəlkə, əvvəllər üzgüçü olub, finişə çatan kimi şəklini çəkiblər, qəzetçilər də bu fotonu ailə albomundan tapıb dərc ediblər. Maraqlıdır, sən məqalənin onun əlinə necə düşüb? Dayan, dayan... Bəyem həbsxana kitabxanasında elmi jurnal ola bilməz? Yaxşı, bəs bizim ünvanı hardan öyrənib, görəsən?

Harriyet zərfi göstərdi – məktubu redaksiyadan göndərmişdilər.

– Belə-belə işlər, əzizim... Çox şadam ki, məqalənin azadlığını itirmiş birinə ruh verib. Düşündüklərini dəqiq yazmağı yaxşı bacarırsan, buna görə səni əvvəllər də tərifləmişdim. Hərçənd, mən heç Piajenin əsərlərini oxumamışam... Cavab yazacaqsan?

Harriyet məktubu havada elə yellədi ki, sanki mürəkkəbini qurutmağa çalışırdı.

– Yəqin.

– Zavallı adam! Sensasiyalar tez unudulur. İllər isə, göz qırpmında keçir...

Pat Haberman əvvəlcə bulaşmış əllərinə, sonra isə şitil basdırılmış yeşiklərə baxdı, haradansa burnuna acı qoxu dəydi. Yadına düşdü ki, bayaqdan şitillərlə əlləşirdi, yenidən dizlərini yerə qoyub işinə davam etdi.

– Bəzən elə olur ki, “yox” deyə bilmirsen.

Pat bu sözləri özü kimi azad fikirli dekanından tez-tez eşidirdi. Onlar bəzən dekanın arxa otağında tək qalırdılar, burada dinləmə cihazları qurmaq qeyri-mümkün idi. Dekan ona məktublar diktə edir, bəzən

yeniyetmə övladlarının problemlərini, ya da əməkdaşların siyasi baxışlarını pıçılıtlı ilə müzakirə edirdilər. İndi bu yazışmaya görə Habermanların soyadının məxfi dosyeyə düşməyinə çox böyük ehtimal vardı. Hər halda, Pat bununla qızını qorxutmaq fikrində deyildi. Siyasi məhbuslarla hər hansı təmas quran şəxsləri xüsusi xidmət orqanları dərhal nəzarətə götürür. Hətta həmin məhbusla heç vaxt şəxsən görüşməsən belə, orqanlar səni daim izləyəcək...

O, imkan düşən kimi dostlarının yanında araya söz atırdı. Məsələn, deyirdi: "Sizə qərribə görünür ki, dörd il məhbəsdə yatan və hələ bundan sonra beş il də məhkumluq həyatı yaşayacaq Roland Karter sağlam mənəviyyatını, zəkasını və yumor hissini itirməyib? Qızım onunla mütəmadi məktublaşır..." Bu atmacaları hamı rəğbətə qarşılayırdı. Bəzən Pat deyilənlərə əlavə edirdi: "Təəssüf ki, liberallardan çoxu siyasi məhbuslara məktub yazmağa ərinir, amma belə məktublar həmin şəxsin özünü əvvəlkitək cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü hesab etməyinə yardımçı ola bilərdi. Cəmiyyət çaşqınlıq içindədir: necə olur ki, Cənubi Afrika Respublikasının həbsxanalarında qatı cina-yətkarlara – oğru və quldurlara münasibət vicdan məhbuslarına münasibətdən qat-qat yaxşıdır? Roli Karter (bir neçə məktubdan sonra Roland adını "Roli" kimi yazırdı) həbsxanada özünü nümunəvi aparsa da onu vaxtından əvvəl azad etməyəcəklər..."

Pat əslində Karterin bütün məktubları ilə tanış idi, çünki Harriyet onları ucadan oxuyurdu, amma qızının cavab məktublarından xəbərsiz idi. Yəqin ki, bu məktublarda şəxsi münasibətlərdən bəhs olunmurdu, çünki Harriyet bu oğlanla heç

vaxt görüşməmişdi, həm də Karter ailəli idi axı (Pat tənbellik etməyib onun həyat yoldaşının işlədiyi kitabxanaya getmiş, məhkəmə prosesindən hazırlanmış hesabatların dərc olunduğu qəzet dəstlərini oxumuşdu). Bundan başqa, həbsxanaya girib-çıxan bütün məktublar sensorun əlindən keçirdi. Qızı yetkinlik yaşına çatanda anası ona təlqin etmişdi ki, özge məktubunu oxumaq ziyalı adama yaraşmaz, hətta təsadüfən tapılmış sahibsiz məktubu da açıb-oxumaq yaxşı deyil. Harriyet həbsxanaya, Roland Karterə göndərdiyi məktubları yazı makinasında çap edirdi: qoy həbsxanadakı senzora agah olsun – gizlətməli bir şey yoxdur. Yazı makinasında çap olunmuş məndən fərqli olaraq, əllə yazılmış məndəki söz və ifadələri istənilən yerə yoza bilərsən. Pat belə düşünürdü ki, qızının məktubları həbsxanaya gələn digər məktublardan heç nə ilə seçilmir: ümumi marağı olan gənclərin adi yazışmasıdır, sadəcə, Cənubi Afrikada təhsil sistemi barədə fikir mübadiləsi aparırlar. Əlbəttə, istəyən olsa elə bu mövzunun içində belə sətiraltı siyasi motiv tapa bilər, görünür, Karter maarifçilərin soyadını az adam tanıdığından, onların qadağan olunmuş mütəfəkkirlərin siyahısına düşə bilməyəcəyinə ümid edirdi.

Bazar günü səhər qadınlar Milad bayramı üçün açıqçalar yazanda Pat dedi ki, görəsən, məhbuslara da bayram təbrikləri almağa icazə verirlər?

Harriyetin təşəbbüs göstərməklə arası yox idi, ona görə də anası ilə sakitcə razılaşdı:

– İstəyirsən, cəhd eləyək.

Milad bayramı. Məhbusun dəmir barmaqlıqlar arxasında qarşıladığı daha bir Yeni il... Harriyet poçt açıqçalarının

üzərindəki şablon ifadələri oxudu: “Nura boyanmış Milad bayramında sizə xoşbəxtlik və sülh arzulayırıq!... Bayramı şən keçirməyi diləyirik!.. Qoy Yeni il sizə bol-bol sevinc bəxş etsin!” Qız düşüncəyə dalıb stula yayxandı.

Anası əməlli-başlı işə girişmişdi: açıqçaları, evdəki telefon və ünvanlar kitabçasını, poçt markalarını masanın üstünə düzmüşdü.

– Markan qurtarıbsa, bunları da al.

Qız açıqçada çap olunmuş şablon mətni (ətraf mühitin qorunması ilə bağlı nəse yazılmışdı) oxumadan altından adını yazdı. Pat da qızından dala qalmadı: öz adını əlavə elədi. Yəqin, Harriyet məhbusa göndərdiyi məktublardan birində, anası ilə yaşadığını yazıb da.

Pat corabın içinə qoymaq üçün Piajenin yumşaq cildə çıxmış kitabını almağı da unutmamışdı.¹ Amma Harriet artıq hədiyyəni corabda alacaq on il əvvəlki qızciğaz deyildi...

Pat Haberman işdən sonra bağçada qurdalanmağı sevirdi. Poçtalyon darvazadakı yarıqdan təzə axşam qəzetini otların üstünə atan kimi o, bir əlində şlanq, digərində qəzet tutub bütün sərlövhələri gözdən keçirirdi. Suyun şırıltısı, quşların cəh-cəhi, haradasa uzaqdan gələn şəhər uğultusu – bütün bunlar onda bir rahatlıq, dünya ilə harmoniya hissi yaradırdı. O, hər səhər qazanc dalınca şəhərə getməyə məcburdur, amma beyinlərini adrenalin və cinsi hormonlar idarə edən adamlardan qəlbən uzaqdır. Adrenalin və cinsi hormonlar onları – qara və ağdərili adamları – eyni dairə boyunca fasiləsiz qaçmağa, şöhrət düşgünlüyünün zəhərli ab-havasını udmağa, gözlənilməz qərarlar verməyə,

zirvəyə dırmanmağa məcbur edir. Bəs sonra? Axşam saat beşin yarısından altının yarısındanək olan vaxt ortayaşlı adam üçün rahatlıq illüziyası yaradır. Bu, qaratomyğun ürəkaçan mahnısına, şlanqdan axan suyun islatdığı tər yarpaqların ətrinə, bir sözlə, bakirə təbiət illüziyasına bənzəyir. Hər halda, yaşıl otluğu suladıqca və əlindəki qəzətdən diplomatın oğurlanması barədə, yaxud neftin ərəblərlə Qərb arasında ci-hada səbəb olması haqqında, ya da qaradərili poladəridənlərin tətlini təşkil edənlərin həbsi barədə oxuyanda belə, sanki mənasız həyata qalib gəldiyini düşünürsən və varlığını xoş bir hiss bürüyür: sən bütün bu hadisələrin mərkəzində dayanmısan.

Harriyet evdə yoxdur. Nə olsun ki? Guya evdə olanda nəse dəyişir? Diskoteka musiqisi onun heç vecinə deyil, başbeynini aparmır, narkotikə aludəçilikdən də narahat deyil. Cəmiyyətdə hələ ki, nəzərə çarpmayan bir çat yaranıb. Bu çat ağdərili adamların ən yaxşı xüsusiyyətlərini sovurub aparır, onların mənəviyyatını paraparça etməyə başlayıb. Bəlkə də, bu çatı hamarlayıb onun doğurduğu fəsadlardan yaxa qurtarmaq üçün hələ vaxt var. Elə Harriyetin timsalında, bu, aydın görünür. Evə gələn kimi telefonda sallaır, yaxud məqaləsinin tezisləri üzərində çalışır, ya da saçlarını yuyur ki, bütün qızlar kimi, təcili görüşə çağırırsalar göz qırpımında hazır olsun.

Adi axşamlardan biri idi. Qəzətdəki sərlövhə Patın diqqətini çəkdi. Yazı birinci səhifənin kənar sütununda dərc olunmuşdu və başlığı o qədər də gözə girmirdi (qızılın qiymətinin qalxması barədə xəbər daha iri şriftlə yığılmışdı). Uzunmüddətli həbs

¹ Ənənəyə görə, Miladda uşaqlara bayram hədiyyəsini onların corabının içinə qoyurlar.

cəzası alan üç siyasi məhbus Pretoriyanın ən ciddi qorunan həbsxanasından qaçmışdı. İkinci məhbusun adı Roland Karter idi. Hadisə belə olmuşdu: günorta saat dördə məhbusların hər birini öz kamerasına salıblar. Onlar köhnə-kürüş paltarları yatağa elə düzüblər ki, kənardan baxan elə bilərmiş ki, çarpayıda adam var. Gecə nəzarətçisi də buna aldanıb. Məhbusların yoxa çıxması yalnız səhər saat yeddidə məlum olub. Bu səbəbdən də axtarış on-on iki saat gecikib. İndi qaçanları bütün sərhəd boyu axtarırlar, hava limanları xüsusi nəzarətə götürülüb...

Pat qızını hamamda tapdı, saçlarını yuyurdu. Qız anasının həyəcanlı sifətini görəndə başa düşdü ki, nəsə baş verib.

– O, azadlıqdadır, – deyə Pat pıçıldadı. – Qaçıb.

Harriyet yazını oxuduqca Pat hirsleş gülür və yumruğunu sirkələyirdi.

– Əcəb oldu, hə?

– Əla!

– Bu o deməkdir ki, cəsurlar təslim olmur – deyərək mətbəxdə çıtaçırtla biftəks qızardan Pat yerə-göyə sığmırdı. – Svazilendə yol neçə saatdır? Onlar saat beşə Botsvana sərhədinə çata bilərdilər. Nəzərə alsaq ki, gecə qaçiblar, deməli, həbsxana nəzarətçiləri duyuyq düşənədək artıq sərhədi aşiblar.

O, Harriyeti maşına yolladı və salondakı sandıqçadan xəritəni gətirməyi tapşırırdı.

– Polinin sağlığına! – Pat Haberman Harriyetlə qədəh-qədəhə vurdu. Qızı bir il ərzində məhbusa məktub yazmaqla onu cəsərləndirmişdi. Masanın üstündə açıq şərab şüşəsindən başqa xəritə də vardı. Pat xəritədə Pretoriyanın mərkəzindən ən yaxın sərhədə olan uyğun marşrutları qeyd etmişdi. Yəqin ki, qaçmış məhbuslar indi Avropaya uçurlar: Maputuda (Mozam-

bik), ya da Qaboronda (Botsvana) təy-yarəyə miniblər. Əgər Zambiyadakı aeroportdan istifadə ediblərə, yəqin ki, hələ Lusakaya çatmazlar.

Qadınlar saat doqquzda xəbərləri dinləmək üçün radionu açdılar. Qaçmış məhbuslardan bir kəlmə də danışılmadı. Deməli onlar hələ azadlıqdadır!

– Onları tutsalar, görəsən, neyləyəcəklər? – Harriyetin bu sualı yersiz göründü. – Onları hansı cəza gözləyir? Karsərə salacaqlar, yoxsa təkadamlıq kamerasına? Onsuz da onun dörd ili qalıb... Onları öldürəcəklər?

Anası dodaqlarını qısıb başını buladı. Elə bil Harriyet balaca qız idi və yaşına görə uyğun olmayan bir şey barədə sual vermişdi. Pat ona belə cavab verməyə hazırlaşdı: “Əgər müqavimət göstərsələr, öldürəcəklər”, – amma daha yumşaq variant seçdi:

– Tutub əvvəlki yerlərinə qaytaracaqlar, vəssalam.

Səhər saat yeddidə Pat qızının yataq otağına gəldi, balaca tranzistoru qulağına tutmuşdu. Otağın pərdələri bağlı idi. Harriyet arxası üstə uzanmışdı, gözlərini açsa da, yuxudan tam oyanmamışdı. Pat qaşlarını dartdı və əli ilə radioya işarə etdi: nəhayət ki, diktör həbsxanadan qaçanlar barədə danışırırdı. Qaçmış məhbuslarla əlbir olmaq ittihamı ilə həbsxana nəzarətçisini həbs etmişdilər.

– Təbii, kənardan kömək olmasaydı, qaça bilməzdilər! Çox əla hazırlıq görüblər...

– Nə hazırlıq?

– Bilirsən, həbsxanadan qaçmaq üçün gerek bayırda adamların olsun. Bu adamlar həftələrlə, bəzən aylarla şərti sinqnalı gözləməyi bacarmalıdırlar. Bundan başqa, nəqliyyat, sığınacaq məsələsi həll

olunmalıdır. Qaçanlar ələ keçməsinlər deyə, bəlkə də, bir-birindən ayrılıblar...

Harriyet, nəhayət ki, səhərin şirin yuxusundan tam oyandı.

– Sən onun ailəsini nəzərdə tutursan?

– Nə danışırsan? Əsla! Ailəyə müraciət etməyə onun cürəti çatmazdı.

– Bəs kimə?

– E... Bilmirəm... Silahdaşlarına, yəqin ki... kimə çox inanırsa, ona. Bəlkə də, bunun üçün xaricdən məxsusi olaraq adamlar göndərilib...

Bir həftə keçsə də, qaçmış məhbuslar hələ də azadlıqda idi. Əvvəlcə radioda eyni versiyanı təkrarlayırdılar: çox güman ki, onlar sərhədi keçərək qonşu dövlətlərdən birinə gediblər. Sonra isə, ümumiyyətlə, bu barədə danışmaqdan vaz keçdilər. Qəzetlər polisdən alınmış əhəmiyyətsiz xəbərləri tirajlayırdı. Qonşu dövlətlərin hakimiyyət orqanları qaçmış məhbusların onların ərazisinə sığınması barədə xəbərləri qəti şəkildə təkzib edirdi. Həbsxana nəzarətçisi məhkəmə qarşısına çıxarıldı, təqsirli bilinərək cəzalandırıldı. Keçmiş məhbusların gah birinin, gah da digərinin Qaboronda, Lusakada, ya da Maputuda görünməkləri barədə şayiələr gəzirdi. Siyasi mühacirlər arasında bir şadyanalıq hökm sürürdü, lakin onlar bəyanat verməkdən imtina edirdilər, hər üçünün təhlükəsiz yerdə – Afrika hüduqlarından kənarında sığınacaq tapmalarını gözləyirdilər.

Pat Haberman dekana dedi:

– Onlardan biri, Roland Karter, qızım Harriyetin yazışdığı həmin cavan oğlandır.

– Pat, sizin yerinizdə olsaydım, bu mövzu barədə açıq danışmazdım. Pis zamanədir, bir də gördün evinizə polislər tökülüşüb.

Pat etinasızlıqla gülümsündü.

– Onsuz da bütün məktubları oxuyublar. Gizlətməli bir şey yoxdur. Polisdir də, istəyir, gəlsin.

Polis Patgilə gəlmədi, heç qaçmış məhbusları da tuta bilmədi. Pat və Harriyet məhbus Roland Karter haqqında kifayət qədər ətraflı məlumata malik deyildilər ki, süfrə arxasında elə hey ondan danışsınlar.

Bir dəfə Pat məktublarda şübhə oya dacaq təsadüfi ifadələr, yəni nəsə bir qulp qoymağa imkan verəcək məqamların olub-olmamağı ilə maraqlandı... Harriyet əminliklə bildirdi: məktublarda diqqəti cəlb edəcək heç nə yoxdur.

– Ana, sən ki onları oxumusan.

– Bəli, oxumuşam.

Amma Pat gülümbahar şitillərinin və petuniya güllərinin alağını edərək, nergizgülü əkmək üçün torpağı yumşaldarkən özlüyündə məktublardan ayrı-ayrı ifadələri təkrarlayırdı. Müxtəlif yaşlı adamlar ayrı-ayrı söz birləşmələrini müxtəlif cür yozurlar. Sözlər çoxlu məna daşıyır, məsələn, götürək elə “mavi” sözünü...

Bağda bellə, dırmıqla işləyəndə bu ifadələr sanki kənardan səslənirmiş kimi Patın qulaqlarında əks-səda verirdi, hərdən ona elə gəlirdi ki, bu fikirlər onun özünə məxsus deyil, Karterin Pat haqqında düşüncələridir. Amma bu necə olur? Axı o, Karterə bir dənə də olsun məktub yazmayıb. Yəqin ki, Milad açıqçası olmasaydı, Pat ümumiyyətlə, bu adamın varlığından xəbər tutmayacaqdı. “Onların” məhbusu, daha doğrusu, keçmiş məhbusu, görəsən, indi bu nəhəng dünyanın harasındadır? Özü də Patdan, Harriyetdən çox-çox uzaqlarda. Bəlkə, bu dəqiqələrdə iztirab keçirir, nədənsə korluq çəkir. Gizlənməyə məcburdur. Ora-bura vurnuxur: axı onun ovuna çıxıblar. Əslində, bu, elə həqiqi

ovdur – köpəklərlə ov! İşə bir bax! İtlərə sevə-sevə ləqəb də seçiblər: “Uaqter” (gözətçi), yaxud “Beoti” (qardaş). Bu köpəklər əmrə müntəzirdir, göz qırpımında Karterin üstünə cumub onu didik-didik edəcəklər. İndi, o, yəqin ki, böyük şəhərlərin girdabında boğulur. Boğularsan da! Onsuz da burada hər kəs özünü mühacir kimi hiss edir. O, qaradərili qadınların süləndiyi fahişəxanalarda inildəyir, burada sidik çuxurlarının üfunətindən baş çatlayır, kimliyi bilinməyən ağıdərili adamlar gəlib o zəhirmar narkotikdən alır. Amma başqa cür də ola bilər. Karter, bəlkə də, sərhədin o tayında kazinoda oyun avtomatında qumar oynayır, ətrafı da eyni libas geymiş simasız adamlarla doludur. Saatın əqrəbləri isə öz işini görür: Artıq Karter üçün qızılı rəngli plastik paketə qoyulmuş bomba hazırdır. Pat hələ də torpaqda eşələnir. O, daim aniliklə əbədiyyətin vəhdətini yaratmağa can atıb, amma indi bütün bunlar Pat üçün əhəmiyyətini itirib. Qadın torpağa, bəli, bəli, adi torpağa bulaşmış əllərinə baxdıqca özünü ağ əlcək taxmış qaradərili lakeyə bənzədir. Bu lakey sanki zövqsüz tikilmiş bir malikanədə nahar süfrəsi arxasında əyləşənlərə xidmət göstərir, məsələn, elə Habermanların malikanəsində...

Hasarın o biri tərəfindən, hardasa yaxınlıqdan kiminsə evində siqnalizasiya işə düşdü. Hadisə yerinə dərhal təcili yardım və polis maşınları gəldi, sirena səsləri ətrafı bürüdü... Pat ötən ildən saxladığı soğanaqları indi torpağa basdırmalıdır ki, onlar vaxtında cücərsin. Qərībədir, ancaq insan son mənzilə – torpağa tapşırıldıqdan sonra nə soğanaq kimi bitəcək, nə də azad olub qurtula biləcək...

O, yataq otağında işığı söndürməzdən əvvəl qapı və pəncərələrin kip bağlandığını

yoxladı. Nəfəsini içinə çəkib Harriyetin otağına oğrun-oğrun girdi ki, qızı xəbər tutmasın. Pat axşamlar qapının cəftəsini bağlayırdı, səhər isə qızından tez oyandığı üçün cəftəni açırdı. Bir dəfə Harriyet otağın havasının ağırlığından, nəfəs almaq olmadığından gileyləndi: qız pəncərəni açmaq istəyəndə cəftənin bağlı olduğunu görmüşdü. Anası “bəli, mən bağlamışam, heyətdən səs gəldi, deyəsən, pişik idi” demişdi. Həqiqətən, heyətdə dolaşan pişik açıq pəncərəyə gərən kimi özünü otağa dürtürdü, hətta bir dəfə xalçanın üstünü batırmışdı da. Pat o gündən pəncərələrin cəftəsini bağlı saxlayırdı... Hər ikisi qoca, gəzəyən pişikdən danışib xeyli güldülər.

– Pəncərəni bağlı saxlasan da, xalçanın o yerindən hələ iy gəlir.

– Bağışla da, əzizim. Sənin xətrinə, oranı şampunla bir də yuyaram.

Bir gün səhər Pat gecə köynəyində cəftəni açmaq üçün əlaqapıya yaxınlaşdı. Otluğun üstündə səhər qəzetini görmədi: yəqin, əlaqapının yarığında qalıb, ya da sürüşüb küçəyə düşüb. Pat qapını açdı, qəzet, həqiqətən, səkinin qırağında idi.

Pat əyilib qəzeti qaldırmaq istəyəndə gözü yasəmən kollarının arasındakı bir bağlamaya sataşdı. Bağlamanın kiminsə əlindən düşmədiyini, onun burda yaxşıca gizlədildiyini hiss olunurdu. Bağlamanın içində elə paltarlar var idi ki, onu həm qadın, həm də kişi geyinə bilərdi: Harriyetin cins şalvarı – gen olduğundan qız bu şalvarı çox az geyinmişdi; yunan adası Mikonosdan aldığı balıqçı sviteri; qalın kişi corabları – gənc xanımlar altlığı taxtadan olan başmaq geyinəndə belə corablardan istifadə edirlər. Patın yadına düşdü ki, uşaqılıqda o da belə bağlama düzəldir, mələklər (bəlkə də yiyəsiz pişiklərdən ötrü) üçün süd qoyurdu. İnanırdı

ki, Pasxa bayramında bir səhər yuxudan oyanacaq və quşlar üçün sevə-sevə düzəltdiyi yuvadan şokolad yumurtalar tapacaq...

Qəzetdə etibarlı mənbələrdən alınmış məlumat dərc olunmuşdu. Guya ruslar üç siyasi məhbusun həbsxanadan qaçmasını təşkil edib və onlar artıq Moskvada sığınacaq tapıblar.

Bağlamarı Harriyetin götürdüyü, ya da yoldan ötən hansısa dilənçinin qamarlayıb apardığı bilinmir, ancaq bir neçə gündən sonra bağlama kolluqda yox idi. Pat qızına bu barədə heç nə demədi.

Axşam mətbəxin açıq qapısından içəri bir kişi girdi. Pat Haberman onun kim olduğunu dərhal anladı. Qorxudan onu hiçqırıq tutdu, tərpnə bilmədi. Pat hansısa bir dəhşətə sinə gərən heykəl kimi dayanmışdı.

Gələn qonaq qadının onu tanıdığını anladı. Üzündəki təbəssüm qaçdı, gəlişinin vacibliyini vurğulamaq üçün ciddi görkəm aldı:

– Evdə sizdən başqa kimsə var?

Harriyet sakitcə qalxıb qapıya yaxınlaşdı və onu içəridən bağladı.

Ər nəvazişindən məhrum olmuş və yaşı əllini haqlamış Pata elə gəldi ki,

şəhvət dənizi qabardı, boğucu dalğalar sahili basdı. Qəlbinin dərinliklərində coşan gizli məhəbbət və qısqanclıq təlatümü onu qoynuna alıb apardı və ləpədöyənə çırpdı. Bu şəhvət burulğanında batmamaq üçün vücudunu titrədən qorxu və həyəcanı, sevgi və qısqanclığı da özü ilə birlikdə sürükləyib yataq otağına qaçdı. Qapını arxadan bağladı, cilovlaya bilmədiyi hissələrlə üz-üzə qaldı. Var gücü ilə başını qapıya çırpıb vəhşi heyvan kimi bağırmaq keçdi könlündən. Bu bağırçı, bəlkə də, onun illərlə içində yatıb qalan və indi gözlənilmədən oyanan qadınlıq hissələrini birdəfəlik çəkib çıxaracaqdı. Amma bağırmadı. Çarpayuya oturub dizlərini qucaqladı. Pata elə gəldi ki, divarlar ona tənə ilə baxır. Özünü məcbur eləyirdi ki, mətbəxdən gələn səsləri, hətta asta gülüşü belə eşitməsin. Sonra durub hamama keçdi. Əllərinə yer tapa bilmirdi. Dış yaxalamaq üçün istifadə etdikləri stəkanı su ilə doldurdu. Məhbus həbsxanada yaşıl bir cücərti tapanda onu əzizlədiyi kimi, Pat da nəvazişlə dibçəkdə becərdiyi Afrika bənövşəsinə su verdi. O, sanki bununla əziz qızı qarşısında işlətdiyi böyük günahı yumaq istəyirdi. Artıq hər şey bitmişdi.

ELÇİN

35

2016

Azərbaycan ədəbiyyatı. Elçin

Bu romanın qəhrəmanlarının bir qismi tarixi şəxsiyyətlərdir, ancaq onlarla bağlı hər bir epizodda və ümumiyyətlə, romanın hər səhifəsində tarixi dəqiqlik axtarmaq lazım deyil, həmin tarixi şəxsiyyətlər bu romanda artıq “müəllifin qəhrəmanlarıdır” – müəllifin gördüyü, onun qiymətləndirdiyi knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianov, yaxud da gənc şahzadə və vəliəhd Abbas Mirzə Qacardır.

Bu əsərdəki tarixi kolorit – tarixi faktlarla tanış olduqca, müəllifin hiss etdiklərinin, onun düşüncələrinin ifadəsidir və buradakı tarixi qəhrəmanlar da müəllif üçün qeyri-tarixi qəhrəmanlar səviyyəsində “özününküdür”.

Tarixçilər bu romandakı isimlərin hamısı ilə, buradakı məktublarla, ayrı-ayrı tarixi epizod və məqamlarla bağlı arxivlərdə axtarışlar aparmasınlar, çünki heç nə tapmayacaqlar. Romanda, olsun ki, tarix ilə üst-üstə düşməyən detal və ştrixlərə də fikir verməsinlər və bu baxımdan müəllifin təskinliyi ondadır ki, burada tarixlə üst-üstə düşən və müəllifin fikrincə, tarixilik baxımından əhəmiyyətli olan məqamlar da, güman ki, az deyil.

*Müəllif bu romanı İlyas Əfəndiyevin
xatirəsinə həsr edir*

B A Ş (roman)

Həyatım ağrır.
Ənvər Məmmədyanlı

Bir də bu dünyaya gəlməyə tövbə.
Arif Abdullazadə

(əvvəlki ötən sayda)

bu yerdə görünmüş işlər başlayaraq, soldatlara əziyyət verirdi və ərzaq gətirən araba karvanları da gecikir, ərzaq xarab olurdu, o biri tərəfdən də bəd xəbərlər bir-birini əvəz edirdi: Abbas Mirzə İrəvanın yaxınlığında yeni hərbi qərargah qururdu və knyaz Sisianov buna imkan verməmək üçün, öz qoşunlarının bir hissəsini general-mayor Portnyaginın komandanlığı ilə yeni qurulan o qərargaha hücum etməyə göndərdi, ancaq Abbas Mirzə onların qarşısına çıxıb, qələbə çaldı və Portnyagin geri çəkildi; Abbas Mirzə knyaz Sisianovun qoşunlarının tərkibində olan gürcü süvari dəstələrini gecə ikən mühasirəyə alıb, onların hamısını əsir götürdü və Tehrana göndərdi; yenə Abbas Mirzənin qoşunları gözlənilmədən İrəvanın yüz verstliyindəki rus gözətçi postuna hücum etdi, post rəisi mayor Montrezoru da, onun bütün dəstəsini də qətlə yetirdi. Bütün bunlara layiqincə cavab verə bilməyi üçün, knyaz Sisianov təhqir hissini yükü altında, sentyabr ayında geri çəkilməyə məcbur oldu. Knyaz heç vaxt heç nəyi əlahəzrət imperatordan

Knyaz Sisianov keçən ilin – 1804-cü ilin mayında, o vaxt ki, bu qan sevən vampir torpaq gül-çiçəklə bəzənib-düzənmişdi və knyaz Sisianov 20 minlik orduyla İrəvan xanlığına hücum etməyə hazırlaşdı, qan tökülməsin deyərək sonuncu dəfə İrəvan xanı Məhəmməd xana məktub yazaraq təslim olmasını tələb etmişdi: “Yaradana and içirəm ki, günəş geri fırlana bilər, Xəzər dənizinin suyu buxarlanıb yox ola bilər, ancaq mənim hücumumun qarşısını heç nə ala bilməz.”

Və knyaz Sisianov, həqiqətən, hücum etdi, İrəvan qalasını mühasirəyə aldı və bu mühasirə üç ay davam etdi, ancaq bütün təslim tələblərini rədd edən Məhəmməd xan şəhər sakinləri ilə birlikdə bu mühasirənin məşəqqətinə dözdü – İrəvan qalasını fəth etmək mümkün olmadı. Məhəmməd xan knyazın təhqirlərlə dolu qəzəbli məktublarına təhqirlə yox, təmkinlə cavab verirdi, ancaq qalanı ala bilməyən Sisianov özünü məğlub yox, təhqir olunmuş hiss edirdi və İrəvan yürüşündə taleyi də

gizlətmirdi və bu dəfə də əlahəzrətə yazdığı məktubda heç nəyi gizlətmədi: “Özümə baxanda ürəyim ağrıyır. Mən 30 illik xidmətim ərzində ilk dəfədir ki, mühasirəyə alınmış şəhəri zəbt etmədən qoşunları geri çəkdim.”

Knyaz qeyri-şüuri əlini sinəsində, ürəyinin üstündə gəzdirdi – nə olsun? İndi bu gecə vaxtı bütün bunları xatırlamağın nə mənası var? Hər kiçik büdrəmədən sonra günəş geriye fırlanacaqdisa, onda dünya gərək çoxdan tar-mar olaydı – günəş isə əvvəlki kimi səhər çıxır, axşam batır.

Bu nə uşaq fikirləridir belə? Güllələr, qəlpələr ona görə səndən yan keçib, qılınclar ona görə sənə aman verib, sən 50-ni ona görə keçmişən ki, indi səni soyuq tər bassın və bu cürə boş-boş fikirlərə qapılısan?

Ancaq yataq otağını bürümüş qaranlıq içində o, ürəyinin dərinində hiss edirdi ki, İrəvan uğursuzluğu bir bəhanədir, onu gecənin yarısı yuxudan oyadan, onu darıxdıran, ürəyini sıxan bu deyil... Bəs nədir?

Və bu dəfə knyaz Sisianov fikrində yox, pıçılıtlı ilə:

– Bəsdir! – dedi və elə o andaca özü özünə istehza etdi: gecənin yarısı özü özünə – komandan soldata – əmr edir.

“Təklidəndi...” – qəflətən ağına gələn bu fikir özü ilə soyuq bir tər gətirdi.

Knyaz Sisianov heç vaxt özünü tək hiss etməmişdi, tənhalıq hissi ona tamam yad idi və birdən-birə bu “təklidəndi...” əhvali-ruhiyyəsi onu əməlli-başlı diksindirdi. Bu nə ovqatdır belə? Bu nə sentimentallıqdır? O, həmin anlarda, hətta çox uzaqlarda qalmış “Yuliya”nı xatırladı, 19 yaşında fransız dilindən tərcümə etdiyi “Yuliya, yaxud Xoşbəxt peşimançılıq” povestini və bu nə xatırlamalardır belə,

indi özü – 51 yaşlı infanteriya generalı, əslində bütün Qafqazın hakimi Yuliya sentimentallığına qapılıb? Knyaz yeniyetmə, ilk gənclik çağlarında şeirlər yazırdı və birdən-birə o, həmin şeirləri xatırlamaq, yadına salmaq istədi, ancaq o şeirlərdən heç biri, hətta bir misrası da onun yadına düşmədi. O, hiss etdi ki, bu fikirlər, bu əhvali-ruhiyyə onu heç vəchlə görmək və düşünmək istəmədiyi bir uzaqlığa aparacaq və o qaranlıq içində knyazın saat kimi işləyən beyni həmin uzaqlığa getməmək üçün – batan saman çöpündən yapışan kimi – yenə İrəvan xanlığını onun yadına saldı.

İrəvan yürüşünün uğursuzluğu, əslində kiçik bir dərs idi və knyaz Sisianov dərsləri gizlətmədiyi kimi, onlardan nəticə çıxarmağı da bacarırdı. İndi Bakı yürüşünə hazırlıq gedirdi və Bakını zəbt edəcəyinə knyazın heç bir şübhəsi yox idi. Lap yaxınlarda – Bakıdan sonra növbə İrəvan xanlığına da çatacaqdı və bu dəfə İrəvan da Derjavanın tərkibinə daxil ediləcəkdi – knyaz Sisianovun buna da şübhəsi yox idi. Cənubi Qafqaz da bütün Qafqaz kimi əbədi olaraq Derjavanın bir guşəsinə çevriləcəkdi və rus soldatının bu torpağa tökülən qanı əbəs axıdılmış olmayacaqdı.

Bəli, o, – knyaz Sisianov – Böyük Rusiyanı Zaqafqaziyaya qılıncla gətirirdi, ancaq vaxt gələcək, bu yerlər başqa bir Rusiyanı da tanıyacaq – maarifçi Rusiyanı. Rusiya Avropa mədəniyyətini və maarifini özü əxz edə-edə, özündən keçirib, bu yerlərə də gətirəcək və əlbəttə, o zaman xəncərlərini bellərindən açıb, boyunlarına bant bağlamış Cənubi Qafqaz aboriginlərinin heç ağına da gəlməyəcək ki, şəstlə əyinlərində gəzdirdikləri o frakları Zaqafqaziyaya knyaz Sisianovun qılınıcı gətirib.

Knyaz Sisianov əlini çarpayının yanındakı dolabçanın üstündə gəzdirdi, kiçik zinqrovu tapıb silkələdi.

Dərhal qapı açıldı və növbətçi zabit içəri girdi:

– Eşidirəm, alihəzrət!

Arakəsmədə yanan kerosin lampasının zəif işığı açıq qapıdan yataq otağına düşdü və elə bil kerosin lampasının bu zəif işığı knyazın içinə dolmuş o təlaş qarışıq nigarançılığı bir az əridib yumşaltdı.

– Mənə su gətirin.

Növbətçi zabit su gətirdi və knyaz çarpayıda oturub suyu içərək, fincanı farağat dayanmış növbətçiyə qayıtdı:

– Gedə bilərsiz.

Növbətçi zabit yataq otağından çıxıb qapını bağladı və yataq otağına yenə də elə o yuxudakı kimi bir qaranlıq çökdü.

Və birdən-birə o qaranlıq içində çariça Mariya knyaz Sisianova baxıb gülümsədi.

Knyaz təsəvvüfdən uzaq, mistikani nəinki qəbul etməyən, bununla, ümumiyyətlə, maraqlanmayan, xurafata tamam yad bir adam idi və Peterburq, Moskva kübarlarının, hətta bədbəxt Pavelin də mistikaya inamı onu qıcıqlandırır, daxilən əsəbiləşdirirdi, bu insanların ilk növbədə öz taleləri ilə bu qədər maraqlanmasını o, Rusiyanın taleyinə biganəlik kimi qiymətləndirirdi.

Həmin gecəyarısı knyaz Sisianovun gözlərinin qabağında birdən-birə üç dəne 4 rəqəmi peyda oldu: 444 – Pavelin imperatorluğu düz 4 il, 4 ay, 4 gün çəkdi – bu 4-lər, elə bil şifrələnmiş bir tale yazısı idi və Pavel bu tale yazısını düz 34 il gözlədi – o, 34 il əvvəl taxta çıxmalı idi. Deyilənə görə ülyahəzrət Yekaterina vəsiyyətnamə yazıb, nəvəsi Aleksandri vəliəhd seçmişdi, ancaq imperatriçə ölüm ayağında olanda Pavel özü o vəsiyyət-

naməni tapıb yandırmışdı.

Knyaz Sisianov:

– Lənət şeytana! – pıçıldadı, indi də saray dedi-qodularına uyur? Deyilənə görə... Deyilənə görə... Bu obivatel əhvali-ruhiyyəsi nə vaxtdan səni ələ alıb, alihəzrət Baş komandan?

Və elə özü özünə lağ etdiyi həmin məqamda birdən-birə knyaz Sisianova elə gəldi ki, o 444-ü ona çariça Mariya göstərir.

Bu dəfə knyaz içindən qalxan bir qəzəblə:

– Bu nədi belə? – pıçıldadı.

O – knyaz Pavel Dimitriyeviç Sisianov! – Kimsəsiz qoca kaftara dönmüşdü, nədir?

Bu nə qarabasmaları belə?!

General Lazarev kimi bir soldatı xatırlayıb fəxr etməkdənsə, Mariya kimi bir ifritə onun gözlərinin qabağına gəlib, onu qorxutmaq istəyir?

Knyaz Sisianov bütün ehtirası ilə özü özünə qəzəbləndi və o gecəyarısı birdən-birə onun içinə dolmuş həmin tənhalıq hissiyatı da, şübhələr də, bir ərəfə təlaşına qarışmış nigarançılıq da elə bil onun qeyzindən qorxub, bircə anın içində yox olub getdi.

General-mayor Lazarev imperiyanın ləyaqətli bir soldatı idi və şərəfli bir soldat ömrü yaşayaraq Zaqafqaziya riyakarlığının qurbanı oldu.

İki il bundan əvvəl – 1803-cü il yenicə başlamışdı – gürcü şahzadələrinin çoxunun Gürcüstandan uzaqlaşdırılmasında, Rusiyaya köçürülməsində xüsusi xidmətləri olan general Lazarev – Tiflis polismeysteri general-mayor İvan Petroviç Lazarev – Tiflisdə yaratdığı məxfi kəşfiyyat şəbəkəsinin məlumatına əsasən, Baş komandana məruzə etdi ki, bir dəstə gürcü zadəganı Baqratonları taxtda oturtmaq üçün çevriliş hazırlayırlar və bu çevrilişi hazırlayanlar

arasında knyaz Sisianova qohumluqları çatan bir neçə Sisişvili knyazları da var. General Lazarev Baş komandanın hüzurunda onların da adını bir-bir sadalamaqdan çəkinən zabit deyildi və belə də etdi – Baş komandana qohumluqları çatan knyazların da adlarını bir-bir sadaladı. Onun, yeni general Lazarevin belə bir qırmızılığı, sərtliyi və düzlüyü knyaz Sisianovun xoşuna gəlirdi və o, general-mayorun bu cəhətlərini yüksək qiymətləndirir, ona aşkar bir hörmətlə yanaşırdı.

Knyaz hərtərəfli yoxlama apardırdıqdan sonra general Lazarevin məlumatı təsdiqini tapdı və gürcü zadəganlarının satqınlığından qeyzə gəlmiş Sisianov xüsusi bir amansızlıqla həmin sui-qəsdçi gürcü zadəganlarını Sisiaşvili knyazları ilə birlikdə darmadağın etdi. Qaçan bilənlər öz arzularını da özləri ilə apararaq, qaçıb canlarını qurtardı, qaça bilməyən özündən müştəbeh, əda ilə oturub, əda ilə duran gürcü knyazları isə Baş komandanın əmri ilə adi oğrular, fırıldaqçılar kimi Mixet həbsxanasına salındılar.

Bu hadisədən sonra knyaz Sisianov bir daha əmin oldu ki, gürcü çarlarının bütün qohum-əqrabası Qafqazdan sürgün olunmasa, Gürcüstanda əmin-amanlıq olmayacaq və Gürcüstanın bölgələrində çarlıq iddiasında olanların qarşısını almaq başqa cür mümkün deyil. Əlahəzrət imperator Aleksandri inandırmaq lazım idi ki, Gürcüstanda çar nəslinin bütün nümayəndələrini burada yaşamaq hüququndan məhrum etməyə icazə versin və knyaz Sisianov bütün qətiyyəti ilə əlahəzrətin özünə müraciət etdi və buna nail oldu.

Əlahəzrət imperator razılıq verdikdən

sonra, knyaz Sisianovun əmri və bilavasitə nəzarəti ilə hələ də Gürcüstanda qalmış şahzadələrin, çar ailələrinə mənsub olanların hamısı köçürülməyə başladı. Köçmək istəməyən, ən çox müqavimət göstərən isə knyaz Sisianovun yaxın qohumu çarıça Mariya idi və ifritə Mariyanın övladları ilə birlikdə Rusiyaya göndərilməsini knyaz şəxsən general Lazarevin özünə tapşırırdı.

Hayıf Lazarevdən, ona yaraşmayan ucuz bir ölümlə öldü, o cür soldat bir Baba-Yaqanın¹ qurbanı oldu.

Belə-belə işlər, Babua Arçıl...

Və knyaz Sisianov birdən-birə Babua Arçili xatırladı.

* * *

... Görünən o məkanda, Kaspi dənizinin sahili ilə asta-asta bir atlı gedirdi.

Və O, əlbəttə, Panteranı tanıdı.

Və Panteranın belində oturmuş gənc bir azərbaycanlı bəy atın boynunu tumarlayırdı, hərdən Panteranın yalını qaşıyırdı və Panteranın bütün daxilindən gələn zərif bir xoşbəxtlik dalğa-dalğa ətrafa yayılırdı.

O anlarda Pantera görünən o məkanda atların ən xoşbəxti idi...

8.

Tiflis polismeysteri, general-mayor Lazarev İvan Petroviçin babaları keçən əsrin əvvəllərində Kazan quberniyasına köçüb-gəlmiş kasıb Polşa zadəganlarından idi və o, knyaz Sisianovdan üç il əvvəl – 1799-cu ildə Kaxetiyaya göndərilmişdi.

Qocalıb əldən düşmüş Kaxetiya çarı XII Georgi Cənubdan Qacarların, Şimaldan

¹ Baba-Yaq – rus folklor ədəbiyyatında təxminən Küpəgiren qarı tipli qəhrəman

isə Dağıstan hakimlərinin hücumlarının qarşısını almaq üçün, belə bir xahişlə imperator Pavelə müraciət etdi ki, Rusiya ona hərbi yardım göstərsin və o vaxt Mazdokda hərbi qulluqda olan, yenice general-mayor rütbəsi almış Lazarev imperatorun göstərişiylə öz alayı ilə birlikdə Zaqafqaziyaya yola düşdü, düz 36 gün müddətində qarlı-çovğunlu Qafqaz dağlarını aşa-aşa Tiflisə gəlib çıxdıqda isə məlum oldu ki, Kaxetiyaadakı hərəmərcliyin səbəbi Osmanlıların, Qacarların hərbi yürüşlərinin, ləzgilərin, avarların qəfil hücumlarının qorxusu ilə yanaşı, həm də çarın taxtına sahib olmaq istəyən gürcü şahzadələrinin hakimiyyət uğrunda birbirləri ilə apardıqları mübarizə, bir-birlərinə qarşı qurduqları fitnə-fəsaddır.

Arvadbaz Georginin müxtəlif arvadlardan böyük oğlanları var idi və o, yəni səhhəti kimi iradəsi də zəif olan XII Georgi heç vaxtlə oğlanlarının öhdəsindən gələ bilmirdi, onların qorxusundan heç birini vəliəhd də elan edə bilmirdi.

Bir neçə il bundan əvvəl general Lazarevin həyatında yarası heç vaxt sağalmayacaq bir faciə baş vermişdi – qısa bir zamanda tamamilə gözlənilmədən on altı yaşlı qızı Tatyana və bir il keçməmiş, bu faciə ilə heç cürə barışa bilməyən arvadı Zoxra vəfat etdi. Mənşəcə xaç suyuna çəkilmiş Kazan tatarlarından olan Zoxranın vəfatından sonra tamam tək qalmış İvan Petroviç əvvəlkindən də artıq dərəcədə öz hərbi xidmətinə bağlandı və onun bütün arzu və istəkləri də, hüsn-rəğbəti də, düşüncələri də elə ordu ilə bağlı idi.

Alayını Tiflisdə yerləşdirən general Lazarev ilk növbədə gürcü şahzadələri zərərsizləşdirməklə, onları bir-bir ya zor gücünə, ya da şirin dillə Rusiyaya

göndərməklə məşğul oldu və bu çətin işdə o, öz alayının gücündən, imperiyanın adından çox, şəxsi nüfuzundan istifadə edirdi – bu nüfuzu isə Lazarev artıq qazanmışdı – Qafqazda nüfuz qazanmaq isə, əlbəttə, zarafat iş deyildi.

Məsələ burasında idi ki, Lazarev Tiflisə gəldikdən bir müddət sonra – artıq yeni yüzillik: XIX əsr başlamışdı, 1800-cü il idi, – Avarlı Ömər xan on beş minlik bir dəstə, – əslində, ordu ilə Gürcüstanın sərhədlərini aşdı və bu xəbər çar da, birbirinə düşmən olan şahzadələr də başda olmaqla kənd camaatından tutmuş adlı-sanlı knyazlaracan Kaxetiyanı dəhşətə gətirmişdi. Ömər xan təkəcə avarların arasında yox, bütün Dağıstanda böyük nüfuz sahibi idi və bu adlı-sanlı cəsür adam Cənubi Qafqazda da məşhur idi, onun cəsarəti və amansızlığı haqqında əfsanələr gəzirdi, aşıqların qoşduğu “Avarlı Ömər xan” dastanı bir tərəfdən bu hakimin igidliyinə heyranlıq hissi yaradırdı, o biri tərəfdən də insanları vahiməyə salırdı.

Ömər xanın və onun sağ əli olan İsgəndər bəyin nəhəng bir dəstə ilə Kaxetiya yürüşü, həqiqətən, böyük bir fəlakətdən xəbər verirdi və bu, general Lazarev üçün ağır bir sınaq, eyni zamanda şəxsi nüfuz qazanmaq, imperiyanın adını ucaltmaq üçün də bir fürsət idi. General bu sınaqdan çıxmaqdan çəkinmədi və Şimaldan göndərilmiş yeni qüvvələrlə birlikdə – artilleriya ilə təchiz olunmuş yeddi batalyon idi – Tiflisdən çıxaraq İora çayının sahilində Ömər xanı qarşıladı. Həmin vuruşda gürcü şahzadələri Baqratın və İoannın atlıları da generala köməyə gəlmişdilər və qılıncdan, güllədən qorxmayan Lazarevin çevik, qətiyyətli komandanlığı ilə rus topları və

rus qoşunları Ömər xanı məğlub etdi, xan özü yaralanıb Dağıstana qayıtdı, İsgəndər bəy isə əsir düşdü.

Bu qələbəyə görə general-mayor Lazarev Müqəddəs İerusalimli İoann ordeninin komandor xacı ilə təltif olundu, gürcülər isə ona xüsusi hörmət və ehtiram əlaməti olaraq, İsgəndər bəyin başını kəsib torbaya qoydular və o torbanı Lazarevin yaşadığı evə gətirib, generalın qarşısında açaraq, İsgəndər bəyin başını onun ayaqlarının altına atdılar. Lazarev İsgəndər bəyin saçlarından yapışıb, başı yuxarı qaldırdı və ikinci mərtəbədəki eyvana çıxıb, bu başı küçəyə yığışmış gürcülərin sidqi-ürəkdən gələn alqış sədaları altında onlara göstərdi.

General-mayor Lazarevin qazandığı nüfuz beləcə təsdiq olundu.

Və həmin vaxtdan sonra, hətta çariça Mariya da bəzən öz iqamətgahında general Lazarevi qəbul edir, fikirlərini, təkliflərini bilavasitə özü ona çatdırırdı və XII Georginin arvadının – həm də bu, Mariya idi! – belə bir iltifatı bir tərəfdən Mariyanın düşmənlərinin Lazarevə bəslədikləri kin-küdüretini daha da artırırdı, o biri tərəfdən ona Mariyanın tərəfdarlarının daha artıq hörmətini qazandırır, bir tərəfdən də general Lazarevin çariça Mariya ilə görüşlərində xüsusi bir əhvali-ruhiyyə yaratdı. General Lazarev Cənubi Qafqaza gəldiyi vaxtdan etibarən və ümumiyyətlə, – hər şeyi adı ilə demək lazımdır – çariça Mariya ilə görüşlər onun son illərdəki həyatında ən xoş anlar olurdu.

Sərt, tərs və gözəl çariça Mariyanın 40 yaşı hələ tamam olmamışdı, ancaq bu qadında elə bir təbii zəhm var idi ki, onun ən qatı düşmənləri – Georginin başqa arvadlarından olan şahzadələr belə, bəzən Mariyanın qarşısında özlərini itirirdilər,

onun qurduğu hörümçək toruna düşməkdən qorxurdular.

General Lazarev gecələr yuxuya getməzdən əvvəl Tatyananı da, Zoxranı da, demək olar ki, hər gün xatırlayırdı və o, tamamilə əmin idi ki, onların ikisi də haqq dünyasında mələklərlə bir yerdədirlər, çünki onların ikisi də mələklər kimi tərtəmiz, pak idi, ancaq çariça Mariyanı ilk dəfə gördəndən sonrakı gecə general Lazarevin fikrindən keçdi ki, hərgah Zoxranın yerində çariça Mariya olsaydı, onu, yəni general Lazarevi tək qoyub getməzdi. Hətta o məqamda general Lazarevin ürəyindən az qala cismani bir hissiyyat da keçdi ki, Zoxranın onu tək qoyub mələklərin yanına uçmasında bir eqoizm, hətta bir xəyanət çaları var və elə həmin anda da general Lazarev bu hissiyyatın nə qədər ədalətsiz olduğunu düşündü, özü özünün o hissiyyatından sarsıldı. Çariça Mariya Tatyananın ölümünə dözərdi və general Lazarevi tək qoymazdı, Zoxra isə dözmədi və qızının ardınca göylərə uçdu – bu, onun vəfası, yoxsa tək qoyduğu general Lazarevə vəfasızlığı idi? – əlbəttə, vəfası idi, ancaq çariça Mariya da elə ilk görüşdən general Lazarevin fikrində və hissiyyatında elə bir qadın idi ki, o, Tatyananın ölümünə dözsəydi və general Lazarevi tək qoyub getməsəydi – bu da vəfasızlığın yox, böyük və meğrur bir vəfanın göstəricisi olardı.

Çariça Mariya on doqquz yaşlı oğlu Cəbrayılın və on yeddi yaşlı qızı Tamaranın Rusiyaya göndərilməsinə heç vəchlə razılıq vermirdi və Cəbrayılı Kaxetiya taxtına oturtmaq istəyirdi. Lazarev Cəbrayılın da, Tamaranın da Sankt-Peterburqda şahzadə titulu saxlayacaqlarını, onların təhsil alacaqlarını, onlara təhkimli kəndlilərlə birlikdə torpaq bağışlanacağını nə qədər təkrar etsə də, bunun əhəmiyyəti yox idi,

çariça Mariyanı yola gətirmək mümkün deyildi, çünki bir tərəfdən onun gürcü kübar cəmiyyətindəki mövqeyi elə idi ki, zor işlətmək bu cəmiyyətdə onsuz da zəif olan Rusiyaya meyli daha da zəiflədə bilərdi, o biri tərəfdən isə general Lazarev çariça Mariya ilə heç vəchlə güc dilində danışmaq iqtidarında deyildi və çariça Mariya bunu bilirdi.

XII İrakli 1800-cü ilin dekabrında vəfat etdikdən sonra, o vaxt ki şahzadələrin Kaxetiya tacı uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi başladı, o vaxt ki bu şahzadələri dəstəkləyən müxtəlif qüvvələrin ədavəti bir-birinə qarışdı, bu hadisələri diqqətlə izləyən Osmanlı imperiyası və Qacarlar da Zaqafqaziyada öz mövqelərini gücləndirmək fürsətindən istifadə etməyə başladı, onda çariça Mariyanın istəyi – Kaxetiya tacı Cəbrayılın olmalıdır! – daha da şiddətləndi, qarşısı alınmaz bir alova çevrildi.

General Lazarev qoşunların gücündən, özünün nüfuzundan istifadə edərək, heç bir şahzadənin taxtı ələ keçirməsinə imkan vermədi və imperator Pavelin qərarını gözlədi. Ali qərar isə belə oldu ki, Gürcüstan Rusiyaya birləşdirilir və general Lazarev bu manifesti bütün gürcü kilsələrində, azərbaycanlı məscidlərində oxutdurdu. Gürcü şahzadələri bu manifesti aşkar bir kin-küdurətlə qarşıladılar və yenə də bir-birinə qarşı fitnə-fəsadlarını davam etdirdilər, çariça Mariya isə həmin inadla nə edirdisə – hansı vasitəyə əl atırdı, hansı intriqanı qururdu – hətta gürcü cəmiyyətinin bütün təbəqələrində muzzdlu və muzzdsuz xəbərçiləri olan general Lazarev belə, bunun yarısından çoxunu bilmirdi.

İki il bu cür çaxnaşma içində keçdi, nəhayət, keçən ilin – 1802-ci ilin avqust-

tunda əlahəzrət imperator Aleksandr knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianovu Baş komandan təyin etdi və elə ilk görüşdən general Lazarevlə knyaz arasında işgüzar bir münasibət yarandı – onların hər ikisi xidmət adamı idi. Baş komandan nəinki yalnız şahzadələri, ümumiyyətlə, çar nəsilərinə mənsub olanların hamısını Gürcüstandan təmizləməyə başladı və çariça Mariyanın inadını, tərsliyini görüb, 1803-cü il aprel ayının 17-də axşam general Lazarevi öz hüzuruna çağırırdı.

Həmin aprel axşamı yazın gəlişi Tiflisdə əməlli-başlı hiss olunurdu, knyaz Sisianov kabinetinin pəncərələrini taybatay açmışdı və otaqda bir yaz qoxusu var idi. Gün xeyli uzansa da, kabinetə yavaş-yavaş əlaqaranlıq çökürdü, ancaq knyaz kerosin lampalarını hələ yandırmamışdı – yanan kerosin lampalarının iyi otağa dolmuş bu yaz qoxusuna tamam yad bir şey idi.

Üstü cürbəcür məlumatlarla, raportlarla, danoslarla dolu böyük yazı mizinin arxasında oturmuş knyaz Sisianov qarşısında fərağat dayanmış general Lazarevə baxaraq, ayağa qalxıb onunla üzbəüz dayandı: bu general-mayor imperiyaya və əlahəzrətə sadıq olan əsl rus soldatı idi və onların ikisində də bir-birinə qarşılıqlı hüsn-rəğbət var idi. General Lazarev o azsaylı yüksəkrütbəli hərbiçilərdən biri idi ki, daha da yüksək rütbəyə nail olmaq xətrinə yox, vətənin və imperiyanın mənafeyi naminə fəaliyyət göstərirdi, onda yalançı heç nə yox idi və knyaz Sisianov məhz bu cür rus generaları ilə fəxr edirdi. O, qarşısında fərağat dayanmış bu nisbətən cavan general-mayora baxa-baxa iyirmi il bundan əvvəlki xatırladı – xəyal onu o vaxtlara apardı ki, polkovnik Sisianov Sankt-Peterburq qrenader alayının komandiri idi, bəzən Baş

komandan feldmarşal qraf Saltıkovla¹ beləcə üz bəüz dayanırdılar və hər ikisinin də bir-birinə daxili bir hüsn-rəğbəti var idi. Sadəcə olaraq bu gün feldmarşal Saltıkov qismində o özü, polkovnik Sisianov qismində isə Lazarev idi.

Knyaz Sisianov:

– General, – dedi – mənim heç kimin nazı ilə oynamaq fikrim yoxdur! O cümlədən də çarıça Mariyanın. Sabah səhər tezdən Mariyanın özünü də, övladlarını da Tiflisdən çıxararaq, Peterburqa yola salmağı sizə tapşırıram.

Baş komandanın əmri general Lazarev üçün gözlənilməz olmadı – o, əmin idi ki, Baş komandan təbiətli bir adam uzun müddət çarıça Mariyanın hikkəsinə dözməyəcək, əvvəl-axır buna son qoyulacaq və Baş komandanın nəinki Mariyanın övladlarını, əmin-amanlıq naminə Mariyanın özünü də Rusiyaya göndərəcək. General bunu da bilirdi ki, çarıça Mariya, əslində knyaz Sisianovun yaxın qohumudur və knyaz Sisianovun bu cür yaxın və uzaq qohumları, eləcə də, qohum olmayıb, özlərini onun qohumu kimi qələmə verən gürcü zadəganlarından tutmuş, Tiflis lotularınacan yalançı qohumları az deyildi, ancaq Baş komandan üçün bütün bunların nə bir mənası, nə də bir əhəmiyyəti var idi. Sisianov Derjavaya düşmən münasibəti bəsləyən Sisişvili knyazlarının başına elə bir oyun açdı ki, verilən cəzalar, hətta bu əməliyyatın ən aktiv iştirakçısı olan general Lazarevə də həddən artıq sərt göründü və onun raport yazaraq, öz səlahiyyətləri daxilində bəzi yumşaldıcı təkliflərini Baş komandana təqdim etdikdən sonra da knyaz Sisianov bu təklifləri qəbul etmədi.

Və knyaz Sisianov Baş komandan gəldikdən sonra, general Lazarev daima çarıça Mariya ilə bağlı belə bir əmr gözləyirdi və o, bu barədə fikirləşəndə əməlli-başlı həyəcanlanırdı, hətta hərdən gecələr onun təsəvvüründə belə qorxunc bir mənzərə yaranırdı ki, çarıça Mariyanın saçlarından tutub sürüyə-sürüyə onu konvoylara təhvil verir – belə anlarda qorxunun-hürkünün nə olduğunu bilməyən bu rus generalının həyəcandan bütün bədəni titrəyirdi. Ancaq buna baxmayaraq, general Lazarev əldə etdiyi bütün məxfi məlumatlar kimi, çarıça Mariyanın Rusiya əleyhinə fəaliyyəti ilə bağlı gizli məlumatları da Baş komandana məruzə edirdi – bu, İvan Petroviçin şəxsi istəyindən asılı olmayaraq, Tiflis polismeysteri general Lazarevin dövlət qarşısında borcu idi. Həmin günlərdə general Lazarevin qulağına çatmışdı ki, Mariya övladları ilə birlikdə İstanbula qaçmaq üçün gizli hazırlıq görür və Kaxetiyanı yenidən Rusiyanın tərkibindən çıxarıb, Cəbrayılı taxtda oturtmaq uğrunda mübarizəsini İstanbulda davam etdirmək istəyir, ancaq bu məlumatı hələ tam dəqiqləşdirmədiyi üçün, hələ Baş komandana məruzə etməmişdi.

1803-cü ilin həmin 17 aprel axşamı knyaz Sisianov:

– Əmri yerinə yetirin və sabah nahara qədər mənə məruzə edin! – dedi.

General-mayor Lazarev:

– Oldu, alihəzrət! – dedi və onun tələffüzündəki həmişəki qətiyyət əmrin yerinə yetiriləcəyinə zərrə qədər də şübhə yeri qoymadı.

Həmin anda knyaz Sisianovun fikrindən keçdi ki, kaş, onun bütün generalları

¹ Saltıkov – Saltıkov İvan Petroviç, qraf, rus hərbi xadimi, general-feldmarşal

hündürboylu, yerində durmayan uzun sarışın saçları tez-tez ağ bənizinə tökülən, göy gözlərinin baxışları həmişə aydın olan bu əsl hər b adamı kimi cəsəətli, dəqiq və qətiyyətli olaydılar, ancaq knyaz Sisianov fikrindən keçən hər sözü deyən adam deyildi və yalnız:

– Gedə bilərsiz!– dedi.

General-mayor Lazarev xüsusən o vaxtdan ki arvadından və qızından sonra tək qaldı, səhərlər elə yuxuda ikən təhtəşüür olaraq, quşların səsinə gözləyirdi və elə ki eşikdəki ağaclardan – Tiflis isə yaşıl şəhər idi – quşların səsi eşidilirdi, o, gözlərini açırdı və gözlərini açan kimi də cəld ayağa qalxırdı. 1802-ci ilin o 18 aprel günündə də sübh tezdən quşların səsi yataq otağını bürüdü və bir-birinə qarışmış bu cürbəcür Tiflis quşlarının səsi gözəl bir yaz səhərinin açılmasından, gözəl bir yaz gününün başlanmasından xəbər verirdi.

Ancaq o gözəl yaz günü general Lazarev çariça Mariyanı sürgünə göndərməli idi.

İki gündən sonra general Lazarev 40 yaş tam olacaqdı və 40 yaş artıq yaşanmış ömür barədə özü özünə hesabat vermək dövrü idi – general belə fikirləşirdi, ancaq özü özünə hesabat verməyə onun nə vaxtı, nə həvəsi, nə də əhvali-ruhiyyəsi var idi – o, Mariyanı sürgünə göndərməli idi.

Lazarev Baş komandanın əmrini vaxtında yerinə yetirmək üçün, hələ gecə düşməmiş nəzarət üçün çariça Mariyanın iqamətgahına iki zabit göndərmiş, iqamətgahı mühasirəyə aldirmiş, çariçanın özü, övladları və qulluqçuları üçün faytonlar hazırlatmış, onları müşayiət edəcək zabitləri müəyyənləşdirmiş, konvoyu şəxsən özü yoxlamışdı. Baş komandanın əmri

var idi, Derjavanın maraqları naminə verilmiş bu əmr nəyin bahasına olursa-olsun, nahara qədər yerinə yetirilməli idi və general Lazarev bilirdi ki, belə də olacaq və nahara qədər əmrin yerinə yetirildiyi barədə Baş komandana məruzə edəcək.

Bu əmr general Lazarevın bütün içində bir sıxıntı və pərişanlıq yaratmışdı, ancaq onun heç fikrindən də keçə bilməzdi ki, verilmiş əmr yerinə yetirilməsin və əlbəttə, o, bir bəhanə tapıb, özünü kənara çəkə bilərdi, misal üçün, özünü xəstəliyə vura bilərdi, Baş komandan da bu işi “Qəssab” podpolkovnik Serebryakov kimi birinə tapşırırdı, həmin adam da, misal üçün, elə həmin podpolkovnik Serebryakov məmnuniyyətlə bu işin öhdəsindən gələrdi, lap çariça Mariyanın saçlarından tutub sürüyə də bilərdi, ancaq general Lazarev bunu – özünü yalandan xəstəliyə vurmağı, öz soldat borcuna xəyanət etməyi – heç vaxt özünə bağışlaya bilməzdi. O, əmr almışdı və əmr yerinə yetirilməli idi və yerinə də yetiriləcəkdi, qoy general Lazarevın xəyalındakı Mariya daima ona nifrət etsin, qoy general Lazarev daima əzab çəksin – əmr yerinə yetirilməli idi, Lazarev soldat idi – rus soldatı – və soldat əmri yerinə yetirməlidir.

Və həmin yaz səhəri general Lazarev özü çariça Mariyanın iqamətgahına getdi.

Çariça Mariya rəsmi əlbisəsi əynində taxtda uzanıb, üstünə yüngülcə şal salmışdı və general Lazarev içəri girib həmişəki kimi başı ilə təzim etdikdə, ani olaraq fikrindən keçirdi ki, bu zəhmli, zabitəli və gözəl qadını uzandığı o taxtdan qaldırıp Peterburqa yola salmaq – indiyə kimi həyatında heç vaxt almadığı qəmli, kədərli bir əmrdir.

Şahzadə Cəbrayıl da, bacısı prinses

Tamara da otağın ortasındakı yumşaq kürsülərdə oturmuşdular, iki zabit isə onların yanında ayaq üstə durmuşdu.

Yerindən qalxmayan çarıça Mariya general Lazarevə ağzını açmağa macal vermədi və gürcü ləhcəsi ilə təmiz bildiyi rus dilində:

– General, siz məni zorla Peterburqa aparmaq istəyirsiniz, hə? – soruşdu.

General:

– Ülyahəzrət... – dedi.

Ancaq çarıça Mariya onun sözünü kəsdi:

– Gözümün içinə baxın, general!..

General Lazarev çarıçanın gözlərinə baxdı və o anlarda çarıçanın ala gözlərində hüdudsuz bir qəzəblə bərabər elə bil çox dərinlərdə, o qəzəbin ən alt qatında bir məhəbbət də gizlənmişdi. General Lazarev özünü ələ alıb:

– Ülyahəzrət, – dedi. – Baş komandanın əmri belədir.

Çarıça Mariya başını mütəkkədən qaldırıb, qəzəb və nifrətdən titrəyən bir səsle:

– Onun babaları bizim təkçə qohumlarımız olmayıblar, – dedi. – Onlar həm də bizim nökrələrimiz olublar, eşidirsiniz, general! Nökrələrimiz olublar! İndi mən onun əmrinə tabe olmalıyam? Hə, general?

General Lazarev gözlərini çarıçanın gözlərindən yayındıraraq:

– Siz əmrə tabe olmalısınız, ülyahəzrət! – dedi və onun bu sözləri çarıça Mariyanın da, onun övladlarının da məhkumluğunu tamam gerçəkləşdirdi.

Çarıça Mariyanın başı, elə bil bir anlıq halsızlıqdan mütəkkənin üstünə düşdü.

Otağa sükut çökdü.

Sükutu Mariyanın özü pozdu:

– Sizin Baş komandan öz millətini

satmış bir xaindir! Siz Rusiyanı xainlərin qılıncı sayəsində saxlaya biləcəksiniz? – Yenə qısa bir sükutdan sonra: – Hə, general? Xahiş edirəm mənim sualıma cavab verəsiniz! – dedi. – Mən sıradan bir nəfər yox, çarıça Mariyam!

General Lazarev:

– Ülyahəzrət, – dedi – mən sizin bu tipli sözlərinizi məqbul hesab etmirəm.

Çarıça Mariya bu dəfə mülayim və həzin bir səsle:

– Ancaq mənim də, övladlarımda da bütün gecəni iki rus zabitinə nəzarəti altında keçirməyimizi məqbul sayırsız, hə? – soruşdu.

General Lazarev cavab vermədi.

Çarıça Mariya:

– Cənab Lazarev, lazım deyil, cavab verməyin. – dedi. – Mən hər şeyi başa düşürəm. Ancaq sizə, mən rus generalına yox, rus dvoryanına müraciət edirəm. Siz övladları ilə birlikdə çarıça Mariyanın da Rusiyaya sürgün edilməsi ilə bağlı nə fikirləşirsiniz?

– Mən əmri yerinə yetirməliyəm, ülyahəzrət... –

– Axı mən dedim ki, rus generalına yox, rus dvoryanına müraciət edirəm!.. – Və çarıça Mariya, elə bil ani bir şaşqınlıqdan sonra, xüsusi bir vurğu ilə – Mən sizə, eşidirsiniz, sizə müraciət edirəm!.. – dedi.

Sükut çökdü və general Lazarev, nəhayət, o sükutu pozdu:

– Mən eyni adamam, ülyahəzrət... –

Çarıça Mariya çığırdı:

– Yox, siz eyni adam deyilsiniz! – və qəfil bir ehtirasla: – Bəs mən o əmrə tabe olmasam? – soruşdu.

General Lazarev:

– Ülyahəzrət, – dedi. – İnanın mənə, sizin inadınızın və... – General bir an susdu. – Və... mübarizənin heç bir pers-

pektivi yoxdur. Peterburqa getməyiniz sizin üçün də, övladlarınız üçün də ən xeyirli variantdır. Sizin də, övladlarınızın da titulları saxlanacaq. Siz əlahəzrət imperator Aleksandrın şəxsi himayəsi altında yaşayacaqsınız. Siz...

Mariya generalın sözlərini yarımçıq kəsdı:

– Siz məni tovlamağa çalışmayın, cənab Lazarev!

General Lazarev:

– Ülyahəzrət, – dedi. – Sizdən çox xahiş edirəm, artıq dərəcədə xahiş edirəm, məni məcbur etməyin ki... – O, sözlərini davam etdirmədi – bütün hikkəsinə, təkəbbürünə baxmayaraq, onun – rus generalının – qarşısındakı, əslində, köməksiz, məhkum və... sevimli bir qadın idi – Lazarev sözünü davam etdirməyi özünə rəva bilmədi.

General Lazarevin sözlərini çarıça Mariya özü davam etdirdi:

– Sizi məcbur etməyim ki, məni zorla küçəyə atasınız, hə, general?

Bu dəfə general Lazarevin tələsik:

– Ülyahəzrət, xahiş edirəm yığışasınız! – dedi. – Faytonlar sizi gözləyir. Mən özüm sizi ötürəcəyəm.

Və general Lazarev otaqdan çıxdı.

Onun üçün Avarlı Ömər xanla ölüm-dirim vuruşuna girişmək, bu məhkum qadının məsələsini həll etməkdən asan və qat-qat şərəfli bir iş idi, ancaq əmr verilirsə, o əmr qeydsiz-şərtsiz yerinə yetirilməlidir. Dünən axşam bu əmri aldıqdan sonra general Lazarevin tez-tez fikrindən keçən yeganə təskinlik bu idi ki, Peterburqa köçmək və orada yaşamaq, həqiqətən, Çarıça Mariya üçün ən yaxşı seçim idi, çünki Mariya, hətta övladları ilə birlikdə İstanbula qaça bilsəydi belə, heç nəyə nail ola bilməyəcəkdi və o ocaqda

ki onu özü alovlandıracaqdı, özü də həmin ocaqda yanacaqdı – tarix boyu bu cür İstanbula qaçan böyük-küçük cürbəcür taxtdan salınmış, yaxud da taxta çıxmaq istəyən, taxt uğrunda mübarizə aparan şahlar, şahzadələr, hakimlər, sui-qəsdçilər çox olmuşdu.

Çarıça Mariyanın iqamətgahı ikimərtəbəli bir bina idi və onun otağı da ikinci mərtəbədə idi. General Lazarev tamam pejmürdə bir vəziyyətdə asta-asta taxta pilləkənləri enərək, çarıçanın otağında hay-küy düşdü və o, cəld geri dönüb, iti addımlarla yenidən yuxarı qalxdı.

General otağa girəndə şahzadə Cəbrayıl bir tərəfdən, prinses Tamara o biri tərəfdən, hərəsinin də əlində bir xəncər zabitlərin üstünə hücum çəkmişdi və xəncərlərin zərbələrini saxlamaqdan əlləri kəsilmiş, qana bulaşmış zabitlər bu gənc şahzadələrin ehtiraslı həmlələrinin qarşısını güclə alırdı.

General Lazarev:

– Qurtarın! – qışqırdı. – Qurtarın bu oyunu, qurtarın! – və onun bu çığırın səsi bacı-qardaşa təsir etdi, onlar əl saxlayıb, hələ də taxtda uzanmış analarına baxdılar.

General Lazarev bu dəfə çarıça Mariyanın üstünə qışqıraraq təkrar etdi:

– Ülyahəzrət, qurtarın bu oyunu! Bunun axırı sizin üçün yaxşı olmayacaq!

Elə həmin anlarda da çarıça Mariya, elə bil bütün bu müqavimətin tamam mənasız bir iş olduğunu başa düşərək, gülümsədi:

– Aydındır, general!.. Aydındır!.. – Və gözlərini Lazarevin gözlərinə zilləyib, bir neçə anlıq sükutdan sonra sağ əlini şalın altından çıxararaq ona tərəf uzatdı: – Əlvida, general...

Çarıça Mariyadan bu sözləri eşidən general Lazarev dərindən köks ötürdü,

sonra taxta yaxınlaşıb başını aşağı əydi ki, çarıçanın əlindən öpsün və bu vaxt Mariya ani bir cəldliklə sol əli ilə şalın altında tutduğu xəncəri çıxarıb düz generalın sinəsinə soxdu.

General Lazarev belini dikəldib bir addım geri çəkilərək, əlini köksündəki xəncərə tərəf apardı, ancaq xəncərin dəstəyindən tuta bilmədi, dizləri üstə yerə çökərək:

– Mariya... – pıçıldadı və ani olaraq, general Lazarevin fikrindən keçdi ki, Mariya onu Zoxra ilə Tatyananın yanına göndərir, sonra qana bulaşmış əlini köksündən çəkib baxdı və bunu da fikrindən keçirməyə macal tapdı ki, mələklər onu yaxına buraxmayacaqlar, çünki onun əli qanlıdır.

Generalın sinəsindən fısqıran qan yerə salınmış məşhur “Hacı Muxtar xalçası”nın üstünə axırdı.

Və general-mayor İvan Petroviç Lazarev artıq haqq dünyasına köçmüşdü...

...Bir göz qırpımında bütün Tiflisə yayılan bu xəbər knyaz Sisianovu qeyzə gətirdi və o əmr etdi ki, çarıça Mariya da, onun övladları da həbs edilərək, Mixet həbsxanasına salınsınlar, orada Tiflis oğruları, caniləri ilə onlar arasında da heç bir fərq qoyulmasın. Bir müddətdən sonra çarıça Mariya övladları ilə birlikdə Rusiyaya göndərildi və bu dəhşətli hadisədən sonra hələ də sakitləşə bilməyən knyaz Sisianov şəxsən özü müşayiətçilərə tapşırırdı ki, Mariya ilə də, onun övladları ilə də adi cinayətkarlar kimi rəftar etsinlər. Hələ də hiddəti keçməyən knyaz Sisianov hadisə barədə Sankt-Peterburqa ixlaskar raport yazdı və çarıça Mariyanı cəzalandırmağı tələb etdi. Knyazın təklifi ilə çarıça Mariya Rusiyaya gələn kimi, Voronejdəki Belqorod qadın monastırına göndərildi.

General Lazarev isə Baş komandanın

əmrinə və iştirakına böyük əsgəri ehtiramla Tiflisin Sion kilsəsində dəfn olundu.

* * *

... ONUN yaddaşında elə bir oyanış baş vermişdi ki, görünən həmin məkana bağlı xatirələr, elə bil bir-birini qovurdu və bütün bu qovhaqovu saxlamaq ONUN şəffaf və çəkisiz varlığından asılı deyildi.

ONU çəkən, ONU aparmaq istəyən qüvvəyə sarı uçmaq ehtirası ONUN bütün hissələrinə hakim idi, ancaq o xatirələr imkan vermirdi və görünən o məkanda bir-birini əvəz edən epizodlar heç bir sərhəd tanımırdı, keçmiş ilə gələcək, yaxın ilə uzaq, doğma ilə yad – hamısı bir-birinə qarışmışdı.

Və sürətlə bir-birini əvəz edən o epizodlar eyni sürətlə də informasiyalar yayırdı və o informasiyalar dalğa-dalğa ONUN şəffaf və çəkisiz varlığını bürüyürdü.

Bax bu, Sankt-Peterburqdakı doğma Müqəddəs Anna İkonalı Vladimir Kilsəsi idi və dən düşmüş qıvrım saçları yana daranmış, Avropa libası geyib, boynundan xaç asmış o yaşlı kişi kilsədə şam yandırır, dua edir və xaç çevirirdi.

Və O, görünən həmin məkanda Bakı xanlığının dilmancı Şərif bəyi dərhal tanıdı.

Görünən o məkanda nə qədər zaman keçmişdi?

Bunu O bilmirdi və bu ONU maraqlandırmırdı, çünki bunun heç bir mənası yox idi və O, artıq dəqiq bilirdi ki, pravoslavlığı qəbul edib, Mixail adını almış Mixail Şərif bəy Peterburq Universitetinin şərqşünaslıq kafedrasının müdiri, professorudur.

Və O, şam yandırır, xaç çəkə-çəkə dua edən professor Mixail Şərif bəyin Yaradandan nə istədiyinin fərqləndirilmədiyini deyirdi,

çünkü bu ONU qətiyyəən maraқandırmırdı.

Həmin dəm ONUN şəffaf və çəkisiz varlığı qapqara qıvrımsaçlı dilmanc Şərif bəyin Qoşa Qala Qapısı ağızında atdan sürüşərək yerə sərılən knyaz Sisianova – ONA – müraciətlə, dəhşət dolu bir həyəcanla: “– Knyaz!.. Knyaz!..” – deyə, elə bil uzaqlardan gələn çığırtısını eşidirdi və dilmancın o dəhşət dolu həyəcanı ONUN şəffaf və çəkisiz varlığına qətiyyəən təsir etmirdi.

Görünən o məkandakı həyəcanlar ONUN üçün artıq tamam mənasızlaşmışdı və Dilmanc Şərif bəyin o çığırtısındakı dəhşətli həyəcan əridi və get-gedə, elə bil bu, artıq Babua Arçilin səsi idi...

Babua həmişəki mehriban səsi ilə ONU səsləyirdi, ancaq Babuanın səsindeki o mehribanlığın da artıq ONUN üçün heç bir mənası və əhəmiyyəti yox idi...

9.

Milad tarixi ilə 1806-cı il fevral ayının 8-də, hicri ilə 1220-ci il şubat ayının 2-də Sərdar Sisianovun qətli ilə bağlı keçirdiyi məşvərətdən dərhal sonra Hüseynqulu xanı ruhlandıran, birdən-birə ona vəhy gətirən və onun dalbadal – elə bil Balaxanı torpağında quyudan neft fışqırırdı – nəzirələr yazmağa başladığı şeirlər bunlar idi:

Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xanın vəziri, Vaqif təxəllüslü Molla Pənahnın şeiri:

*Mən cahan mülkündə, mütəq, doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim.
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Biətü iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadan lacərəm təhsili-hacət görmədim.*

*Xah sultan, xah dərvişü gəda bilittifaq,
Özlərin qılmış giriftari-qəmə dərdü fəraq,
Cifeyi-dünyayədir hər ehtiyacü iştiyaq,
Munca kim, etdim tamaşa, sözlərə asdim qulaq,*

Kizbü böhtandan səvayı bir hekayət görmədim.

*Hər sədavü səs ki, dünyaya dolub əksər əqəl,
Cümlə məkrü alü fənnü fitnədir, cəngü cədel,
Dirhəmə dinar üçündür hər şeyə yapışsa əl,
Müqtədilərdə itaət, müqtədalərdə əməl,
Bəndələrdə simü bəylərdə ədalət görmədim.*

*Xəlqi-ələm bir əcəb düstur tutmuş hər zaman,
Hansı qəmli könlü kim, sən edər olsan şadiman,
O sənə, əlbəttə ki, bədguluq eylər, bigüman,
Hər kəsə hər kəs ki, etsə yaxşılıq, olur yaman,
Bulmadım bir dost ki, ondan bir ədavət görmədim.*

*Alimü cahil, müridü mürşidü şagirdü pir,
Nəfsi-əmmarə əlində sərbəsər olmuş əsir,
Həqqi batil eyləmişlər, işlənilir cürmi-kəbir,
Şeyxlər şəyyad, abidlər abusən qəmtərir,
Hiç kəsde həqqə layiq bir ibadət görmədim.*

*Hər kişi hər şey ki, sevdi, onu behtər istədi,
Kimi xətti, kimi taci, kimi əfsər istədi.
Padşahlar dəmbədəm təsxiri-kişvər istədi,
Eşqə həm çox kimsə düşdü vəsli-dilbər istədi,
Heç birində aqibət, bir zövqü rahat görmədim.*

*Mən özüm çox kuzəkəri kimyaqər eylədim,
Sikkələndirdim qübari-tirəni zər eylədim,
Qara daşı döndərib yaquti-əhmər eylədim,
Daneyi xərmöhrəni dürrə bərabər eylədim,
Qədrü qiymət istəyib, qeyr əz xəsarət görmədim.*

*Eyləyən viranə Cəmşidi-Cəmin eyvanını,
Yola salmış, bil ki, bəzmi-işrətin çəndanını,
Kim qalıbdır ki, onun qəm tökməyibdir qanını,
Dönə-dönə imtahan etdim fələk dövrənini,
Onda mən bərəkslikdən özgə adət görmədim.*

*Gün kimi bir şəxsə gündə xeyr versən səd həzar,
Zərrəcə etməz ədayi-şükri-nemət aşıkar,
Qalmayıbdır qeyrəti şərmü həya, namusü ar,
Dedilər ki, etibarü etiqaq ələmdə var,
Ondan ötrü mən də çox gəzdim, nəhayət, görmədim.*

*Müxtəsər kim, belə dünyadən gərəc etmək həzar,
Ondan ötrü kim, deyildir öz yerində xeyrü şər,
Alilər xaki-məzəllətdə, dənilər mötəbər,
Sahibi-zərdə kərəm yoxdur, kərəm əhlində zər,
İşlənen işlərdə ehkamü ləyaqət görmədim.*

*Dövlətü iqbalü malın axırın gördüm tamam,
Həşmətü cahü cəlalın axırın gördüm tamam,
Zülfü ruyü xəttü xalın axırın gördüm tamam,
Həmdəmi-sahibcəmalın axırın gördüm tamam,
Başədəc bir hüsnü-surət, qəddü qamət görmədim.*

*Ya imam-əl-insü vəlcinnü şahənşahi-ümür,
Getdi din əldən, bu gündən böylə sən eylə zühur,*

Qoyma kim, şeytani-məlun eyləyə imanə zur,
Şöleyi-hüsnünlə bəxş et tazədən dünyayə nur
Kim, şəriət məşəlində istiqamət görmədim.

Baş ağardı, ruzigarım oldu gün-gündən siyah,
Etmədim, səd heyf kim, bir mahi rüxsarə nigah,
Qədr bilməz həmdəm ilə eylədim ömrü təbah,
Vaqifə, ya rəbbəna, öz lütfünü eylə pənah,
Səndən özgə kimsədə lütfü inayət görmədim.

Səfəvi hökmdarı 2-ci Şah Abbasın sarayında məlik-üş-
şüərə mənəbinə yüksəlmiş Saib Təbrizi təxəllüslü Mirzə
Məhəmməd Əlinin şeiri:

Tutulmuş könlümü cam ilə şadan eyləmək olmaz,
Əl ilə püstənin ağzını xəndan eyləmək olmaz.
Nə sözdür bu ki, olsun sahibnəzər zühad,
Qara toprağı hərgiz abi-heyvan eyləmək olmaz.
Bulut qılan kimi cövlan urar da ildırım tiği,
Könül pərdələrində eşqi pünhan eyləmək olmaz.
Qılıc gər içsə aləm qanını, sirabılıq bilməz,
Səni üşşaq qətlindən peşiman eyləmək olmaz.
Mənim göz yaşımı çıxgil, fələklərdən təmaşa qıl,
Hübbə qəsrilər içində tufan eyləmək olmaz.
Məni-Məcnuni aqil eyləmək mümkün degil, naseh,
Söz ilən müşgi-nabi, qan ki, bir qan eyləmək olmaz.
Xətadan keçdi, ceyran qanını müşk eylədi Saib,
Demə, üsyarı təət, küfri iman eyləmək olmaz.

Səfəvilər dövətini yaratmış və Səfəvilər
sülaləsinin əsasını qoymuş, Xətai təxəllüslü
Şah İsmayılın şeiri:

Ərənlərin ərkanına, yoluna,
Ta əzəldən talib oldum, ərənlər.
Can ilə könüldən durdum, düşündüm,
Bu gün mürşüdümlü buldum, ərənlər.

Can ilə könüldən gəzdim, aradım,
Həqqin didarını görmək muradım,
Didar ilə məhəbbətdir tələbim,
Ya bu gün, ya yarın öldüm, ərənlər.

Keçmişəm sərimdən, qorxmam ölümədən,
Münkir bilməz övləyanın halından,
Yəzid oğlu bir xarici əlindən
Çox dəmdir didardan qaldım, ərənlər.

Sən haqqı yabanda arama, sağın,
Uyduysan qəlbine, həq sana yaxın,
Adəmə xor baxma, kəndini saqın,
Cümləsin adəmdə buldum, ərənlər.

Şah Xətəyiyəm, ərz edəyim halimi,
Xərc edəyim əldə olan varimi,
Sürə-sürə şaha gedəm yüzimi,

Mürvət qəbul eylə, gəldim, ərənlər.

Şah İsmayılın müasiri, yalnız anadan
olduğu Qarabağda deyil, hətta yalnız
Azərbaycanda da deyil, Arazın o tayından
tutmuş, Anadoluyacan bütün bu diyarlarda
məşhur olan Aşıq Qurbaninin şeiri:

Ayrı düşdüm vətənimdən, elimdən,
Başı çənli, qarlı dağlar, qal indi!
İçən ölməz dərdə dərman suyundan,
Axar sular, tər bulaqlar, qal indi!

Bivəfasan, mən görmədim vəfanı,
Çox çəkmişəm sənin cövrü cəfanı,
Məndən sonra rəqib sürər səfanı,
Fərş döşəli ağ otaqlar, qal indi!
İlqarsızsan, vəfan yoxdu dünyada,
Dostunun sirrini verirsən yada,
Şamamanı dərdirirsən xoryada,
Səbzə bostan, sarı dağlar, qal indi!

Qurbaniyəm, yaqın oldu sözlərim,
Eşq əlindən kabab istər gözlərim,
Qan tökürsən qürbət əldə, gözlərim,
Ağla, canan deyib ağla, qal indi.

* * *

... Görünən o məkanda köhnə, təzə –
minlərlə qəbiristanlıqlar bir-birini əvəz edirdi,
elə bil o məqamda görünən o məkən
ancaq qəbiristanlıqlardan ibarət idi.

Və o qəbiristanlıqların hansındasa
keşiş xaç çevirirdi, o birində molla “Yasin”,
bir başqasında da ravvin “El male ra-
hamim” oxuyurdu və bütün bunlar ONA
tamam mənasız görünürdü.

ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığında
elə bir hissəyyat yaranırdı ki, insan görünən
o məkanda ana bətnindən çıxdıqdan sonra
özü də bilmədən, dərk etmədən təhtəşüür
olaraq, əslində yalnız ölümə can atır,
çünki insanı görünən o məkandakı məna-
sızlıqdan – bir-birini əvəz edən o xatirə-
lərdəki, epizodlardakı mənasız mübari-
zələrdən, mənasız arzu və istəklərdən,
mənasız xoşbəxtlik və mənasız bədbəxt-

*likdən, mənasız sevinc və mənasız iztirab-
lardan yalnız ölüm xilas edəcək.*

*Ancaq görünən o məkan bu dərəcədə
mənasızlıqdan ibarətdirsə, onda O, nə
üçün orada idi və nə üçün indi də burada
– harada? – belə bir şəffaflıq və çəkisizlik
idilliyası içində idi?*

*Nə üçün O, yox idi, ancaq eyni za-
manda var idi?..*

*... Və ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığı
qətiyyən tərəddüd etmədən tamam əmin
idi ki, bir-birini əvəz edən o xatirələrdəki,
epizodlardakı insanları da vaxtı yetişəndə
belə bir şəffaflıq və çəkisizlik gözləyir.*

... Ancaq bunun mənası nə idi?

*Nə üçün əvvəl ora idi, sonra da buradır
(haradır?)?..*

10.

Və 1806-cı ilin həmin fevral səhəri
sübh tezdən Hacı Muxtar bəy həyətdəki
itlərin hürüşməsinə ayılıb, dərhal da Hürü
Bəyim xanım ayılmasın deyə, səssiz ayağa
qalxdı: pis zəmanə idi – bir tərəfdən rus
soldatları, o biri tərəfdən sərbazlar, bir
tərəfdən də öz düşmənlərinin girəvə
axtarması – və zəmanənin xofu, hətta
Hacı Muxtar bəy kimi bir kişinin də içini
nigarançılıqla doldurmuşdu. Onsuz da
həmişə sərhəsbəş olan Hacı yataq otağında
da saxladığı dolu tüfənglərdən birini əlinə
alıb, elə tuman-köynəklə ikinci mərtəbədəki
şüşəbəndə çıxmaq istəyəndə Hürü Bəyim
xanım yuxulu-yuxulu deyindi:

– Ay Allah!... Yenə nə olub?.

Hacı Muxtar:

– Yat... – dedi və o, şüşəbəndə çıxanda
silahlı nöker-naiblər artıq darvazanın
qabağına yığışib, gələnlərin kim olduğunu
və nə istədiyini soruşurdu.

– Hacı evdədir?

Hacı Muxtar bəy səşindən o saat
Mahmud bəyi tanıdı və tələsik şüşəbəndin
pəncərəsini açıb həyətdə səşləndi:

– Açın! Ay uşaq, darvazanı açın!

Həyətdəki itlər Hacı Muxtar bəyin səşini
eşidən kimi, hürüşlərini kəsib mırıldamağa
başladılar və eşikağası Həmdulla da sübh
tezdən gələn qonaqların Hacıya məhrəm
adamlar olduğunu başa düşüb tələsik
nökərlərə qışqırdı:

– Tez olun! Tez! Tez açın!

Nökərlər darvazanın yoğun dəmir
cəftəsini çəkdiilər və Hacı Muxtar bəyin
mülkünün darvaza qapıları taybatay açıldı.

Mahmud bəy atdan sıçrayıb yerə atıldı
və cəld geyinib, onları qarşılamağa çıxan
Hacı Muxtar bəyin əlindən öpdü, sonra
onlar sidqi-ürəkdən qucaqlaşdılar və Mah-
mud bəy açıq-aşkar bir ehtiramla, eyni
zamanda ərkiyanə:

– Əmi, – dedi, Hacı Muxtar bəyə belə
müraciət edirdi. – Səhərin gözü açılmamış
səni yuxudan etdik!..

Hacı Muxtar bəy:

– Bu nə sözdü, oğlum? – dedi və
atdan enən Molla Müzəffər Ağanı görəndə,
cəld ona yaxınlaşdı: – Xoş gəlmisən, Ağa!
Bizə şərəf vermişən! – deyə özü Ağanın
atdan enməyinə kömək etdi, sonra onları
müşayiət edən atlılara səşləndi: – Hamınız
xoş gəlmisiniz! Enin aşağı, enin! – Sonra
da nökörlərə: – Ay uşaq, qonaqlarla məşğul
olun! – dedi, bu isə o deyən söz idi ki,
atları tövləyə aparıb rahatlayın, su, sabun,
məhrəbə hazırlayın, qonaqların əl-üzlərini
yumasına kömək edin, ocaqları qalayın,
qoyunların arasından tez bir erkək seçib
kəsin, manqalları yandırın, təndirə od
salın...

Və elə bu vaxt uzaqlardan azan sə-
daları gəldi və Molla Müzəffər Ağaya elə

gəldi ki, elə bil o azan səsi onun bütün içinə doldu və özüylə bir paklıq gətirdi, Ağa başını səs gələn tərəfə çevirib, dodaqaltı dua oxudu.

Günün hansı saati olursa, olsun, vaxtlı-vaxtsız, Hacı Muxtar bəyin qonaqları gələndə dərhal bişir-düşür edəcəklərini yaxşı bilən qulluqçu qızlar, qadınlar həyətdəki səs-küyə oyanıb, birinci mərtəbədəki otaqlarında Bakıdan gətirilmiş nöyüt çıraqlarını yandırdılar və o soyuq qış alatoranında nöyüt çıraqlarının pəncərələrdən düşən işığı mırıldılarını da kəsərək, həyətdə sakitcə dayanmış itlərin birdən-birə peyda olmuş bu məhrəm qonaqlara zillənmiş gözlərinin işıltısını daha da artırdı.

Mahmud bəy:

– Səfərimiz Arazın o tayınadı, əmi... Xanın tapşırığıdır... – dedi. – Axşam qaranlıq düşəndə yenə yola çıxmalıyıq.

Hacı Muxtar bəy:

– Axşama hələ çox qalıb... – dedi. – Keçin içəri.

Hacı Muxtar Molla Müzəffər Ağanı, atlıların da arasında Bakıda, Hüseyinqulu xanın sarayında bir neçə dəfə görüb, yaddaşında saxladığı Lal Qafaroğlunu görəndə başa düşmüşdü ki, qonaqlarının səfəri adi səfər deyil və orası da Hacı bəyin iti gözlərindən yayınmadı ki, Mahmud bəy atdan enəndən bəri yüyəni əlindən buraxmırdı, nökərlərdən biri yaxınlaşıb atı aparmaq üçün yüyəni almaq istəyəndə Mahmud bəy:

– Dur. – dedi və atın yəhərinə bağladığı torbanın ipini özü açıb, torbanı da özü götürdü.

Nökər o torbanı yəhərdən bəyin özünün açıb götürməsinə, özünün əlində tutub saxlamasına təəccüb etdi və Hacı Muxtar bəyin hüsurunda artıq söz danışmağın düşər-düşməz olduğunu yaxşı bildiyi üçün,

heç nə demədi, Mahmud bəyin atını da başqa atlar kimi, həyətin aşağı başındakı tövləyə apardı.

Mahmud bəy, Molla Müzəffər Ağa və Lal Qafaroğlu Hacı bəyin müşayiəti ilə malikanənin ikinci mərtəbəsindəki qonaq otağına qalxdılar və döşəməyə serilmiş xalçaların üzərinə düzölmüş üz zərxara döşəkçələrdə bardaş qurub əyləşdilər.

Mahmud bəy Hacı Muxtarın Muğan xalçalarını harda görsə, aydın məsələdir ki, tanıyırdı və hər dəfə də bu xalçaların naxışları, o rənglər onun ürəyində bir coşqunluq dalğası yaradırdı və bu coşqunluq onu başa düşməyən bu nadan və cahil dünyaya, elə bil bir ümid işartısı gətirirdi. Hacı Muxtar bəyin on mindən artıq cins qoyun sürüləri Muğan düzlərində otlayırdı və bu qoyunların yunundan onun emalatxanalarında toxunan xalçalar yalnız Azərbaycanda, Gürcüstanda, hətta yalnız İranda-Turanda yox, dünyanın bir çox məmləkətlərində “Hacı Muxtar xalçası” kimi məşhur idi. Bu xalçalar xanların, şahların saraylarını bəzəyirdi və əliaçıqlığı ilə məşhur olan Hacı bəyin Mahmud bəyə bəxşiş göndərdiyi xalçalar onun da Bakıdakı mülkünün, Şüvəlandakı bağının yaraşığı idi.

Qonaq otağına girəndə də Mahmud bəyin o torbanı əlində saxlaması, bardaş qurub oturanda da o torbanı öz yanına qoyması, görünür, şan-şərəfət sahibi, dövlətmənd bir şəxs olan Hacı Muxtarı bir az pərt etmişdi: o torba ləl-cəvahirat ilə dolu olsa da, Hacı Muxtarın evində onu əlindən buraxmamaq açıq-aşkar bir hörmətsizlik idi.

Hacı Muxtar bəy Mahmud bəyin atası rəhmətlik Şamil bəylə uzun illərin dostu, Mahmudun özünün isə kirkəsi idi və onların dostluğu bu qorxulu və namərd zamanənin

sınağından çıxmış bir dostluq idi. Hacı'nın Hüseyinqulu xanla da mehriban münasibəti var idi və Hüseyinqulu xanın Şirvanda güvəndiyi, pənah apara biləcəyi iki-üç nəfər vardısı, onlardan biri də Hacı Muxtar bəy idi.

Sünnət vaxtı üç-dörd yaşlı Mahmudun Hacı Muxtarın qucağında, Dağıstandan dəvət olunmuş məşhur Dəllək Usta Osmanın ülgücünü görəndə çıxırq qoparıb ağlamağı, o vaxtdan iyirmi yeddi-iyirmi səkkiz il keçsə də həmişə Hacı'nın yaddaşında idi və ən gərgin vaxtlarında belə, birdən-birə yadına düşəndə – həmişə də gözlənilmədən yadına düşürdü – heç cürə özünü saxlaya bilmirdi ki, öz-özünə gülməsin və o zaman ətrafında olanlar isə Hacı'nın bu qəfil gülüşünü yüz yerə yozub, yüz cürə nəticə çıxarırdı.

Mahmud bəyin atlıları üçün birinci mərtəbədə salınmış süfrəyə də, ikinci mərtəbədəki süfrəyə də əvvəlcə zəfəranlı, limonlu şərbət gəldi, sonra göy-göyerti, yağ, pendir, isti yuxa gəldi, bir az keçməmiş nökrələr indicə kəsilmiş erkəyin ətindən kabab, təndirə salınıb qızardılmış toyuq, nanə qurusu səpilməmiş ayran gətirdilər və Mahmud bəy hələ şərbət gələndə onu qurtum-qurtum içə-içə:

– Baba xanın hüsuruna gedirik, əmi... – dedi və bu dəfə bu xəbər Hacı Muxtar bəyi əməlli-başlı pərt etdi: Mahmudun öz yanından buraxmadığı o torba şübhəsiz ki, Hüseyinqulu xanın Fətəli şahı göndərdiyi hədiyyə idi və belə çıxırdı ki, Mahmud onun – Hacı Muxtarın – evində o hədiyyənin oğurlanacağından ehtiyat edir?

Ağılına gələn bu fikir həmişə tamahını cilovlamağı bacaran, bütün Şirvan xanlığının yetim-yesirinə kömək əli uzadan Hacı Muxtar bəyin daxilində xoşa gəlməyən bir ovqat yaratdı, ancaq bu ovqat çox

çəkmədi: Mahmud bəy kimsəyə deyilməyəcək məlumatı Hacı Muxtara söylədi, çünki Hacı Muxtar bəy “kimsə” deyildi və torbanın sirri də məlum oldu.

Mahmud bəy:

– Əmi, – dedi. – Səlahəddin Təbibini çağırmağına rica edəcəyik ki, Baş səfərə hazırlasın. Hələ Tehrana nə zaman yetişəcəyimiz məlum deyil. Arada, xanın tapşırığıyla Abbas Mirzə ilə də görüşümüz olmalıdır. Düzdür, hava soyuqdur, ancaq bərayi-ehiyat, Səlahəddin Təbib Baş mumlasa yaxşıdır. Səfər uzansa, iyləne bilər...

Hacı Muxtar bəy Sərdarın öldürüldüyündən artıq gecə ikən xəbər tutmuşdu, ancaq onun başının kəsilib Fətəli şahı erməğan göndərilməsi onun üçün gözlənilməz oldu və artıq neçə müddət idi – Qubalı Fətəli xanın Şirvan xanlığına dəfələrlə hücumundan, Şəkili Hüseyin xanın ona dəstək verməsindən, Qarabağlı İbrahim Xəlil xanın Lənkəran xanı ilə ittifaq qurub Şirvan xanlığına basqın etməsindən, Ağa Məhəmməd şahın Qarabağa hücum çəkərək birinci dəfə Şuşa qalasını ala bilməyib, qoşunu Gürcüstana yeritməsindən, Tiflisi viran qoyub, Şirvana basqınından, yenidən Qarabağa hücum çəkərək Şuşa qalasını ələ keçirməsindən və orada da qətlə yetirilməsindən, rus gavurların əvvəlcə Yekaterina padşahın zamanında, indi də Böyük Sərdar Sisianovun başçılığı ilə Gəncəni almasından, Qarabağı, Şəkini ram etməsindən, Şirvana girməsindən və son on ilin yüz cürə bu kimi hadisələrindən sonra bu yerlərdə o qədər qan tökülmüşdü ki, insanın öldürülməsi adi gündəlik hala çevrilmişdi, ancaq buna baxmayaraq, Mahmud bəyin böyründəki o torbaya baxanda Hacı Muxtar bəyin əti ürpeşdi:

çilğın, atıb-vuran gənlik çağları Nadirin öldürülməsindən sonra qazan kimi qaynayan dövrə düşmüş Hacı Muxtar bəyin özünün əli az qana bulaşmamışdı və artıq yaşı altmışı haqlasa da atın belinə özü qalxan, özü də atılıb yerə düşən, gülləsi sərrast, xəncəri iti olan bu adama birdən-birə elə gəldi ki, o Baş torbanın içindən düz ona baxır.

Çox gərgin müzakirələrin, çıxarılan qəddar qərarların şahidi olmuş, qızıl, lələcəvahirat torbalarını az görməmiş, həmişə də qonaqlı-qaralı bu böyük malikanədə ilk dəfə idi ki, torbada Baş – insan başı – peyda olurdu və o torbaya baxanda qadın kimi əti ürprəşməyi Hacı Muxtar bəyin özünün xoşuna gəlmədi, gözlənilmədən:

– Onu aç – dedi.

Və Mahmud bəy kirvəsinin bu istəyini onun Sərdara nifrəti ilə yozdu və bir söz demədən torbanın ağzını açıb aşağı saldı: knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianovun girdə gümüş sinninin üstündəki başı, qərribə idi, bu dəfə, həqiqətən, düz Hacı Muxtar bəyə baxırdı.

Başın boğazını xirtəkdən aşağı kəsmişdilər və boğazın laxtalanmış qanı quruyub sinniyə yapışmışdı. Boğaz hələ əyilməmişdi, dik durmuşdu və Baş da boğazın üstündən açıq gözləri ilə dik baxırdı. Onun sağ gözü bərəlib, az qala hədəqəsindən çıxacaqdı, sol gözü isə büzüşüb alacalanmışdı, ağzı azacıq açılmış, dodaqları yüngülcə sol tərəfə əyilmişdi və o anlarda Hacı Muxtar bəyə elə gəldi ki, Baş kəsilməmişdən əvvəl nəse demək istəyib, ancaq macal tapmayıb, deyəcəyi o sözlər də təpilib onun içində qalıb. Yəqin, hər dəfə Baş saçından tutub qaldırdıqları üçün, knyaz Sisianovun adda-budda ağarmış qara və qıvrım saçları pırpızlaşmış, uzun baken-

bardlarının tükələri ölüşkəyib solmuşdu və elə bil o saçlar da, bakenbardlar da Başın özününkü deyildi, onları sonradan Başa yapışdırmışdılar.

Araya uzun bir sükut çökdü və Hacı Muxtar gözlərini Başdan çəkib Molla Müzəffər Ağaya baxdı:

– Ağ, deyirsiniz Baba xana apardığınız bu ərməğanın bir faydası olacaq?

Molla Müzəffər Ağ kəsildəndən sonra Başı görməmişdi, torba açılanda və Baş görünəndə ömrü boyu dua oxuya-oxuya çox ölünü Allaha və torpağa tapşırmış Ağ diksindi, ürəyi sürətlə döyünməyə başladı və Ağ gözlərini qapayıb, “ya Allah, keç mənim günahımdan! Keç mənim günahımdan! Keç mənim günahımdan!” – deyər, elə bil onu qovurdular, tələsə-tələsə öz-özünə yalvarmağa başladı.

Hacı Muxtarın sualı Molla Müzəffər Ağanı silkələyib ayıldı və o, açıq-aşkar bir hüznə:

– Hacı, – dedi. – Min təəssüf ki, başqa bir əlac tapmadıq...

Və bu dəm Molla Müzəffər Ağaya elə gəldi ki, yenə ona tuşlanmış hansısa nəzərlərin altındadır və Ağ daxilən hürkərək otağın o tərəf-bu tərəfinə baxdı, hətta qeyri-şüri tavana da nəzər saldı.

Hacı Muxtar bəy hələ də Baba xana aparılan bu töhfənin təsiri altında idi və Molla Müzəffər Ağanın vurnuxmasına fikir vermədən gözlərini yenə bir müddət Başdan çəkmədi, sonra Mahmud bəyə:

– Bağla – dedi.

Bütün gecəni yol gəlib yorulmuş qonaqlar yeməklərini yeyib, süfrənin arxasından ayağa qalxdılar, hərə, o cümlədən də o torbanı əlində tutmuş Mahmud bəy, onlar üçün ayrılmış yataq otaqlarına keçdi və Hacı Muxtar da öz yataq otağına qayıtdı.

Hürü Bəyim xanım hələ yataqdan qalxmamışdı – neçə müddət idi ki, belinin ağrısı bu qadına aman vermirdi və sınıqçıdan, falçıdan tutmuş Təbib Səlahəddinəcən adam qalxmamışdı ki, Hacı Muxtar bəyin zövcəsinə əlac üçün əlindən gələni etməsin, molla qalxmamışdı ki, dua yazmasın, qonşu xanlıqlarda da məşhur həkimlər – hərçənd onlar Təbib Səlahəddinin yanında özlərini şeyird hesab edirdilər – qalxmamışdı ki, ona baxmasın, ancaq Hürü Bəyim xanımın belinin ağrısı azalmaq əvəzinə get-gedə daha da artırdı, xüsusən səhərlər onu ayağa qalxmağa da qoymurdu, günortayacan yorğan-döşəkdə olurdu.

Hürü Bəyim xanım:

– Mahmud bəy necədi? – soruşdu.

Hacı Muxtar:

– Yaxşıdı – dedi.

– Gəlişi xeyirdi?

– Xeyir olmamış, nədi?..

– Nə işdi belə?

– Sənlik deyil, yat.

Bu qarışıq dünyada ərinin işlərinə qarışmağa həvəsi və taqəti olmayan Hürü Bəyim xanım deyindi:

– Yata bilirəm ki... – Və soruşdu: – Hələ burdadılar?

– Axşam gedəcəklər.

– Hə? Bir hovur gərək gedib, xoşgəldin eləyim... Qalxa bilirəm ki... Allah məni öldürsün ki, birdəfəlik canım qurtarsın!.. Təbib Səlahəddinin də elə ancaq adı çıxıb...

– Yum, yum gözlərini, yatarsan...

– Yata bilmirəm də!.. Yata bilsəm nə vardı ki...

Hacı Muxtar səsini bir az qaldırıb:

– Hürü, – dedi – yat!..

Qəribədir, Hacı səsini bir az qaldırıb, beləcə amirane tərzdə söz deyəndə, elə

bil o söz birbaşa Hürü Bəyim xanımın beyninə daxil olub, onun bütün rahatsızlığını zərərsizləşdirirdi və bu dəfə də belə oldu – Hürü Bəyim, həqiqətən, yüngül bir yuxuya getdi.

Hacı Muxtar bəy səhər namazını qılıb, paltarını soyunmadan yatağa uzandı, əllərini başının altında çarpazladı və gözlərini yumdu.

Deyəsən, yaşının bu çağında onun içinə Şeytan girmək istəyirdi.

Başın, biri bərəlib az qala hədəqsindən çıxan və o biri də büzüşüb alacalanmış gözləri Hacı Muxtarın gözlərinin qabağından getmirdi və o, təhtəşüur olaraq hiss edirdi ki, bu görüntü mütləq çıxıb getməlidir, çünki bu görüntü onu bir dəhşətli əmələ çəkirdi ki, bu əməlin nədən ibarət olduğunu Hacı Muxtar bəy hiss edirdi, ona görə də həmin hissi yaxına buraxmaq, tamam aşkar etmək istəmirdi, elə bil özü özündən qorxurdu, beyninə hücum edən o fikri qovmaq istəyirdi.

Və o qış səhəri Hacıdan əl çəkməyən o fikir həmin qorxu hissini yavaş-yavaş əməlli-başlı bir nifrətə çevirirdi və Hacı Muxtar get-gedə sinəsini dağıdan bir duyğu ilə özünə nifrət edirdi.

Yaş ötürdü və Hacı Muxtardan sonra bu qızlı, oğullu, nəvəli, hətta nəticəli, gəlinli, kürəkənli böyük ailənin axırı necə olacaqdı, onu bu qarışıq zamanədə Hacı Muxtar bəyin düşmənlərindən kim qoruyacaqdı? Rusların daha Şirvanı da tamam-kamal ələ keçirdiklərinə şəkk-şübhə yox idi – Mustafa xan Rusiya təbəəliyini qəbul edərək, saziş imzaladı – və ruslar elə həmişə Hacı Muxtara və ailəsinə hörmətlə yanaşacaqdılar, onun qoyun sürülərinə, mal-qarasına, at ilxısına bütün Cənubi Qafqazda və ümumiyyətlə, Qafqazda misli olmayan xalça toxu-

culuğunun və ticarətinin geniş miqyasına tamah salmayacaqdılar? Mustafa xan Rusiya təbəəliyini qəbul edib və ruslar da artıq hesablayıblar ki, Hacı'nın 90 desyatin torpağı, əkin-biçin yeri var – bütün bunlar rusların təzə üsul-idarəsi başlayanda – bu təzə üsul-idarənin isə başlayacağına Hacı Muxtarın qətiyyəti şübhəsi yox idi – nə olacaqdı, necə olacaqdı? – bu suallar son vaxtlar tez-tez Hacı Muxtarın ağına gəlirdi, ancaq bu suallar heç vaxt bu cür ağırlı-acılı olmamışdı və burası tamam məlum məsələ idi ki, bu ağı-acının səbəbi Hacı'nı dəhşətli əmələ sürükləyən o Baş idi.

Hacı:

– Kaş onu bura gətirməyəydilər... – pıçıldadı.

Hürü Bəyim xanım indicə getdiyi o yüngül yuxudan ani olaraq ayılıb, gözlərini yavaşca açdı və:

– Nə deyirsən? – soruşdu.

– Heç nə – dedi Hacı – Yat...

O Başın sahibi Sərdar Sisianov böyük ordu ilə Bakı yürüşünə hazırlaşanda, Şirvan yol üstündə idi və Sərdar fürsətdən istifadə edib, məktub yazaraq Mustafa xanı itaətə çağırırdı, xan isə bu itaəti qəbul etmədi. Buna əhəmiyyət verməyən Sərdar Sisianov özü böyük qoşunla Şirvana tərəf hərəkət etdi və Mustafa xan Lahıcın yaxınlığındakı Fit dağına çəkilib, bir müddət orada gözlədi ki, nə olacaq və elə ki, Sərdar Şirvana daxil oldu, Mustafa xan ələcsiz qalıb rus təbəəliyini qəbul etdi, müqavilələr bağlandı.

Sərdar Sisianov heç nədən ehtiyat etməyərək, özü ilə cəmi beş-altı – onların hamısını qırmaq beş dəqiqəlik bir iş idi – götürüb, Rusiya təbəəliyini qəbul etmiş Mustafa xanın Fit dağındakı iqamətgahına gedəndə, bu görüşdə Hacı Muxtar bəy

də, həmişəki kimi, xanı müşayiət edən əyan-əşrəf arasında idi və o zaman Sərdar Sisianov onunla da tanış olanda:

– Sizin haqqınızda çox eşitmişəm – dedi. – Azərbaycanda əmin-amanlıq yaratmaqda sizin kimi nüfuzlu bəyə bizim ehtiyacımız var. Ümid edirəm ki, sizinlə bu ilk tanışlığımız gələcəyin dostluğuna çevriləcək.

Tərcüməçiyə diqqətlə qulaq asan Hacı Muxtar bəy:

– Təşəkkür edirəm, cənab Sərdar – dedi. – Sizin haqqınızda isə biz daima eşidirik... – və bu mükəllimə ikibaşlı səsləndi, hətta Mustafa xan aşkar bir nigarançılıqla sərdara, sonra da Hacıya baxdı.

Sərdar isə gözlərini zənnlə Hacı Muxtar bəyə zilləyib, tərcüməçiyə qulaq asdı və yüngül – ancaq o da ikibaşlı – bir təbəssümlə gülümsəyərək:

– Yenə görüşərik... – dedi.

Gözünü onlara zilləmiş Mustafa xan söhbəti dəyişmək üçün Sərdara müraciət edərək:

– Cənabınız ki, özüylə yalnız dörd-beş atlı götürüb bu dağlara qalxır, qiymətli həyatınıza xələl toxuna bilər – dedi və əlini uzadıb qarşdakı uca sıldırım qayalığın təpəsinə qonmuş iki qartal göstərdi: – O qartalları görürsünüz? Bu dağlar qartalların məskənidir. Ancaq bu dağlarda qaçaq-quldurlar da o qartallardan az deyil.

Sərdar Sisianov – bu gün Mahmudun gözündən kənar qoymadığı torbadakı Başın sahibi – nəzərlərini Hacı Muxtar bəydən çəkib, sıldırım qayaların təpəsinə qonmuş və oradan gözlərini onlara dikmiş o qartallara, sonra da Mustafa xana nəzər salıb, gülümsədi və:

– Xan, – dedi. – Əlahəzrət imperator Aleksandrın mənim kimi yüzlərlə soldatı

var. Mən həyatımı bitirsəm, əlahəzrətin bir soldatı azalacaq. Bundan ötrü narahatlığa dəyməz!..

Və o zaman Hacı Muxtar bəyə elə gəldi ki, Sərdarın bu gülümsəməsində və bu sözlərində də elə bil– nəşə gizli bir mənə, bir eyham var – zəmanə elə idi ki, adam istər-istəməz, hər deyilən sözdə gizli bir mənə axtarırdı. Sərdarla Hacı Muxtarın o mükəlliməsində də, nə desən tapmaq olardı və bütün bunlar o qış səhəri paltarlı-paltarlı yataqda uzanmış Hacı'nın gözlərinin qabağında idi.

Bir müddət keçəndən sonra rus polkovniki Koryagin Sərdarın tapşırığı ilə Hacı Muxtar bəyi məxfi görüşə dəvət etdi və bu məxfi görüşün polkovnik Koryagine həvalə olunmasında da aşkar bir mənə vardı: bir müddət bundan əvvəl Arazdakı Xudafərin körpüsü yaxınlığında Abbas Mirzə böyük qoşunla polkovnik Koryaginın kiçik bir dəstəsinin öhdəsindən gələ bilməmişdi və Koryaginın şücaətinin sorağı elə yayılmışdı ki, Şirvan xanlığına da gəlib çıxmışdı. Sərdar Sisianov Hacı Muxtar bəylə gizli görüşü belə bir adama tapşırırmışdı, ancaq Hacı bu görüşə getmədi: Mustafa xan görüşdən xəbər tuta bilirdi – Koryaginlə Hacı'nın söhbətləri alınmasaydı elə rusların özləri xanı xəbərdar edə bilərdilər – və o zaman onların – Xançobanlı Mustafa xanla Xançobanlı Hacı Muxtar bəy arasındakı gizli çəkişmə aşkar bir düşmənçiliyə çevrilirdi – buna isə zəmanə icazə vermirdi, Hacı Muxtar indiki zəmanədə, Şirvan camaatının indiki pis günündə Xançoban mahalına da ikitirəlik salmaq istəmədi. Hacı Sərdar Sisianova iki böyük xalçanı hədiyyə göndərməklə kifayətləndi və bu xalçalar, əslində, elə çox söz deyən məktub kimi bir şey idi.

Bu da Sərdarla yeni görüş.

Hüseynqulu xan Başı Fətəli şahı göndərirdi ki, mən sənənin adamınam və bu da o deyən söz idi ki, sənənin qəy-yumçuluğunu qəbul edirəm, sən də mənə ruslardan qoru – bu, aydın məsələ idi. Ancaq Hüseynqulu Sərdarı qətlə yetirməyə heç vəclə qərar verməzdi: həm cəsəreti çatmazdı, həm də ağı qoymazdı və Hacı Muxtar bəyin şübhəsi yox idi ki, bu qətl – Mahmud bəyin işidir. Və Hacı burasına da tamam əmin idi ki, Fətəli şah Başı görə Hüseynqulu xana heç bir kömək əli uzatmayacaq, sadəcə olaraq, əgər Abbas Mirzə ruslara lap qalib gəlsə də, Fətəli Arazın o tayındakı Azərbaycan xanlıqları kimi, bu taydakı xanlıqları da, Bakı xanlığı qarışıq, öz səltənətinin bir əyalətinə çevirəcək.

Ancaq... ancaq Başı rusların özünə böyük qiymətə qaytarmaq olardı...

Bu fikir Başı gördüyü andan bəri əvvəlcə gizli bir həmlə ilə Hacı Muxtarın içini deşirdi və sonra isə bu fikir birdən-birə bu cür çılpaq şəkildə zühur etdi, elə bil fikir yox, yenicə doğulmuş şeytan balası idi. Bu fikir Hacı Muxtar bəyin bütün varlığını sarsıdırdı və o, bütün varlığı ilə də çalışırdı ki, bu fikri özündən uzaqlaşdırsın, ancaq heç cürə mümkün olmurdu, indicə doğulmuş bu şeytan balası ondan əl çəkmirdi.

Başı böyük qiymətə vermək o demək deyildi ki, Başı götürün, mənim də pulumu verin, yox, böyük qiymətə vermək o demək idi ki, mən Hacı Muxtar bəy rus padşahı Aleksandri Başın Fətəli şahı ərmağan edilməsi əzabından və utanclığından xilas edirəm – hələ məlum deyildi ki, Tehrandə bu Başla nə edəcəkdilər, rusları alçaladan, təhqir edən nə oyunlardan çıxacaqdılar. Və mən Hacı Muxtar bəy Fətəli şahla və

bütün Qacarlarla əbədi düşmən oluram, mənim onlara sığınmaq cəhdim olmayacaq, çünki bu mənim də, ailəmin də məhvi deməkdir və bunun müqabilində mən nə üçün sizin qəyyumçuluğunuzu qəbul edərək, Qarabağlı İbrahim Xəlil xan kimi, sizin nəhəng dövlətinizin daxilində Şirvanı xanı olmayım? Bütün Şirvan camaatı arasında bundan ancaq mənim on-on beş qan düşmənim narazı ola bilər, onları da ovcunun içində əzib Kürə tullamaq Şirvan xanı Hacı Muxtar üçün çətin məsələ deyil.

Nə üçün belə olmasın?

Dərbənd xanı Şir Əli xan Hacı Muxtar bəyi Şirvan xanı görmək istəyirdi və hələ dörd-beş il bundan əvvəl bu istəyini öz əyan-əşrəfinə də demişdi, çünki Şirvan Dərbənd xanlığının qapısı idi və orada Hacı Muxtar bəy kimi möhkəm və adlısanlı bir adam olmalıydı ki, Şirvanı qonşu xanlıqların, ilk növbədə də, Qarabağ xanlığının hücumundan qoruya bilsin, heç kim Hacı Muxtarın xanlığından keçib Dərbəndin üstünə gəlməsin. Şir Əli xanın bu istəyi Mustafa xanın da qulağına çatmışdı – Qafqaz dağları əzəmətlidir, ancaq qətiyyəti sirr saxlamır – və bu əhvalatı elə Mustafa xanın özü də gözlərini Hacı Muxtarın gözlərinin içinə zilləyərək söyləmişdi.

Şirvan xanlığı onsuz da əvvəl-axır rus padşahlığının qəyyumçuluğunu qəbul edəcəkdi, çünki, belə görünür ki, tarixin gedişatı artıq Qərbin irəliləməsi, Şərqi geridə qalması ilə hərəkət edir. Cavad bəy kimi igid bir adam nəyə nail ola bildi? Gəncə xanlığı kimi bir xanlıq yer üzündən silindi, Gəncənin adı da dəyişdirildi, yüz ildən sonra kim xatırlayacaq bu adı? Ancaq üləmalar yazacaq ki, bu şəhərin belə bir adı olub, halbuki Cavad xan da

İbrahim Xəlil xan kimi öz xanlığını rusların təbəəçiliyində qoruyub saxlaya bilərdi və camaatı da bundan faydalanardı. Ona görə faydalanardı ki, artıq elm, təhsil Qərbə meyil etmişdi – bu daha gün işığı kimi aydın bir şey idi və bunu görməmək nadanlıq idi. Səlahəddin kimi bir təbib neçə müddət idi ki, Hürü Bəyim xanıma bir əlac tapa bilmirdi, çünki elmi çatmırdı və bunu heç kim başa düşməsə də Hacı Muxtar bəy başa düşürdü. Bu gün türkəçarə ilə, ya da ki, yalnız ilahiyyəti yaxşı bilməklə irəli getmək olmazdı – bax, Sultan Səlim ağıllı adamdır, üzünü Avropaya tutub, nadanlar imkan versə onun Nizami-Cədidi şəksiz ki, Osmanlılara böyük fayda gətirəcək. Millət ürfan olmalıdır və millət ürfan olmasa, onun aqibəti də fəna olacaqdı – Hacı Muxtarın buna şək-şübhəsi yox idi və rus ordusundakı nizam-intizamı, qayda-qanunu gördükcə Hacı Muxtar bəyin belə bir ürfan arzusu get-gedə artırdı.

Mustafa xan nə edəcəkdi? Baba xanın da, rusların da etibarını itirmişdi və Hacı Muxtar bəy tamam əmin idi ki, iki divin arasında qalmış Mustafa xanın dolama yollarla getməsi, cürbəcür hiylələmə uyması axıra qədər davam edə bilməz. Bəyem Fətəli şah yadından çıxaracaq ki, Mustafa xan Ağa Məhəmməd şaha qarşı bir tərəfdən Rusiyadan, o biri tərəfdən də Osmanlılardan kömək istəmişdi? Ruslar necə, onu bağışlayacaqlar ki, bir tərəfdən onlarla müqavilə imzalayır, o biri tərəfdən də rusların düşməni Osmanlılardan kömək istəyir? Hər şeyin zamanı var və ağızını açmış o iki divdən – ruslardan və Qacarlardan – birini seçib elə etməlisən ki, nə qədər mümkündürsə, faydası da bir o qədər olsun – Hacı Muxtarın buna heç bir şübhəsi yox idi.

Bu divlərdən birinin istisində qızınmağı

bacarmalısan – başqa cür mümkün deyil və Şirvan taxtına təzə adam gəlib, verilən muxtariyyəti kağız üzərində yox, sidqi-ürəkdən qəbul edərək, qollarını çırmalayıb daxili işləri qaydasına qoymalı idi. Hacı Muxtarda o təzə adamın gücü, təpəri, qətiyyəti və nüfuzu var idi və belə olan təqdirdə Hacı Muxtar nə üçün Şirvan xanlığının taxtını ələ keçirib, camaatın rifahı, elm və təhsili ilə məşğul olmasın? Bəyem Salyan, Muğan mahallarından tutmuş Hövz, Elat, Qarasubasar mahallarınacan Şirvanda Hacı Muxtar bəyin hörməti-izzəti Mustafa xandan az idi? – yox, az deyildi və böyükdən-kiciyə, camaat yaxşı bilirdi ki, Hacı Muxtarın babası Murtuza bəy hələ Nadir şahın bu yöreyə vəkil təyin etdiyi, sonra isə xanlıq ləqəbi qazanmış Hacı Məmmədəli xan Zərnəvaini öldürməsəydi, Əsgər bəyin nəslə Şirvan xanlığının taxtına çıxma bilməzdi.

Hacı Muxtar bəy xalçaları İstanbula göndərir, İstanbuldan da o xalçalar İngiltərənin, Firəngistanın bazarlarına aparılırdı və bu zaman o xalçaların bir qismi yollarda itib-batırdı və nə üçün bu xalçalar Peterburqun, Moskvanın bazarlarına getməsin və Avropaya da elə oradan daşınmasın?

Hacı yerində qurcalandı.

Hacı Muxtar bəy də, Mustafa xan da Xançoban mahalından idilər və Mustafa xanın babası Əsgər bəy Nadir şahın Şirvana hakim təyin etdiyi yadelli Hacı Məmmədəli xan Zərnəvayə qarşı mübarizəyə qalxanda ona kömək əlini uzadan Murtuza bəy olmuşdu və indi gedək elə həmin Xançoban mahalına, görək camaat Mustafanın yanındadır, yoxsa Hacı Muxtar bəyin? Hacı Muxtarın heç bir şübhəsi yox idi ki, düz yetmiş il bundan əvvəl Muğanda Nadirin çağırdığı

qurultay kimi bir qurultay çağırılısaydı¹, o qurultayda Mustafa yox, Hacı Muxtar Şirvan xanı seçilərdi. Nadirin o qurultayına zamanənin sayılıb-seçilən nüfuzlu hakimləri, bəyləri, ruhaniləri toplanmışdı və onlar üçün on mindən çox qamış hücrələr hazırlanmışdı. Bax, o qurultay zamanı o hücrələrdən birində Mustafanın babası Əsgər bəy yox, onun – Hacı Muxtarın babası Murtuza bəy qalırdı və Əsgər bəyi heç o həndəvərə yaxın da buraxmamışdılar.

Tale deyilən bir şey varsa, elə o özü Baş Hacı Muxtarın evinə gətirib çıxarmışdı və belə bir fürsəti əldən buraxmaq olardı?

Baş aparıb ruslara vermək nə çətin bir məsələ idi?

On il bundan əvvəl – 1796-cı ilin yayında elə Ağa Məhəmməd şah da İrəvan xanlığını alandan sonra özünün tacqoyma mərasimini Muğan düzündə keçirdi – Muğan torpağı güclülərin hakim olmağını sevirdi və düzdür, Şirvan xanı nə Nadir şah idi, nə də Ağa Məhəmməd şah Qacar idi, ancaq nə olsun? Ən adi bir bəndə kimi, hökmdar da gerek ayağını yorğanına görə uzatsın – Hacı Muxtar isə bunu bacaracaqdı, bu ağır, bu mürəkkəb dünyada ayağını yorğanına qədər uzatmağı bacaracaqdı.

Bütün gecəni at belində Mahmudu müşayiət edən atlılar indi fil yuxusuna getmişdilər və Hacı Muxtarın tapşırığı ilə eşikağası Həmdullağilin əlində onları elə yuxuda ikən qətlə yetirmək üç dəqiqəlik bir iş idi. Bəs o birilər, Molla Müzəffər Ağa? Yaxşı, o birilər heç, o cümlədən Molla Müzəffər Ağa da heç, bəs Mahmud?

Mahmudu da qətlə yetirmək?

Bəyem hakimiyyət uğrunda az ata

¹ 1736-cı ildə Nadir Muğan düzündə qurultay çağırılmış və o qurultayda özünü şah seçdirmişdi.

oğlunu, az qardaş qardaşı qətlə yetirib, Hacı Muxtar, sən dünya görmüş adamsan, bu nə tərəddüdlərdir belə, bu nə Şeytan axtarışıdır?

Və bu zaman Hacı Muxtar bütün daxilindən gələn bir iniltiyə:

– Lənət şeytana!.. – dedi.

Hürü Bəyim xanım mürgü içində ufuldayaraq:

– Nə olub – soruşdu.

Hacı:

– İçimə şeytan girib! – dedi.

Hürü Bəyim xanım eləcə mürgülü:

– Nə? – soruşdu.

Hacı Muxtar pıçıldadı:

– Həmd olsun Allaha ki, içimə şeytan girib!.. – və elə bil bu sözləri xanımına yox, elə özünə dedi.

Bütün Şirvan camaatının çox ciddi və zəhmli bir adam kimi tanıdığı Hacı Muxtar bəyin hərdənbir ancaq arvadı ilə zarafatı olurdu və bu dəfə də ərinin sözlərini zarafat bilən Hürü Bəyim xanım:

– Qov, qov onu getsin... – dedi.

“Qova bilmirəm!.. Qova bilmirəm!..” –

bu sözləri də Hacı Muxtar ürəyində dedi, onun çənəsi, əlləri titrəyirdi: xəncəri həmişə belindən sallanan eşikağası Həmdullanı indicə çağırıb Mahmud yatan otağa göndərmək olardı və hər şey bitəcəkdi, bütün əzab-əziyyət, sarsıntı keçmişdə qalacaqdı, olanı qaytarmaq mümkün deyildi, zaman da Hacı Muxtarın başqa yaraları kimi, bu yarasını da sağaldacaqdı.

Və bu an Hacı Muxtar bəyə elə gəldi ki, kimsə ona baxır və o, istər-istəməz qapıya tərəf boylandı – ancaq orda kim ola bilərdi, kim cürət edərdi ki, onların yataq otağının qapısını açsın?

Ancaq Hacı kiminsə o baxışlarını bütün vücudu ilə hiss edirdi – yox, bu, bayaq torbadan çıxarılmış Başın həmişəlik Hacı

Muxtarın hafizəsinə hopmuş baxışları deyildi, bu, tamam başqa idi, nəse anlaşılmaz, elə bil şəffaf, gözəgörünməz baxışlar idi.

Onun kürəyinin ortasından bir vicilti keçdi – bu, nə idi belə, qorxu idi? O, nədən qorxurdu? Beynində yaranmış hansısa naməlum baxışlardan qorxurdu, yoxsa öz fikirlərindən?

Hacı Muxtar bəyin bütün bədəni uçunurdu və o, elə bil tamam başqa bir aləmə girmişdi, bu, yuxu deyildi, amma həmişəki gerçəklik də deyildi, bu aləmdə şirinliklə zəqqutun acısı bir-birinə qarışmışdı. Hacı Muxtarı soyuq tər basmışdı və o, gözlərini yumub əli ilə alınının tərini siləndə birdən-birə – elə bil bu xatirəni Mahmud bəy özü yatağından qalxıb gətirdi – qucağında oturduğu üçyaşlı Mahmudu xatırladı və Mahmud Dəllək Usta Osmanın ülgücünü görüb çıxırmağa başladı, vurnuxub Hacı Muxtarın qucağından buraxılıb qaçmaq istədi, ancaq Hacı onu qucağına daha da bərk sıxıb buraxmadı, Dəllək Usta Osman da bir saniyənin içində vəzifəsini yerinə yetirdi.

İndi də bir saniyənin içində hər şey həll oluna bilərdi. Və Hacı Muxtar az qalırdı əli ilə ağzını qapasın ki, elə yerindən qışqırıb eşikağası Həmdullanı çağırmasın və o, heç özü də gözləmədən yerindən sıçrayaraq öz-özünə:

– Getdiyini o Həcc sənə haram olsun! – dedi və qapıya tərəf addımladı.

Hürü Bəyim xanım eləcə mürgü içində:

– Hara gedirsən? – soruşdu.

Hacı Muxtar:

– Cəhənnəm! – dedi, sonra bütün içindən gələn yaralı və yanıqlı bir səmimiyyətlə pıçıldadı: – Allah oranı mənə tez qismət eləsin! – və cəld addımlarla həyəətə düşdü.

Eşikağası Həmdulla həyətdəki

nökərlərə cürbəcür tapşırıqlar verirdi və qəflətən Hacı Muxtar bəyi görəndə, Hacinın sifətinə baxanda, başa düşdü ki, nəse əlahiddə bir hadisə baş verib, ancaq bir söz soruşmağa cürət etmədi.

Hacı Muxtar:

– Atı getirin! Yapıncı! Papaq! – qışqıranda, nöqərlər bir-birinə dəydi və eşikağası Həmdulla özü bütün Şirvanda məşhur olan Qarabağ cinsli Qaragöz atı gətirəndə Hacı Muxtar əynində yapıncı, başında xəz papaq Qaragözün belinə qalxdı.

Həmdulla darvazanı açanda:

– Bəy, biz də atlanacaq? – soruşdu.

Hacı Muxtar bəy:

– Çəkil qabağımdan, it oğlu! – deyib birinci qamçını ona, yeni eşikağası Həmdullaya, ikinci qamçını da ata vurub, yerindən götürülən Qaragözün belində çaparaq getdi, ancaq bir az uzaqlaşmışdı ki, yenidən atın ağızını çevirdi və eləcə çapa-çapa darvazaya yaxınlaşıb, yüyəni çəkdi.

Qaragöz şahə qalxdı və Hacı Muxtar bəy belinə ilişdirilmiş qamçının ağırsı bütün bədənini yandıran eşikağası Həmdullaya bağırdı:

– Səlahəddin Təbibə tap, mənim adımdan çağır, gəlib Mahmud bəylə görüşsün!

Nökərlərin “Ağa” deyə çağırtdıqları və indi onların gözü qabağında qamçılanmasından – ilk dəfə idi ki, Hacı Muxtarın qamçısına tuş gəlirdi – pərt olmuş eşikağası Həmdulla bir söz deməyə macal tapmamış, Hacı yenə yerindən götürülən Qaragözün belində uzaqlaşmış gözəndə itdi.

Gün çıxmışdı, ancaq o cürə aydın gecədən sonra göyün üzünü tutulmağa başlamışdı.

Havadan qar iyi gəlirdi.

Qaragöz elə bil Hacı Muxtar bəyin

nəyin bahasına olursa-olsun, buralardan uzaqlaşmaq ehtirasını hiss etmişdi – eləcə bir ehtirasla da çapırdı.

Hacı Muxtar o şaxtalı qış səhəri hara getdiyini özü də bilmirdi.

Onu açıq-aşkar Şeytan qovurdu, o isə Qaragözün belində çapa-çapa Şeytandan uzaqlaşmaq istəyirdi...

...Və günorta yuxudan oyanan Mahmud bəy də, Molla Müzəffər Ağa, Lal Qafaroğlu da naharı Hacı Muxtar bəyin oğlanları, kürəkənləri ilə birlikdə etdi.

Heç kim Hacı Muxtarın qəflətən, özü də tək, hara getdiyini bilmirdi.

Eşikağası Həmdulla:

– Bəy çox hirsli idi – dedi. – Bir söz soruşa bilmədim.

Mahmud bəy:

– Yəqin, nəse bir xəbər gəlib, nəse çox vacib bir səbəb olub ki, əmim tələsik gedib – dedi. – Bizi də yuxudan durquzmağı rəva bilməyib. Təki xeyir olsun!

Molla Müzəffər Ağa əlini ağappaq saqqallı sifətinə aparıb salavat çevirdi:

– İllahamin!

Hürü Bəyim xanım bir təhər gücünü toplayıb, özünü məcbur etdi ki, ayağa qalxsın və gəlib, qonaqlarla görüşüb, “xoş gəlmisiniz” desin.

O sakit gecədən sonra bərk qar yağmağa başlamışdı və Hacı Muxtar sarıdan çox narahat olan Mahmud bəy qaş qaralanda daha gözləyə bilmədi və Molla Müzəffər Ağa, Lal Qafaroğlu ilə birlikdə, atlılarının müşayiəti ilə Hacı Muxtar ailəsi ilə xudahafizləşib, torbası ilə bərabər yolunu davam etdi.

Nigarançılıqdan özünə yer tapa bilməyən, hətta ağırları yadından çıxmış Hürü Bəyim xanım başda olmaqla, malikanədə olanların hamısı Hacı Mux-

tardan bir xəbər gözləyirdi və heyətə də, Hacının o boyda mülkünə də açıq-aşkar bir nigarançılıq çökmüşdü. Hacının oğlanları, kürəkənləri hər tərəfə çaparlar göndərmişdi, özləri də gümanları gələn yerləri gəzirdilər, ancaq o dayanmaq bilməyən qarlı qış gecəsi Hacı Muxtar bəyden bir soraq yox idi...

... Bir qar topasına dönmüş Hacı Muxtar bəy Qaragözün belində gecə yarından ötəndən sonra malikanəsinə qayıtdı və heç kimə heç nə demədən yataq otağına qalxdı.

Yataq otağında oturub Hacının yolunu gözləyən Hürü Bəyim xanım qırx il ərzində erinin xasiyyətinə yaxşı bələd olduğu üçün kişidən heç nə soruşmadı, yenə də belinin ağrısından ufuldaya-ufuldaya güclə yerindən qalxıb, yatağa uzandı və Hacı Muxtar bəy də heç nə deməyib, nöyüt lampasının işığını söndürərək, soyunub yerinə girdi.

11.

Və həmin yuxusuz gecə yataq otağının qaranlığı içində çarpayısında uzanmış knyaz Sisianov birdən-birə Babua Arçili xatırladı, Babuanın sifəti – yorğunluq içində gülümsəyən göy gözləri, qırış basmış arıq çöhrəsi, ucları burulmuş və dodaqlarının üstündə tənəkədən saralmış ağappaq uzun bıığı – gözlərinin qabağına gəldi və onun bütün bədənindən bir heyrət dalğası keçdi ki, gör, neçə illərdir Babua Arçil onun yadına düşmür – knyaz Sisianovun Babua Arçilin söylədiyi o nağıllar aləminə gəldiyi gündən sonra, bəlkə də, ilk dəfə idi ki, Babua onun yadına düşürdü.

Ancaq bura nağıllar aləmi deyildi.

Babua Arçil Moskvadakı evində pəncərənin qarşısında oturub əlli il görmədiyi Gürcüstanın dağlarına baxa-baxa haqq dünyasına köçdü və canını tapşıraraq Babuanı eləcə pəncərə qarşısındakı kreslodada gözlərinin qabağına gətirən knyaz Sisianovda elə bir hissiyyat yarandı ki, elə bil nədəsə Babuaya xəyanət edib.

Knyaz özündən asılı olmayaraq yuxarı – tavana tərəf baxdı və:

– Salam, Babua!.. – dedi. – Məni görürsən?

Gecənin o sakitliyi içində ona elə gəldi ki, səsi gur çıxdı və bu dəfə narahat halda qapıya tərəf baxdı – növbətçi zabit onun səsinə eşitdi – ilk dəfə idi ki, knyaz Sisianov orduda kiminsə onun səsinə eşidəcəyindən ehtiyat edirdi. O, yenə – bu yuxusuz gecədə neçənci dəfə özü özünə qəzəbləndi: bu nə sentimentallıqdır belə? Bu nə uşaqlıqdır?

Və bu vaxt – uzun-uzun illərdən sonra ilk dəfə – spirtlə dolu kolbanın içində bir-birinə baxan o iki baş knyazın gözlərinin qabağına gəldi və elə bil o başlar pıçıltı ilə bir-birinə: “Memento mori”¹ – deyir.

Knyaz: “Bu gecənin, deyəsən, mənimlə ədavəti var!..” – fikirləşdi və yerindən qalxıb çarpayının kənarında oturdu. Birdən-birə onun bütün varlığında bir istək baş qaldırdı: yeddi-səkkiz yaşlarında olduğu kimi, dayə madam Jenonun yataq otağına qaçsın, madam Jenona qısılib, hər şeyi yadından çıxarsın, heç nədən qorxmasın.

Sən nədən qorxursan, knyaz?

Bu yuxusuz gecənin bir səbəbi də, yəqin, onda idi ki, – hər halda, elə ki, knyaz Sisianov yerindən qalxıb, əynindəki gecə köynəyi ilə çarpayının kənarında oturdu, neçə müddətdən bəri onu çox narahat edən bir məsələ, bəlkə də,

təhtəşüür olaraq, onun yadına düşdü: Bonapart Rusiyaya hücum edəcək və knyaz Sisianovun beynini incidən bu narahatlıq son vaxtlar tez-tez, xüsusən gecə yuxuya getməzdən əvvəl baş qaldırırdı, Bonapartın üçbucaq papağı qaranlıq içində onun gözlərinin qabağına gəlirdi və elə bil bu üçbucaq papaq bir quzğun kimi Rusiya imperiyasının xəritəsinə soxulmaq istəyirdi.

Bonapart gec-tez Rusiyaya hücum edəcəkdi, – knyaz Sisianovun buna qətiyyəni şübhəsi yox idi – çünki Bonapart İngiltərəni zərərsizləşdirseydi də, Avstriyanın, Prussiyanın, İspaniyanın, İtaliyanın tamam axırına çıxsaydı, Osmanlıları Şərqi Avropadan qovsaydı belə, Fransa arxada Rusiya ola-ola dünyanın hegemon dövləti, Napoleon isə dünyanın hakimi-mütləqi ola bilməzdi, Rusiya gözü doymayan və dinc oturmağı bacarmayan Napoleon iddiaları qarşısında əngəl idi.

Napoleon nə qədər öhdəliklər versə də, sazişlər imzalasada da gec-tez Rusiyaya hücum edəcəkdi.

Ancaq Rusiya buna hazır idimi?

Kim Rusiyaya kömək edəcəkdi? Heç kim.

Rusiya tək olub və həmişə də tək olacaq, çünki Rusiya öz xarakteri, daxili təbiəti ilə Avropaya yad idi və şaxtalar, çovğunlar məmləkəti Rusiyanın daxilində, əslində elə bir hərarət, elə bir sadəlik və mərhəmət var idi ki, o hərarət də, o sadəlik və mərhəmət də heç vaxt Avropada olmayıb və knyaz Sisianov buna tam əmin idi ki, heç vaxt da olmayacaqdı. O hərarət, o sadəlik və mərhəmət bəzən sadələvhlüyə çevrilirdi, özünə qiymət

verməməyə, xaricilərə kor-koranə səcdə etməyə, onları özününkündən üstün tutmağa gətirib çıxarırdı və bu cəhət knyaz Sisianovu həmişə hiddətləndirirdi.

Əlbəttə, Rusiya soldatı Prussiya, yaxud Avstriya əsgəri deyildi, rus soldatı müharibədə heç vaxt canının hayında olmamışdı, ancaq Bonapart da adi general deyildi – Sisianov hiss etdi ki, o qaranlıq otaqda onun sifətindən bir təbəssüm sürüşüb keçdi və o, fikirləşdi ki, onlar, yəni knyaz Sisianov daxil, rus generalları Bonapartla kolleqa ola bilərdi. Məsələ burasında idi ki, II Yekaterina türkləri məğlub etdikdən sonra, gənc Bonapart Rusiyaya gəlib, burada hərbi xidmət etmək istəyirmiş – bu xəbəri ona bütün xəbərləri hamıdan tez eşidən Kolya – knyaz Sisianovun yeniyyətəlik və ilk gənclik dostu qraf Timofeyev-Boqoyavlenski söyləmişdi. Rusiyanın ən istedadlı generallarından biri olan qraf Timofeyev-Boqoyavlenski feldmarşal Suvorovun komandanlığı altında Alp dağlarını aşan qəhrəman rus generallarından biri idi və təəssüf, çox təəssüf ki, general Bonaparta qarşı döyüşdə onurğasından yaralandı, neçə illərdir ki, yataqdan qalxa bilmir. Bu, o vaxtlar idi ki, bədbəxt Pavel Fransa əleyhinə İngiltərə, Türkiyə, Avstriya və hər iki Siciliya krallığı ilə ittifaqa girmişdi.

Knyaz Sisianovun buna da şübhəsi yox idi ki, əlahəzrət imperator Aleksandr gənc olmasına baxmayaraq, bu gün yaranmış vəziyyəti yaxşı başa düşür, ancaq onun o qədər kütbeyin çinovnikləri var idi ki, onlar yaranmış vəziyyətin fərqi deyildilər. İmperatordan bir orden qoparmaq, onun təbəssümünü qazanmaq, ona yaltaqlanıb mənəb sahibi olmaq – bax,

¹Memento mori – latınca “ölümü unutma”; “ölümü daima xatırla”; “ölümü yaddan çıxarma” deməkdir.

tarakan sürüsü kimi sarayı əhatə etmiş o çinovniklərin amacı ancaq bu idi.

Ona görə də, rus soldatına layiq olmayan generalların sayı, layiq olanların sayından, bəlkə də, artıq idi ki, əskik deyildi və Qafqaz ordusunda da o tipli generallar az deyildi. Knyaz Sisianov onların nüfuzlu və vəzifəli qəyyumlarının cidd-cəhdinə baxmayaraq, bura gələndən sonra o generalların hamısını bir-bir istefaya göndərdi. Qəyyumçuluqla rütbə alan o cür generallar Myuratın, Neyin, Lannın, Davunun¹ qarşısında nə edəcəkdilər?

Və həmin yuxusuz gecə knyaz qərara aldı ki, sabah mütləq bu barədə əlahəzrət imperatora şəxsi məktub yazacaq və bu barədə daha bəsdir, yatmaq lazımdır.

Ancaq yatmaq üçün gərək yuxun gəlsin – knyaz Sisianov qaranlıq içində gülümsədi – yuxu təəssüf ki, hərbi xidmətdə deyil və ona əmr etmək də mümkün deyil.

Ordenləri, medalları Rusiyaya göstərdikləri xidmətdən, Rusiyaya verdikləri xeyirdən qat-qat artıq olan və o orden-medalları şəstlə döşlərinə taxıb bir-birinin gözüne soxan o generallara knyaz Sisianov bütün daxilindən gələn bir protestlə nifrət edirdi və bunu gizlətmirdi də, elə buna görə də generalitetdə onu sevməyənlər az deyildi. O özü, ordenləri taxılmış – bu ordenlərin, medalların hər biri onun üçün əziz idi, hər biri döyüş meydanındakı bir qələbədə xəbər verirdi və o, bu ordenlərlə fəxr edirdi – mundirini yalnız xüsusi günlərdə geyirdi və bir o qədər ordenlərin arasında ancaq Gəncənin alınması şərəfinə əlahəzrət imperator I Aleksandrın təsis etdiyi və xalis gümüşdən tökdürdüyü medalı gündəlik mundirinin döşündə gəzdirmək istəyirdi. O 3700 medalın hamısı

artıq Baş komandana göndərilmişdi, ancaq o medalların arxasında “Gəncənin alınmasında əməyin və igidliyin şərəfinə” sözləri yazılmışdı və knyaz Sisianovun təlminatı ilə bu medalın təsis olunması onu nə qədər sevindirmişdisə, orada yazılmış “əmək” sözü onu bir o qədər də qəzəbləndirmişdi – bu, aydın məsələ idi ki, Peterburqda oturub olmayan “əməklərinə” görə döşlərini bəzəyən malbaşların işi idi. Knyaz o medalları məxfi bir əmrlə elə həmin günün gecəsi geri – Sankt-Peterburqa yola saldı və əlahəzrət imperator I Aleksandra məktub yazaraq xahiş etdi ki, medallar əridilərək yalnız Gəncə hücumunda iştirak etmiş və qəhrəmanlıq göstərmiş hərbiçiləri təltif etmək üçün yenidən 1560 ədəd zərb olunsun, yazıdakı “əmək” sözü götürülsün, yerdə qalan gümüşü əridib, onun vəsaiti hesabına Tiflis kilsəsinin zəng qülləsi tikilsin. Əlbəttə, təsdiq və qəbul edilmiş medalları geri qaytarmaq – görünməmiş bir hərəkət idi və bunun ağır nəticəsi ola bilərdi – Peterburqda belə bir ağır nəticə üçün çalışanlar az olmayacaqdı – ancaq son söz əlahəzrətin idi və əlahəzrət knyaz Sisianovun təklifini qəbul etmişdi.

O yuxusuz gecədə knyaz Sisianovun fikri yenə Bonaparta qayıtdı: əgər Bonapart Rusiyanı sıxışdırırsa – knyaz Sisianov “Bonapart Rusiyanı məğlub etsə” sözlərini fikrinə belə gətirmək istəmirdi – Cənubi Qafqazı nə gözləyir? Bu qədər əzab-əziyyət, bu qədər tökülən qan, bu qədər çəkilən xərc, bu qədər əsəb gərginliyi – bunlar hamısı heçə gedəcək?

Knyaz öz missiyasını Derjava üçün məhəlli yox, dünya miqyaslı bir vəzifəni – Cənubi Qafqazı tam şəkildə, qeydsiz-

¹ Myurat, Ney, Lan, Davun – Napoleon ordusunun marşalları

şərtsiz Rusiyanın tərkibinə qatmaq vəzifəsini! – yerinə yetirməkdə görürdü və Peterburqda oturmuş hansısa yekəbaş çinovnik bunu anlayırdı-anlamırdı, ona qarşı şəxsi münasibəti yaxşı idi, pis idi, onun fəaliyyətini qiymətləndirirdi-qiymətləndirmirdi – bunun knyaz Sisianov üçün fərqi və mənası yox idi, əsas o idi ki, Böyük Rusiya imperiyası qadir olsun, yüz ildən, iki yüz ildən sonra tarixdə knyaz, infanteriya generalı Pavel Dmitriyeviç Sisianovun adı qalacaq-qalmayacaq – bu da, əslində mənasız bir şey idi, çünki insan özü yoxdursa, onun adının qalmasının da şəxsən o insana heç bir dəxliyəti yox idi, buna görə də əsas – vətən idi.

Hansı vətən?

Knyaz Sisianov özü də bu sualdan diksindi.

Bu nə axmaq sual idi?

Ancaq knyaz Sisianov belə axmaq sualların özündən də qaçıb gizlənən adam deyildi, bu axmaq suallara da cavab vermək lazım idi, hər şey aydın və təmiz olmalıydı.

Ülyahəzrət Yekaterina alman idi, bədbəxt Pavelin atası kim idi – bu, Yaradanın sirri idi, Aleksandrda rus qanı var idi, yox idi – bu da bir sirri-xuda idi və o, – knyaz Sisianov – hamının bildiyi bu həqiqətləri də özü-özündən gizlətməməli idi, ancaq əsas o idi ki, böyük Rusiya var idi və bu böyük Rusiya – Vətən idi.

Knyaz Sisianov ürəkdən gələn bir sevgi ilə Aleksandri – bu gənc, ağıllı, yaraşlıq, yüksək mədəniyyətli imperatoru sevirdi və sərəncam vermişdi ki, Gürcüstandakı, Gəncədəki və ümumiyyətlə, ram etdiyi bütün ərazilərdəki məscidlərdə namaz zamanı əlahəzrət imperator Alek-

¹reskript – imperatorun öz təbəəsinə təşəkkür məktubu

sandr Pavloviçin və ailəsinin şərəfinə dualar oxunmalıdır. Aleksandrın ona göndərdiyi reskriptlər¹ Baş komandanın əmri ilə həmin vaxt hansı qoşun dəstəsinin harada yerləşməsindən asılı olmayaraq bütün qoşuna oxutdurulurdu və knyaz Sisianov bu reskriptlərlə fəxr edirdi.

Ancaq o, – infanteriya generalı, knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianov şəxsən Aleksandra xidmət etmirdi, necə ki, şəxsən unudulmaz ülyahəzrət Yekaterinaya da – ülyahəzrət ona “mənim generalım” deyirdi, – bədbəxt Pavelə də xidmət etməmişdi: o, bütün ömrü boyu Rusiyaya xidmət edib və bunu fikirləşəndə həmişə daxili bir qürur duyub, o, əlindəki qılıncı Rusiya İmperiyası naminə nə edibsə, ürəkdən edib, sevgi ilə edib, daxilindən gələn borcu – rus zabitinin borcunu – yerinə yetirib. O, evlənməyə, ailə qurmağa belə macal tapmayıb və onun bütün hüsn-məhəbbəti əlində uca tutduğu həmin Derjava qılıncında olub.

Bax elə ona görə də, knyaz, ömrünün bu çağında tək qalmısan! Ömrün çox yaşanıb, sona nə qalıb?

“Memento mori...”

Bir halda ki, ölüm labüddür, nə fərqi var, təksən, cütsən, nəsen, nə deyilsən? Bunun mənasını kim bilir? Heç kim! Heç kim də heç vaxt bilməyəcəkdi, ilahi sirləri bağlamış qapı insan üçün açılmazdır.

Bəsdir, knyaz! İndi də ilahiyyat filosofu olmusan?

Bəsdir!

Knyaz Sisianov rus zabiti idi və rus zabitinin şərəfi müqabilində şəxsi həyatının da, milli köklərinin də onun üçün heç bir əhəmiyyəti yox idi.

Belə idi... ancaq bəzən... bəzən – xüsusən son vaxtlar onun içində çox uzaqlardan, çox dərinlərdən zəif, gücsüz bir

haray qalxırdı, hay gəlirdi və o uzaqlıq, o dərinlik, elə bil əsrlərin uzaqlığı idi, o zəifləmiş, o gücsüz haray da elə əsrlərin o uzaqlığından qopub gəlirdi.

Və belə bir haray, hay knyaz Sisianovun xoşuna gəlmirdi.

İsus-Xristosun nəslə kim idi, milliyəti nə idi – ona səcdə edən milyonlardan bir nəfər üçün belə bunun əhəmiyyəti var? Yox!

Sən nə bilirsən ki, Babua Arçil Moskvadakı evində pəncərənin qarşısında oturub, bu dünyadan köçdüyü vaxt Gürcüstan dağlarına baxıb? Bu nə uydurmadır belə? Bu nə əbləh və ucuz romantikadır? Bəlkə, o anlarda Babua keçmiş məşuqələrini – Moskva gözəllərini xatırlayırdı, hə?

Və bu vaxt knyaz Sisianov yataq otağının o qaranlığı içində təhtəlsüz olaraq tavana baxdı və elə bil Babua oradan – yuxarıdan həmişəki təbəssümü ilə gülümsəyib, kobud gürcü ləhcəsi ilə: “İsus Yaradanın oğlu idi, sənın atan isə mənım dostum Paatanın oğlu idi” – dedi.

Bəsdır!

Kıfayətdır, knyaz, özünü ələ al.

Bu hardan gəlib çıxdı? Bu titrəyən xırıltılı səs qeybdən gəldi? Quldur Yemelkanın səsi idi: “ Mənım günahlarımı bağışla, ey pravoslav xalqı!..”

Knyazın bütün varlığını bir hiddət bürüdü: indi də şeytanın iti Yemelka ona vicdan dərəsi keçirdi? Bəli, knyaz Sisianov Böyük Rusiyayı Qafqaza qılıncla gətirirdi, ancaq vaxt gələcək, Qafqaz başqa bir Rusiya da görəcək və o Rusiya bu yerləre sülh və əmin-amanlıq gətirəcək, burada məktəblər açacaq, teatrlar yaradacaq, qəzetlər, jurnallar nəşr edəcək, çünki o

Rusiyayı qılıncla Rusiyayı yox, qələm Rusiyayı olacaq.

Ancaq... ancaq qələm Rusiyayı Qafqazda nə edə bilər? Qafqaz Rusiyayı içəridən partlada bilər, bir əlində qələm, bir əlində də xəncər tutmuş qafqazlılar Rusiyanın başına bir oyun açar bilər ki, maratlar, robespyerlər, dantonlar¹ yalan olar, gəlib Rusiyanın başında otururlar və o zaman Derjavanın taleyi necə olacaq? Onlar da bir-birini qıracaq və Rusiyada da onların bir Napoleonu peyda olacaq?

Bu vaxt gioltinada minlərlə insanın, o cümlədən də Dantonun başını bədənindən ayıran cəllad Sanson və onun memuarları knyazın yadına düşdü – bir neçə il bundan əvvəl Parisdə çap olunmuş bu kitabı hələ Peterburqda ikən oxumuşdu¹. Sanson öz peşəsindən qətiyyətlə əziyyət çəkmirdi, əvvəllər balta ilə, gioltina icad ediləndən sonra isə gioltinada insanların başını bədənindən ayıran bu məşhur cəllad öz kitabında qurbanlarının edam qabağı özlərini necə apardıqlarını təsvir edirdi, nə dediklərini yazırdı və o yuxusuz gecədə knyaz Sisianov Dantonun son anlarda dediyi sözləri xatırladı. Sanson yazırdı ki, edam anında Danton ona deyib: “Mənım başımı qaldırıb camaata göstərməyi unutma, belə başları tez-tez görmək mümkün olmur” .

Knyaz Sisianov sərt bir hərəkətlə başını silkələdi, elə bil yataq otağını bürümüş o qaranlıq kimi qapqara fikirləri beynindən çıxarıb atmaq istəyirdi və bu vaxt qəfləten onun yadına düşdü ki, Babua Arçil hansısa bir sözü də ona əzbərlədirdi... Necə idi o söz? Nə idi o sözün mənası?

Və həmin an Babua Arçil yenə knyaz Sisianovun gözlərinin qabağında peyda

¹dantonlar – Fransız inqilabçıları, Birinci fransız respublikasının rəhbərləri Jan-Pol Marat, Maksimilian Robespyer, Jorj Jak Danton nəzərdə tutulur.

oldu: “ – Paata, təkrar et!..”

Nəyi? Nə idi o söz?

“ – Təkrar et!..”

“ – Bir də de!..”

“ – Bərkdən de!..”

“ – Ürəklə de!..”

O söz uzun illərdən bəri knyaz Sisianovun yadından çıxıb getmişdi və bu qədər illərdən sonra, gecənin bu vədəsində o, yaddaşını zorlaya bilmirdi.

Knyaz yenə əlini dolabçanın üstündə gəzdirib kiçik zıncırovu tapdı və çaldı.

Növbətçi zabit, elə bil qapının arxasında dayanmışdı, o dəqiqə içəri girdi:

– Eşidirəm, alihezrət!

Növbətçi zabitin beləcə dərhal otağa daxil olması, nədənsə, knyaz Sisianovun xoşuna gəlmədi və o acıqlı bir səsle:

– Mənə su gətirin – dedi.

Elə bil heç bir saniyə keçmədi ki, növbətçi yenidən içəri girib su dolu fincanı ona uzatdı.

Kerosin lampasının açıq qapıdan gələn işığı növbətçiyə arxa tərəfdən düşdüyü üçün, knyaz onun sifətini görmürdü, ancaq bu zabitin otaqda dayanıb fincanı gözləməsi də Baş komandanı qıcıqlandırdı və nə üçünsə, birdən-birə mayor Lisaneviç onun yadına düşdü: Şuşa qamizonunun komandiri təyin etdiyi bu istedadlı zabitin xırda boz gözləri, elə bil səksəkə içində oynayırdı, elə bil o, daima pusquda idi, nəyisə, kimisə pusurdu, daima öz şikarını axtarırdı.

Knyaz Sisianov:

– Gedə bilərsiz! – dedi.

Növbətçi zabit otaqdan çıxdı.

Nə idi o söz?

Knyaz bir-iki qurtum su içdi və fincanı dolabçanın üstünə qoydu.

Görünür, tək olmaq, ailəsizlik,

övladsızlıq, həqiqətən, təbiətin qanunlarına ziddir və insan yaşlaşdıqca bu ziddiyyətin bütün fəsadları üzə çıxmağa başlayır – bu, daha səndən asılı deyil.

Və knyaz Sisianov qaranlıqda dodaqlarına qonan o acı istehzal təbəssümü, elə bil güzgüdə aydınca gördü və bu onu daha da qıcıqlandırdı.

Əgər sən təbiətin qanunlarından dəm vurursansa, onda Yaradan səni unutmayıb, bu dünyada sənin nəvələrin, nəticələrin, kötücələrin yaşayacaqlar, düzdür, onların səndən xəbəri olmayacaq, ancaq nə olsun, təbiətin qanunlarını eqoizm yaratmayıb və sən də, knyaz, təbiətin o qanunlarını öz eqonla ölçmə – sənin nəslin səni tanımayacaq, ancaq onların damarlarında sənin qanın qaynayacaq və onlar da əsl babaları kimi vətənə xidmət edəcəklər.

Dayan, general! Bu nədi belə, özün-özünə bu qədər miskin bir təskinlik verirsen? Bəli, söhbət sənin yox, markiz Jerar de-Lafonjenin törəmələrindən gedir! Onlar hansı vətəndə yaşayacaqlar və hansı vətənə xidmət edəcəklər, knyaz?

Mişel...

Bir müddət bundan əvvəl, elə bil ki, əl çatmaz, ün yetməz bir keçmişdə – əbədi bir keçmişdə qalmış markiza Natalya Arkadiyevna de-Lafonjenin qəfil məktubu knyaz Sisianovun daxilində bir mərmi kimi partlamışdı.

Knyaz Sisianovun həyatında az qadın olmamışdı və bu qadınların ən təmizi, ən incəqəlblisi şübhəsiz ki, Natalya idi – markiza de Lafonjen. Tiflis və ümumiyyətlə, Qafqaz, əlbəttə, qətiyyətlə Peterburq, ya Moskva, ya da ki, Varşava deyildi, buna baxmayaraq, burada da knyaz Sisianovun qadınlarla gizli romanları olurdu, ancaq

¹ Ümumilikdə 2918 insan edam etmiş Şarl Anri Sanson nəsillicə cəllad idi. Onun xatirələri nəşr edilmişdi, ancaq sonralar məlum olmuşdu ki, bu xatirələri Sanson yox, Balzak yazıb.

bu romanların heç biri onun həyatında hansısa bir iz qoymurdu, bu romanlar – əslində bunlara roman demək də düzgün deyildi – gündəlik həyatın yemək yemək, su içmək kimi adi və şövqsüz bir hissəsi idi. Peterburqdakı aristokrat salonlarının qəhrəmanları daima sevgi macəraları yaşayırdılar, öz arvadları da bir tərəfdən onların başına buynuz düzürdü, ancaq Natalya... Natalya tamam başqa idi. Knyaz Natalya barədə fikirləşəndə – xüsusən son vaxtlar, məktubdan sonra Natalya tez-tez onun yadına düşürdü – uşaq vaxtı yayda Moskva ətrafı bağlarında torla tutduğu ağappaq və zərif kəpənəkləri xatırlayırdı, çünki Natalyanın da varlığı o kəpənəyin ağappaq qanadları kimi ləkəsiz və zərif idi. Natalya Peterburq kübar cəmiyyətin o gözəl və bədbəxt qızlarından biri idi ki, sevgi ilə ailə qurmamışdı, onu hesabla ərə vermişdilər: Jerar de Lafonjen Fransanın qədim və zəngin markizlər ailəsindən idi və bu qohumluq sarayın da gözündə, cəmiyyətin də gözündə qraf Arkadi Razumovskinin – Natalyanın atasının hörmətini və çəkisini artırır. Ancaq Yaradan ki, bu qadını bu qədər təmiz və gözəl yaratmışdı onun ömründə heç olmasa bir dəfə sevmək hüququ var idi, ya yox? Və Yaradan elə bir sevgini Natalyaya bəxş etmişdi: Natalya onu – otuz dörd yaşlı polkovnik, Sankt-Peterburq qrenader polkunun komandiri, knyaz Pavel Sisianovu bütün varlığı ilə sevirdi. Natalya üçün bu sevgi – günahkar bir sevgi idi, bu sevgi Natalyaya mənəvi əzab verirdi və Natalya bu əzaba dözə bilmədi və onlar ayrıldılar.

Knyaz o məktubu, əlbəttə, yandırmışdı, ancaq həmin yandırılmış məktubu əzbər bilirdi.

* * *

... O, heç nə hiss etmirdi: nə ağrı, nə aclıq, nə susuzluq, nə iztirab, nə qayğı.

Və bu, elə bil ONUN o şəffaflığını, çəkisizliyini daha rahat və azad edirdi.

Yalnız get-gedə heyrətə çevrilən bir maraqlı və bu heyrətlə bərabər get-gedə də artan bir təəssüf bu rahatlıq və azadlıqla heç vaxt uyuşmurdu və ONUN artıq tamam oyanmış yaddaşından nə keçirdisə, O, görünən o məkanda nəyi görürdüsə, həmin heyrət və təəssüf də bir mənasızlıq duyğusuna çevrilirdi və bitməyən “nə üçün?” məchulluğuna aparırdı...

* * *

... Çay daşı – qənbər – döşənmiş dar və kimsəsiz bir küçə idi.

Və bu darısqal, kimsəsiz küçənin üzərində bir Qafqaz aurası var idi, Tiflisin Şeytanbazarındakı bir məhəlləyə oxşayırdı, ancaq bu küçənin ensiz səkisinə qır basılmışdı, qır isə neft idi və əlbəttə, bu, Bakı qalasıdakı küçələrdən biri idi.

O küçəyə döşənmiş qənbər daşlar elə bil o sübhçağrı addım həsrəti çəkirdi.

Uzaqdan küçənin tən ortası ilə addımlaya-addımlaya gələn bir it göründü və veyillənə-veyillənə yaxınlaşan o itin görkəmi onun da bu küçə kimi kimsəsizliyindən xəbər verirdi, yurdsuzluğundan-yuvasızlığından xəbər verirdi.

Və birdən-birə ONA elə gəldi ki, sümsük nəzərlərlə o tərəf-bu tərəfə baxa-baxa qənbər döşənmiş darısqal küçənin ortası ilə yavaş-yavaş addımlayan o kimsəsiz it, əslində O, özüdür...

... Eləcə veyillənə-veyillənə gəlib keçən it yox, ODUR...

... Ancaq qəfil yaranmış bu hissiyyat

ONUN varlığının həmin şəffaflığı və çəkisizliyi içində əriyib yox oldu...

12.

MARKİZA NATALYA de LAFONJENİN MƏKTUBU

*“Tiflis.
Zati-aliləri,
knyaz P.D.Sisianova.*

Knyaz, Sizə bu ikinci – yəqin ki, sonuncu – məktubumu yazarkən bütün varlığımı titrədən həyəcan on yeddi il bundan əvvəl Sizə sevgi etirafımı yazdığım gecə keçirdiyim həyəcandan az deyil, bəlkə də, artıqdır.

Knyaz!

Dünən Sizin oğlunuz markiz Mixail Jeraroviç de-Lafonjenin 16 yaşı tamam oldu.

Mən yanlış yazmıram, knyaz.

Mixail Jeraroviç de-Lafonje Sizin oğlunuzdur.

İndiyə qədər bunu dünyada yalnız bizi Yaradan və mən günahkar qadın bilirdik.

İndi Siz də bunu bildiniz.

On altı ildir ki, mən hər dəfə Mişeli sinəmə sıxdıqca, ərim markiz Jerar de Lafonjeyə xəyanətimdən mənəvi əzab çəkirəm.

Bəli, mən Sizi sevirdim, knyaz və bu sevgi bir fırtına idi, bir ayın içində başladı da, bitdi də.

Mən bu sevginin və bu ayrılığın təfərrüatına varıb, özümlə birlikdə Sizi də yenidən incitmək istəmirəm.

Siz bu gün də mənə yeganə oğlumun həqiqi atası kimi əzizsiniz, ancaq bu, mənim uzun illər boyu çəkdiyim mənəvi əzabları azaltmır.

Bu əzablar azmış kimi, Mişel böyüdükcə, onun uğurları artdıqca, mən Sizin qarşınızda daha artıq mənəvi əzab

çəkirəm: nə üçün Siz belə bir oğlunuz olduğunu bilməməlisiz? Axı günahkar mənəm, Sizin nə təqsiriniz? O fırtınanı mən başladım və ağrısını da mən çəkməliyəm.

Markiz Jerar de Lafonje öz oğlu Mişeli dəlicəsinə sevir və Mişel də öz atası Jerar Lafonjeni eləcə bir məhəbbətlə sevir, onunla fəxr edir və hər şeydə ona oxşamaq istəyir.

Siz, əlbəttə, məni başa düşürsünüz.

Biz bu günlərdə Fransaya köçürük.

Bilmirəm, Yaradan məni bağışlayacaq, ya yox, mənim əlimdən yalnız gecəgündüz Ona yalvarmaq gəlir, ancaq Sizin ürəyinizə bələd olduğum üçün, knyaz, Sizin məni, bəlkə də, bağışlayacağınıza azacıq da olsa, ümidim var.

Elə bu ümid mənə cəsaret verdi və mən həqiqəti Sizə yazdım.

Sizin bu məktubdan sonra hansı hissləri keçirəcəyinizi fikirləşəndə, dəhşət məni basır, ancaq mənim başqa əlacım yox idi.

Knyaz, Sizin ləyaqətiniz mənə məlumdur və bilirəm ki, bu məktubu da Siz mənim on yeddi il bundan əvvəlki o ilk məktubum kimi oda atıb yandıracasınız.

Bizdən – Sizdən və məndən – sonra bu sirri yalnız Yaradan biləcək.

Əlvida.

Sizi daima xatırlayan və ömrünün sonuna qədər də xatırlayacaq

*Markiza Natalya Arkadiyevna
de-Lafonje.*

*16 mart 1805-ci il.
Sankt-Peterburq.”*

13.

Bakı xanlığına doğru yürüşə başladığı o son payız günlərində – 1805-ci ilin noyabrı idi – knyaz Sisianov növbəti hərbi düşərgə üçün Kürə Arazın qovşağındakı bu düzənliyi özü seçmişdi və neçə gün idi ondan əl çəkməyən titrəmənin, qızdırmanın yaratdığı taqətsizliyə, qanqaralığına və əsəbiliyinə baxmayaraq, gecənin sakitliyində, xüsusən Kür tərəfdən eşidilən şırıltı səsi onun xoşuna gəlirdi, hətta elə bil Kürün o şırıltısı ona bir toxtaqlıq verirdi.

Kür knyaz Sisianova doğma Nevanı xatırladırdı və Tiflisə daxil olduğu o ilk gün də Kür ona Nevanı xatırlatmışdı. O zaman knyaz qəribə bir hiss də keçirmişdi: elə bil Kürün ona Nevanı xatırlatmasında anlaşılmaz və xoşagəlməz bir çalar var idi və bu hissiyat onu acıqlandırmışdı.

Knyaz Sisianov yavəri polkovnik fon Qrenfaldın az qala yalvarışlarına – “Olmaz, ali-həzrət! Bu vəziyyətdə çölə çıxmaq olmaz! Xahiş edirəm!..” – məhəl qoymadan, özü düşərgədəki vəziyyəti yoxlamaq üçün o sazaqlı sübhçağı düşərgəni nəzərdən keçirməyə çıxdı və çox böyük əhəmiyyət verdiyi Bakı yürüşü zamanı bu xain qızdırmanın gəlib onu tapması sübhçağı yuxudan – əslində, bu, xəstə olduğu üçün, yuxu ilə gerçəklik arasında növbəti əzablı bir gecə idi – oyandığı dəqiqədən onun bütün ovqatını pozmuşdu.

Titrəmə başlayırdı, polkovnik fon Qrenfald, yaxud digər yavər podpolkovnik knyaz Eristov azərbaycanlıların hazırladığı içi qalın yun yorğanla onun üstünü basdırırdı, sonra qızdırma gəlirdi, qızdırmadan da sonra o qədər tərleyirdi ki, tər alt paltarından döşəyə, yorğana keçirdi və qısa bir müddətdən sonra təzədən titrəmə, qızdırma gəlirdi və knyaz Sisianov titrəmə

ilə qızdırma arasındakı həmin qısa müddətdə düşərgəni gəzib bitirmək istəyirdi.

O, orduda xidmət edən bir çox zabitləri, hətta bəzi soldatları da şəxsən tanıyırdı və bu dəfə də veteran rus soldatını – kapitan Suxaryovu uzaqdan tanıdı: irəlində Suxaryov yanındakı poruçik ilə birlikdə əlləri arxadan bağlanmış bir Qafqazlıni itələyə-itələyə aparırdılar.

Knyaz titrəmədən açıq-aşkar zəifləmiş səsi ilə çağırdı:

– Suxaryov!

Suxaryov da, poruçik də ayaq saxlayıb, arxaya çevrildilər və sübhçağının ala qararlığı içində Baş komandanı görün kimi, kapitan da, poruçik də özlərini tarım çəkib farağat dayandırlar.

Knyaz Sisianov polkovnik fon Qrendfaldın müşayiəti ilə onlara yaxınlaşdı və görünür, Qafqazlı da onlara yaxınlaşan bu adamın yüksək məqamlı birisi olduğunu başa düşdü, qorxu-hürkü qarışıq bir maraqla gözlərini knyaza zillədi.

Knyaz Sisianov Qafqazlıni ani olaraq gözdən keçirib, kapitana baxdı və:

– Nə olub? – soruşdu.

Suxaryov:

– Bu tuzem poruçikin atını qaçırmaq istəyirmiş, zati-aliləri!

Poruçik bədənini daha da tarım çəkərək, özünü təqdim etdi:

– Poruçik Qluşkov!

Knyaz Sisianovun məşəqqətli gecədən sonra taqətdən düşüb heysizləmiş gözləri bir anın içində qəzəblə işıldadı və eləcə maraqla ona baxan Qafqazlıya işarə edərək:

– Düşərgənin içindən at oğramaq istəyib? – soruşdu və Qafqazlıni düz gözlərinin içinə baxdı: – Bu, hardan peyda olub belə?

Qafqazlı o baxışların altında, elə bil gözgörəti əriyib kiçildi və açıq-aşkar başa düşdü ki, onun işləri çox pisdirdi.

Suxaryov:

– Görünür, yaxınlıqdakı Sumaxlı kəndindədir, zati-aliləri.

Poruçik onun hənirtisini eşidib, yaxalayıb.

Knyaz Sisianov hiddətlə:

– Bəs, o düşərgəyə necə daxil olub? – soruşdu.

Suxaryov eləcə tarım vəziyyətdə bir söz demədi.

Sisianov özünü polkovnik fon Qrendfald tutdu:

– Öyrənib, mənə məruzə edərsiniz!

Fon Qrendfald da bədənini tarım çəkib, farağat dayanaraq:

– Oldu, zati-aliləri! – dedi və bir alman dəqiqliyi və qətiyyəti ilə əlavə etdi: – Yerine yetiriləcək!

Knyaz Sisianov nifrətlə – elə bil nəse iyrenc bir şeyə baxırdı – Qafqazlıya baxa-baxa:

– Onu hara aparırsız? – soruşdu.

Suxaryov:

– Sizin icazənizlə, onu düşərgənin qarşısında asmaq istəyirik, zati-aliləri. Başqa tuzemlərə də görk olsun!..

Avara bir Qafqazlıni onun düşərgəsinə necə soxula bilməsindən hiddəti get-gədə artan və qızdırmanın da gəldiyini hiss edən Baş komandan:

– Yox! – dedi. – Onun şalvarını, alt paltarını, qurşaqdan aşağı əynində nə zibili varsa çıxarın, özünü də eşşəyin belinə bağlayıb, buraxın! At aparmaq istədiyini evinə, qoy, onu eşşək aparsın!

Araya sükut çökdü və rus dilini bilmədiyini üçün gələcək taleyindən xəbərsiz olan Qafqazlı bu sükut içində bu dəfə yalnız açıq-aydın bir qorxu-hürkü ilə gah Sisiano-

va, fon Qrendfalda, gah da Suxaryovla poruçikə baxırdı və bu vaxt kapitan Suxaryov gözlənilmədən:

– Qafqazlılarla belə hərəkət etmək olmaz, zati-aliləri! – dedi. – Onları asmaq olar, güllələmək olar, ancaq bu cür təhqir etmək olmaz!

Sisianov gizlədə bilmədiyi bir təəccüblə kapitana baxdı: adi bir kapitan ona, Baş komandana, knyaz Sisianova bu tərzdə irad tutmağa cürət edir və... və qafqazlılarla necə rəftar etməyi öyrədir?!

Və bu zaman yenə də tamam gözlənilmədən knyaz Sisianovun gözlərinin qabağında dostu – yox, dostu yox, onun bu dünyada dost deyə biləcəyi bir adam vardısı, o da yalnız Kolya Timofeyev-Boqoyavlenski idi və əslinə baxsan, dost da insanların uydurduğu şərti bir məfhum idi – sadəcə, yaxşı bir tanışı baron Fyodr Uoltfildin siması canlandı.

Baron Uoltfild – bir zamanlar Peterburq zadəgan salonlarının qəhrəmanı – artıq iyirmi il idi ki, sətəlcəmdən ölmüşdü və bu iyirmi ildə baron Uoltfildi nə vaxt beləcə qəflətən xatırlamağı knyaz Sisianovun xatirinə gəlmirdi, ancaq indi birdən-birə həmişə deyib-gülən, gözəl məclislərin yaraşığı olan baron Fyodr Genrixoviç Uoltfildin kədərli siması knyazın gözlərinin qabağında idi. Bu, həmin gün idi ki, hamı qrafı təbrik etmək üçün onun Peterburqda, Nevanın sahilindəki malikanəsinə yığışmışdı: həmin gün səhər Fyodr Uoltfildin bir neçə illik sonsuzluqdan sonra ilk övladı dünyaya gəlmişdi və onda baron Uoltfild bir əlində şampanla doldurulmuş fujer, o biri əli ilə Sisianovun – nə üçün bir başqasının yox, məhz Sisianovun? – qoluna girib, onu bir kənara çəkmiş və hər vəchlə başqalarından gizlətməyə çalışdığı kədərli bir səsle:

– Biz bilmirik ki, o, oğlandır, ya qızıdır?.. – dedi.

Knyaz Sisianov təəccüblə ona baxdı:

– Mən sizi başa düşmədim, baron...

Baron Uoltfild pıçıldadı:

– Elə başa düşməsəniz yaxşıdır, knyaz... Quberman deyir ki... – Uoltfild dərindən köks ötürüb, bir neçə an susdu, sonra yenə təkrar etdi. – Quberman deyir ki, uşaq hemafroditdir...

Geydelberq Universitetində təhsil almış və II Yekaterina zamanı Rusiyaya dəvət edilmiş doktor Natan Solomonoviç Quberman Peterburqun ən tanınmış və nüfuzlu ginekoloqu idi və onun diaqnozunu şübhə altına alaraq nəsə bir söz demək çox yalançı bir təsginlik olardı, buna görə də Sisianov heç nə demədi və eləcə ağır bir sükut içində əlində tutduğu şampan fujerini astadan baronun fujerinə toxundurub içdi.

Baron Uoltfild vəfat edəndən sonra xanımı yenidən öz vətəninə – Prusiyaya köçdü, o hemafrodit uşağın da taleyi necə oldu, necə olmadı – Yaradan bilirdi, hərçənd Yaradan, görünür, elə lap binövredən o uşağın taleyini başqa cürə yazmışdı, ancaq bu, Yaradanın işi idi və bu məqamda Yaradanın işinə qarışmaq lazım deyildi.

Və knyaz Sisianov haçansa yaddaşında ilişib-qalmış bu hadisəni nə üçün xatırladığını ani olaraq düşünəndə, onun xəstəlikdən rəngi qaçmış ağappaq sifəti gözgörəti qızardı – bu nə idi, mənəbsiz bir kapitanın sözlərindən sonra knyaz Sisianov özünü milli gemofridit hiss etdi, nədir? – bu nə mənasız fikirlərdir belə, onun ağılına gəlir?

Bu lazımsız və mənasız xatirə və fikirlər ilə öz yaddaşı özünü pərt edib, zabitlərin yanında qızartmış knyaz Sisianov, artıq bədəninə soxulmağa başlamış

o qızdırma içində sərt bir nəzərlə kapitan Suxaryova baxaraq – elə bil bu pərtliyin səbəbkarı onun öz yaddaşı yox, veteran kapitan idi – bəlkə, heç özü də gözləmədən:

– Donuz! – qışqırdı. – Sənin məsləhətinə mənim ehtiyacım yoxdur!

Baş komandanın hərdən belə çılgın qışqırıqlarına yaxşı bələd olan polkovnik fon Qrenfdaldın sifətindən yüngül bir təbəssüm ötüb-keçdi, çünki kapitan Suxaryov, həqiqətən, sifətdən donuza oxşayırdı və ümumiyyətlə, həmin gün öz hisslərini alman soyuqqanlılığı ilə heç vaxt bürüzə verməyən polkovnik fon Qrenfdaldın kefi kök idi: onun səkkiz yaşlı sevimli qızı İzolda həyatında ilk dəfə Sankt-Peterburqdan atasına məktub yazmışdı və bu gecə İzoldanın məktubunu alan polkovnik fon Qrenfdald o məktubu böyük bir qürur və fəxarət hissi ilə oxumuşdu – İzoldanın alman dilində yazılmış o ilk məktubunda bir dənə də olsun hərf səhvi yox idi.

Polkovnik fon Qrenfdaldın rişxənd dolu bu ani təbəssümü də kapitan Suxaryovun gözündən qaçmadı: əsli tuzem olan bir nəfər bir “fon”la birlikdə rus soldatını beləcə təhqir edirdi.

Baş komandan eyni qəzəblə əmri bu dəfə kapitan Suxaryova yox, poruçikə verdi:

– Poruçik! – dedi – Əmri yerinə yetirin və şəxsən mənə məruzə edin!

Bayaqdan farağat duraraq cıncırlığını da çəkməyən poruçik Qluşkov, görünür, bu gərginlikdən tez yaxa qurtarmaq üçün, tələsik:

– Oldu, zati-aliləri! – dedi.

Knyaz Sisianov:

– Gedə bilərsiz! – dedi.

Bütün içini dağıdan, püskürüb eşiyə

çıxmaq istəyən nifrətini güclə boğan kapitan Suxaryov da, poruçik Qluşkov da, aqibətinin qorxusundan ürəyi uçunan Qafqazlı da iti addımlarla uzaqlaşdılar.

Onların ardınca baxan polkovnik fon Qrenfdald yaxşı bildirdi ki, knyaz qızdırmanın içində də olsa, bir azdan poruçiki çağırırdı, əmrin yerinə yetirildiyini şəxsən özü soruşacaq, ancaq buna baxmayaraq, fikirləşdi ki, hər ehtimalla qarşı əmrin yerinə yetirilməsinə – Qafqazlının qurşağdan aşağı lüt soyundurulub eşşəyin belinə bağlanılmasına özü nəzarət etsə yaxşıdır.

* * *

... Görünən o məkanda balaca Nataşa:
“ – Papa gəldi!.. Papa gəldi!.. ” – qışqırdı.

Və O, heç vaxt Natalyanı – markiza Natalya Arkadyevna de Lafonjeni uşaqlıqdan görməmişdi, ancaq bu Natalya idi və beş yaşlı Nataşa o gözəl bağçada qıpqırmızı açmış iri qızılgül kollarının arası ilə: “ – Papa gəldi! ” – deyə, elə o təzə-tər qızılgüllər kimi gözəl bir sevinclə qaça-qaça atasının qucağına atıldı...

...Qraf Arkadi Yevdokimoviç Razumovski qızını sinəsinə sıxaraq: “ – Mənim Nataşkam!.. – deyirdi. – Bilirsən, sənin üçün necə darıxmışdım! ”...

* * *

... Fransanın Rusiyadakı hərbi ataşesi, gənc markiz Jerar de Lafonje gəlinin barmağına üzük taxırdı.

O gəlin isə on doqquz yaşlı Natalya idi.

Sonra onlar – Jerar de Lafonje və artıq Natalya de Lafonje dodaq-dodağa öpüşdülər. Onların o öpüşlərindən doğan xoşbəxtlik, səadət dalğaları görünən o məkanda bütün ətrafa yayıldı və bütün ətrafa yayılan o xoşbəxtlik, səadət dalğasını Jerar və Natalya de Lafonjenlərin toy mərasiminə yığışmış o insanlar hiss etmədi.

Ancaq O, həmin xoşbəxtlik və səadət dalğalarını aydın görürdü və Natalyanın ürəkdən gələn isti bir pıçiltı ilə markiz Jerar de Lafonjenin qulağına pıçıldadığı sözləri də – “Mənim sevimmim!.. Bizi yalnız ölüm ayıra bilər!..” – yalnız O, eşitdi...

* * *

Həmin xoşbəxtlik, səadət dalğaları əriyərək yox oldu.

Və görünən o məkani bürümüş gecə qaranlığı içində Natalya de Lafonje yaxası açılmış gecə köynəyində mizin arxasında oturub, şam işığında həyəcanla məktub yazırdı və məktub yaza-yaza həyəcanla nəfəs aldıqca, şam işığında ağappaq ağaran dolu döşləri, elə bil yaxası açıq o gecə köynəyinə sığışmırdı, atılıb köynəkdən çıxmaq itəyirdi..

... O, Natalya de Lafonjenin gözəl xətti ilə ONA yazılmış həmin məktubu yenidən oxudu:

...“Mən Sizi sevirəm, knyaz. Mən öz hisslərimlə heç nə edə bilmirəm, onlar mənim iradəmdən güclüdür, mən onlarla bacarmıram. Mən gözlərimi yu-manda yalnız və yalnız Sizin, knyaz, alışıb yanan baxışlarınızı görürəm. Bilmirəm, bəlkə, Yaradan məni sınağa

çəkir, bilmirəm... Qoy olsun! Mən bilirəm, hətta əminəm ki, bu sınağın qorxunc nəticələri ola bilər, mənim sevgim məni günaha sürükləyir, ancaq, knyaz, bu məni qorxutmur və belə bir cəsarətə görə müdhiş bir heyrat mənim bütün varlığımı bürüyür. Yalnız Sizə, knyaz, Sizə sevgim sayəsində mən bu çıxılmaz sarsıntıya dözə bilirəm. Yuxuya gedə bilmədiyim bütün bu əzablı gecələr ərzində fikirləşirəm ki, mən bu hissləri Sizə bildirməyi bacaracağammı? Yox, bu mümkün deyil, fikirləşirəm, mənim qururum, heysiyyətim və şərəfim buna imkan verməyəcək. Ancaq bu sevgi mənim varlığımıza o qədər hakimdir ki, bu hissləri Sizə bildirməyə yox, bildirməməyə gücüm çatmır. Və mən fikirləşirəm: məgər sevmək bu dərəcədə bir qəbahətdir ki, bu qədər əzab çəkəsən? Bu sevgini sevdiyiniz insandan gizlədəsən? Knyaz, mən Sizi sevirəm və mən bu sevgini bütün ətrafımdan gizlədə bilsəm də, Sizdən gizlədə bilmirəm. Əgər Yaradan bu sevginin mənim qəlbimə girməyinə izn veribsə, onu nə üçün Sizdən gizlətməliyəm? Və mən bütün içimdən axıb gələn bir ehtirasla deyirəm: mən Sizi sevirəm, knyaz!..”

... Və Natalya o məktubu “markiza de Lafonje” yox, sadəcə “Natalya” kimi imzalamışdı...

* * *

... Əynindəki tül gecə köynəyinin altından ağappaq çiyni, döşləri görünən Natalya – markiza de Lafonje – çılpaq knyaz Sisianovun tükü sinəsini öpə-öpə:

“ – Mənim əzizim!.. – deyirdi. – Mənim sevgilim!.. Mənim həyatım!.. ”

Və markiza de Lafonje ONUN tüklü sinəsini öpə-öpə bu sözləri deyərkən, görünən o məkanda bütün ətrafa bir xoşbəxtlik, səadət dalğaları yayılırdı və geniş çarpayıda ehtirasla sevişən o sevgililərin ikisi də görünən o məkanda həqiqət zənn etdikləri o xoşbəxtliyin, o səadətin içində idilər.

Ehtirasdan inildəyən Natalya de Lafonje və elə həmin anlarda da markizanın o iniltisindən ruhlanan knyaz Sisianov bu gözəl qadından daha da güclü bir inilti eşitmək hərisliyi ilə markizanın ağappaq və hərərdən buğlanan döşlərini, boynunu öpürdü...

* * *

...Dörd-beş yaşlı Mişel: “ – Papa gəldi!.. Papa gəldi!.. ” – deyərək imarətin qarşısındakı meydançada qaça-qaça özünü markiz Jerar de Lafonjenin qucağına atdı.

Markiz bütün daxilindən gələn bir məhəbbət və fərəhlə: “ – Sevimli oğlum mənim!.. ” – deyərək, Mişeli sinəsinə sıxdı.

Və O, hiss etdi ki, ONUN şəffaf və çəkisiz varlığına yenə də yad, bu şəffaflıq və çəkisizliklə heç vəchlə uyuşmayan bir qayğı yüngülcə toxundu: görünən o məkana nə üçün bu qədər xəyanət, riya və qəlpilik göndərilmişdi?

Bu xəyanət, riya və qəlpilik görünən o məkanda nə üçün bu qədər həqiqət donuna bürünmüşdü, nə üçün həqiqəti bu qədər əvəz edirdi?

...Sonra o qayğı ONUN şəffaf və çəkisiz varlığına yüngülcə toxunduğu kimi, eləcə bir yüngüllüklə də ayrıldı, yox oldu...

* * *

...ONUN oyanmış yaddaşı heç bir sərhəd tanımırdı və epizodlar eləcə bir-birini əvəz edirdi...

... ONUN oyanmış yaddaşı, elə bil kimdənsə, nədənsə kiminsə, nəyinsə intiqamını alırdı...

* * *

... Keçən müddət Natalya de Lafonjeni daha sevimli etmişdi, onun çılpaq bədəni, elə bil görünən o məkandakı bütün şuxluğu, sevdanı və şəfqəti öz içinə yığmışdı...

Və çılpaq Natalya de Lafonje o geniş çarpayıda uzanmış Kolyanın tüksüz sinəsini ehtirasla öpə-öpə: “ – Mən heç vaxt heç kimi səni sevdiyim qədər sevməmişəm, Kolya, mənim sevgilim, mənim əzizim!.. – deyirdi. – Mən bütün həyatım boyu yalnız səni gözləmişəm, Kolya!.. Sən hardan gəldin? Mən bilərəm, səni mənim qızlıq xəyallarım göndərib, Kolya!.. ”

O, görünən o məkanda Kolyaya – hələ yaralanmamış, sağlam qraf Nikolay İvanoviç Timofeyev-Boqoyavlenskiyə tamam bir biganəlik içində baxırdı.

Natalya de Lafonje isə eləcə bir şəhvetlə Kolyanı öpə-öpə: “ Mən qorxuram, Kolya, mənim əzizim, mənim həyatım!.. Sən Bonapartla müharibəyə gedirsən, deyirlər o, Şeytan törəməsidir... Yaradanın yox, Şeytanın övlədidir... Mən qorxuram, Kolya, çox qorxuram... Mən gecə də, gündüz də sənün üçün dua oxuyacağam... Yaradan məni eşidəcək... Ancaq mən qorxuram... Çox qorxuram... ”

* * *

... Qoca qraf Arkadi Yevdokimoviç Razumovski həyəcədən titrəyən əlini yelləyə-yelləyə malikanənin darvazasından çıxan karetanı yola salırdı və o kareta markiza Natalya de Lafonjeni oğlu və əri ilə birlikdə uzaq Fransaya aparırdı.

On altı yaşlı Mişel isə karetanın açığı qapısından arxaya boylanaraq: “ – Hələlik, baba!.. Hələlik!.. ” – deyirdi.

Qoca qraf isə eləcə titrəyən əlini yelləyə-yelləyə: “ – Əlvida!.. – pıçıldayırdı – Əlvida!.. ”

14.

**KNYAZ P. D. SİSİANOVUN
QRAF N.İ.TİMOFİYEV –
BOQOYAVLENSKİYƏ MƏKTUBU**

“Sankt-Peterburq.

Zati-aliləri

Qraf N.İ.Timofeyev-Boqoyavlenskiyə.

Kolya, mənim əziz uşaqlıq və gənclik dostum!

Nə yaxşı ki, sən varsan!

Nə yaxşı ki, mən öz fikirlərimi sənənlə – bu həyatda mənim yeganə həqiqi dostumla bölüşə bilərəm.

Bu, yeni – artıq dördüncü ayı başa çatan 1804-cü ildə sənə yazdığım ilk məktubdur və Zaqafqaziyadakı bu dörd ayın hadisələri heç dörd ilə də sığışmaz.

Gecədir. Bütün Tiflis yatıb. Nə top partlayır, nə güllə atılır, nə də yaralı insanların ah-vayı eşidilir. Eşidilən yalnız yaxınlıqda axan Kür çayının şırıltısıdır. Mənim pəncərəmdən görünən isə yalnız Tiflis küçələrində yanan tək-tük kerosin fənərlərdir.

Mən, deyəsən, lirikaya varmağa başladım, ancaq, əziz dostum, bu, yalnız mənim içimdə yığılıb qalmış sakitlik ehtiyacının – o sakitliyin ki, heç vaxt bizə müyəssər olmayacaq – nəticəsi deyil.

Bu gün mənim həyatımın o az günlərindən biridir ki, sevinclə nəfəs alıram, Kolya və bu böyük sevinci, əlbəttə, əlahəzrət imperatorla bölüşməyə tələsərək, ona təbrik məktubu yazdım və ikinci məktubu da sənə yazıram, sənə də təbrik edirəm, çünki yaxşı bilirəm ki, sən bizim doğma vətənimizin – Böyük Rusiyanın maraqları ilə yaşayırsan və həmişə də belə olacaq.

Bu gün nəhayət ki, ikiüzlü və satqın İmeretiya çarı 2-ci Solomon Rusiya təbəəliyini qəbul etməyə məcbur oldu, təntənəli surətdə and içdi və sazişi imzaladı ki, özünü də, gələcək nəslini də Rusiya Derjasasının əbədi və sadıq qulu hesab edir! İstəyi də bu oldu ki, muxtariyyət daxilində özünün, özündən sonra isə oğlu şahzadə Konstantinin və onun nəslinin çarlığı saxlanılsın və mən buna razılıq verdim. Əlbəttə, sən başa düşürsən, bu, müvəqqəti bir razılıqdır, bir-iki ildən sonra onu da, şahzadələrin də hamısını İmeretiyadan qovmaq lazımdır və mən bunu edəcəyəm. Quriya knyazı Vaxtaq Qurieli də Rusiya təbəəliyini qəbul etdi və beləliklə, əziz Kolya, biz Kaxetiyadan tutmuş, Minqreliyaya qədər bütün Gürcüstanı, ətrafındakı azərbaycanlı Qazax, Borçalı, Şəmşəddin və Pəmbək sultanlıqlarını Rusiya tərkibinə daxil etməyə nail olduq!

Mənim, bilirsən ki, yalançı təvazökarlıqdan zəhləm gedir, odur ki, yalançı təvazökarlıq etmədən deyirəm, bu, heç vaxtla mənim yox, Böyük Rusiya İmperiyasının, əlahəzrət imperator Aleksandrın tarixi qələbəsidir.

Hər hansı bir qələbə kimi, bu qələbə də asan əldə edilmədi. Sajsız-hesabsız gürcü şahzadələri, məşhur knyazlar, dadianlar¹ – hamısı bir-biri ilə qohumdur, yadda saxlamaq mümkün deyil ki, kim kimin kuzenidir, kim kimin qızını alıb, kimə qız verib, kim kimin nənəsidir, babasıdır, ancaq onları əslində bir cəhət birləşdirir: hamısı bir-biri ilə düşməndir, bu ona hiylə gəlir, o, bunun oğlunu girov saxlayır, bir-birləri ilə açıq, ya da gizli müharibə aparırlar və təsəvvür et ki, Kolya, hətta Osmanlılarla, Qacarlarla da bir-birinə qarşı əlbir olmaqdan belə iyrenmirlər.

İstanbul Şimali Qafqazı hələ də Krım xanlığının qəyyumçuluğu altında olan torpaqlar, Cənubi Qafqazı isə öz torpaqları hesab edir. Onlar hələ də Krımı itirməkləri ilə barışa bilmirlər. Hər fürsətdən istifadə edib çərkəzləri, çeçenləri, ləzgiləri, avarları, osetinləri, kabardinləri, kumıqları, balkanları – Şimali Qafqaz xalqlarını saymaq qurtaran deyil – bizə qarşı qaldırmağa çalışırlar. Bu xalqların isə yalnız dilləri bir-birindən ayırır, onların hamısının oğlanları 14-15 yaşlarından bellərinə xəncər bağlayır və bu xəncərlər isə, Kolya, qətiyyətlə butaforiya əşyaları, dekorasiya deyil.

İmeretiya ilə Minqreliya arasında müharibələrin ardı-arası kəsilmirdi və indi onların ikisi də, nəhayət, bizim əyalətlərə çevrildikdən sonra, əlbəttə, bu müharibələrə son qoyulacaq, insanlar da dinc yaşayacaq. İmeretiya çarları ilə Minqreliya dadianlarının düşmənçiliyi yalnız onların tarixində qalacaq, ancaq mən, ülyahəzrət Yekaterinanın – Yaradan onun qəbrini nurla doldursun – 75-ci ildəki manifestini xatırlayıram: yadına gəlir, Kolya,

məlun Yemelka üsyanını Rusiya tarixindən silib atmaq üçün, ülyahəzrət Yaitks qəsəbəsinin də, Yaik çayının da adlarını dəyişdirdi. Bu gün bizim iyirmi beş yaşlı vətəndaşımızdan soruşsan ki, Ural çayının adı nə idi, təəccüb edəcək: Ural çayı bəyəm həmişə Ural çayı olmayıb? Biz də gərək Gürcüstan çarlıqlarının, Azərbaycan xanlıqlarının tarixini onların özlərinin yadından çıxaraq. Qoy, Zaqafqaziyada və bütün Qafqazda insanlar dinc yaşasın, ancaq bu məsələyə biz son dərəcə diqqət və ehtiyatla yanaşmalıyıq, çünki onların mehriban yaşaması, gələcək birlikləri deməkdir, bu isə bizim xeyrimizə deyil. Biz Derjavamızın maraqlarına uyğun olaraq, lazım gəldikdə onların bir-biri ilə ədavətindən, düşmənçiliyindən istifadə etməyi bacarmalıyıq və artıq Qafqazı yaxşı tanıdığım üçün, bunu gələcək naminə çox mühüm cəhət hesab edirəm. Biz Qafqaz çarlarının, xanlarının, knyazlarının, sultanlarının daxili idarəçilik səlahiyyətlərini hələ ki, saxlamağa söz veririk, ancaq bu – kağız üzərindədir və vaxtı çatan kimi – güman edirəm ki, ən yaxın gələcəkdə – həmin səlahiyyətlərə də, həmin məhəlli titullara da son qoyulacaq. Başa düşürəm ki, mənim bu mülahizələrim humanizm dediyimiz dəyərlərdən çox uzaqdır, ancaq burada, bu Cənubi Qafqazda və ümumiyyətlə, Qafqazda humanizm dəyərləri ilə nəşə əldə etmək fikri bəsit utopiyadan başqa bir şey deyil.

Bu ilin ilk böyük qələbəsi yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə Gəncənin alınması oldu və bunu sən, əlbəttə, doğma Peterburqumuzun qəzetlərindən oxumusan. Həmin gün də mənim həyatımın ən xoşbəxt günlərindən biri idi və cəmi dörd

¹dadianlar – Minqreliya hakimləri

ay ərzində iki dəfə bu cür xoşbəxtlik yaşamaq mənim özümü də heyretə salır: bu nədir belə, Yaradan məni xoşbəxt insan etmək fikrinə düşüb?

Mən heç bir ölkədə Azərbaycanda olan qədər şairə rast gəlməmişəm. Hansı məşhur bəyi, mülkədarı, zadəganı, savadlı birisini soruşursan, məlum olur ki, bu adam eyni zamanda şairdir. Bunların keçmiş məşhur hökmdarları, sərkərdələri həm də şair olublar. Bir sözlə, Kolya, qələm bunlar üçün doğma və əzizdir, ancaq bu Azərbaycan xanlarının məharətli hiyləgər olmaqlarına, qucaqlaşib öpüşərək bir-birlərinə xəyanət etmələrinə mane olmur. Bu kiçik satraplar xanlıqlarını təbəələrinin yox, öz kiçik hökmdar taxtlarının, şəxsi var-dövlətlərinin marağı ilə idarə edirlər.

Gəncə xanı Cavad xan bu tipli xanlardan seçilirdi. O, Qacarlar nəslindən idi, ancaq Gəncə xanlığının müstəqilliyini saxlamağa çalışırdı. Mən ona dəfələrlə məktub yazıb, bizim təbəəliyimizə keçməyi, Gəncə qalasının qapısını açıb təslim olmasını təklif etdim, titulu, daxili idarəçiliyini saxlayacağımıza onu əmin etməyə çalışdım, ancaq hər dəfə də mənə təhqiramiz cavablar yazdı. Bax, mənə nə yazırdı: “Görünür, bədbəxt qədəriniz sizi Peterburqdan dartıb bura gətirib və siz burada o əcəlin zərbəsindən qurtulmayacaqsınız!”

Ancaq əcəl zərbəsini onun özünə vurdu.

Gəncə yalnız Azərbaycanın yox, bütün Zaqafqaziyanın mühüm və nüfuzlu xanlıqlarından biri idi və onun ram edilməsi bir tərəfdən bizim üçün strateji baxımdan çox mühüm idi, o biri tərəfdən də böyük-lü-kiçikli bütün Zaqafqaziya hakimlərinə dərs olacaqdı, onlar başa düşəcəkdilər

ki, Rusiya İmperiyası ilə zarafat etmək olmaz, yalan ilə, hiylə ilə, manevlərlə heç nə əldə edə bilməyəcəklər. Yaradanın hökmü belədir ki, onların hamısı sözsüz-şertsiz Rusiyanın tərkibinə daxil olmalıdır və Yaradanın bu hökmü əbədidir. Cavad xan isə Yaradanın bu hökmünün əleyhinə çıxdı və mən Gəncəyə hücum etməyə məcbur oldum. Cavad xan Don Kixot kimi, əlinə qılınc alıb, şanlı rus ordusuna qarşı vuruşdu və özü də, oğlu da bu vuruşda həlak oldu.

Mən onu dilə tutmaqdan yorulmuşdum və son məktubumda ona yazmışdım ki, “qartal milçəklə nə qədər danışıq aparmalıdır?” Ancaq sənə deməliyəm ki, Kolya, Cavad xan sübut etdi ki, o, milçək deyildi, şəxsiyyət idi. Düzdür, bu yerlərdə bu cür qartallar nə qədər az olsa, bizim üçün bir o qədər sərfəlidir, ancaq o, layiqli rəqib idi və mən onun oğlu ilə birlikdə həlak olmasına təəssüf edirəm. Mən əmr etdim ki, onu hörmətlə Yelizavetpol müsəlmanlarının Cümə məscidinin heyətində dəfn etsinlər və bu, Rusiya mərhəmətini və alicənablığını, elə bilirəm ki, yaxşı nümayiş etdirdi, aborigenlərə çox təsir etdi. Cavadın xanımı 10 yaşlı qızı ilə əsir düşmüşdü. Bu xanım Şəki xanı Məhəmməd Həsən xanın bacısı idi və məndən xahiş etdi ki, onu əsirlikdən azad edib, qızı ilə birlikdə qardaşının yanına getməyinə izn verim. Mən buna da razılıq verdim və onun xanımını qızı ilə birlikdə Şəkiyə yola saldılar.

Kolya, mən hədsiz dərəcədə fəxr edirəm ki, yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Şərqi ən qədim şəhərlərindən biri, ən qədim elm və mədəniyyət mərkəzi bu gün artıq ülyahəzrətin adını daşıyır, indi dünya xəritəsində Gəncə adlı şəhər yoxdur, Yelizavetpol şəhəri var və bu, əbədidir.

Yüz ildən sonra Gəncə adını kim yadında saxlayacaq? Tarixçilərdən başqa heç kim. Gəncə xanlığı isə birdəfəlik ləğv olundu və Rusiyanın əyalətinə çevrildi – qoy başqa xanlar da bizimlə mübarizə aparmaq xəyalına düşməyin sonunu görsünlər və fikirləşsinlər.

Ancaq bütün bunlar mənim üçün arzularımızın müqabilində az və cılız görünür, Kolya, mənim əziz dostum. Yadına gəlir, iki gənc podporuçik – sən və mən – gözəl xəyallar aləmində Konstantinopolun küçələri ilə addımlayırdıq və Konstantinopolu Osmanlı qəsbkarlarından biz azad etmişdik?! Biz – rus ordusu! Çox təəssüflər ki, bu qədər illər keçdikdən sonra da biz Konstantinopolun küçələri ilə yalnız xəyallar aləmində addımlaya bilərik.

Sən bilirsən ki, mərhum generalissimus¹ Osmanlı imperiyasını məhv etmək üçün ətraflı plan hazırlamışdı və o plan yerinə yetirilsəydi, elə yalnız bunun savabı bəşəriyyətin bütün gələcək tarixi boyu Rusiyaya şərəf gətirəcəkdi, çünki qanıçən və murdar türklərin əsarətində olan xalqlar azadlığa çıxacaqdı. Aydın məsələdir ki, Osmanlı imperiyası Cənubda bizim ən təhlükəli rəqibimizdir və Aleksandr Vasilyeviç – Yaradan onun qəbrini nurla doldursun – onlarla necə müharibə aparmağın da bütün gedişatını hazırlamışdı, ancaq təəssüf ki, bizim məmurlar bu planları lazımi dərəcədə qiymətləndirə bilmədilər və onlar həyata keçirilmədi. Mən tez-tez bu barədə fikirləşirəm. Bütün imkanlardan istifadə edərək, dünya xəritəsində İstanbulu yenidən Konstantinopol kimi bərpa etmək, Rusiyanı daha da genişləndirərək Şərqi Roma imperiyasını yaratmaq arzu və

xəyal yox, tamam real bir istəkdir – Osmanlı daha əvvəlki Osmanlı deyil, o, zəifləyib və XIX əsr onun tarixinin son dövrüdür – buna mənim şübhəm yoxdur. Mən əminəm ki, hər bir insanın həyatda öz missiyası olduğu kimi, Rusiyanın da bəşəriyyətin gələcəyi ilə bağlı məhz belə bir nəhəng missiyası var.

Ancaq biz bəzən gecikirik və buradakı “bəzən” sözünü mən təskinlik üçün yazıram. Biz qraf Rostopçinin² ideyalarını unutmuşuq: Türkiyəni parçalamaq, Rumınyaya, Bolqarıstan və Moldaviyanı Rusiyaya qatmaq, Yunanıstan isə bizim protektoratımız altında müstəqil respublika olsun.

Mən, deyəsən, uzaqlara gedirəm, ancaq bu gün Bonapart Avropanı qazan kimi qaynadır və Rusiyanın bu ideyaları həyata keçirməsi üçün münbit bir zəmin var, sadəcə, bunun üçün iradə, cəsəət və qəhrəmanlıq lazımdır, o iradə və cəsəət ki, əlahəzrət imperatorda var və o qəhrəmanlıq, cəsəət ki, həmişə rus soldatında olub və olacaq. Ancaq bizim məmurlar...

Belə bir fürsət bir də nə vaxt ələ düşəcək? Bilmirəm... Təki olsun... Təki Yaradan bu fürsəti Rusiyadan əsirgəməsin. Mən inanıram ki, əlahəzrət Rostopçini – Rusiyanı və imperatoru seven bu dövlət adamını yenə iş başına gətirəcək. Vətənimizin gələcəyi onun ideyalarının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Vaxt uçur və yenidən başlamış bizim əsr eləcə bir sürətlə də sona çatacaq, XX əsr başlayacaq və mən hər dəfə Yaradana dua edirəm ki, o zaman Alyaskadan tutmuş İstanbulacan dünyanın ən böyük, ən mədəni, ən qüdrətli dövləti olan Rusiya bizim ruhumuzu şad etsin.

¹ **generalissimus** – A.V. Suvorov nəzərdə tutulur.

² **Rostopçin** – Rusiya dövlət xadimi, imperator Pavelin vaxtında xarici işlər naziri olmuş F.V. Rastopçin nəzərdə tutulur. Sonralar I Aleksandr onu Moskvanın general-qubernatoru təyin etmişdi və o, 1812-ci ildə Napoleon Moskvanı alarkən, məşhur “Moskva yanğını”nın təşkilatçısı idi.

Ancaq aydın məsələdir, dualarla bərabər, iş görmək lazımdır. Bizim məmurlar elə həmin Alyaskaya hansı əhəmiyyəti verirlər? Beş ildir ki, Alyaskanı götürmüşük. Ancaq indiyə qədər orada Rusiya naminə nə etmişik? Ərazinin ancaq kağız üzərində bizim olması Rusiya üçün hansı perspektivlər açır? Bu barədə düşünlürmü?

Tarixin dərsləri bizə öyrədir ki, ən gözlənilməz vaxtda ən gözlənilməz hadisələr baş verə bilər. Bax, Nadir şahdan sonra İranda, Zaqafqaziyada əsl hərəmərclik yarandı, biz isə bundan istifadə etmədik və axta Ağa Məhəmməd xan ağıllı, bacarıqlı və qəddarlığı sayəsində bütün İranı da, Azərbaycanın Cənubunu da özünə tabe edib Qacar məmləkətini yaratdı, Ağa Məhəmməd şah oldu.

Bosfor və Dardanelə, isti dənizlərə aparan yollar Osmanlılarla Qacarların arasından keçir və biz bu yolu şərəflə başa vurmaqdan ötrü onların bir-biri ilə bəzən açıq, bəzən də gizli, ancaq daimi rəqiblər kimi ədavətlərini alovlandırmalıyıq.

Ancaq biz nəyə edirikmi? Yox, mənim əziz dostum, yox, etmirik. İstanbul, Tehran, İsfahan – başdan-başa İngiltərənin, Fransanın, Avstriyanın cəsusları ilə doludur. Bu gün onların başı bir-biri ilə müharibəyə qarışıb, ancaq Yaradan heç kimə əbədilik vermədiyi kimi, Bonapart da əbədi deyil və sabah Avropa sakitləşəndən sonra nə olacaq? Bizim bəzi səlahiyyətli çinovniklərimiz burunlarından uzağı görə bilmirlər, ya da ki, görmək istəməzlər, onların buna vaxtı və həvəsi yoxdur, bir qismi isə – mənim buna şübhəm yoxdur – düşmənlərimizlə əlbir olub Rusiyanın əleyhinə işləyirlər.

Coğrafi baxımdan Zaqafqaziya Osmanlıların da, Qacarların da üzərinə açılan qapı kimi unikal bir məkandır və Şimali Qafqazı Rusiyanın tərkibinə qatıb

Cənubi Qafqazı başlı-başına buraxmaq olmaz. Əlahəzrət bunu gözəl başa düşür, ancaq təəssüf ki, bunu Peterburqda oturmuş məmurların hamısı haqqında demək mümkün deyil. Sən biləsən ki, ordunu yedizdirmək, geyindirmək, sürsatla təmin etmək üçün hansı bürokratik çətinliklərlə rastlaşıram, heyrət edərsən. Hər şeyi əlahəzrətdən xahiş etmək mümkün deyil və ən əsası isə, düzgün deyil.

Mən, deyəsən, yaşlaşdıqca deyingən oluram, ona görə də bu xoş gündəki təbrik məktubum bu qədər uzun, dağınıq və şikayətlərlə dolu oldu.

Təskinliyim ondadır ki, mən bütün bunları sənə yazaraq, ürəyimi boşaldıram, çünki yaxşı bilirəm: bütün bunlar sən üçün maraqsız və mənasız olmayacaq – Derjavanın taleyi sən üçün hər şeydən irəlidir.

Kolya, əziz dostum, mən hər dəfə səni düşünəndə mənəvi əzab çəkərəm ki, düşmən qəlpəsi səni yatağa salıb və mən təskinliyi onda tapıram ki, türk topunun qəlpəsi sənə onurğanı zədələdi, ancaq Derjavanın şanlı soldatları türkləri məğlub etdi və daha böyük məğlubiyətlər onları hələ gələcəkdə gözləyir. Bunu da çox yaxşı bilirəm ki, sənə sədaqətli və mehriban xanımın, bizim – sənə dostlarının – hamımızın dərin hörmətini və məhəbbətini qazanmış Olqa Mixaylovna böyük fədakarlıqla sənə qulluq edir – bu cür fədakarlığa ancaq bizim rus qadınlarımız qadirdir və o möcüzə baş tutacaq – sən mütləq ayağa qalxacaqsan.

Mənim dualarım da həmişə sənindir. Səni qucaqlayıb, əllərini sıxıram. Olqa Mixaylovnanın əllərini öpürəm. Sən

*Pavel Sisianov.
25 aprel 1804
Tiflis."*

* * *

... Toplar atəş açırđı, piyadalar bir-birini güllələyərđi, bir-birini süngüdən keçirirdi, süvarilər bir-birini qılınclayırdı.

Bir tərəf: “ – Vətən uğrunda!..”, o biri tərəf: “ – İrəli!.. İrəli!..” – qışqıra-qışqıra üz-üzə gəlmiş iki qoşun arasında ölüm-dirim müharibəsi gedirdi.

Və orada – görünən o məkanda nə qədər vətən var idi, o vətənləri qorumaq və o vətənləri ələ keçirmək uğrunda nə qədər vuruşlar gedirdi, o məqamda, elə bil görünən o məkan başdan-başa yalnız savaş meydanı idi.

O, görünən o məkanda nə görürdüsə, bunu dəyişmək, buna müdaxilə etmək mümkün deyildi, çünki ONUN gördüklərinin hamısı mütləq bir məhkumluğun ifadəsi idi – O, artıq bunu anlamışdı və belə bir istəyin özü də ONUN şəffaf və çəkisiz varlığına yad idi.

ONUN varlığındakı şəffaflyq və çəkisizlik görünən o məkandakı hadisələrin mütləqliyi ilə üzbəüz idi və əslində, ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığında nəyəsə müdaxilə etmək, gördüklərində nəyisə dəyişmək istəyi yox idi.

ONUN varlığını bürümüş istək isə – uçub getmək idi, ancaq O, nə qədər istəyirdisə də, görünən o məkandakı keçmişin, indinin və gələcəyin hadisələrindən qopa bilmirdi, uçub getmirdi, elə bil görünən o məkan ONU buraxa bilmirdi...

...ONUN şəffaf və çəkisiz varlığı, görünən o məkandan uzaq bir sferaya, tərətə bir qübbəyə uçmaq istəyirdi və o qübbənin tərətəmiz olmasına isə ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığında heç bir şübhə yox idi, ONUN yalnız hislərdən ibarət varlığı deyirdi ki, belə bir sfera, belə bir qübbə mövcuddur, O, həmin sferaya

uçmalıdır və uçacaq, ancaq O, uçub gedə bilmirdi...

Və O, birdən-birə mayor Lisaneviçi gördü...

15.

Günəş hələ çıxmamışdı, ancaq qızarmağa başlayan üfük topa-topa buludları qıpqırmızı qızartmışdı və hərbi düşərgənin ogecəki keşikçiləri əsnəyə-əsnəyə o buludlara baxırdı, elə bil o qıpqırmızı topa buludlar bu yerlərdə açılan yeni qış səhərini də qan rənginə boyamışdı.

Abbas Mirzə həmişəki kimi arxası üstə, iki əlini də başının altında çarpazlayıb taxtda yatmışdı və elə bil ki, yeni açılan o səhərin sorağı təhtəşüür bir dalğa ilə yüngülcə əsib Vəliəhdin üzündən keçdi – bəlkə də, bu cavan adam elə o anlarda dünyanın qanlı-qadalı işlərindən uzaq gözəl bir yuxu görürdü? – o, eləcə yuxu içində xoş bir təbəssümlə gülümsəyib, əllərini başının altından çəkdi, böyrü üstə Sarı Çoban Qızına tərəf çönüb, yanağını qızın çiyinə söykədi, sağ əlini də uzadıb onun iri çay daşları kimi bərk və hamar, ancaq isti döşünün üstünə qoydu.

Çadırın hər tərəfinə “Hacı Muxtar xalçaları” döşənsə də, aşağı başda, girişin yanında böyük dəmir sobanın içindəki odunlar bütün gecəni yanıb köz salsa da, isti deyildi, ancaq Vəliəhdə Sarı Çoban Qızı gecənin yarısınıcan davam edən və ikisini də taqətdən salan sevişmədən sonra, dərin yuxuya gedib yatdıqca, elə bil onların o yorğunluğu yavaş-yavaş yenə bir hərətət içində yox olub gedirdi – ikisi də üstlərinə örtükləri yun şalı ayaqları ilə təpikləyib yerə salmışdılar və ikisi də haçansa – hələ Nadir şahın vaxtında – hansı ellərdənsə gətirilib axtalanmış

naməlum yaşlı Xacə Əbdül Rəhmanın xüsusi sifarişi ilə məşhur xarrat, Ərdəbilli Usta Məşədi Süleymanın düzəltdiyi taxtda bir-birinə qısılib tamam lüt yatmışdılar.

Az qala bir ay idi ki, çılğın və ehtiraslı Abbas Mirzə başqa hərəmləri, kənz-cariyələri yaddan çıxarıb, gecələri Qafqaza göndərilmiş rus ordusu ilə Şimali Azərbaycan xanlıqları uğrunda müharibəyə, hər günün iyirmi dörd saati da ardı-arası kəsilməyən qarşılıqlı fitnə-fəsadlara baxmayaraq, özündən də çılğın və ehtiraslı Sarı Çoban Qızı ilə birlikdə keçirirdi.

On dörd-on beş yaşından saray vəcihələrinin – cariyələrin, kənzlərin, sonralar da öz hərəmlərinin sevimlisi olan Abbas Mirzə ilk dəfə idi ki, bu dərəcədə ehtiraslı və sevimli bir qızla rastlaşdı və hər gecə də az qala səhərə kimi onu qucağından buraxmırdı. Yengələr Sarı Çoban Qızını Naübisüs-səltənə ilə gecə görüşlərinə nə qədər ənik-kirşanla hazırlasalar da, bu qızın bədənindən saraylara tamam yad olan bir çöl qoxusu gəlirdi, o qoxuda dünyanın iblisənə işlərindən uzaq bir təmizlik var idi və hər dəfə o qoxunu hiss etdikcə Abbas Mirzə qucağındakı Sarı Çoban Qızını daha artıq bir ehtiras və sevgi ilə sinəsinə sıxırdı, qızın da eləcə bir ehtiras və sevgi ilə dolu həbəşi dodaqlarından öpürdü.

Bəkarətini itirdiyi o ilk gecədə Sarı Çoban Qızı vəhşi pişik kimi Vəliəhdi cırmaqlaya-cırmaqlaya onun bədənindən necə ayrımaq istəyirdisə, sonralar da eləcə vəhşi pişik ehtirası ilə Abbas Mirzənin qucağına sıxılırdı. Abbas Mirzə hər dəfə Sarı Çoban Qızının o bərk və hamar döşlərini əlləyə-əlləyə, hər iki döşün hələ tündləşməmiş açıq-çəhrayı-narıncı rəngli və o saat da dirçələn diri gilələrini

barmaqlarının arasına alıb sıxdıqca, Sarı Çoban Qızı ala gözlərini daha da geniş açaraq, heç vəchlə gizlətmək istəmədiyi dəli bir ehtirasla saray kənz-qaravaşlarının, hərəmlərin cürət edə bilmədiyi bir həyasızlıqla əlini Vəliəhdin paçalarının arasında oynada-oynada elə inildəyirdi ki, onun çadırdan gələn o iniltisi eşiyin gecə sakitliyi içində əməlli-başlı əks-səda verirdi.

Çadırın girişi qarşısındakı hücrədə oturub, şam işığında Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan dilində yazdığı “Leyli və Məcnun”unu artıq neçənci dəfə oxuyan Xacə Əbdül Rəhman tez-tez gözlərini Seyid Mir Bağır Şabraninin nəstəliq xətti ilə üzünü köçürdüğü əlyazmadan çəkib, çadırı üç cərgə dövrəyə almış keşikçilər abırını-həyasını itirmiş bu qancıq qızının ehtiraslı iniltisini eşitməsinlər deyə, gah bərkdən öskürürdü, gah da hücrədən çıxıb:

– Ay uşaq! – qışqırırdı. – Bir narahatlıq yoxdu ki?..

Saraylarda, ilk növbədə, ehtiyatın nə olduğunu yaxşı bilən Xacə Əbdül Rəhman qorxmurdu ki, birdən səsi çadırdan yatanları oyadar və Vəliəhdin qəzəbinə tuş gələr – əvvəla, uzun illərin təcrübəsi açıq-aşkar deyirdi: birdən-birə peyda olmuş bu qancıq – Sarı Çoban Qızı – bütün gecəni Vəliəhdin başına bir oyun açır ki, rus ordusunun topları da onu yuxudan durğuza bilməz.

Xacənin, elə bil qəhvəyi mumdan düzəldilmiş hamar sifətindən bir təbəssüm ötdü və onun pişik gözlərinə oxşayan yaşıl-sarımtıl gözlərindən ani bir işıltı keçdi: axmaq qız... çox arxayındı... elə bilir ki, elə həmişə də belə olacaq...

İkincisi də, Xacə Əbdül Rəhman Fətəli şahın yanında qaimməqam¹ səviyyəsində

¹qaimməqam – vəzir

bir mənəb sahibi idi, Vəliəhd də onun belə bir mənəb sahibi olmasından razı idi və Xacə Fətəli şahın da, Vəliəhdin də qəzəbindən nə qədər qorxurdusa, onun bu ali ata-balaya təsiri də o qorxudan az deyildi. Xacə Əbdül Rəhman saray fitnə-fəsadlarının şahidi, ancaq heç vəchlə iştirakçısı deyildi və Xacənin hər şeyi gören iti gözləri və hər şeyi eşidən iti qulaqları həmişə sahiblərinin – indiki halda birinci Fətəli şahın, ikinci də Vəliəhdin – xidmətində olmuşdu və onun sahibləri də həmişə bu xidmətin qiymətini bilmişdilər.

Xacənin oxuduğu o “Leyli və Məcnun”un üzünü Ağa Məhəmməd şahın şəxsi göstərişi ilə saray xəttatı Seyid Mir Bağır Şabrani düz bir il boyunca köçürüb, başa çatdırmışdı və məşhur nəqqaş Molla Abdulla Şirvaninin çəkdiyi miniatürlərlə bəzənmiş bu gözəl əlyazması Tehrandakı saray kitabxanasına məxsus idi. Tehran Saray Kitabxanası yalnız türk, fars və ərəb dillərindəki əlyazmalarla deyil, latın, çin, yunan dillərindəki əlyazmalarla da zəngin idi, son zamanlar isə Fətəli şahın Baş hərəmi Ülyahəzrət Ağabəyim Ağanın göstərişi ilə ingilis, firəng, rus dillərindəki kitablar da saray kitabxanası üçün alınır. Xacə Əbdül Rəhmanın amansız Ağa Məhəmməd şaha xüsusi ehtiramı və məhəbbəti var idi və bu ehtiram və məhəbbətin bir səbəbi də, yəqin, o idi ki, onların tale ulduzlarında mühüm oxşar məqam var idi¹. Xacə Əbdül Rəhman sarayın o tək-tük adamlarından idi ki, Tehran saray kitabxanasından kitab, xüsusən də əlyazma götürüb oxumaq səlahiyyətinə malik idi və Xacə Abbas Mirzənin Harami düzündəki o ləşgərgahında hər dəfə saray kitabxanasından götürdüyü o zərif əlyazmanı –

“Leyli və Məcnun”u açıb oxumağa başlayanda Məhəmməd Füzuliyə yox, Seyid Mir Bağır Şabraniyə yox, Nəqqaş Molla Abdulla Şirvaniyə yox, Ağa Məhəmməd şaha rəhmət oxuyurdu.

Gözətçi sərbazlar isə – xüsusən ön cərgədəki gözətçilər – Xacə Əbdül Rəhmanın cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, o Sarı Çoban Qızının ehtirasdan alışıb yanan iniltisini aydınca eşidirdilər, hətta Vəliəhdin çadırından bir az aralıdakı yarğanın dibi ilə şırhaşır axan Gilaslı çay tərəfdən gələn qurbağa qurultusu da o qancıq iniltisini batıra bilmirdi, ancaq bu inilti, hətta aylarla qadın görməyən gözətçilərə belə, o qədər də təsir etməirdi, çünki işlərini yaxşı bilən rus soldatları hər an gecənin hələ çəkilməmiş qaranlığında sis-duman içindən qəflətən çıxıb bilərdilər. Düzdür, gözətçilər də artıq bütün sərbazlar kimi Bakı xanı Hüseyinqulu xanın qəddar rus sərdarını qətlə yetirməsindən xəbərdar idi, ancaq rus soldatı ilə zarafat etmək olmazdı, əksinə Sərdarın qətli, bəlkə, onların hiddətini daha da artırmışdı. Bir də ki, məsələ ancaq rus soldatlarında deyildi, Osmanlıların, Azərbaycan xanlarının, gürcü əsilzadələrinin müzdü qatilləri, Avropa ölkələrinin hərəsi bir adla buralarda dolaşan cəsusları – Vəliəhdin gözətçilərinin işi çətin idi, Arazın bu tayında ara qarışıb, məzhəb itmişdi və Ağa Məhəmməd şahın qətlindən sonra bir-bir xüsusi sınaqlardan keçirilib seçilmiş bu gözətçi sərbazlar gecə-gündüz sərhəsab olmalı idilər.

Abbas Mirzənin iri qara gözləri, nazik sümükləri, ağappaq dərisi, zərif bədənə var idi, ancaq o zaman ki, o, iş başında olurdu, bu zərif bədəndə, elə bil ki, heç

¹ Ağa Məhəmməd şah Qacar da uşaq vaxtı axtalanmışdı.

vaxt istilik, hərarət deyilən bir şey olmamışdı – onun o zərif vücudunda bir buz soyuqluğu hökm sürürdü və bəzən həmin xalis ilan soyuğu onu əhatə edən əyanları, hətta ləşgərgah rəisi Qurd Kərim kimi qancıl sərkərdələri belə üşüdüdü. Fətəli şah gürcü kənzindən olan böyük oğlu Məhəmmədəlini yox, mənşəcə türk olan Dəvəli xanının – onun da adı Fətəli idi, Fətəli xan Dəvəli – qızı Asyabəyimdən olan ikinci oğlu Abbas Mirzəni Vəliəhd təyin etmişdi və görünür, sülalənin xalis türklüyünü qorumaqdan başqa, bu taleyüklü təyinatın bir səbəbi də Abbas Mirzədəki elə bu buz soyuqluğu idi ki, yeri gələndə ətrafındakıları eləcə üşüdüdü.

Səhər açıldıqca, Gilaslı çaydan gələn qurbağa qurultusu yavaş-yavaş azalırdı.

Abbas Mirzə, yəqin, təhtəşüur olaraq, əlinin altında Sarı Çoban Qızının döşünü döyündürən ehtirası hiss etdi, bu hissiyyatın, yoxsa yuxuda gördüklərinin təsiri ilə qızın döşünü sıxdı və Sarı Çoban Qızı da, elə bil elə yuxudaca bunu gözəl bir çağırış kimi qəbul etdi, o da böyrü üstə Vəliəhdə tərəf çönüb, hər iki döşünü, göbəyini, baldırlarını onun tüklü sinəsinə, qarnına, qılçına sıxaraq inildədi. Abbas Mirzə qucağına girmiş Sarı Çoban Qızının dolu və balıq kimi sürüşkən bədəninin hərarətini açıq-aşkar hiss etdi və onun cavan və sağlam bədənini gözgöretməyə canlandı.

Və o sübhçağı günəş – iri və qıpqırmızı günəş hələ üfüqdən tamamilə ayrılmamış Xacə Əbdül Rəhman birdən-birə həyəcan içində çadıra daxil olub, iti addımlarla taxta yaxınlaşdı və o, xalçaların üstü ilə səssiz addımlasa da, Abbas Mirzə elə yuxuda ikən o addımları həmin anlardaca duydu və hələ gözlərini açmamış cəld bir hərəkətlə əlini balıncının altına atıb,

İngiltərədən gəlmiş mayor Smitin bağışladığı tapançanı götürmək istədi, ancaq gözünü açıb Xacəni görəndə, başa düşdü ki, təhlükəli bir şey yoxdu, ancaq nə isə təcili bir hadisə baş verib, təcili bir xəbər var.

Düzdü, sadiqlik nisbi bir anlayış idi, ancaq hər halda Xacə hələlik sülaləyə sadiq adam idi və bu da Abbas Mirzə üçün aydın bir məsələ idi ki, Xacə Əbdül Rəhman Fətəli şahın görəni gözü idi, Vəliəhdə nəzarət edirdi, ona görə də tez-tez Arazın bu tayına – Vəliəhdin yanına göndərilirdi ki, Vəliəhdin də xidmətində dursun, eyni zamanda da gizli elçilər göndərərək, lazım bildiyi məlumatları şahla ötürsün – Fətəli şah Abbas Mirzəni həqiqi bir ata məhəbbəti ilə sevirdi və oğlunun da onu belə bir məhəbbətlə sevməsinə heç vəchlə şübhə etmirdi, o, Abbas Mirzə ilə qürurlanırdı, Abbas Mirzəyə görə sülalənin sabahından arxayın idi, ancaq Fətəli şah orasını da yaxşı bilirdi ki, hakimiyyət ahənribasının gücü ən yüksək məhəbbət və ehtiramdan belə az deyil. Dövlər və sülalələr bir-birini əvəz edir, sarayların isə əsas xüsusiyyəti dəyişməz qalır – hamı baş əyib and-aman edir ki, hökmdarın yolunda canını fəda etməyə hazırdır, ancaq Fətəli şah yaxşı bilirdi ki, sarayda yaxın-uzaq, elə bir canfəşan şəxs olmur ki, hökmdarın yolunda, həqiqətən, canından keçə – həmişə belə olub, həmişə də belə olacaqdı və Abbas Mirzə də yaxşı bilirdi ki, Tehran sarayının divarları kimi, ləşgərgahdakı bu çadırların örtükləri də xəbərçiliklə məşğuldu.

Vəliəhd Sarı Çoban Qızını özündən aralayıb dirçələrək, taxtda oturdu və gözlərini ovuşdura-ovuşdura aşkar bir narahatlıq və narazılıqla:

– Nə olub? – soruşdu.

Sarı Çoban Qızı da yuxudan oyanıb, Xacədən qətiyyənlə utanmadan, heç olmasa əli ilə də ayıbının qıvrım qara qıllarını örtmədən taxtın üstündə eləcə lüt uzanaraq, ala gözlərini çadırdakı gözəl abhavanın içinə soxulduğu üçün, açıq-aşkar bir nifrətlə Xacə Əbdül Rəhmanın həyəcanlı sifətinə dikdi. Günəş Abbas Mirzəyə qədərki bütün həyatı dağlarda-düzlərdə keçən Sarı Çoban Qızının üzünü, boğazını qaraltmışdı və bu qaramtılıq qızın ağappaq çılpaq bədənini, elə bil daha artıq sevimli edirdi, onun döşlərinin açıq-çəhrayı-narıncı gilələri də sinəsinə səpələnmiş zərəfşan saçlarının altından dikəlmişdi. Dağ yamaclarında, çöllərdə, düzlərdə yay-qış həmişə paltarda olduğu üçün – böyüdükcə anasının köhnə tuman-köynəyini, alt paltarlarını geyirdi – Sarı Çoban Qızı indi, tale onu Abbas Mirzəyə ürcah etdikdən sonra, özü öz çılpaqlığından həzz alırdı və belə bir çılpaqlıq içində özünü dünyanın ən azad və sərbəst məxluqu hiss edirdi.

Xacə Əbdül Rəhman indicə aldığı mühüm məlumatı Vəliəhdə çatdırmazdan əvvəl fikrində Sarı Çoban Qızının qarasına “Ləçər!..” deyib, yaşına və mənəsinə yaraşmayan biədəb bir küçə söyüşü söydü, sonra əyilib Naibüsüs-səltənənin qulağına nəse pıçıldadı.

Abbas Mirzənin iri, qara gözləri birdən-birə bərəldi və o, qəfil bir heyrət içində:

– Nə?! – soruşdu.

Xacə Əbdül Rəhman yenə əyilib, görünür, indicə dediklərini bir daha Vəliəhdin qulağına pıçıldadı və Abbas Mirzə cəld ayağa qalxıb, saray zərbafı¹ Usta Şükür Qarabağının Şəki ipəyindən toxuyub tikdiyi zərli yaşıl xəletini çiyinə saldı. Elə o dəqiqələrdə Sarı Çoban Qızını nəse xoşagəlməz bir əhvali-ruhiyyə bürüdü,

¹ zərbaf – zərli parça toxuyan usta

içinə bir nigarançılıq çökdü və bu nigarançılıq, elə bil yalnız bu mürtəd Xacənin Vəliəhdin qulağına nə pıçıldamağı və Abbas Mirzənin gözlərinin eləcə bərəlməsi ilə yox, daha artıq dərəcədə qızın özü ilə, öz həyatı, öz taleyi ilə bağlı idi.

Sarı Çoban Qızı həyəcanla:

– Gedirsən? – soruşdu və bu sualdakı həyəcanda o da var idi ki, yenə səni gözləyəcəyəm, yalnız ikimizə məxsus gecələr yenə bizimlə birgə olacaqmı?

Yaşıl-sarımtıl gözləri pişik gözlərinə oxşayan, özü də yaşlı kök arvadlara bənzəyən bu məlun məxluqun qəflətən çadıra soxulmağı ilə, Sarı Çoban Qızının ürəyinə nəse xoşagəlməz bir nigarançılıq damdı.

Abbas Mirzə taxtda lüt uzanmış Sarı Çoban Qızına baxdı və onu gördüyü o ilk günün xatirəsi ani olaraq, Vəliəhdin fikrindən keçdi, o günün ki, Sarı Çoban Qızını beş ata dəyişmişdi...

...Bir ay bundan əvvəl Tehrandə – Kərim xan Zənd Şirazi paytaxt elan etmişdi, Ağa Məhəmməd şah Qacar isə yenidən qurduğu Qacarlar dövlətinin paytaxtını Tehrana köçürdü – Fətəli şahla növbəti dəfə görüşüb məsləhətləşdikdən sonra gözetçi atlılarının müşayiəti ilə Arazı keçib altındakı qaşqa kəhəri çapa-çapa qoşunun düşərgəsinə gedəndə birdən-birə böyük bir qoyun sürüsü onların qabağını kəsdi. İki çoban – biri o başda, biri də bu başda – yəqin ki, gələn atlıların görkəmindən onların ixtiyar sahibi olduqlarını başa düşdülər və tələsik hərəsi bir tərəfdən sürünün içinə girərək çomağını qaldırıb:

– Hoya-a-a!.. Hoya-a-a!.. – qışqıra-qışqıra qoyun-quzunu yoldan çıxarmağa başladı.

Və o zaman ki, o çobanlardan biri sürünü qova-qova qaşqa kəhərə yaxınlaşdı, Abbas Mirzə səsindən də, təhərtöhüründən də bu çobanın qız olduğunu başa düşdü və qaşqa kəhərin boynuna uzanıb, daş-qaşla işlənmiş qamçısının qızıl ucu ilə onun motal papağını başından yerə saldı: qızın gün işığında zərəfşan bir parıltı ilə işıldayan sünbül sarısı uzun saçları çiyinlərinə töküldü və o, iri ala gözləri ilə düz Abbas Mirzənin gözlərinin içinə baxdı. Bu baxışlarda şaşqınlıqdan da, qəzəbdən, kin-küdurətdən də əsəreləmət yox idi, bu baxışlarda açıq-aşkar bir çağırış var idi – qızın gözləri meydan oxuyurdu və Vəliəhd bu gözəl qızın bir od parçası olduğunu, elə bil ki, elə o andaca başa düşdü.

İkinci çoban da onlara yaxınlaşdı və pırpışıq sarı saçları motal papağının altından sallanan sarı saqqallı bu kişi əvvəlcə atının əlindəki daş-qaşı gün işığında par-par parıldayan qamçıya baxdı, sonra da həm o daş-qaş parıltısından, həm də qorxudan bərəlməmiş gözlərini qaldırıb atlıya baxdı.

Naibisüs – səltənə:

– Qızındı? – soruşdu.

Sarı Çoban:

– Hə – dedi.

– Onu mənə verərsən?

– Sən kimsən?

– Abbas Mirzə. Eşitmisən?

Sarı Çoban gözlərini qıyıb altdan-yuxarı zənnlə bu cavan şahzadəyə baxaraq:

– Bə eşitməmişəm?! – dedi.

Abbas Mirzənin dodaqlarından yüngül bir təbəssüm keçdi və o, bir də soruşdu:

– Verirsən?

Sarı Çoban altdan-yuxarı eləcə zənnlə baxaraq:

– Başqa çarəm var? – soruşdu.

Abbas Mirzə:

– Yox! – dedi. – Başqa çarən yoxdu!

Sarı Çoban əlini qaldırıb motal papağı gözünün üstünə itələyərək, təpəsini qaşıya-qaşıya soruşdu:

– Bəs sən mənə nə verirsən?

– Nə istəyirsən?

Sarı Çoban əlini başından çəkib, papağını geri itələdi və barmağı ilə Naibisüs-səltənənin altındakı qaşqa kəhəri göstərib dedi:

– Bu kəhərdən beş dənəsini...

...Və Xacə Əbdül Rəhmanın qəflətən xalçalarla, ipək-qumaşla bəzədilmiş o gözəl çadıra soxulduğu o sübhçağı Sarı Çoban Qızı eyni həyəcan ilə təkrar soruşdu:

– Gedirsən?

Abbas Mirzə gözünü taxtda lüt uzanmış Sarı Çoban Qızından çəkib Xacə Əbdül Rəhməna baxdı və Xacənin uzun illər boyu sarayda ülgüc ucu kimi itilənmiş hissiyyatı ona dedi ki, indicə qulağına pıçıldadığı xəbər, deyəsən, Vəliəhd bu qancıqla bu qədər günlərin sevda yuxusundan ayıldıb. Elə bil Vəliəhd də Xacənin fikrindən keçənləri oxudu və yüngülcə başını tərpədən razılığını verdi.

Xacə Əbdül Rəhman qoyun dərisindən tikilmiş ətəyi uzun kürkü küncdəki kətilin üstündən götürüb, Abbas Mirzənin çiyinə saldı və Vəliəhd Sarı Çoban Qızına bir söz demədən, iti addımlarla çadırdan çıxdı.

Mənfur Xacə Sarı Çoban Qızına baxıb gülümsədi və Sarı Çoban Qızı qeyri-şüur olaraq bir əli ilə ayıbını, o biri əli ilə də döşlərini örtüdü.

Xacə Əbdül Rəhman Abbas Mirzənin ardınca tələsik eşiyə çıxdı.

* * *

...Görünən o məkanda nə qədər müddət keçmişdi? – bunun heç bir əhəmiyyəti yox idi.

O, bilirdi ki, qılıncını başının üzərinə qaldırıb, hər tərəfi bürümüş artilleriya atəşlərinin gurultusunda səsi eşidilsin deyə var gücü ilə: “ – Qələbəyə doğru, irəli!..” – qışqıra-qışqıra öz əsgərlərini ardınca səsləyən o gənc kapitan – Mişeldir, heç vaxt görmədiyi, ancaq dərhal tanıdığı Mişel – Mişel de Lafonjen.

Və O, artıq bunu da bilirdi ki, Mişel – Mişel de Lafonjen – Mişel Sisianov – Rusiyaya hücum etmiş Napoleon ordusunun zabitidir, Moskva çayının yaxınlığındakı o kəndin¹ qarşısında fransızlarla rus ordusu arasında müharibə gedir və gənc fransız zabiti, markiz Mişel de Lafonjen – Mişel Sisianov öz əsgərlərini Rusiya ordusuna qarşı hücumu ruhlandırır.

İlk qarşısına çıxan rus soldatını qılıncdan keçirən də Mişel de Lafonjen— Mişel Sisianov oldu...

... Və ONUN şəffaf və çəkisiz varlığında ilk dəfə bu şəffaflığı bulaşıdır

biləcək bir hissiyyat yarandı: bu nə idi? ağrı-acı idi? pərişanlıq idi? qəzəb idi? nə idi?

Ancaq ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığı ONUN yüksək məqamı ilə heç cürə uyuşmayan o istəyi qovdu, yox etdi...

* * *

...Yox, bu artıq Moskva çayı deyildi, bu, Salqə çayı idi və qılıncını başının üstünə qaldırıb, o çayın sahili boyu: “– İrəli!.. İmperatriçə uğrunda!.. Murdar türkləri məhv edək!..” – deyə qaça-qaça soldatları İzmaile doğru öz ardınca aparan Mişel de Lafonjen deyildi, bu, Mişel de Lafonjenə çox oxşayan cavan polkovnik Sisianov – O, – idi.

Rusiya İzmail uğrunda Osmanlılarla döyüşürdü, odur, onlar Həsən paşanı məğlub etdilər, İzmaildə Osmanlı imperiyasının bayrağını salıb, Rusiya imperiyasının bayrağını qaldıran da O idi – cavan polkovnik Sisianov...

(davamı gələn sayda)

¹ Napoleon ordusu 1812-ci ilin sentyabr ayında Moskvanın 15 kilometrliyindəki Borodino kəndi yaxınlığında rus ordusu ilə qarşılaşmış və onların arasında məşhur Borodino döyüşü baş vermişdi.

NİKOLAY RUBTSOV

87

2016

1936-cı ildə Rusiyanın Xolmoqorsk rayonunda doğulub. 1962-69-cu illərdə Moskvanın M.Qorki adına Ədəbiyyat institutunda təhsil alıb. Cəmi otuz beş il ömür sürmüş şair az vaxtda “Lirika” (1965), “Çöllər ulduzu”(1967), “Qəlb qoruyur” (1969), “Şam ağaclarının səsi” (1970), “Yaşıl güllər” (1971) adlı şeir kitablarını nəşr etdirib. Bu əsərlər ona tezliklə məşhurluq gətirib.

1971-ci ildə sevgilisi, şair Lüdmila Derbina tərəfindən öldürülüb.

QİSAS

Sevgi nə olduğun unutmuşam mən...
Şəhərin üstündə ay doğan anda.
Yandırır-yaxırdı içilən andlar,
İndi qan qaralır yada salanda...

Bir gün rüsvayçılıq düşüb izimə,
divara qısnasa məni eləcə;
Çığırır yuxudan qalxaram yalqız,
çıxıb da gedərəm elə o gecə...

Gecənin yarısı açılar qapı, –
kədərli olacaq həmin o anlar.
O görər, kandarda duran vəhşinin
sevgiyə nə qədər ehtiyacı var.

Rəngi qaçar onun: çıx get! – söyləyər,
Deyər: dostluğumuz geridə qalıb.
Çıx get, mən səninçün heç kiməm daha,
Yeri get! Baxma ki, gözlərim dolub...

Yenə də çıxaram meşə yoluna,
Bir vaxt toylar olan həmə o yerə;
Dilxor, qanı qara, gecəylə yüklü,
Tufanın üstüylə çıxıb gedərəm...

QULAQ AS, LARİSA...

Ah, nədən qəlbimi
qəm yaralayır,
Nədi ürəyimin dərdi görəsən?
Sadəcə, boylandın ocaqxanaya,
Başqa nə baş verdi, neylədin ki, sən?
Mənsə görə kimin gur tellərini,
sanki taleyimin qaçdım dalınca.
Sonra da mənasız şeylər barədə
boşuna deyini-b-danışdım ancaq.

Eşqə yox, tabuta ehtiyac duyan
bir qarısayağı boş-boş danışdım –
bilmək istədim ki, rəfiqən Lüsya
qaşını oynadıb, niyə qımışdı?
Vovanı gəzirdiz siz həyəcanlı
Məndən soruşdunuz: “Hardadı o bəs?”

Əsib-titrədikcə tələş içində,
Külək saçınızda alırdı nəfəs.
Bilirdim, təşvişə düşmüşüz nədən, –
Bircə mən artıqdım burada, guya.
Odur ki, ayrıldım,
Yağışlı yolla
Birbaşa üz tutdum ocaqxanaya.

Sevgi şeirləri köhnəlmir heç vaxt!
Köhnə demək olmaz buna bir an da.
Kiminlə gəzirsən Foreldə indi,
Bəs kim öpür səni tinin dalında?
Yalqızsansa əgər, nə gözləyirsən,
Gələnlə olacaqmı, de, o mənzilə?
Elə bir qız yoxdu bu yer üzündə
“Sevgi yalan şeydi!” – söyləyə bilə.
Elə bir oğlan da yoxdu dünyada
Bir qızı sevmədən yaşasın, yəni.
Harda külək əsir, yağışlar yağır,
Tək səni görərem orda, tək səni!
Qulaq as, Larisa,
Yalan demirəm –
Qəlbimin səsidir şeirin hər sözü.
Bəlkə də, deyərsən:
“Bəsdə, Kolka!” –
Sonra qəhqəhəylə gülərsən özün...

Səpmə qəm toxumu
onda qəlbimə,
qəm oddan bətərdi – bilmirsən guya?
Anladınmı məni?
Baxma bir daha,
bir daha boylanma
ocaqxanaya!

ELEGİYA

Bu miskin süfrədən əl götürərəm,
Çəkər məni daha dinclik harda var.
Qoy tənha nəhrimin sahillərində
məni hələ sevib, soraqlasınlar.

Yenə vəd etsinlər qoy o dünyada
Hər cürə səadət, xoşbəxtlik mənə.
Uçqun kənarında daxma tikməyəm,
Çiçək becərməyəm mən orda yenə...

MƏKTUBA CAVAB

Sənin yalanına nə cavab verim?
Deyimmi görüşdük taya dalında?
Sən çıxıb gedəndə Azərbaycana
“Yaxşı yol!...” demədim mən sənə onda.

Hə, düzdü, sevirdim. Neynək? Qoy
olsun.
Keçmişdən əl çəkmək zamanı çatıb.
Çoxdan yaşamıram dərdi, kədəri,
Sevmirəm bununla başımı qatım...

Sevgi kəlməsini təkrarlamayaq,
Təyin eləməyə görüş yerini.
Amma ki, hər halda rast gəlsək yenə,
Qoy birgə aldadaq başqa birini...

NIYƏ?

Hələ balacadı bu qız bir qəder,
Baxışı durudu, həzindi səsi.
Hələ lap uşaqdı demək olar ki,
Zarafat etməyə çoxdu həvəsi.

– Gəl gedək qaranlıq meşədən keçək!
– Gəl gedək oyadaq bülbülləri biz!
Yolun qırağında – çardağın altda,
Sevimli skamyam gözləyir səssiz.

– Tez ol, gəl yüyürüb çəmənə gedək!
– Baxaq dan yerinin şəfəqlərinə!
Mənsə ixtiyarsız təslim oluram,
Nəsə söyləyirəm cavab yerinə.

90

2016

Hisslərim burulur içimdə, amma,
Həyatda bildiyim az deyil əsla.
Heç də asan deyil, yalnız qalırım,
Birlikdə olanda mən həmin qızla.

Bax budu, o, artıq kədərlənibdi,
Daha ciddi olur görüşən zaman.
Ziddiyyətlərimi bir kələf kimi
Daha da dolaşmaq salıb o bu an.

Niyə bəs meşəylə getmişdik axı?
Niyə oyatmışdıq biz bülbülləri?
Niyə dayanıbdı çardağın altda
Tənha skamyaya o vaxtdan bəri?

ŞERVUD ANDERSON

91

2016

1876-cı ildə Ohayo ştatının Kamden şəhərində anadan olub. Ədəbi yaradıcılığa 1914-cü ildə başlayıb və kiçik hekayələr ustası kimi şöhrətlənib. XX əsr dünya ədəbiyyatının böyük simaları Ernest Heminqvey, Uilyam Folkner, Tomas Vulf və Con Steynbekin yaradıcılığına ciddi təsir göstərməklə yanaşı, onlardan bəzisinin ilk əsərlərinin çapına da yardım edib. Yazıçının ölümündən sonra U.Folkner onu Amerika yazıçılarının atası adlandırıb.

Ş.Anderson "Alisa və itmiş roman", "Tutqun gülüş", "Atlar və adamlar", "Meşədə ölüm" kimi bir çox kitabların müəllifi olsa da, ona ən çox şöhrət gətirən, kiçik hekayələrinin yer aldığı "Vinesburq, Ohayo" (1919) kitabı olub.

Şervud Anderson 1941-ci ildə vəfat edib.

Qeyd edək ki, hekayələrin tərcüməçisi Təvəkkül Zeynallı 2015-ci ildə Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzinin "Dəff(i)nə yarpağı" mükafatının qalibi olub.

ÖLÜM

Həkim Rifinin Hefner binasında, Paris parça mağazasının yaxınlığında yerləşən iş otağına getmək üçün qaranlıq pilləkənlə qalxmaq lazım gəlir. Pilləkənin başında divara bərkidilmiş şüşəsi çirklə bir lampa var. Lampanın qalaydan olan reflektoru tozdan və pasdan qəhvəyi rəngə çalır. Həkimin yanına gedən xəstələr bu pilləkəni özlərindən əvvəl burdan keçən adamların ayaq izləri ilə qalxırlar. Pillələrin üstündə illərin və ayaq zərbələrinin nişanı olan çöküklər gözə dəyir.

Pilləkənin başından sağa dönəndə həkimin otağı ilə, sola dönəndə isə qaranlıq bir dəhlizlə üz-üzə gəlirsən. O dəhlizin qaranlığında çoxlu köhnə və yararsız əşyalar üst-üstə qalanıb. Sınıq-salxaq stullar, nərdivanlar, dülgerlərin ayaqlıq kimi istifadə etdiyi taxta kəsikləri, boş qutular və s. Bunların hamısı Paris parça mağazasına aiddir. Lazımsız əşyaya çevrilən hər şeyi, şirkətin işçiləri həmin dəhlizə atırlar.

Həkim Rifinin otağı təxminən anbar qədər böyükdür. Otağın ortasında yumru bir soba yerləşir. Sobanın böyründə, döşəməyə mismarlanmış iki yekə, ağır taxtanın arasında kəpək qalaqlanıb. Qapının yanında bir vaxtlar Herrik geyim mağazasında sifarişlə tikilən paltarların nümayişi üçün istifadə edilmiş böyük bir masa var. O masanın üzərində həmişə çoxlu kitab-dəftər, içki şüşələri və cərrahiyyə alətləri olur. Bəzən həkim Rifinin bağban dostu Con Spənyardın otağa girərkən cibindən çıxarıb masanın

üstünə qoyduğu üç-dörd qırmızı almanı da o əşyaların arasında görmək olar.

Ortayaşlı həkim Rifi hündürboy və yöndəmsiz adam idi. Ona yaraşlıq demək olmazdı. Qəhvəyi rəngdə bığı vardı, sonradan saxladığı çal saqqalı isə üzünü hələ tam örtməmişdi. Yaşı artdıqca öz hərəkətlərinə, oturuşuna-duruşuna daha diqqətlə fikir verməyə başlamışdı.

Evliliyindən bir neçə il sonra, artıq oğlu Corc böyüyüb 13-14 yaşlı bir yeniyetmə olduğu vaxtlarda Elizabet Villard həkim Rifinin yanına tez-tez gəlirdi. Gəncliyindəki şux yerindən indi əsər-ələmət qalmayan Elizabet yorğun-arğın pilləkəni qalxıb həkimin otağına daxil olardı. Bu gəlişinin səbəbi onun xəstəliyi olsa da, çox zaman söhbətin mövzusu dəyişərdi və onlar öz həyatlarından, Vaynzburqda yaşadıkları illərdən uzun-uzadı danışardılar.

Geniş və bomboş otaqda söhbət edəndə Elizabet və həkim Rifi üzbəüz oturub gözlərini bir-birinə zilləyərtilər. Kənardan onlara baxan olsaydı, saçlarının və gözlərinin rəngi, üz və bədən cizgiləri qətiyyəyən bir-birinə bənzəməyən bu iki insanda nəşə qəribə və anlaşılmaz bir oxşarlıq sezərdi. Onlara bu oxşarlığı verən işə ürəklərində bəslədikləri arzular, hayqıraraq insanlara demək istədikləri sözlər idi. Qoca yaşlarında əsl şairə çevrilən həkim Rifi illər sonra gənc bir qızla evlənəcək və o qıza Elizabet haqqında çox danışacaqdı. Elizabetə deyə bilmədiklərini də şairənə bir əda ilə o qıza deyəcəkdi:

– O vaxtlar həyatımın elə bir çağı idi ki, ibadəti hər şeydən önəmli sayırdım. Mən öz allahlarımı kəşf etmişdim. Mən onlara dua edirdim. Amma mən dualarımı sözlə demirdim, başqaları kimi dua edəndə diz də çökmürdüm. Sadəcə, sakit-səssiz öz stulumda otururdum. Yayın isti günlərində günortadan sonra, Meyn küçəsində sakitlik olanda, bir də qışda, buludlu, tutqun günlərdə o allahlar mənim otağıma gələrdilər. Mən elə bilirdim ki, heç kimin onlardan xəbəri yoxdur. Sonra başa düşdüm ki, Elizabet də bilirmiş, o da mənim kimi həmin allahlara ibadət edirmiş. Hərdən düşünürdüm ki, o mənim yanıma da bundan ötrü gəlir. Gəlir ki, onları mənim otağımda da görsün. Bu elə bir şeydi ki, izah eləyə bilmirəm. Amma mənə elə gəlir ki, çox yerdə çox insan mənim keçirdiyim hissləri keçirir.

Elizabet və həkim Rifi təkcə özləri haqqında deyil, həm də Vaynzburqda yaşayan başqa adamlar haqqında danışardılar. Bəzən həkim Rifi özünü filosof kimi aparar, öz fəlsəfi fikirlərini deyər, sonra işə nəşə içində öz-özünə

gülərdi. Bəzənsə araya bir sükut çökər, sonra onlardan biri yenə öz həyatı haqqında danışmağa başlayardı. Çox vaxt da bu sükutu pozan qadın olardı və o danışanda həkim Rifinin üzünə baxmazdı.

Həkim Rifiylə hər söhbətindən sonra Vaynzburq mehmanxana sahibinin arvadı olan Elizabet Villard Meyn küçəsinə çıxar və bu söhbətlərin onu rahatlatdığını, ona yaxşı təsir etdiyini duyardı. Meyn küçəsində gəzəndə qızlıq çağlarındakı şövqün və gənclik duyğularının yenidən özünə qayıtdığını hiss edərdi, amma otağına gəlib pəncərə yanındakı stulunda oturduqdan sonra bütün bu hiss etdiklərindən əsər-ələmət qalmazdı. Mehmanxana xidmətçisinin onun üçün gətirdiyi yemək işə saatlarla boşqabda qalıb soyuyardı. Sonra Elizabet gənclik çağlarını xatırlayardı və ehtiraslı macəra axtarışında olduğu o illəri xatırlayanda belinə dolanan kişi qollarını yenidən hiss edərdi. Bu zaman onun yadına köhnə sevgililərindən ən çox bir adam düşərdi. O adam ki, qaranlıq küçədə Elizabetin əlindən tutarkən dayanmadan, yorulmadan təkrar-təkrar ona eyni sözləri pıçıldamışdı:

– Səni sevirəm, əzizim, çox sevirəm, çox.

O vaxt Elizabet, həyatın məhz bu sözləri eşitmək üçün yaşanıldığını düşünmüşdü.

Mehmanxananın köhnə otağında bunları xatırlaya-xatırlaya kövrələr və əlləri ilə üzünü örtüb ağlamağa başlayardı. Belə vaxtlarda dostu həkim Rifinin sözləri yadına düşərdi:

– Sevgi, əslində, qaranlıq gecələrdə ağacların altındakı otları titrədən külək kimi bir şeydi. Bu sirlı bir hissdı. Bu ilahi bir hissdı. İnsan heç vaxt bu sirlı açmağa çalışmamalıdı. Əgər sən bu sirlı açmağa

çalışsan, bu sirri açmaq üçün küləklərin titrətdiyi o otlar kimi, sən də ağacların altında yaşamal olarsan. Amma nə etsən də, bu sirri tapa bilməzsən. O küləyi duymaq əvəzinə, günəşin qovurucu istisində yanacaqsan, yoldan keçən arabaların qaldırdığı toz isə bir vaxtlar zərif öpüşlərin alovlandırıdığı dodaqlarının üstünə qonacaq.

Elizabet Villard hələ beş yaşı olanda itirdiyi anasını xatırlamırdı. Onun yeniyetməlik çağları ən çətin zamanlara düşmüşdü. Atasını təkliyə can atan biri idi, amma mehmanxanadakı işlər ona tək olmağa imkan vermirdi. İndi o da dünyada yoxdu. Hər gün şən əhvali-ruhiyyədə yuxudan oyansa da, səhər saat ona qədər heç bir səbəb olmadan bütün sevinci yoxa çıxardı. Adi şeylərdən əsəbiləşər, hansısa qonaq mehmanxananın yeməklərindən şikayətlənəndə, işçilərdən hansısa qızın ailə qurduğu üçün daha işləməyəcəyini öyrənəndə, ayaqlarını qəzəblə yerə vurur və ağız dolusu söyər. Gecələr yatağına girəndə isə qızını fikirləşər. Qızının hotele axışan bu qədər adamların arasında necə böyüdüyünü düşündükcə canını dərd alardı. Elizabet artıq gənclik yaşında oğlanlarla təzə-təzə münasibət qurub, gəzməyə çıxdığı vaxtlarda, atası onunla danışmağa çalışdı. Amma neçə dəfə cəhd etsə də, alınmadı. Hər dəfə danışmağa başlayanda nə deyəcəyini unutdu və yalnız öz işlərinin yaxşı getmədiyindən şikayətlənərək söhbəti birtəhər yola verdi.

Gənclik illərində Elizabet əsl macərəpərəst bir qız olmuşdu. Bu macərəalara elə qapılmışdı ki, on səkkiz yaşı olanda artıq bakirə deyildi. Amma əri Tom Villardla ailə qurmazdan əvvəl çoxlu sevgililəri olsa da, heç zaman bu münasibətləri şəhvət hisslərinin üzərində

qurmamışdı. Bütün qadınlar kimi, onun da arzusu sevib-sevilmək idi. O, daim nəyisə axtarırdı, kor-koranə bir ehtirasla həyatın hansısa gizli möcüzəsini tapmağa çalışırdı. Ağacların altında sevgililəri ilə gəzəndə hündürboylu, gözəl Elizabet həmişə qollarını yana açar, sanki əli ilə qaranlıqda başqa bir əli tutmağa can atardı. Ona deyilən sevgi sözlərinə inanmaq istəyər və o sözlərin hansının doğru olduğunu bilməyə çalışırdı.

Elizabet atasının mehmanxanasında işləyən Tom Villardla evlənmişdi. Tom Villard Elizabetin ailə qurmaq istədiyi vaxtlarda onun qarşısına çıxdığı üçün bu nikah asanlıqla baş tutmuşdu.

Bütün gənc qızlar kimi Elizabet də düşünürdü ki, evlilik onun həyatını büsbütün dəyişəcək. Ona görə də Tom Villardla bağlı hansısa şübhə onu narahat edəndə, dərhal belə şübhələri fikrindən çıxarmağa çalışırdı. Həmin ərəfədə atası xəstə idi, ölüm ayağında idi və xəstə atasına bax-baxa Elizabet həyatın puç və fani olduğunu düşünürdü. Ona elə gəlirdi ki, evliliyi də bu cür mənasız olacaq. Tay-tuşları olan Vaynzburqlu gənc qızlar satıcılara və gənc fermerlərə ərə getmişdi. Axşamlar Meyn küçəsində ərleri ilə gəzəndə Elizabet onların üzündəki xoşbəxt təbəssümü görürdü. Bu təbəssüm onu evlilikdə hansısa gizli bir sirrin olduğuna inandırardı. Söhbət elədiyi cavan gəlinlər sakit və utancaq səslə pıçıldayaraq ona deyirdilər:

– Ərinin olması tamam başqa şeydi, evləndəndən sonra hər şey dəyişir.

Tərəddüd içində olan Elizabet, toyundan bir gün əvvəl atası ilə söhbət etmişdi. Sonralar bu söhbətin onun evlilik qərarına təsir edib-etmədiyini də çox fikirləşmişdi. Atası son söhbətində öz həyatından danışmış və qızına onun kimi aldanıb

dağınıq bir həyat yaşamamasını tövsiyə etmişdi. O, Tom Villardı pisləmişdi, bunu gören qızı isə Tomun müdafiəsinə qalxmışdı. Atası ona hər şeyi lap əvvəldən başa salmaq üçün yerindən durmaq istəmişdi. Qızı onu ayağa qalxmağa qoymayanda isə ələcsiz-ələcsiz köhnə şikayətlərini dilə gətirmişdi:

– Mən heç vaxt tək qalıb rahat yaşamadım. Ömrüm boyu ancaq işlədim. Amma heç vaxt da borclardan canımı qurtara bilmədim. Günü bu gün də banka nə qədər borcum var. Mən öləndən sonra özün görəcəksən.

Danışa-danışa xəstə kişinin səsi əsməyə başlamışdı. Yerindən dura bilmədiyini görəndə, qızının başını aşağı əyib öz başına yaxınlaşdıraraq pıçılda-mışdı:

– Amma sənin çıxış yolun var. Tom Villardla evlənmə, Vaynzburqda heç kimnən evlənmə. Orda, o sandıqda səkkiz yüz dollar pul var. Götür o pulu, get buralardan.

Sonra xəstə kişi yanıqlı səslə demişdi:

– Amma mənə söz ver. Evlənməməyə söz vermirsənsə, heç olmasa, söz ver ki, o pulu Toma verməyəcəksən, ona o pul haqqında heç nə deməyəcəksən. O pul mənim pulumdu, səndən bunu istəməyə haqqım var. Gizlədərsən o pulu. Ata kimi sənə heç nə eləyə bilmədim. Heç olmasa, bu pulla sənə kömək etmək istəyirəm. Burdan gedib özünə təzə həyat qura bilərsən. Mən ölürəm, söz ver mənə, ölürəm.

Həkim Rifinin otağında qırx beş yaşlı, çəlimsiz və əzgin Elizabet sobanın yanındakı stula əyləşər, gözlərini döşəməyə zilləyərdi. Pəncərənin yanındakı kiçik masanın arxasında isə həkim Rifi oturur və karandaşı ilə oynayırdı. Elizabet bu

dəfə evlilik həyatından danışdı. O, ərini sanki yad bir adam kimi təqdim etməyə çalışdı.

– Sonra mən evləndim, amma heç nə mən istəyən kimi olmadı, – o, acı-acı dedi, – evliliyin nə olduğunu hiss edən kimi ondan qorxmağa başladım. Bəlkə də, evlilikdən qabaq çox şeyləri bildiyim üçün mənə elə gəlirdi. Onunla keçirdiyim ilk gecədə çox şeyi anladım. Eh, nə bilim. Mən necə də axmaq idim. Atam o pulu mənə verəndə, “evlənmə” deyəndə ona qulaq asmadım. Mən o biri qızlara baxdım, onların dediyini eşitdim. Onlar kimi mən də ərə getmək istəyirdim. Mənim istədiyim Tom deyildi, mənim istədiyim ailə qurmaq idi. O gün atamla söhbət edəndən sonra pəncərəyə söykərib həyatımı təzədən götür-qoy elədim. Mən pis qadın kimi tanınmaq istəmirdim. Bütün qəsəbədə hamı mənim haqqımda yüz cür söz deyirdi. Hətta qorxurdum ki, Tom fikrini dəyişər.

Həyəcandan qadının səsi titrəməyə başladı. Özündən xəbərsiz yavaş-yavaş bu qadına vurulmağa başlayan həkim Rifi isə diqqətlə onu dinləyirdi. Həkimə elə gəlirdi ki, danışdıqca Elizabet cavanlaşır, üzündəki qırıqlar çəkilib gedir. Bu düşüncələrini öz aləmində həkim kimi izah etməyə çalışdı:

– Ürəyini açıb, dərini bölüşmək təkçə mənəvi cəhətdən yox, həm də fiziki cəhətdən çox xeyirlidir.

Qadın indi evliliyindən bir neçə ay sonra başına gəlmiş əhvalatı danışdı. Onun səsi daha titrəmədi.

– Axşamçağı öz faytonumla gəzməyə çıxmışdım. Onda mənim faytonum var idi, bir də boz rəngli atım, Meyerin tövləsində saxlayırdım. Tomun başı mehmanxanadakı otaqların təmirinə qarışmışdı. Ona pul lazım idi. Mən qərarsız

qalmışdım, bilmirdim ki, atamın mənə saxladığı pulu ona verim, ya yox. Mən Tomu heç cür istəyə bilmirdim. Əllərində, üzündə həmişə boya olurdu. Üstündən həmişə o boyanın qoxusu gəlirdi. O ancaq köhnə mehmanxananı düzəldib sahmana salmaqla məşğul idi.

Elizabet oturduğu stulda dikəlib, qızsağağı bir hərəkətlə üzünə tökülən saçlarını yığdı.

– Hava həmin gün çox pis idi. Buludların qara rəngi ağacların, otların yaşıl rənginə qarışmışdı. O rənglərə baxanda gözüm ağrıyırdı. Trunyon Paykdan yan yola döndüm. At çox yavaş gedirdi. Artıq səbrim qalmamışdı. Beynimdə min cür fikir fırlanırdı. Canımı bu fikirlərdən qurtarmağa çalışırdım. Neyləyəcəyimi bilmirdim. Atı qamçılamağa başladım. Mənə elə gəldi ki, göydəki qara buludlar üstümə gəlir. Artıq yağış başlanmışdı. O yağışın damcıları altında həmişəlik, ömrümün sonunacan yol getmək istəyirdim. Mən Vaynzburqdan çıxıb getmək istəyirdim, patarlarımın içindən çıxıb getmək istəyirdim, öz bədənimin içindən çıxıb getmək istəyirdim. Hər şeyimi soyunub, hər şeyimi unudub getmək istəyirdim. Atı elə qamçılıyırdım ki, az qala, onu öldürəcəkdim. Sonra gördüm atla gedə bilmirəm. Faytondan düşdüm, qaçmağa başladım. Düzdü, mən hər şeydən qaçmağa çalışırdım, amma həm də nəyəsə, harasa çatmaq istəyirdim. Sonra yadıma gəlir ki, yıxıldım. Qolum möhkəm əzildi. Amma yenə ayağa durmaq istədim, yenə qaçmaq istədim. Sən məni başa düşürsən, əzizim?

Elizabet ayağa qalxdı, otaqda gəzişməyə başladı. Onun yerişinə baxa-baxa həkim Rifiyə elə gəlirdi ki, ömründə heç kimin bu cür yeridiyini görməyib. Eliza-

betin hər addımında, hər tərپənişində həkimin aqlını başından alan nəsə var idi. Elizabet həkimin yanına gəlib qarşısında diz çökəndə, həkim onu qolları arasına aldı və ehtirasla öpməyə başladı.

– Mən bütün yol boyunca ağladım, – qadın hekayəsinin davamını gətirməyə çalışdı. Amma həkim Rifi daha onu dinləmirdi.

– Səni sevirəm, əzizim, səni sevirəm, – deyən həkimə elə gəlirdi ki, qolları arasına aldığı, öpüşlərə qərқ etdiyi bu qadın qırx beş yaşlı, yorğun, əldən düşmüş qadın yox, hansısa möcüzə sayəsində o qırx beş yaşlı qadının bədənindən azad olan gənc, gözəl və məsum bir qızdı.

Həkim Rifi ağışuna aldığı o qadını bir də o öldükdən sonra görə bildi. Həmin yay axşamı həkimin öpüşlərinə, nəvazişlərinə son qoyan bir hadisə oldu. Onlar bir-birinə möhkəm sarıldıkları vaxt dəhlizdən ayaq səsləri gəldi. Sonra hər ikisi ayağa qalxıb həyəcanla o səsi dinləməyə çalışdılar. Bu səs Paris Parça mağazasından olan işçinin ayaq səsləri idi. O, əlindəki boş qutunu dəhlizdəki əşyaların üstünə şaqqıltı ilə atdıqdan sonra pilləkənle aşağı düşüb getdi. Elizabet də otaqdan çıxdı və iti addımlarla pilləkəni endi. Bir az əvvəl həkim Rifiylə söhbət edərkən keçirdiyi duyğular indi onu tərқ etmişdi. Həkim Rifi kimi onun da əsəbləri artıq gərılmışdi və o daha danışmaq istəmirdi. Damarlarından axan qanın səsinə eşidə-eşidə küçə boyunca gəzməyə başladı, Meyn küçəsinə dönüb Yeni Villarddakı evlərin işığını görəndə onu titrətmə tutdu, dizləri əsim-əsim əsdi və ona elə gəldi ki, küçənin ortasındaca yere yıxılacaq.

Xəstə qadın ömrünün son aylarını ölümün həsrətini çəkə-çəkə yaşadı.

Gördüyü son yuxularda uzun-uzun yollardan keçir, hər tində, hər döngədə ölümə aparan küçələri axtarır, yağan yağışların damcılarında, əsən küləklərin vıyılısında ölümü gəzirdi. Xəyalında ölümü güclü və qarasaçlı bir oğlan kimi təsəvvür edir, Vaynzburqun qarlı dağlarından keçərək oğlanın ona sarı gəldiyini fikrində canlandırırdı. O, tez-tez qollarını yorğanın altından çıxarır, yana doğru açırdı. Ona elə gəlirdi ki, həmin qarasaçlı cavan oğlanın cildinə girmiş ölüm oğlanın əlləri ilə onun əllərinə toxunur.

– Bir az səbrin olsun, sevgilim, – o pıçıltı ilə deyirdi, – kaş sən həmişə belə cavan, yaraşlıq olasan, bir az da, bir az da səbirli olasan.

Xəstəliyinin ən ağır günlərində oğlu Corca gizlətdiyi səkkiz yüz dollar haqqında artıq heç nə deyə bilməyəcəyini anlayan Elizabet yatağından güc-bəla ilə qalxdı, otaqda sürünə-sürünə o qarasaçlı ölümdən son bircə saatlıq möhlət istədi:

– Gözlə, cavan oğlan, gözlə. Tələsmə, gözlə.

Onun bu yalvarışları bir qızın vüsal anında sevgilisinin öpüşlərindən, güclü qollarından xilas olmaq üçün etdiyi yalvarışlara bənzəyirdi.

Elizabet martda, oğlu Corcun on səkkiz yaşı tamam olanda öldü. Onda Corc hələ ölümün nə demək olduğunu yaxşı anlamırdı. Bunun nə demək olduğunu ona yalnız zaman başa sala bilərdi. O artıq bir ay idi ki, evə gələndə anasının dilsiz-ağızsız, sakitcə, rəngi-rufu ağarmış halda çarpayıda yatdığını görürdü. Bir axşamçağı həkim onu görüb, hər şeyi başa salmağa çalışdı.

Gənc oğlan otağına girib qapını bağladı. Sinəsində, qarnında nəsə qəribə bir boşluq hiss edirdi. Gözünü döşəməyə

zilləyib, bir az oturduqdan sonra, gəzmək üçün küçəyə çıxdı. Dəmiryolu boyunca asta-asta yeridi, yaşayış evlərinin yerləşdiyi küçələrə döndü, hündür məktəb binasının yanından keçdi. Bütün bu dəqiqələr ərzində ancaq öz işləri haqqında düşündü. Anasının ölməsi də onu öz fikirlərindən ayıra bilmirdi və anasının məhz bu gün ölməsinə bir az əsəbiləşmişdi. Çünki həmin gün bank sahibinin qızı Helen Vaytdan cavab məktubu almışdı.

– Bu gün biz görüşməliydik, amma indi baş tutmayacaq, – o, əsəbi halda fikirləşirdi.

Elizabet cümə günü saat 3-də keçindi. Həmin gün səhər hava soyuq və yağışlı idi, amma günortadan sonra günəş çıxmışdı. Ölməzdən əvvəl o düz altı gün iflic vəziyyətdə, danışmaqdan və hərəkət etməkdən məhrum halda yatağında uzanılı qalmışdı. Onun təkçə fikri və gözləri diri idi. Həmin altı gündə Elizabet ancaq oğlu haqqında düşünmüş, ona son sözlərini demək istəmişdi. Bu istəklər Elizabeti bürüyəndə, gözlərində elə dəhşətli və elə təsirli bir ifadə yaranmışdı ki, o gözləri görənlər illər boyunca həmin baxışları unuda bilmədilər. Hətta heç vaxt onunla yola getməyən əri Tom Villard da arvadının bu halını görəndə göz yaşlarını saxlaya bilmədi, göz yaşları onun yanaqlarından süzülüb bığının, saqqalının tüklərinə qarışdı. Əli ilə göz yaşlarını silməyə çalışan Tom Villardın ağlayan üzü günlərlə şaxtalı havada qalmış itlərin üzü kimi büzüşmüşdü.

Corc evə axşam qayıtdı. Otağına keçib saçını darayandan, paltarını qaydasına salandan sonra dəhlizə çıxdı və anasının meyiti qoyulan otağa girdi. Qapının yanındakı masanın üstündə şam yanırdı. Həkim Rifi çarpayının böyründəki stulda

əyləşmişdi. Corcu görəndə ayağa qalxıb otaqdan çıxmaq istədi. Oğlanla görüşmək üçün əlini qabağa uzatsa da, sonra yöndəmsiz şəkildə geri çəkdi.

Otağın havası həddən artıq ağır idi.

Həkim gedəndən sonra ölmüş qadının oğlu stulda əyləşdi və gözlərini döşəməyə zillədi. O, yenidən bir az əvvəlki düşüncələrinə qayıtdı və qəfildən ağına qəti bir fikir gəldi. O, öz həyatını dəyişməli idi. O, Vaynzburqu tərək etməli idi.

– Başqa yerə gedəcəyəm. Hardasa özümə qəzətdə bir iş tapıb yaşayaram, – Corc fikrindən keçirdi. Bu gün axşam görüşmək istədiyi o qızı yenə xatırladı və hər şeyin niyə bu cür tərs getdiyini düşünərək əsəbiləşdi.

Yarıqaranlıq otaqda anasının meyiti yanında əyləşən Corc baş tutmamış görüş haqqında xəyallar qurmağa başladı. Corc gözlərini yumdu və Helen Vaytın qırmızı, gözəl dodaqlarını xəyalına gətirdi, o dodaqların öz dodaqlarına toxunduğunu düşündü. Sonra bədəni titrəməyə, əlləri əsməyə başladı. Ona nəsə oldu, qəfildən ayağa qalxıb dimdik dayandı. Üstünə ağ parça örtülmüş qadının meyitinə baxdı və bir az əvvəl düşündüklərinə görə elə utandı ki, özünü ağlamaqdan saxlaya bilmədi. Kiminsə onu izlədiyindən qorxmuş halda, başını döndərüb günahkar-günahkar etarafa baxdı.

Birdən Corcu dəli bir istək bürüdü. O, ağ parçanı qaldırıb anasına, onun üzünə baxmaq istədi. Bu istək o qədər gücləndi ki, qarşısında, çarpayıda uzanan qadının anası yox, başqa biri olduğuna inanmağa başladı və bu, ona elə inandırıcı göründü ki, artıq dözə bilmədiyini hiss elədi. Ona elə gəlirdi çarpayıda uzanan qadının boyu daha uzundu, bədəni daha gənclidi. Üstəlik,

bu bədən daha gözəldi. O, qəfildən bu qadının sağ olduğuna, hər an çarpayıda qalxıb onunla göz-gözə gələcəyinə inanmağa başladı və yenidən dözə bilmədiyini hiss edən Corc əlini ağ parçaya uzatdı. Parçanı azca qaldırırsa da, axıracan qaldırmağa cəsarəti çatmadı. Sonra həkim Rifi kimi o da üzünü qapıya çevirib otaqdan çıxdı. Dəhlizdə, qapının ağzında dayandı. Canını dəhşətli bir titrəmə aldı və yıxılmamaq üçün divara söykəndi.

– Yox, o, mənim anam deyil, o, mənim anam deyil, – öz-özünə pıçıldadı və hələ də anasının öldüyünə inanmadan qorxu içində titrəməyə davam elədi. Xanım Elizabet Svift yan otaqdan dəhlizə çıxanda, Corc onun əllərindən tutdu və kədərdən başını yelləyə-yelləyə hönkürtü ilə ağlamağa başladı.

– Anam ölüb, xala, anam ölüb, – deyərək gözlərini anasının uzandığı otağın qapısına zillədi və ağlaya-ağlaya ucadan çağırdı: – Ana, anacan, anacan!..

Şəhərdə yeni həyata başlaması üçün Elizabetin Corca vermək istədiyi səkkiz yüz dollar isə çarpayının ayaq tərəfində, divarın suvağı altında gizlədilmiş qutunun içində qaldı. Elizabet qutunu həmin yerə toylarından bir həftə sonra qoymuşdu. O, divarın suvağını yarmış və qutunu ora qoyduqdan sonra mehmanxanada işləyən fəhlələrdən birini gətirərək həmin yeri əvvəlki kimi suvatmışdı. Ərinə isə: “Çarpayının ayağı dəyəndə suvaq ovulub tökülmüşdü, ustalardan birinə dedim ki, təzədən suvasınlar”, – deyib, atasının əmanətini saxlaya bildiyi üçün dərin bir sevinc duymuşdu. O sevinci Elizabet ömründə cəmi iki dəfə hiss etmişdi: Sevgililərinin – Ölümün və həkim Rifinin qollarına öz bədənini təslim edəndə.

MÜƏLLİMƏ

Təxminən səhər saat ondan yağmağa başlayan qar bütün Vaynzburqu öz ağuşuna almışdı. Arabir külək əsir və yerə çatmağa macal tapmayan qar dənələrini küçə boyunca sovururdu. Qar altında qalan palçıqı donmuş şəhər yollarının kələ-kötürlüyü, indi elə də gözə çarpmırdı.

– Bu qarda qəşəng xizək sürmək olar, – Ed Qrifin meyxanasında piştaxtanın yanında dayanan Vill Henderson düşünürdü. Qapıdan çıxanda, ayağındakı iri çəkmələri ilə səndələyə-səndələyə meyxanaya tərəf gələn əczaçı Silvester Vestlə qarşılaşdı.

– Qara görə şənbə günü hamı tökülüşüb şəhərə gələcək, – əczaçı dedi. Sonra içəri keçib söhbət eləməyə başladılar. Ayaqlarına çəkmə geyinməmiş Vill Hendersonun əynində parıltılı plaş var idi. O, sağ ayağının pəncəsi ilə sol ayağının dabanına vura-vura, dünyagörmüş qocalar kimi danışan əczaçının

sözlərini dinləyirdi. Əczaçı isə hələ də qardan danışırdı:

– Amma taxıl üçün çox yaxşı oldu bu qar.

Həmin gün Corc Villardın mətbəədə işi yox idi. Buna görə də şənbə görünürdü. Həftəlik qəzet çap olunmuş və çərşənbə günü axşam poçta aparılmışdı. Qar isə sabahkı gün yağmağa başlamışdı. Saat 8-də, səhər qatarı keçdikdən sonra Corc bir cüt konkini də götürərək Votervörks Ponda getdi, amma nədənsə konki sürmək fikrindən daşındı. Gölməçənin yanından ötüb, Vayn çayına aparən cığırda fikirli-fikirli fıstıq meşəliyinə tərəf gəldi. Meşəyə çatan kimi ocaq qaladı və kötüyün üstündə oturaraq fikirləşməyə davam elədi. Bir azdan qar yağmağa, külək əsməyə başlayanda, Corc çör-çöp yığmaq üçün ayağa qalxdı.

Gənc jurnalist, bir vaxtlar məktəbdə onun müəlliməsi olmuş Keyt Svift haqqında düşünürdü. Dünən axşamçağı müəlliməsinin ona vermək istədiyi kitabı götürmək üçün Keyt Sviftin evinə gedəndə, düz bir saat onunla evdə tək qalmışdı. Bununla neçənci dəfəydi ki, Corc həmin qadının qəribə bir həyəcanla, qəribə bir ciddiliklə danışdığını görürdü, amma onun niyə belə danışdığını, nə üçün belə həyəcanlandığını anlaya bilmirdi. Corca bir anlıq elə gəlmişdi ki, müəlliməsi ona vurulub. Bu fikir üreyindən olsa da, onu narahat edirdi.

Corc kiminsə onu eşidə biləcəyindən ehtiyatlandığı üçün ocağa çör-çöp ata-ata ətrafına baxdı və Keyt Sviftlə üzbəüz dayandığını təsəvvürünə gətirib danışmağa başladı:

– Sən mənə nəse demək istəyirsən. Bəlkə də, səni yanlış anlamışam, amma haqqımda nə düşündüyünü öyrənəcəm, mütəq öyrənəcəm.

Corc ayağa qalxdı və qaladığı ocağı arxada buraxıb, gəldiyi yolla yavaş-yavaş qəsəbəyə tərəf üz tutdu. Yeridikcə konkilərin şaqiltısı eşidilirdi. Yeni Villard Hauzda yerləşən evinə qayıtdıqdan sonra, otağındakı sobanı qaladı, çarpayısına uzanıb, yenə də düşüncələrə daldı. Bu dəfə onun düşüncələrinə şəhvani duyğular hakim kəsilmişdi. Pərdəni çəkərək gözlerini yumub üzünü divara tərəf çevirdi. Öz sözləri ilə onun hissələrini oyatmağı bacarmış müəlliməsi Keyt Svifti, sonra isə bir vaxtlar uzun bir eşq macərası yaşadığı şəhərdəki bank rəhbərinin qızı Helen Vaytı xatırlayaraq yastığı sinəsinə sıxdı.

Həmin gün axşam saat 9-a qədər Vaynzburqun bütün küçələri artıq tamamilə qarlı örtülmüş, hava daha da soyumuşdu. Ətrafda gəzmək getdikcə çətinləşirdi. Bütün dükanların işıqları söndürülmüş, hamı öz evinə çəkilmişdi. Klivlenddən gələn axşam qatarı gecikirdi, amma Vaynzburqda o qatarı gözləyən bircə adam da yox idi. Min səkkiz yüz nəfər əhalisi olan Vaynzburqda saat ona qədər hər kəs yatağına uzanıb mürgü döyürdü. Amma o kiçik qəsəbədə dörd nəfər var idi ki, həmin gecə hər kəs yuxuda olduğu zaman onlar oyaq idilər.

Bunlardan biri gecə gözətçisi Hop Hiqqinz idi. Həmişə çəliklə gəzən Hop Hiqqinz axsaya-axsaya yeriyirdi. Qaranlıq gecələrdə özü ilə fənər də daşıyardı. Saat doqquzu keçəndən sonra, hər şeyin qaydasında olduğunu öyrənmək üçün ətrafda dolaşmağa başladı. Meyn küçəsi boyunca səndələyə-səndələyə yeriyərək, bütün qapıları bir-bir yoxladı. Yaxın binaların arasındakı dar küçələrdən keçdi, arxa qapılara da göz gəzdirib, hər şeyin qaydasında olduğunu görəndən sonra, Yeni Villard Hauza gəldi və qapını astaca

döydü. Hop bütün gecəni sobanın yanında keçirməyə hazırlaşdı.

– Sən istəyirsən, get yat, sobaya mən baxaram, – o, xırda uşaq çarpayısında mürgüləyən oğlana dedi.

Hop sobanın yanında əyləşib, ayaqqabılarını çıxardı. Oğlan yatmaq üçün öz otağına getdikdən sonra, Hop Hiqqinz görəcəyi işləri götür-qoy etməyə başladı. O, yazda evini təmir etmək istəyirdi və təmirə, fəhlələrə verəcəyi pulu dəqiqliklə hesablamağa çalışırdı. Altmış yaşı var idi, artıq təqaüdə çıxmaq fikrindəydi. Vətəndaş müharibəsində iştirak etdiyi üçün ona hər ay əlavə pul da verilirdi. Hop Hiqqinz neçə vaxtdan bəri pul qazanmağın başqa yollarını axtarırdı və hardansa ağına batmışdı ki, safsar saxlamaqla yaxşı qazanc əldə edə bilər. Evinin zirzəmisində bu qəribə, vəhşi və balaca məxluqlardan dördünü saxlayırdı. Onları ovçular ən çox dovşan ovunda istifadə edirdilər. “Deməli, indi bir erkək, üç dənə də dişi var, – o düşünürdü, – bəxtim gətirsə, yaza qədər çoxaldıb 14-15 dənə eləyə bilərəm. O biri il də qəzetlərdə satış üçün elan vermək imkanım olar.”

Hop Hiqqinz stula yayxanıb, bir anlıq xəyallarından uzaqlaşdı. Amma onu yuxu tutmadı. Artıq neçə il idi ki, uzun gecələrdə saatlarca belə oturur, nə yuxulu, nə də oyaq olardı. Səhərlər isə, bütün gecəni rahat yatmış adamlar kimi, özünü gümrah hiss edərdi.

O gecə oyaq qalan dörd nəfərdən biri də Corc Villard idi. Corc bütün diqqətini yazdığı hekayəyə yönəltməyə çalışsa da, əslində, səhərçağı ocağın ətrafında oturarkən qerq olduğu düşüncələrdən hələ də xilas ola bilməmişdi. Presbayterian kilsəsinin zəng qülləsindəki qaranlıq otağında oturan keşiş Körtis Hartmen də

uzun illərdən bəri bəslədiyi ümidlə Allahdan vəhy gözləyirdi. Həmin gecənin oyaq qalanlarından biri Keyt Svift isə evindən çıxaraq soyuq və qarlı küçələrdə gəzirdi.

O, evdən çıxanda saat on idi. Bu axşam gəzintisi özü üçün də gözlənilməz olmuşdu. Belə soyuq havada çölə çıxmaq niyyəti olmayan Keyt Svifti sanki həmin gecə onun haqqında düşünən iki adam öz düşüncələri ilə küçəyə çıxmağa vadar eləmişdi. Pul məsələsi ilə bağlı Vaynzburq dairə mərkəzinə getmiş anası Elizabet Svift həmin gün evə qayıtmayacaqdı. Axşam Vaynzburqun qarlı küçələrini gəzmək fikri ağılına gələndə, Keyt Svift oxuduğu kitabı yarımçıq buraxaraq, qapının yanındakı asılıqandan plaşını götürüb evdən çıxmışdı.

Otuz yaşlı Keyt Svift çox da gözəl deyildi. Üzündə hansısa xəstəliyin əlamətləri olan sızanaqlar var idi. Amma o gecə Vaynzburqun ağappaq küçələrində çox gözəl görünürdü. Şux qamətli bu qadının üz çizgiləri, yay axşamlarının solğun işığında kilsə heyətində görünən balaca ilahə heykəlini xatırladırdı.

Həmin gün günüorta Keyt Svift öz səhhəti ilə bağlı həkim Vellinqin yanına getmişdi. Həkim, onu əməlli-başlı danlamış, öz sağlamlığına qarşı bu cür etinasız davranarsa, gələcəkdə eşitmə qabiliyyətini itirəcəyini demişdi.

Amma soyuq havada küçələri gəzəndə, həkimin sözləri onun heç yadına düşmürdü, yadına düşsə belə qayıtmayacaqdı. Əvvəl-əvvəl üşüsə də, bir az gəzdikdən sonra daha soyuğu hiss eləmədi. Öz küçələrində gəzəndikdən sonra, önündə tərəzi qoyulmuş ərzaq anbarının qarşısından keçib, Trunyon Payk küçəsinə buruldu. Trunyon Paykda Ned Vinterz anbarının yanından ötdü, alçaqdamlı evlərə baxa-baxa şərqə –

Qospel Hill tərəfə döndü. Daha sonra Votervörks Pond və Ayk Simidin cücə fermasına aparən Saker küçəsinə fikirli-fikirli dolaşdı. Gəzdikcə, onu evdən çıxaran dəlisov duyğular gah sönür, gah da yenidən oyanırdı.

Keyt Sviftin xarakterində insanı özündən uzaqlaşdıran və heç də xoş olmayan nəsə var idi. Bunu hamı hiss edirdi. Sınıfda o, çox sakit, soyuqqanlı və ciddi olardı, amma bununla belə, şagirdləri ilə səmimi davranmağı da bacarırdı. Bəzən dərs zamanı yadına nəsə düşər və sevincini gizlədə bilməzdi. Uşaqlar da bunu hiss edər, birdən-birə səbəbsiz yerə müəllimin sevinməsinə təəccüblənərdilər. Belə məqamlarda şagirdlər dərsə ara verərək ona baxardılar, müəllimə isə sinif otağında yuxarı-aşağı var-gəl edər və çox sürətlə danışırdı.

Danışdığı mövzuların bəzən dərslə heç bir əlaqəsi olmazdı. Bir dəfə Çarlz Ləmbin övladları ilə yazıçının öz həyatı haqqında şagirdlərə maraqlı və qəribə əhvalatlar danışmışdı. Keyt Svift bu əhvalatları elə şövqlə danışırdı ki, sanki həmin yazıçı ilə eyni evdə yaşamış və onun şəxsi həyatına aid olan bütün sirləri öyrənmişdi. Şagirdlər isə müəlliminin bu inandırıcı hekayələrindən elə təsirlənərdilər ki, Çarlz Ləmbin də bir vaxtlar Vaynzburqda yaşadığını düşünərdilər.

Keyt Svift bir dəfə də şagirdlərinə Benvenuto Sellini haqqında danışmış, onları xeyli güldürmüşdü. Bu söhbətlər Benvenuto Sellini şagirdlərin təsəvvüründə lovğa, ədəbaz, amma həm də cəsur və sevimli bir insan kimi canlandırmışdı. Keyt Svift, Sellini haqqında, hətta lətifələr də uydurmuşdu. Bu lətifələrdən biri Milanda yaşadığı illərdə Sellininin qaldığı kirayə evin yuxarı mərtəbəsində yaşayan

Almaniyalı musiqi müəlliməsi haqqında idi. Uşaqlar bu lətifəni eşidəndə gülməkdən uğunub getmişdilər. Hətta Şuqerz Meksats adlı al yanaqlı, kök oğlan o qədər gülmüşdü ki, oturduğu stuldan yıxılmışdı. Müəllimə də uşaqlara qoşulub öz danışdığı lətifəyə xeyli gülmüşdü. Amma həmin dərs ona yenə də nəşə olmuş və bir az əvvəl gülən qadın qəfildən çox ciddi, soyuq və sərt bir adama çevrilmişdi.

O qış gecəsində qarla örtülü küçələri gəzdikcə Keyt Svift öz taleyinin, xoşbəxtliyinin də bu küçələr kimi qar altında qaldığını düşünürdü. Vaynzburqda, bəlkə, heç kimin təsəvvürünə gəlməzdi ki, o necə macərəpərəst qadın olub. Məktəbdə uşaqlara dərs keçəndə, küçələrdə gəzəndə içindəki kədər, ümid və arzular onu rahat qoymazdı. Zahirən sakit və soyuqqanlı görünən bu qadının qəlbindəki duyğulardan, həsrətdən, istəkdən heç kəsin xəbəri yox idi. Vaynzburqlular onun sevgi və ehtiras hissələrindən tamamilən uzaq olduğunu, hətta bütün insanlara xas olan digər duyğulardan da arındığını düşünürdülər. Amma, əslində, bütün Vaynzburqda, bəlkə də, ürəyi Keyt Svift kimi sevgi və ehtiras hissələri ilə dolu olan ikinci bir adam yox idi və Vaynzburqa köçəndən bəri ilk dəfə deyildi ki, Keyt Svift heç cür sakitləşdirə bilmədiyi duyğuları ilə savaşa-savaşa, yaşamadığı sevginin həsrətini çəkə-çəkə küçələri dolaşırdı. Bir dəfə yağmurlu gündə düz altı saat yağışın altında beləcə gəzmişdi. Evə qayıdanda anası ilə dalaşmışdı. Onu danlayan anası Elizabet Svift, o vaxta qədər demədiyi sözləri də qızına demişdi:

– Yaxşı ki, sən kişi doğulmamısan, ömrüm boyu gecələr atanı gözləyə-gözləyə qalmışam. Gecəyarısına qədər nə

elədiyindən xəbərim də olmayıb. İndi də sən. Xahiş edirəm, sən də onun kimi olma.

O gecə gəzintisində Keyt Svift, şagirdi Corc Villard haqqında düşünürdü. Corc hələ məktəbli ikən yazdığı bir hekayəsini ona oxumuş və həmin vaxt Keyt, şagirdindəki istedadın közərtilərini görmüşdü. Keyt bu közərtilərin alova çevrilməsini çox istəyirdi. Yay günlərinin birində “Vaynzburq qartalı” qəzetinin redaksiyasına gəlmiş və Corcun heç bir işi olmadığını görüb onunla söhbətə başlamışdı. Söhbət edə-edə onlar Meyn küçəsindəki Feyə parkına getmişdilər. Üstünü mamır örtmüş skamyaların birində oturduqdan sonra Corca öz məsləhətlərini vermişdi.

– Bilirsən, sənin əsas işin nədir? Sən indi hər şeydən çox yaşamağa, həyatı tanımağa can atmalısən, – bunları deyəndə Keytin səsi həyəcədən titrəmişdi. Sonra isə Corcun gözlərinə baxmaq üçün əlini onun çiyinlərinə qoyaraq, Corcu özünə tərəf çevirmişdi. Onlar elə yaxın dayanmışdılar ki, yoldan keçən olsaydı, bu iki adamın qucaqlaşdığını düşünərdi. Corcun gözlərinə baxa-baxa qadın öz məsləhətlərini verməyə davam eləmişdi:

– Əgər əsl yazıçı olmaq istəyirsənsə, mənasız cümlələrlə başını qatmamalısan. Yaxşı olardı ki, hələlik heç nə yazmayasan. Tam hazır olana kimi heç nə yazmayasan. İndi sənə görməli olduğun ən vacib iş yaşamaqdı. Mən səni qorxutmaq istəmirəm, ancaq istəyirəm biləsən ki, bu iş necə çətindi. Sən indi insanların nə dediyini yox, nə düşündüyünü hiss etməyə çalışmalısan.

Bir gün əvvəl – Keşiş Körtis Hartmenin kilsənin zəng qülləsində əyləşərək, o qadının ağ bədəninə baxmağı səbirsizliklə gözlədiyi gecə, Corc Villard, müəllimə-

sindən kitab almaq üçün onun evinə getmişdi. Oğlanı çaşdıran, onu düşüncələrə qərq edən şey o idi ki, artıq kitabı alıb evdən çıxmaq istəyəndə, Keyt Svift, sanki onun getməsinə mane olmaq üçün yenə də eyni həyəcanla söhbətə başlamışdı. Onda artıq günəş batmışdı. Küçədəki işıqlar çoxdan yanmış, axşam çoxdan düşmüş, otaq çoxdan qaranıqlaşmışdı. Corc üzünü çevirib getmək istədiyi an Keyt, zərif və susqun bir səsle onun arxasınca “Corc” deyə çağırmış və yaxınlaşaraq` çılğın bir hərəkətlə onun əlindən tutmuşdu. O gecənin qaranlığında öz çizgiləri ilə Keyt Sviftin gözünə yetkin bir kişi görkəmində görünən gənc Corcun yaraşığı tənha qadının sevgi duyğularını yenidən oyatmışdı. Həmin an Keyt Svift hiss etmişdi ki, qarşısındakı gəncə həyatın və insan hissələrinin gizli dolanbaclarını anlatmaq, ona içindən keçən bütün duyğuları bir-bir açmaq istəyir. Corca bir az da yaxınlaşmış, əlini daha da bərk tutaraq, dodaqlarını onun yanaqlarında gəzdirmişdi. Corc ilk dəfə onda həmin qadının əslində necə gözəl olduğunu duymuş, onun gözəlliyinin fərqi varmışdı. Az qala Corca sarılacaq kimi ona sığınan qadın isə düşdüyü vəziyyətdən utandığı üçün, nəse demək məcburiyyəti hiss etmiş və amirənə bir səsle demişdi:

– Ehh, nə xeyri var bu dediklərimin? Sən hələ illər sonra anlayacaqsan ki, mən sənə nəyi başa salmağa çalışırdım, sənə nəyi demək istəyirdim.

Sonrakı gün – qarlı qaranlıqların Vaynzburq küçələrinə ayaq basdığı, keşiş Körtis Hartmenin kilsədə oturub onu gözlədiyi gecə Keyt Svift, Corcla bir də danışmaq üçün onun iş yerinə getməyi qərara aldı. Üzünü çox tənha və yorğun hiss edirdi. Şaxtalı havada uzun gəzintidən

sonra soyuqdan titrəyirdi. Meyn küçəsinə dönüb qəzet binasına tərəf addımladı. Qapıya yaxınlaşıb, qətiyyətlə içəri daxil oldu. Onlar düz bir saat sobanın yanında oturub söhbət etdilər. Keyt yenə də eyni həyəcan və eyni ciddiliklə Corca həyat haqqında danışmağa çalışırdı. Keyti bu havada çölə çıxaran, soyuq küçələrdə gəzdirən duyğu indi özünü onun sözlərində, danışığında biruzə verirdi. Sinifdə uşaqlar qarşısında danışanda duyduğu şövq ilə danışdı. Bir vaxtlar onun şagirdi olmuş, bəlkə də, nə zamansa Keytin danışdığı həyatın nə olduğunu anlayacaq bu oğlana, elə indi hər şeyi başa salmaq, onun üzünə həyatın qapılarını taybatay açmaq istəyirdi. Bu istək o qədər gücləndi ki, artıq sanki fiziki tələbata çevrildi. Yarıqaranlıq otaqda Keytin gözləri bir an qəribə bir parıltıyla işıqlandı. Sonra qəfildən ayağa qalxıb, ona xas olmayan qəribə, tərəddüdlü bir tərzdə gülümsədi.

– Yox, mən getməliyəm, – dedi, – bir az da qalsam, səni öpməkdən özümü saxlaya bilməyəcəyəm.

Otağa dərin bir sükut çökdü. Keyt üzünü çevirib, qapıya tərəf getdi. Düzdü, o, Corcun müəlliməsi idi, amma həm də qadın idi. Corcun üzünə yenidən baxanda, bir kişi tərəfindən sevilmək istəyi əzablı və ehtiraslı bir arzu kimi onun iliyinə işlədi. Lampa işığında çaşqın vəziyyətdə dayanmış Corc isə artıq gənc bir oğlan deyil, öz vəzifəsini yerinə yetirməyə hazır olan yetkin bir kişi kimi görünürdü.

Corc Villard onu qolları arasına alanda Keyt mane olmadı. Qadın artıq öz gücünü itirdiyini hiss edirdi. Keyt qapının yanında dayanmışdı. Corc ona yaxınlaşıb əlini Keytin çiyinə qoyanda, qadın üzünü Corca tərəf çevirdi və onun gücdən düşmüş bədənini oğlanın ağışına düşdü. Bu, Cor-

cun çaşqınlığını, təəccübünü bir az da artırdı. O, bir anlıq qadını sinəsinə sıxdı. Sonra Keyt, qəfildən balaca yumruqları ilə Corcun sinəsini döyəcləməyə başladı. Qadın onu tək buraxıb gedəndən sonra, Corc əsəbi halda otaqda var-gəl edir və qəzəbini soyutmaq üçün ağızına gələn söyüşü söyürdü.

Corcun təəccübünü və çaşqınlığını artıran başqa bir şey də Keyt gedəndən sonra keşiş Körtis Hartmenin onun yanına gəlməsi idi. Körtis Hartmenin dediklərini diqqətlə dinləyəndə Corca elə gəlmişdi ki, o gecə bütün şəhər, bütün Vaynzburq dəli olub. Keşiş qanayan yumruğunu havada yelləyərək, bir az əvvəl Corcun qolları arasına sığınan qadının Allahın bir işarəsi olduğunu deyirdi.

Corc pəncərə önündəki lampanı üfürərək söndürdü. Otağın qapısını bağlayıb, evinə tərəf yol aldı. Qəzet binasından çıxanda, qapının ağızında o tərəf-bu tərəfə gedərək, saxladığı heyvanları artırmağın yolları haqqında fikirləşən Hop Hiqqinzi gördü. Evinə çatıb otağına girəndə soba artıq sönmüşdü.

Soyuq otaqda yavaş-yavaş paltarlarını çıxardı. Yatağına girdi və sanki küçənin soyuq, ağappaq qarını öz üstünə örtürmüş kimi, yorğanı başına çəkdi.

Corc günorta uzanıb Keyt Svifti düşündüyü yatağın içində indi o tərəf-bu tərəfə çevrilərək yatmağa çalışırdı. Keşişin sözləri – Corca elə gəlirdi ki, o, dəli olub – onun qulaqlarından getmirdi. Yata bilmədiyini görüb, gözlərini açdı. Çaşqın baxışlarını otaqda gəzdirdi. Bir az əvvəl duyduğu qəzəb artıq keçmişdi. O, nə baş verdiyini anlamağa çalışırdı. Amma heç nə anlaya bilmirdi. Hər şeyi təkrar-təkrar xatırlamağa bir də cəhd etdi. Artıq saatlar keçmişdi və Corc hiss edirdi ki, səhərin açılmağına az qalır. Saat dördə yaxın gözləri yumulanda, Corc sanki axtardığı şeyi tutmağa çalışmış kimi əlini havaya qaldırıb, yuxulu-yuxulu sayıqladı:

– Mən nəyisə itirdim, nəyisə əldən buraxdım. Keyt Svift mənə nə demək istəyirdi? Mən onu düz başa düşməmişəm.

Bir azdan onu da yuxu tutdu. Və Corc, o qarlı gecədə bütün Vaynzburqda gözlərini yuxuya qapayan sonuncu adam idi.

TƏNHALIQ

Bir vaxtlar şəhərdən iki mil aralıda, Vaynzburqun şərqində, Trunyon Payka gedən yol üstündə xanım El Robinsonun ferması var idi. Oğlu Enokla həmin fermada qalırdı. Fermadakı ev qəhvəyi rəngə boyanmış və yola tərəf açılan pəncərələri jalüzlə örtülmüşdü. Evin qabağından keçən yolda həmişə toztorpağın içində eşələnən toyuq-cücə və iki hind toyuğu olardı. Enok Vaynzburq Ali Məktəbində təhsil almışdı. Vaynzburqda yaşayan qocalar onu sakit, çox danışmayan və güləruz biri kimi xatırlayırdılar. O, həmişə yolun ortası ilə yerişər, bəzən də kitab oxuyardı. Yoldan keçən sürücülər onu qışqırıqla və söyüşlə xəbərdar edərdi, yalnız bundan sonra Enok yolun kənarına çəkilib maşınların keçməsinə imkan yaradardı.

İyirmi bir yaşında Enok Nyu-Yorka köçüb on beş il orada yaşadı. Şəhərə köçdükdən sonra fransız dilini öyrənməyə başladı və öz rəssamlıq məharətini inkişaf etdirmək ümidi ilə rəsm məktəbinə yazıldı. O, Parisə getmək, rəssamlıq təhsilini böyük rəssamların arasında başa vurmaq istəyirdi, amma bu istək baş tutmadı.

Ümumiyyətlə, onun həyatda heç bir istəyi baş tutmadı. Enokun çox gözəl şəkil çəkmək bacarığı var idi. Kətan üzərinə köçürmək üçün təxəyyülündə həmişə qəribə, maraqlı və gizlin fikirlər olardı. Amma uşaq təbiəti cəmiyyətdə uğur qazanmağı üçün bir maneəyə çevrilmişdi. O, həmişə bu cür uşaq qaldı və heç vaxt böyümədi. Buna görə də insanları başa sala və onları başa düşə bilmədi. İçində yaşayan o uşaq, ömrünün sonunacan şəhəvət, pul və fərqli düşüncələr kimi həyat həqiqətləri ilə yola getmədi.

Bir dəfə küçədə onu maşın da vurmuşdu. Bu qəzadan sonra yol kənarındakı dəmir dirəyə çırpılan Enok aldığı xəsarətdən ömrünün sonunacan axsaya-axsaya yeridi. Onun həyatda heç bir istəyinin baş tutmamasının səbəblərindən biri də bu idi.

Hələ dünyanın çaşdırıcı həqiqətləri ilə rastlaşmazdan əvvəl Enok Nyu-Yorkda müxtəlif insanlarla tanış olmuşdu. Aralarında həm qadınların, həm də kişilərin olduğu gənc rəssamların çevrəsinə qatılmış və onlarla dostlaşmışdı. Onlar bəzən Enokun qaldığı otağa gələrdilər. Nyu-Yorkda yaşayanda bir dəfə Enok keflənmiş və polis məntəqəsinə aparılmışdı. Orda polislərdən biri Enoku əməlli-başlı qorxutmuşdu. Bir dəfə də Enok evinin qarşısından keçən bir qadınla tanış olmuşdu. Onlar bir xeyli gəzib binadan uzaqlaşdıqdan sonra, gənc Enoku qəribə bir qorxu bürümüş və arxasına baxmadan qaçıb getmişdi. Həmin vaxt kefli olan qadın binanın divarına söykənib bu hadisəyə o qədər gülmüşdü ki, yoldan ötən bir nəfər də ona qoşulmuş və qadın daha sonra öz gəzintisində onunla davam etmişdi. Onlar güldükləri vaxt isə Enok titrəyə-titrəyə və dilxor olmuş halda özünü birtəhər otağına çatdırı bilməmişdi.

Gənc Enokun Vaşinqton meydanı ilə üz-üzə yerləşən Nyu-Yorkdakı evi dəhliz kimi dar və uzun idi. O evin quruluşunu təsəvvürünüzdə canlandırmağınız, bu hekayəni anlamağınız üçün çox önəmli. Çünki Enokun əhvalatı yaşadığı bu evlə çox bağlıdı.

Dediyimiz kimi, axşamlar Enokun dostları tez-tez onun evinə gəlirdilər. Onları bir araya toplayan isə söhbətlərinin əsas mövzusu olan rəssamlıq sənəti idi. Yəqin ki, hamı rəssamların necə danışdığına nə vaxtsa şahid olub.

Onlar öz söhbətlərində dünya tarixindən nümunələr gətirir və böyük bir ehtirasla, böyük bir coşqunluqla sənət haqqında danışdılar. Sənətin hər şeydən vacib olduğunu deyir, öz peşələrinə qarşı duyduqları sevgini ifadə etməkdən usanmırdılar.

Və söhbət edən, fikirli-fikirli siqaret çəkən bu adamların arasında, şübhəsiz ki, Vaynzburqlu Enok Robinson da olurdu. Amma Enok bu söhbətlərə qoşulmur, bir küncə çəkilərək susmağı üstün tuturdu. Həmin vaxt onun uşaq gözlərinə bənzəyən mavi gözlərinin ətrafa necə qərribə bir məsumluqla baxdığını kaş siz də görə bilərsiniz! Evinin divarlarında hələ bitirmədiyi, yarımçıq qalan rəsm əsərləri asılmışdı. Dostları tez-tez həmin əsərləri müzakirə edirdilər. Onlar öz stullarına yayxanaraq oturur, başlarını irəli-geri yelləyərək eskizlər, təsvirlər haqqında bir-bir fikirlərini deyirdilər.

Enok da onlar kimi danışmaq istəyirdi. Amma bunu necə edəcəyini bilmirdi. O elə həyəcanlanırdı ki, danışığını itirir, danışmaq istəyəndə dili topuq vurur və səsi özünə də çox qərribə və ciyillili görünürdü. Belə olanda dərhal susur və bir də danışmırdı. Əslində nə deyəcəyini çox yaxşı bilirdi, amma onu da yaxşı bilirdi ki, o sözləri heç vaxt heç kimə deyə

bilməyəcək. Çəkdiyi hansısa bir şəkli dostları müzakirə etdiyi zaman yerindən sıçrayıb böyük bir şövqlə danışmaq və bu sözləri demək istəyirdi:

– Siz əsərin mahiyyətini tuta bilməmişiz. Əslində bu əsərin bayaqdan bəri dediyiniz sözlərlə elə də əlaqəsi yoxdu. Bu şəkildə başqa şey var, sizin görə bilmədiyiniz, bəlkə də, görmək istəmədiyiniz başqa şey var. Məsələn, bura diqqətlə baxın, pəncərədən işığın qapının yanına düşdüyü yerə. Sizin o görmədiyiniz yolun qaranlıq hissəsi bilirsiniz nədi? O qaranlıq ilə mən hər şeyin başlanğıcını göstərmək istəmişəm. Sonra, məsələn, o biri şəkildə Vaynzburqdakı evimizin qabağına toplaşan o qoca kişilərin arasında çətinliklə gözə çarpan bir nəfər var. Onu görə bilirsiniz? Yox, görə bilmirsiniz. Baxın, orda təsvir edilən qadındır. O, atdan yığılıb və atı da qaçıb gedib. Sonra o kişini görürsünüz? O araba sürən kişini. Görürsünüz, ətrafa necə narahat-narahat baxır? Bu adam, yolun üstündə ferması olan Səd Greybəkdı. O, Komstokdakı dəyirmanı taxıl daşıyır. Bax, o adam hiss edir ki, qoca kişilərin arasında kimə var, amma heç cür başa bilmir ki, kimdir.

Hə, orda gizlənən, qadındır! Qadındır, gözəl bir qadın! Onun harasına ağrıyır, amma səsinə çıxarmır. Baxın, görürsünüz necə sakit-sakit uzanıb? Qorxudan rəngi də qaçıb. Amma yenə də gözəldi. O gözəllik ətrafa da yayılır. Hər tərəfə onun gözəlliyi işıq saçır. Hətta göy üzünə də o gözəlliyin işığı düşür. Amma mən o qadını yaxşı çəkməyə çox da çalışmadım. O qadın, rəsmə çəkilmək üçün həddən artıq gözəldir. Bunları qoyub əsərin kompozisiyasından və başqa önəmsiz, cansıxıcı şeylərdən necə danışa bilirsiniz? Niyə siz o səməyə baxmırsız? Niyə mən Vaynzburqda yaşadığım zaman uşaqkən etdiyim kimi, siz də o səmanı görəndən

sonra heyrdəndən küçəyə çıxıb yorulanacan qaçmaq istəmirsiniz?

Enok Robinsonun o otaqda yığışan dostlarına demək istədiyi, amma deməyə qorxduğu sözlər bunlar idi. Sonralar Enok yavaş-yavaş öz ağılına da şübhə etməyə başladı. O qorxurdu ki, fikrində olanları, demək istediklərini rəsm əsərində də ifadə edə bilmir. Bütün bunlardan əsəbiləşdiyi və öz taleyindən incidiyi üçün daha həmin dotlarını evinə dəvət eləmədi və heç kimin gəlməməsi üçün tezliklə günün bütün vaxtlarında qapını açarla bağlamağı da özünə vərdiş elədi. Düşünürdü ki, artıq evinə kifayət qədər çox adam gəlib və onun başqa adamları tanımağa ehtiyacı yoxdur. O, fikrini ifadə edə biləcəyi, başqaları ilə bölüşə bilmədiyini rahatca deyəcəyi yeni-yeni adamlar kəşf etdi. Hər gün öz xəyalında kəşf etdiyi bu adamları evinə çağırır, ürəyində olan bütün sözləri onlara dedi. Evinin daimi sakinləri olan xəyali ruhlarla danışmağa adət etmiş Enok Robinson bu xəyali ruhları əvvəllər tanıdığı adamların xatirələrindən yaratmış, onu başa düşən, o rəsm əsərindəki qadın obrazını belə anlamağa gücü yetən yeni insanlar yaratmışdı.

Mavigözlü, yumşaqtəbiətli Enokda uşaq xudbinliyi var idi. Uşaqlar kimi heç bir dost istəmirdi. Rahatca söhbət edə, hətta tənqid və təhqir edə biləcəyi xəyali insanlar onun üçün kifayət idi. Bu adamlar arasında özünü cəsur və inamlı hiss edirdi. Bəzən onlar da danışır, öz fikirlərini deyirdilər. Amma ən sonda və hamıdan yaxşı danışan Enok olurdu. Özünü bəzən bütün günü fikrindəki bədii obrazlar haqqında düşünən yazıçıya, bəzənsə Nyu-Yorkda Vaşinqton meydanı ilə üz-üzə yerləşən altı dollarlıq kirayə ölkənin sahibi, mavigözlü və balaca hökmdara bənzədirdi.

Sonra Enok Robinson evləndi. O, getdikcə tənhalığını daha dərindən hiss edir, kiməsə barmaqları ilə toxunacaq qədər yaxın olmaq istəyirdi. Enok, artıq xəyalların tənha evdə ona yetmədiyini başa düşürdü. Şəhvət hissələri ona rahatlıq vermir, gecələr bədənini qərribə bir hərəkət bürüdüyü üçün yata bilmirdi. Enok, bir vaxtlar rəsm məktəbində onunla eyni parta arxasında oturmuş qız ilə evləndi və Bruklindəki binada yaşamağa başladı. Onların iki uşağı dünyaya gəldi. Ora köçdükdən sonra, reklam şirkətində özünə iş tapıb, reklam posterləri üçün illüstrasiyalar çəkməklə başını qatdı.

Evlilikdən sonra onun həyatında yeni bir mərhələ başlandı. Özünü yeni bir oyuna başlamış oyunçu kimi hiss edirdi. Bir müddət Enok, dünyaya insan gətirdiyi, ölkəsinə vətəndaş qazandırdığı üçün qürur hissi keçirirdi. Daha hadisələrdə dərin mənə axtarmadan, digər insanlar kimi adi həyat həqiqətləri ilə yaşamağa başladı. Payızda keçirilən seçkilərdə o da iştirak etdi və qəzet sifariş verərək hər səhər evində qəzet oxumaq vərdişinə yiyələndi. Axsamlar evinə gələndə tramvaydan düşüb, sonra hansısa iş adamı ilə birgə addımlayır, təmkinli-təmkinli, sakit-sakit evinə tərəf gedir və olduqca hörmətli bir adam kimi görünməyə çalışırdı. Artıq vergi ödəyicisinə çevrildiyi üçün özünü ölkənin önəmli bir vətəndaşı, hökumətin bir üzvü kimi hiss edirdi.

– Mən bu ştatın, bu şəhərin hörmətli adamı olacağam, – o, sevinc və qürurla öz-özünə deyirdi.

Filadelfiyadan gələrkən qatarda bir adamla tanış oldu. Həmin adamın verdiyi siqaretdən çəkə-çəkə hökumətin dəmiryollarını özəlləşdirməsi və nəzarəti əlinə alması ilə bağlı uzun-uzadı danışdı. Enok danışdıqca həyəcanlanırdı. Sonra öz sözlərini böyük zövqlə xatırlayırdı.

– Dediklərim o adamın ağına batdı. İndi mənim sözlərim haqqında düşüncək, – pilləkənlə Bruklindəki evinə qalxarkən öz-özünə deyirdi.

Amma, əlbəttə ki, Enokun evlilik həyatı da uğurlu alınmadı – arvadından ayrılmaq qərarı verdi. Çünki yaşadığı binanın divarları arasında sıxılır, bu həyatın onu boğduğunu hiss edir və bir vaxtlar evinə gələn dostlarına duyduğu hissi öz uşaqlarına və arvadına qarşı duyurdu. Yalandan işinin olduğunu deyərək, gecələri tək-tənha küçələrdə gəzməklə keçirirdi. Arvadından xəbərsiz Vaşinqton meydanı ilə üz-üzə yerləşən əvvəlki evini də yenidən kirayələmişdi. Həmin ərəfədə onun Vaynzburqda yaşayan anası El Robinson öldü və Enok yeganə varis kimi anasından qalan səkkiz min dollar pula sahibləndi. Bu pul onun insanlardan tamamilən uzaqlaşması üçün göydəndüşmə oldu. Enok, həmin pulu arvadına verərək, daha onlarla birgə yaşaya bilmədiyini dedi. Ərinin bu sözlərindən sonra qadın ağladı, əsəbiləşdi, Enoka ağzına gələnə dedi. Enok isə, sadəcə, gözünü zilləyib bir anlıq ona baxdı və sonra çıxıb getdi. Əslində, qadın Enokun bu qərarından çox da dilxor olmamışdı. Çünki həmişə Enokun bir az dəli olduğunu düşünmüş, bəzən də ondan qorxmışdu. Artıq Enokun heç vaxt qayıtmayacağına əmin olduğdan sonra, iki uşağını da götürüb qız vaxtı yaşadığı Konnektiktdakı kəndlərinə köçdü. Sonralar torpaq tacirinə ərə getdi və ömrünün sonunacan həyatdan məmnun halda yaşadı.

Enok Robinson isə Nyu-Yorkdakı köhnə evinə qayıdıb, köhnə xəyal dostları ilə birgə uşaq kimi xoşbəxt yaşamağa başladı. Rahatca danışdığı, bəzən ürəyində zarafatlaşıb əyləndiyi bu dostlar onun üçün həyatın qəribə hədiyyələri idi. Mənə elə gəlirdi ki, xəyalında canlandığı o adamlar əvvəllər tanıdığı adamların

kölgələri idi. Onların arasında əlinə qılınc almış bir qadın, yanında həmişə it gəzdiren ağ, uzunsaqqallı qoca bir kişi, corabları sürüşüb ayaqqabısının üstünü örtən gənc bir qız da var idi. Və daha neçə-neçə bu cür kölgə Enokun evində yaşayırdı.

Enok çox xoşbəxt idi. Otağa girib qapını açarla bağlayandan sonra, sanki çox mühüm məsələni həll edirmiş kimi, ucadan danışmağa başlayır, kiməsə məsləhətlər verir, həyat haqqında fəlsəfi fikirlərini deyirdi. O hadisə baş verənə qədər Enok öz həyatından və əvvəlki işindən çox məmnun idi. Amma o hadisə baş verdi. Enok Vaynzburqa da həmin hadisədən sonra köçdü. Belə olmasaydı, biz də onun haqqında heç nə bilməzdik. Enokun qarşısına çıxan o gözlənilməzlik bir qadınla bağlı idi. Bu, əslində, belə də olmalıydı. Çünki Enok həddən artıq xoşbəxt idi. Bu xoşbəxtlik belə davam edə bilməzdi. Nəse baş verməliydə ki, o, Nyu-Yorku tərək edib, Ohayoya gəlsin və hər axşam Vesley Mayorun tövləsinin arxasında batan günəşin işığı altında küçələri veyil-veyil yuxarı-aşağı dolaşsın.

Enok həyatını dəyişən bu olay haqqında bir gecə Corc Villarda danışdı. O, kiməsə ürəyini açmaq, kiminləsə dərini bölüşmək istəyirdi. Onu anlayacağını düşünərək Enok həmsöhbəti kimi Corcu seçmişdi. Çünki o vaxt Corcun da ürəyini kədərləndirən bürümüşdü və bu kədərlə ürəyi ilə Enoku, bəlkə, o, başa düşə bilərdi.

Onların rastlaşdığı həmin oktyabr axşamı güclü yağış yağırdı. Bağların-bağçaların barları yığılıb qurtarmışdı. Vaynzburqun payız gecələrində səmada həmişə Ay parıldayar, havada isə şaxtanın qoxusu olardı. Amma o gecə elə deyildi. O gecə yağış yağırdı. Meyn küçəsindəki lampaların işığı yağış gölməçələrinin üstünə düşürdü. Meşədəki ağacların budaqlarından yağış damcıları süzülürdü.

Nəm yarpaqlar isə torpağa, torpağın altından çıxan ağac köklərinə qonmuşdu. Kərdilərdəki kartof kolları qayğısızca yere yapıxmışdı. Hər gün axşam yeməyindən sonra bir yerə yığılıb söhbət edən kişilər o axşam yağışa görə çölə çıxmaq fikrindən daşınmışdılar. Yağışın altında gəzişən Corc Villard isə özünü xoşbəxt hiss edir, yağış yağdığına sevinirdi. O da eynən küçələrdə tək-tənha gəzən Enok Robinsona bənzəyirdi, amma Enokdan fərqli olaraq, Corcun boyu hündür idi və Enokdan fərqli olaraq, Corc ağlamağın kişiyyə yaraşmadığını düşündüyü üçün tənha gəzintilər zamanı ağlamırdı. Düzdü, son bir ayda anası xəstə olduğu üçün o da kədərli idi, amma bu kədər onun həyat eşqini azalda bilmirdi.

Enok Robinsonla Corc Villard Momi küçəsindəki Voyta aid araba mağazasının damından küçəyə uzanan taxta çardağın altında qarşılaşdılar. Sonra yağışlı küçələrdən keçib Enokun Hefner binasında, üçüncü mərtəbədə yerləşən evinə getdilər. O evə getməyi Corc çoxdan istəyirdi. On dəqiqəlik ayaqüstü söhbətdən sonra Enok onu evinə dəvət etdi. Corc, Enokun normal adam olmadığı haqqında çox söz eşitdiyi üçün əvvəlcə qorxdı, sonra isə cəsarətini toplayaraq Enokun evini görmək marağı ilə oraya getməyə razılaşdı. Artıq yağışın altında gəzdikləri vaxt Enok köhnə evində yaşadığı macəraları yavaş-yavaş ona danışmağa başladı.

– Əgər istəsən, məni başa düşsən, – o dedi, – hər dəfə qarşılaşanda diqqətlə sənə baxırdım. Elə düşünürəm ki, məni başa düşə bilərsən. Bu elə də çətin deyil. Sadəcə, mənim dediklərimə inanmağa çalış, diqqətlə dinlə və axırda da inan.

Enok, Corc Villarda onu Nyu-Yorkdan Vaynzburqa köçüb tənha və məzlum bir həyat yaşamağa vadar edən əsas hadisə barədə, o qadın haqqında danışmağa

başlayanda saat on biri ötmüşdü. O, başını əlləri arasına alaraq pəncərənin yanındakı çarpayıda oturmuş, Corc isə stulda əyləşmişdi. Masanın üzərində neft lampası yanırdı. İçində heç bir mebel olmayan otaq tər-təmiz idi. Enoku dinlədikcə Corc stuldan qalxıb çarpayıda onun yanında əyləşmək, qollarını yarıqaranlıqda kədərli-kədərli danışan və Corcu da qəmləndirən Enokun çiyinlərinə qoymaq istəyirdi.

– Neçə il o evdə tənha yaşayandan sonra, o qadın mənim evimə gəlməyə başladı, – Enok dedi. – Biz dəhlizdə rastlaşmış, orda tanış olmuşduq. Mən bilmirdim ki, o, öz otağında nə işlə məşğul olur. Çünki heç vaxt ora getməmişdim. Amma mənə elə gəlirdi ki, o, musiqiçi idi, skripka çalırdı. O, hər gün mənim otağıma gəlirdi. Qapını döyür, sonra içəri girirdi. İçəri girib, mənim yanımda otururdu. Sadəcə, oturub mənə baxırdı. Heç nə demirdi. Desə də, çox önəmli şeylər danışırdı.

Qoca Enok çarpayıdan qalxıb, otaqda gəzinməyə başladı. Əynindəki plaş hələ də yaş idi. Arabir yağış damcıları onun üstündən dökəlməyə düşürdü. Təzədən çarpayının üstündə əyləşəndə, Corc da stuldan qalxıb onun yanında oturdu.

– Ona qarşı qəribə hisslər duyurdum. Otaqda mənimlə oturanda elə bilirdim ki, otaq bizim ikimiz üçün çox balacadı. O gələndə hər şey, hər kəs otağımı tərkdib gedirdi. Biz adi, önəmsiz şeylər haqqında danışırdıq. Amma bu söhbətlər mənə çatmırdı. Barmaqlarımı ona toxundurmaq, onu öpmək istəyirdim. O, çox gözəl idi, çox güclü əlləri var idi. Gözləri də həmişə mənə baxırdı.

Qoca kişinin titrək səsi birdən qırıldı, bədəni soyuqdan əsməyə başladı.

– Mən qorxurdum, – o pıçıltı ilə dedi, – mən çox qorxurdum. Hərdən istəyirdim ki, onu otağa girməyə qoymayım, amma

bacarmırdım. Qapı döyüləndə öz-özümə “yox, yox” deyirdim. Amma hər dəfə də durub qapını açırdım. O, əsl qadın idi. Yetkin, gözəl. O, hər gün yanıma gələndə gözümdə daha da ucalırdı.

Enok Robinson gözlərini Corc Villarda zillədi və onun uşaq gözlərinə bənzəyən mavi gözləri lampa işığında parıladı. Yenidən bədənini titrəməyə başladı.

– Hərdən ürəyim onu lap çox istəyirdi, hərdən də onu görmək belə istəmirdim. Sonra yavaş-yavaş ona evimdəki həmin adamlar haqqında danışmağa başladım. Özümə mane olmağa, susmağa, heç nə deməməyə çalışsam da bacarmadım. Bəzən elə istəyirdim ki, o çıxıb getsin, bir də heç vaxt qayıtməsın.

Qoca kişi ayağa qalxdı və səsi həyəcədən titrədi.

– Onun məni başa düşməsinə çox istəyirdim! İçimdə dəli bir həvəs var idi ki, ona hər şeyi başa sala bilim, necə böyük, hörmətli adam olduğumu ona deyim. Bir gecə mənim uzun-uzadı söhbətlərimi dinləyəndən sonra durub getmək istədi. Mən də hər şeyi korladım. Dalınca qaçıb, qapını bağladım. Təzədən danışmağa başladım. Onun gözlərində qəribə bir ifadə var idi. Fikirleşirdim ki, məni başa düşür. Bəlkə də, əvvəldən məni başa düşürdü. Yavaş-yavaş əsəbiləşirdim. Dözə bilmirdim, istəyirdim ki, ona hər şeyi başa salım, amma başa sala bilmirdim. Heç cür başa sala bilmirdim.

Qoca kişi lampanın yanındakı stulda oturdu. Corc qorxu və təəccüb içində onu dinləyirdi.

– Yaxşı, indi get, cavan oğlan, çıx get, – qoca dilləndi, – çıx get, qoy tək qalım bir az. Elə bilirdim ki, sənə desəm, bir az rahatlanaram. Amma yanılmışam. Dur get, dur.

Corc getmədi, başını yelləyib amirane bir tərzdə dedi:

– Axıracan danışın. Sonra nə oldu, nə baş verdi? Mən bilmək istəyirəm.

Enok ayağa qalxdı. Pəncərəyə yaxınlaşıb, çölə, yağışlı və bomboş küçəyə baxdı. Corc da onun yanına gəldi. İndi pəncərənin önündə iki nəfər durmuşdu. Ruhən kişi olan hündürboylu cavan oğlan və üzünü qırıqlar basmış ruhən uşaq olan qoca kişi. Uşaq səsinə bənzər səs yenidən hekayənin davamını danışmağa başladı:

– Mən onu söydüm. Çox pis şeylər dedim. Üstünə qışqırıb dedim ki, getsin, bir də gəlməsın. İlahi, ona nələr dedim?! Əvvəlcə özünü elə göstərdi ki, guya heç nə başa düşmür. Ayağımı yerə döyə-döyə qışqırmağa, onu söyməyə davam edirdim. Ev az qalırdı mənim səsimdən, söyüşlərimdən uçub dağılsın. Onu bir də görmək istəmirdim. Onsuz da bilirdim ki, o sözlərdən sonra bir də onu heç vaxt görə bilməyəcəyəm.

O, biranlıq dayandı, sonra başını yelləyə-yelləyə sakit və yazıq bir səslə dedi:

– Hər şeyi korladım. O, qapını açıb otaqdan çıxdı. Mənim həyatım da onun arxasınca düşüb getdi. Həmin vaxta qədər otağımda mənimlə yaşayan bütün adamlar da, elə bil ard-arda düzülüb onun arxasınca bir-bir otaqdan çıxdılar. O, hamını özü ilə apardı, hamı çıxıb getdi. Hamı ona qoşulub getdi. Tək qaldım, tək.

Corc üzünü çevirib, otaqdan çıxdı. Qapıya tərəf gedəndə, o qoca və zərif səsin ağlamsına-ağlamsına dediyi sözləri hələ də eşidirdi.

– Mən burda tənhayam, çox tənhayam, – o səs deyirdi, – orda, o otaqda xoşbəxt idim, orda dostlarım var idi. İndi tək qalmışam. İndi tənhayam, çox tənhayam, tənha, tənha, tənha...

O.F.YERİŞEV, A.M.SPRINTS

Tanınmış rus psixiatrları, tibb elmləri doktorları Anatoli Mixayloviç Sprints və Oleq Fyodoroviç Yerişev müştərək yazılmış bir neçə elmi araşdırmanın müəllifləridir. Onların qələmə aldığı “Dahilərin yaradıcılığında şəxsiyyət və xəstəlik” kitabında psixi pozğunluqlardan və xarakterlərində üzə çıxan anomaliyalardan əzab çəkmiş dünyanın bir sıra görkəmli yazıçı, şair, rəssam və bəstəkarları haqqında söhbət açılır. Müəlliflər bu kitabda böyük rus yazıçısı Nikolay Vasilyeviç Qoqolun da taleyinə çevrilmiş əzab dolu yaşantuların elmi izahını verməyə çalışıblar.

TALEYƏ ÇEVRİLƏN YAŞANTILAR

“Bu, dözülməz xəstəlikdir. Məni qurur...”

N.V.Qoqol

Nikolay Vasilyeviç Qoqolun adı rus dahiləri sırasında, haqlı olaraq A.S.Puşkindən sonra ikincidir və onun bizim mədəniyyətimiz üçün hansı əhəmiyyət daşdığı haqda çox danışmağa ehtiyac yoxdur. F.M.Dostoyevskinin “Bədbəxt insanlar”ını oxuyan N.A.Nekrasov və V.Q.Belinski: “Yeni Qoqol peyda olub!” deyərək, boş yerə haray salmamışdılar. Bu, həqiqətən də çox yüksək bir tərif idi. Sonralar belə yüksək qiymətə heç kim layiq görülmədi. N.V.Qoqol və M.E.Saltıkov-Şedrin böyük rus satirikləri idilər və bugünə qədər həmin adı qoruyub saxlayırlar. Bununla yanaşı Qoqolun “kiçik insan”dan bəhs edən “Şinel”i ədəbiyyatımızda ilk ən kəskin faciələrdən biridi. Qoqola sonsuza qədər heyran olmaq mümkündür və bu zaman onun ünvanına söylənmiş ən yüksək tərifli sözlər heç də şişirdilmiş hesab edilməyəcək. V.Q.Belinski yazırdı: “Həqiqətən rus poeziyası Puşkinlə başladığı kimi, rus roman və povesti də Qoqolla başlayıb... Qoqol ədəbiyyatımıza yeni amillər gətirdi, çoxlu sayda təqlidçilər yetişdirdi, cəmiyyəti həqiqi romanın məzmununa yönəltdi və onun nə olduğunu başa saldı; Rus ədəbiyyatının yeni dövrü Qoqolla başlayır...”

Bir sözlə Qoqolun böyüklüyü və dahiliyinə heç kim şübhə edə bilməz. Uşaq çağlarımızdan onun əsərləriylə tanış

olur, onları həyatımız boyu dönə-dönə oxuyur və onunla qürur duymaqdan usanmırıq. Amma bu dahi yazıçının bioqrafiyasıyla tanışlıq bir sıra suallar da doğurur. Bu suallara isə səlahiyyətli mütəxəssislərə, xüsusilə də psixiatrlara müraciət etmədən, dəqiq cavab tapmaq mümkün deyil.

Məlumdur ki, Qoqolun sağlığında, 1840-cı ilin ikinci yarısında çoxları: “Nəşə onun başı xarab olub...” – deyirdilər. Elə həmin V.Q.Belinski ona yazırdı: “Siz xəstəsiz və müalicə olmağa tələsməyiniz lazımdı...” O, Qoqolun son əsərlərindən birini – “Dostlarla yazışmadan seçmə yerlər”i nəzərdə tuturdu. Həqiqətən də onun atdığı addımlar və xüsusilə də qısa ömrünün sonlarında (o, 43 il ömür sürmüşdü) yazdığı bir sıra əsərlərin məzmunu, yumşaq desək, təəccüb doğurur. Çoxları, o cümlədən də, psixiatrlar böyük yazıçının həyatını araşdırıb analiz etmişdilər və əksəriyyəti bu nəticəyə gəlmişdi ki, Qoqol psixi xəstə olub, ömrünün bütün yöndəmsiz, mənasız anlarının səbəbi məhz bundan irəli gəlir. Bütün bu araşdırmalara rəğmən, biz Qoqolun şəxsi həyatı, vərdişləri, yaxınlarına münasibəti barədə kifayət qədər çox bilirik, ona görə də həyatda atdığı bir çox addımları analiz etməyə, onları başa

düşməyə, nəhayət, psixi durumunun ömrünün müxtəlif məqamlarında yaradıcılığına təsirini öyrənməyə gücümüz çatar.

Ehtimal olunan psixi xəstəlikdən əzab çəkən insanın həyatındakı gözlənilməz dəyişiklikləri anlamaq üçün onun irsiyyəti ilə tanış olmaq lazımdı. Qoqol 20 mart (yeni təqvimlə 1 aprel) 1809-cu ildə dünyaya gəlib. Atası Vasili Afanasyeviç Qoqol-Yanovski, məlum olduğu kimi, xeyirxah, tənbel, orta qabiliyyətli, bekarçılıqdan bayağı şeirlər və pyeslər yazan, yazdıqlarıyla heç kimin diqqətini cəlb edə bilməyən bir insan olub. O, 43 yaşında vərəmdən ölüb. Elə həmin yaşda da yeganə oğlu dünyasını dəyişib. Atasının xroniki xəstəliyi Qoqolun sağlamlığına təsir edər, əsəb sisteminin zəifləməsinə səbəb ola bilərdi. Bu baxımdan, 15 yaşında olarkən yazıçını dünyaya gətirmiş, ümumilikdə isə, on iki dəfə doğmuş anası Mariya İvanovna haqda olan məlumatlar da xeyli maraq doğurur. Onu xeyirxah, həssas, özgə dərdinə yanan, iddiasız və bacarıqlı bir qadın kimi xarakterizə edirlər. Səbəbsiz tərəddüdlər keçirməsi və ovqatının kifayət qədər ziddiyyətli olması üzde idi: onun zirəklik çağları artıq ətrafdakıların diqqətini özünə çəkən “xəyalpərəstliklə”, ləngliklə, əzginliklə əvəz olunmuşdu. Bir çoxları onun etibarsızlığını və hər şeyə şübhəylə yanaşdığını bildirirdi. Qoqolun anasının xarakterindəki bu kimi irsi xüsusiyyətlər aydın şəkildə özünü göstərir. Sonralar biz həmin bu şübhələrin və üzgün ovqatın xəstə yazıçının yaşantılarında necə yer aldığı görürük.

Qoqol uşaq vaxtlarından xəstə (“sıraca” xəstəliyi) böyüyürdü. Gimnaziyada pis təhsil alır, fiziki tapşırıqları sevmirdi. Yaşlıları və müəllimləriylə münasibət qura bilmirdi. Ona sataşırıldı, amma o,

yoldaşlarını və müəllimlərini qəzəblə ələ salırdı. Bununla belə, zarafatçı və oyunlara meyilli, çevik bir yeniyetməydi. Qoqol dərslərdə özünü guya kitab oxuyurmuş kimi aparsa da, əslində, masanın siyirməsində gizlətdiyi dəftərində öz yazılarını yazırdı. Onu dərstdə yazmaq imkanından məhrum edəndə isə “qəzəblənirdi”. Gələcək yazıçının yeniyetməliyində baş vermiş belə səhnələri yoldaşlarından biri bu cür təsvir edir: “Biz onun başına topladığımız və gördük ki, Qoqolun üzü dəhşətli şəkildə dəyişib, gözlərində qorxunc bir parıltı var, saçları biz-biz durub, dişləri şaqquldayır, ağızından köpük daşır, əl atıb mebelləri döyəcəyir, əsəbindən özündə deyil! Soyuqqanlı direktorumuz Orlay da özünü yetirdi, ehtiyatla Qoqola yaxınlaşıb çiyinə toxundu. Qoqol kətli qapıb ona atanda Orlay çıxıb getdi... Bircə yol qalmışdı: litseyin dörd nəfər xidmətçisini çağırıldı, Qoqolu xəstəxananın xüsusi şöbəsinə aparmağı əmr elədilər. Onlar da məqam tapıb Qoqola yaxınlaşdılar, tutub skamyaya yıxdılar və bu Allah bəndəsini xəstəxanaya apardılar. O, özünü məharətlə dəliliyə vuraraq, iki ay orada qaldı...” Qərribə tarixçədi, elə deyil? Hətta dərstdə əsər yazmaq haqqı uğrunda mübarizə aparsa da, hər adam bunun üçün özünü yalandan dəliliyə vurmağı və iki ay psixiatriya şöbəsində yatmağı arzulamaz. Başqa sözlə, tamamilə mümkündür ki, Qoqol qısa müddətli psixi pozğunluq keçirib, nəyin bahasına olursa-olsun, öz məqsədinə can atmasını isə ətrafdakılar şiltaqlıq kimi qəbul edib. Təsvir edilən səhnə isə, daha çox kəskin psixi pozğunluq halını xatırladır. Hətta onun incikliyə və sıxışdırılmağa göstərdiyi reaksiyasını nəzərə alsaq, bu, onu qıcıqlandırana münasibətdə çox kəskin görünür. Sonrakı

hadisələr belə bir fərziyyənin qununauyğunluğunu göstərir.

Çox güman, biz V.F.Çijin (XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur rus psixiatri) fikriylə razılaşma-yacağıq. Onun dediyinə görə Qoqolun, yeniyetməliyindən dahiliklə bağlı “gülünc ideyaları” olub, lovğanın biriymiş, gimnazianı “ikinci dərəcəylə” bitirib, dil bilmirmiş, ortada heç nə olmaya-olmaya öz potensial imkanlarını çox yüksək qiymətləndirmiş və s.

Ehtimal ki, eqosentrizm, yeniyetməlik maksimalizmi, xüsusilə də onu qəbul etməyən ayrı-ayrı adamlara qarşı, sonralar isə əsərlərinin açıq tərzdə qiraətinə yönəlik göstərdiyi qeribəlik – onun həyatı boyu güclənən karakterinin xüsusiyyətləri idi. Onun belə xüsusiyyətləriylə bağlı davranışından bəzi nümunələr var: əgər qonaq olduğu yerdə xoşu gəlməyən bir adam peyda olardısı, Qoqol heç bir izahat vermədən oradan çıxıb gedə bilərdi və ya özünü kreslodə yuxuluğa vurur, həmin adamın çıxıb getməsiylə dərhal “oyanardı”; bəzən o, ev sahibini son dərəcə təşvişə salmaqdan, orada yenicə peyda olmuş qonaqlardan qaçmağa üstünlük verərdi; səfərdə özünü başqa soyadla təqdim edirdi (gərəksiz ünsiyyətlərdən qaçmaq üçün buna psixi cəhətdən bəraət vermək olar, amma lazım oldu-olmadı, belə halların tez-tez baş verməsi, artıq cəfəngiyyət idi). Bəzən, az qala hansısa bir yazısını oxumaq üçün dizləri üstə düşüb yalvarırdı, hərçənd bu barədə razılaşması vardı, başqa vaxt gələ və qeyd-şərtsiz oxuya bilərdi. O ki qaldı Qoqolun təkəbbürünə və əhatəsində olanlara “son dərəcə tənqidi” yanaşmasına, yəqin ki, karakterinin məhz bu cizgiləri sonrakı dövərdə onun istedadının bir satirik kimi formalaşmasına

kömək etmişdi. Qoqolun xarakterində paranoik cizgilər də vardı (paranoiklər – inadçıl, tərs, hərəkətlərinə görə arxayın, adətən öz imkanlarını götür-qoy edən, çox vaxt həyatda özlərinə məxsus hansısa bir ideya irəli sürən insanlardı).

Nikolay Vasilyeviç ömrünün müxtəlif çağlarında öz istedadının çeşidli çalarlarını sınaıybmış. Yazırlar ki, o, gözəl artistlik qabiliyyətinə malik idi, özünün və başqalarının əsərlərini əla oxuya bilirdi, amma aktyorluqda bəxti gətirmədi. Ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmağa başlayan kimi, dərhal istedadını və ətrafındakıların çoxundan xeyli üstün olduğunu nümayiş etdirə bildi.

Yazıcının xarakterindəki daha bir cizgi də sirr verməməsidir. O, öz intim yaşantılarını bölüşməyi sevmirdi. Demək olar, bütün ömrü boyu onun əsil dostu olmamışdı, sadəcə ona pərəstiş edən, “qulaq asan”, heyran kəsilmiş insanlar və şagirdləri vardı (amma, sonuncular tək-tək idi). Onun ən sıx münasibəti gimnaziya yoldaşı A.S.Danilevski ilə olsa da, axırda o da puça çıxmışdı. Qoqol elə bilirdi ki, hamı ona yaxşılıq etməyə borcludu və bunun əvəzini verməyi sevmirdi (məsələn, zəruri maddi köməyin əvəzində “qiymətli məsləhətlər” verə bilərdi). Xəstəliyinə baxmayaraq, ömrünün sonunacan onda qeyri-adi bir işgüzarlıq, hər şeyə ayıq başla yanaşmaq xüsusiyyəti var idi – ancaq ona lazım olan insanlarla ünsiyyət saxlayırdı, əgər işi keçmirdisə, tərəddüd etmədən, asanlıqla o adamlarla əlaqəsini kəsirdi, yalnız maddi kömək edənlərlə və ya işinə yarayanlarla münasibət qururdu, bir sözlə, vəziyyətdən və insanlardan maksimum öz işinə görə yararlanırdı.

Yəqin, hər birimiz o dünyadan xortlayıb gələnlərlə deyil, məhz bu dünyanın qeribə

adamlarıyla rastlaşmış; belələri öz şəxsi rifahları üçün çox yaxşı fürsət seçir, nəse bir şey baş verəndə isə, yorğan altında gizlənilir. Bu baxımdan Qoqola qatı pragmatik və xəsis demək olmaz. O, kilsədə “yoxsullara” ianə verir (düzdü, onun sağlamlığı üçün dua etmək şərt ilə), özü maddi çətinlik çəksə də, “universitetin kasıb tələbələrinə” pul ayırırdı. Anasının və bacısının xeyrinə ona düşən miras payından imtina etmişdi. Şəxsi xüsusiyyətlərinin belə rəngarəngliyi bir tərəfdən dahiyənədəbi əsərlər yaratmağı bacaran, digər tərəfdən isə ruhi dilxorçuluğa meyilli olan Qoqolun xarakterini əhatə edirdi. Xarakterindəki bütün bu sadalanan xüsusiyyətlər zaman ötdükcə şiddətlənirdi.

Yazıcının ömrünün gənclik illərində baş vermiş bir (psixioloji) hadisəyə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Gimnaziyanı bitirdikdən sonra, cəmiyyətə xeyir verən nüfuzlu bir iş tapmaq sevdasıyla Peterburqa gələn Qoqol, pulunun az olmasına baxmayaraq, qəfil çıxıb xaricə getmişdi. Onun həyat və yaradıcılığını tədqiq edənlərin bəziləri bu səfəri ilk ədəbi uğursuzluğundan irəli gələn yaşantılarla əlaqələndirməyə çalışırdılar.

Özü isə belə yazırdı: “Neyləsəm də, iradəmə zidd olan bu həvəsə qarşı çıxma bilmədim, Peterburqa gəlməyimdən heç beş ay keçməmiş, gözümü açanda artıq özümü gəmidə gördüm, bu anlaşılmaz hissi boğmağa gücüm çatmadı”.

Bu hadisədə söhbət ağırlı şəkildə meydana gələn, fərdin normal psixi fəaliyyətinə yad olan, mənasız görünə də mütləq yerinə yetirilməsi tələb edilən impulsiv həvəsdən gedir. Qoqol bu həvəsinin ardınca düşərək gəmiyə minib Almaniya gəldi. O, gözəl şəhərlərin birində – Lübekdə olsa da, ətrafda olan hər şeyə etinasız

qaldı. Xarici səfər arzusunda olan bu cavan oğlan (onda 21 yaşı vardı) şəhərə “sanki çoxdan belə olduğu və tez-tez görməyə vərmiş etdiyi qədim bir kəndə girmiş kimi daxil oldu”. O, ay yarımından sonra tamamilə sakit bir tərzdə Peterburqa qayıtdı. Ola bilsin ki, bu səfər, həyəcanlı yaşantılar, hallüsinasiya və ya sərsəm ideyalarıyla bağlı xəstə halının diqtəsiylə baş tutmuşdu. Sonrakı dövrlərdə yerdəyişmələr, səfərlər, “yad diyarlarda” yaşantılar Qoqolun həyatında vərmiş olunmuş bir hadisəyə çevrilir. Onun Rusiyadan köçməkləri, baş götürüb bir ölkədən başqa birinə getməyi qaçqınlığı xatırladır. Bu bəlkə də, elə xəstəliyin əlindən qaçqın düşmək idi. O, heç vaxt ailə qurmayacaq, şəxsi evə malik olmayacaqdı. Belə hallar adətən həyatda uğursuzluğa məruz qalanları və psixi xəstəlikləri olanları müşayiət edir.

Gənc yaşlarından yazıçıda yaradıcılığının yüksəliş dövrləri, zəiflik və məyusluq halları bir-birini əvəz edirdi. Əhatəsində olanlar onun davranışlarında, insanlarla ünsiyyətində tez-tez, ya da bəzən anlaşılmayan dəyişikliklər görürdülər. Qoqolun xarakterində və davranışındakı bu cür dəyişikliklər müasirlərinin ona münasibətlərində olan ziddiyyətləri səciyyələndirirdi. Elə insanlar vardı ki, ömrünün sonuna kimi hər şeyi bu yazıçıya bağışlayır və onu ilahiləşdirirdi, amma zəhləsi gədənələr də az deyildi, onlar yazıcını “ifşa etməyə” cəhd edir, xarakterindəki neqativ tərəfləri cürbəcür yollarla qabardırdılar.

Qoqol ona dünya şöhrəti gətirmiş bütün əsərlərini təxminən 34 yaşına qədər – 1843-cü ilə kimi yazmışdı. O, ədəbiyyata “Dikanka yaxınlığında xutor axşamları”yla gəlmiş, tezliklə “Mirqorod”la, sonra isə “Peterburq povestləri”ylə (“Nevsk prospek-

ti”, “Burun”, “Portret”, “Şinel”, “Dəlinin qeydləri”) oxucularını valeh etmişdi. Bundan başqa “Taras Bulba”, “Müfəttiş” kimi əsərlərini yazmış, nəhayət, teatr quruluşları haqda bir sıra təsəvvürləri dəyişən “Ölü canlar”ı təqdim etmişdi. Qoqolun böyük yaradıcılığına qiymət vermək üçün bu yarımçıq siyahı da kifayət edər. O, öz əsərlərini ciddi şəkildə cilalayır, yenidən işləyib düzəldirdi, povestləri yeni redaktədə təkrar çap olurdu. Bu əsərlər yumorla doluydu, o zamankı həyatın qüsurları və iyrenclikləri lağa qoyulurdu. Yumoristik, satirik obrazlar bolluğu o dövrün hadisələrinin gedişi fonunda “kiçik (adi – müəllif) insanın” sarsıdıcı yaşantılarına işıq salır, ona dərin rəğbət aşılayırdı. Qoqolun özünəməxsus düşüncə tərzini və yaradıcılıq üsulu ilə əsərlər yaratmağa imkan verirdi ki, bundan nəinki rus yazıçıları, dünya ədəbiyyatının nümayəndələri də heyranlıqla bəhrələnirdilər, təssüf ki, sağlığında bu əsərlər layiqli qiymətini almamışdı. Məsələn, “Burun” povesti – yüz il sonra F.Kafka yaradıcılığına təkan vermişdi (onun “Çevrilmə” əsərini xatırlayın). Bu və bir çox başqa əsərləri Qoqol təxminən 12 il ərzində yazmışdı. Həmin dövrdə xəstəliyinin bir neçə ağır dövrlərini yaşaması xüsusilə, təəccüb doğurur (bu barədə artıq yuxarıda xatırlatmışıq), ovqatı çox pis olmuş, demək olar yaradıcılıq qabiliyyəti itmiş, qarın nahiyəsində xoşagəlməz ağrılar baş qaldırmış, qəbizliyə tutulmuşdu. O dövrün həkimləri düşünmədən ona “babasil xəstəliyi” diaqnozu qoymuşdular. Xəstəliyin başlanğıcında mədə-bağırsaq pozuntusuna (depressiv vəziyyətlərdə tez-tez üzə çıxan simptom) düşər, olan Qoqol da bu terminologiya ilə razılaşırdı.

Psixi nasazlığın ilk qabarıq təzahürləri onda 1833-1837-ci illərdə özünü göstərmişdi. Bu vəziyyət aylarla çəkirdi və yaradıcılıq durğunluğu, ovqat məyusluğu, fiziki zəiflik və mədənin “anormal fəaliyyəti” kimi xarakterizə edilirdi. Qoqol öz halını belə təsvir edirdi: “Narahatlıqlarım qəflətən əsəb qıcıqlanmalarına çevrildi. Hər şey ürəyimə yük oldu... Qorxdum; öz vəziyyətimi anlamırdım; məşğələlərimi atdım, bunun, özümə qapılma və oturaq həyat tərzindən əmələ gələn hərəkət çatışmazlığı olduğunu düşündüm. Yeriməyə və yorulana qədər hərəkət etməyə başladım və nəticəsi daha da pis oldu. Əsəb pozğunluğum, qıcıqlanma dəhşətli dərəcədə artdı, indiyə qədər heç vaxt duymadığım ağrılar və təzyiq çoxaldı... Bütün bunlara təsvir edə bilməyəcəyim əzabverici bir kədər də əlavə olundu. Elə bir vəziyyətə gəlib çıxdım ki, neyləyəcəyimi, hara gedəcəyimi bilmədim. Nə yataqda, nə oturduğum yerdə, nə də ayaq üstə ikicə dəqiqə belə rahatlıq tapa bilmirdim. Ah, bu, dəhşət idi”.

Bundan sonra yüksəliş dövrü gəldi və Qoqol yaxın çevrəsini yumor və sarkazmla heyran qoya-qoya yaradıcılığa davam etdi. O, 1840-cı ildə yazırdı: “Mən gümrah gəncliyimi yenidən hiss etməyə başladım, ən əsası isə, sinirlərim oyandıqca, şüurumun əsəb yorğunluğundan məruz qaldığı letargik fəaliyyətsizliyindən qurtulduğunu duydum... Başımda düşüncələrin qıcıqlandırılmış arı pətəyi kimi necə qaynaşdığını, təxəyyülümün necə həssas olduğunu hiss etməyə başladım... Hər şeyi unudaraq köçümü çoxdan olmadığım bir aləmə saldım, elə o andan da işimə qurşandım...”

Ancaq yazıq o cür “müvəqqəti dirçəlmələrdən” heç də canını tam sağlam

hiss etmirdi. O, belə vaxtlarda yazırdı: “Əfsus! Səhhətim pisd! Əgər dörd-beş il də sağlam olsaydım... İşlərimə öləziyib, yoxdu o canlanma... Bu, dözülməz xəstəlikdi. Məni qurudur... Hər an özü haqda mənə diqtə edir, işləməyimə maneçilik törədir”. Yaxud da belə yazırdı: “İlhamım kütləşir, başım elə dumanlanır ki, yorulmadan onu dağıtmağa çalışıram, görülesi işlərimə o qədər çoxdu ki, tökülüb qalıb”.

Bütün bunlar bir çox istedadlı insanlarda müşahidə etdiyimiz kimi, yazıçıda affektiv tərəddüdlərin (yüksəlmə və enmələrin) mövcudluğunu təsdiqləyir. Təxminən 26-27 yaşından onun xəstəliyi aramsız bir xarakter alır və şəxsiyyətində düzəlməz dəyişikliklərə səbəb olur, son nəticədə isə, əksini yaradıcılığında tapır. Yuxarıda təsvir edilən əks affektiv vəziyyətlər (ruh düşgünlüyü və yüksəliş) daha açıq xarakter almışdı və sanki onlar arasındakı sərhədlər itmişdi (uğur gətirən dövrlər tədricən yoxa çıxmışdı). Qoqol bunu 1842-ci ildə belə təsvir edirdi: “Mən azarlıydım, pis naxoş idim, indiye qədər də daxilən xəstəyəm; xəstəliyim elə qərribə ürəkkeçmələrlə təzahür edir ki, beləsinə heç vaxt rast gəlinməyib. Amma Vyanada yaşadığım vaxtlar dəhşətli xəstəliyi xatırlamaq mənə daha qorxunc görünürdü; xüsusilə də, ürəyimə dolan həyəcanı duyanda düşüncələrimdən ötür keçən cürbəcür obrazlar böyüyüb nəhəngləşir, elə qorxunc bir hissə çevrilirdi ki, buna insan təbiəti dözə bilməzdi, qaranlıq duyğuların hamısı kədərlə əvəzlənirdi – ağır və iztirablı kədərlə, sonra da bayılırdım, nəhayət, tamamilə somnambul vəziyyətinə (sognambul – yuxuda gəzən adam – tər.) düşürdüm.” Bu fikirlərdə biz, affektiv vəziyyətin sərhədlərinin pozulduğunu görürük (vəcd və kədər zaman tanımır), şüur isə rəyaya xarakteri daşıyır.

Qoqolda gəncliyindən bəzi müəyyən bir mistisizm hiss olunurdu bəzi bioqraflar bunu “qorxunc hadisələr” həvəskarı olan anasının təsiri ilə əlaqələndirirdilər. Yazıçı onları canlı qəbul edirdi, elə bir əsəri olmurdu ki, orada cadugərlərin, ölülərin, suda boğulmuşların və onlara bənzər varlıqların obrazlarını yaratmasın. Ukraynada olarkən nağıl və mahnıları dinləyərək mənimsəyir, onlardan povestlərində məharətlə istifadə edirdi. Hələ gənclik illərindən onun təfəkkürü fantaziya və mistikaya meyilli idi. A.S.Puşkin Tatyananın fantastik yuxularını təsvir edərkən, Triqorskda gördüyü kiçik bir holland tablosundan – “Müqəddəs Antoninin yoldan azdırılması”ndakı personajlardan istifadə etmişdi; burada o, “qorxunc və məğrur skelet”dən, eləcə də “keçisaqqal cadugər”dən bəhrələnmişdi. Qoqola isə “qorxunc ” səhnələrin təsviri üçün heç bir tablo-filan gerek olmurdu, bunları asanlıqla özü uydururdu, onun düşüncə tərzini beləydi. Yadıınıza salın: “Üçüncü xaç yerindən oynadı, üçüncü meyit dikəldi. Sanki yerdən təkə sürsümük ucaldı. Saqqalı ayağınacan idi, uzun dırnaqlı barmaqları yerə sancılmışdı. Qorxunc bir şəkildə əllərini yuxarı qaldırdı, sanki səmadakı ayı tutacaqdı və elə bil, kimsə saralmış sümüklərini mişarlayırmış kimi çıxırmağa başladı...” (“Dəhşətli inhiqam”). Və ya: “Cinin az qala qanadlarının ucuyla və iyrenc quyruğuyla ona necə toxunduğunu, ətrafında necə dolaşdığını eşidirdi... Lap meşədəki kimi saçları pırtlaşıq nəhəng bir divin divarın önünü necə tutduğunu görürdü; qaşlarını bir az qaldırıb saçları arasından iki qorxunc gözlə baxırdı. Onun başı üzərində, havada ortasından minlərlə gənələrin və əqrəblərin neşətləri uzanan, azman bir köpüyə oxşayan nəşə vardı. Onlar parça-parça qara

torpağa bulaşmışdı.” (“Viy”) (Viy – ölüm ruhu, şərqi slavyan mifologiyasında baxışlarıyla öldürə bilən cəhənnəm personajı – tərc.) Kəskin psixoz vaxtı yuxuya bənzəyən şüur pozğunluğunda valehedici fantaziya. Belə dəhşətləri biz doğrudan da yalnız “müqəddəslərin yoldan azdırılmasını” çəkən köhnə sənətkarların tablolarında görə bilərik. Beləliklə, istedadının özəyini təşkil edən güclü yumorla yanaşı, paradoksal şəkildə mistisizm, qaranlıq fantazyaya meyil etmək həvəsi onun təfəkkürünü səciyyələndirirdi. Psixikadakı belə ziddiyyətlər, adətən xasiyyətə qərarlı və ruhi fəaliyyəti dağınıqlığa meyilli adamlar üçün xarakterikdi. Bu hal, təəssüf ki, Qoqolun həyatında da öz təsdiqini tapmışdı. Düşüncəsindəki mistik motivlər sonra onun tapındığı ideyalara, “Yaradanın diliylə danışan” peyğəmbər obrazına da keçmişdi. Fiziki əzab kimi başlayan xəstəliyin (zəiflik, mədəbağirsaq pozğunluğu), tədricən onun psixi fəaliyyətinə hakim kəsildiyini görürük: bu xəstəlik Qoqolun xasiyyətini, düşüncəsini, həyat tərzini dəyişir, yaradıcılığını tükədir, məzmunuzlaşdırırdı.

Yazıcının səhhətində yuxarıda təsvir edilən pozğunluqlarla yanaşı, başqa xəstəlik əlamətləri də üzə çıxmışdı. Onlar barədə 1843-cü ildən sonra yaratdığı əsərlərə görə mühakimə yürüdə bilərik. O, yorulmadan yazmağa davam edirdi (məktublar, məqalələr, “Ölü canlar”ın sonralar yandırdığı ikinci cildi və sair), hərçənd yaradıcılığı kəskin dəyişmişdi. 1846-cı ildə qəmli, məşhur “Dostlarla yazışmalardan seçmə yerlər” çap olunmağa başladı, hansı ki, onları oxuyan V.Q.Belinski Qoqola öz unudulmaz “Məktub”unu yazmışdı. Demək lazımdı ki, bu əsər çox mənalar doğururdu, oxucular təəccüblənir

və Qoqolu qınayırdılar, onlar heyrət edirdilər ki, “Müfəttiş”, “Ölü canları” yazmış bir adam necə də olduğu zirvədən “alçaqlara enə bilərmiş”. Məsələ beləydi ki, “Dostlarla yazışmalardan...” əsərində o, mövcud üsul-idarəyə, o cümlədən, təhkimçilik qaydalarına bəraət qazandırır, mülkədarlara “dədə-baba divantutması”nı, çubuqla döyməni və s. tövsiyə edirdi. Sonralar o, bu kitabı özünün “yeganə dəyərli əsəri” hesab elədiyini yazırdı. Kitab nəinki məzmunuyla, həm də formasıyla oxucunu heyran edirdi. Məsələn, “Fağrılara kömək haqda” adlı VI məktubdan bir parça: “Hər şeydən öncə, qəfil bədbəxtliyə düşər olan və bir anda əli hər şeydən üzülənlərə kömək etmək lazımdı. Bu, hər şeyi külə döndərmiş yanğın da, insanın yeganə dayağını alıb aparmış ölüm də, bir sözlə ona bədbəxtlik gətirən və öyrəşməyə macal tapmadığı, qəfil üzleşdiyi hər cür məhrumiyətlər də ola bilər. Belə adamlara kömək edin.”

Ümumiyyətlə isə, psixiatriyada bu, nəticəsi olmayan müdrüklük və ya çürükçülük adlanır. Bu, düşüncə pozğunluğunun əlamətidir və başqa izahı ola bilməz. “Dostlarla yazışmalardan seçmə yerlər” əsəri müəllifin ruhi pozğunluğunun göstəricisidir. Qarşısızalmaz ağıl vermək istəyilə bağlı, xəstə düşüncələrlə yüklənmiş kitabın meydana gəlməsi, özü haqda yüksək fikirdə olan yazıçıda Tanrının onun diliylə danışdığına əminlik yaratmışdı. Kitabda müəllifin xəstə olduğunu sübut edən çoxlu yerlər vardı. Qoqol öz yaradıcılığına “son dərəcə tənqidi” yanaşırdı, mətbuatda və söhbətlərində “Ölü canlar”a görə söyüldüyünə sevinirdi. O yazırdı: “Siz “Ölü canlar”a olan bəzi hücumlara nahaq hiddətlənirsiniz. Bunun yaxşı tərəfi də var. Bəzən, sənin əleyhinə

yazan qəzəblənmiş adamlara da ehtiyac duyursan... qəzəblənənlər içimizin bütün zibilini qazıb çıxaracaq, onu elə açıb tökəcəklər ki, istər-istəməz özümüz də hər şeyi görəcəyik". Bax belə. Sən demə, qərəzli tənqid, dahi yazıçıların yaradıcılığına, hətta kömək edirmiş. Ümumiyyətlə, bu kitabı oxuyanda belə bir təəssürat yaranır ki, müəllif üçün kimə və nə tələq etməyin fərqi yoxdu, tək sözünü desin. O, maarifçilik probleminə cəmi səhifə yarım yer ayırır, əvəzində V.A.Jukovskinin Homerin "Odisseyə"sını tərcümə etməsinə çox geniş yer ayırır, az qala bu əsəri İncillə yanaşı qoyur (gələcəyin qatı dindarı kimi): "Zadəgan, meşşan, tacir, savadlı və savadsız adam, sınavi əsgər, oxunan nağılları sıxıntısız dinləməyə və sevməyə başlayan yaşa çatmış hər iki cinsə mənsub uşaq... Xüsusilə, "Odissey"in ən əxlaqlı əsər olduğu fikrini qəbul etsək, olduqca əhəmiyyətli bir vəziyyət yaranır..." Həddən artıq qəribə bir bəyanatdı: əgər o vaxtlar Jukovskinin istedadla tərcümə etdiyi bu nəhəng əsəri xüsusi marağı olan şəxslərdən (şairlər, yazıçılar, tənqidçilər, kitab həvəskarları) başqa bir kimsənin oxumayacağını nəzərə alsaq, hələ də çubuqla döyülüb cəzalandırılmaq hökmü ləğv edilməyən əsgərlərə münasibətdə, bu fikirlər mənasız görünür. Buna təkəcə düşüncə dağınıqlığı deyil, həm də Qoqolun uzun müddət xaricdə olması təsir göstərmişdi. Daha doğrusu, o zaman Rusiya sakinlərinin Jukovskinin tərcümə etdiyi "Odissey"i ucadan oxumaqdan başqa, bir çox ciddi problemləri vardı. Buna inanmaq üçün Qoqolun özünü oxumaq kifayət edir. ("Müfəttiş"i və "Ölü canlar"ın birinci cildini).

Amma "Dostlarla yazışmalardan seçmə yerlər"də istedadla yazılmış parlaq sətirlər

də vardı (düzdü, onlar hələ şəxsiyyət dəyişikliyinə aydın üzə çıxmadığı 1843-cü ildə yazılmışdı): "Xasiyyətimin hansısa tərəflərini götür-qoy edərək haqqımda çox şey deyirlər, ancaq kimliyimi müəyyən edə bilməyiblər. Onu təkəcə Puşkin bilirdi. O, mənə həmişə deyirdi ki, hələ heç bir yazıçıya həyatın bayağılığını bu qədər aydın göstərmək üçün belə istedad verilməyib. Gözdən yayınan bütün xırdalıkları böyüdərək göstərməklə bayağı insanın duzsuzluğunu hamının önündə bu dərəcədə açıb-tökən olmayıb." Puşkinə belə bir istinad və Qoqolun yüksək qiymətləndirdiyi şəxsi yaradıcılığının sərrast xarakteristikası! Bu, lovğalıq deyildi – Qoqolun bu cür yazmağa tam haqqı vardı. Yadımızdadır ki, ilkin mərhələdə xoşbəxtlikdən xəstəlik tutmalarla müşahidə olunurdu, yaradıcılıq yüksəlişi nəzərə çarpırdı və bu da Qoqola anadangəlmə yumor hissini üzə çıxarmağa, fenomenal müşahidə qabiliyyəti, yaddaşı sayəsində topladıqlarından bütünlüklə istifadə etməyə imkan verirdi.

Bir sözlə, Qoqolun yaradıcılıq taleyi uğurla təşəkkül tapırdı. Sənətkar oxucuları və qələm dostları tərəfindən qəbul edilmiş, sağlığında Puşkin və Belinski ona yüksək dəyər vermişdi. O, Puşkin kimi təqib olunmur, təkəcə Rusiyada yaşamağa məcbur edilmirdi. İstədiyi yerə gedir və yaşaya bilirdi. Hökumət tərəfindən də kifayət qədər əzizlənirdi (satirasının kəskinliyinə baxmayaraq, onun əsərləri xüsusi senzura təhrifləri olmadan əlüstü çap edilirdi; "Müfəttişin" Aleksandrovsq Teatrındakı ilk nümayişində çar öz ailəsiylə iştirak etmişdi), ömrünün son illərində isə, yaxşı pul qazanmışdı. Qoqol, ona sığınacaq və maddi kömək göstərməyə hazır olan, daim istedadına pərəstiş edən insanların arasın-

daydı. Bununla belə, əvvəlcə tutmalar şəklində, sonra isə fasiləsiz olaraq uzun sürən xəstəliyi onun istedadının bütünlüklə iflasına və şəxsiyyətinin parçalanmasına gətirib çıxardı.

Gördüyümüz kimi, onun öz əsərlərinə münasibəti kəskin şəkildə dəyişmişdi. Bütün fikrini, həqiqətən də yaxşı olmayan səhətinə yönəldən yazıçı, yalnız təbliğat xarakterli əsərlərinə qiymət verirdi (sonralar bir çoxları həmin əsərləri mürtəcə xarakterli adlandıracaqdı). O, həmişə sağlamlığından ötrü dualar edir və bu barədə hamıya, birinci növbədə anasına üz tutdu. Hərçənd, xəstəliyi psixi xüsusiyyətli idi, amma görünür o, çox əzab çəkirdi. Yazıcının anasına yazdığı məktub “Dəlinin qeydləri”ndəki Poprişşinin xahişini yada salır: “Zavallı oğlunu xilas elə, anacığım! Göz yaşlarını onun xəstə başına axıt!.. Bədbəxt yetimçəni sinəyə sıx! Bu dünyada ona yer yoxdu! Onu qovurlar!”

Tutulduğu xəstəliklərdən başqa, o, ümumiyyətlə, uşaqlıqdan canında ağrılar hiss edib. Qoqol körpəlikdə otit (“qulaq sızması”), soyuqdəymə, İtaliyada hansısa bir “cənub qızdırması” xəstəlikləri keçirmişdi. Ölümündən az öncə, yenidən qulağı çirk eləmişdi, amma bu yazıcının ümumi vəziyyətinə heç bir ciddi təsir göstərməmişdi. Qoqolda hərərət tənzimlənməsi açıq-aydın pozulmuşdu. O, mütəmadi olaraq titrədirdi (“vicvicə”). Bir sıra xatirələrdə tanışlarının heyretinə səbəb olan məqamlar təsvir edilir: kifayət qədər isti, hətta həddən artıq qızdırılmış evində Qoqola baş çəkməyə gələn bu insanlar onu başında təsək, isti xalalda və keçə çəkmədə görürdülər. O, bu şəkildə işləyirdi. Görünür, buna görə, o, ilin soyuq vaxtlarını isti yerlərdə keçirməyə çalışırdı (Niapolda, Odessada). Adətən soyuğa bu cür

həssaslıq əsəb sistemi son dərəcə xəstə olan insanlarda müşahidə edilir. Belə xəstələrdə səbəbsiz yerə ovqatlarının dəyişməsi prosesi gedir. Onun sağlamlığından etdiyi bütün şikayətləri (mədəbağırsağ pozğunluğu, zəiflik, bədəninin müxtəlif yerlərindəki ağrılar), görünür, afektiv tərəddüdlərlə sıx bağlıydı (təlx olmuş ovqat, həyəcan, bir sözlə – depressiya). İnsanın bütün fikrinin şəxsi sağlamlığına yönəldiyi və həmişə onun pisləşəcəyi, “qaçılmaz nəticələri” barədə düşündüyü belə bir pozuntunu psixiatriyada ipoxondriya adlandırırlar. Əslində isə xəstənin orqanizmində baş verən bu proseslərin heç bir həyati təhlükəsi olmur. Bu, depressiyanın tərkib hissəsidir. Qoqolun ruhi xəstəliyini təhlil edərkən, bütün bunları görürük.

Oxucu xəstəliklərin mənzərəsinin yalnız bu pozğunluqlarla məhdudlaşmadığını, eyni zamanda əvvəllər yazıçını cəlb edən bəzi şeylərdən kənarlaşma meyillərinin artmasını, hər şeyə etinasız yanaşmasını, bütün fikrinin şəxsi sağlamlığı üzərində cəmləşdiyini, məsihçiliyə meyillənmək, təmtəraqlı düşüncələrə aludə olaraq hamıya ağıl vermək “öhdəliyinin” özündə birləşdirdiyini hiss edə bilər.

Yazıcının fobiya (zəhlətökən qorxudan), məhz diri-diri basdırılmaq kimi bir qorxudan – tafefobiya da əziyyət çəkdiyini buraya əlavə etmək zəruridir. O, 1846-cı ildə özünün “Vəsiyyət”ində yazırdı: “Vəsiyyət edirəm ki, çürümə əlamətləri açıq-aydın bilinməyə qədər mənim cəsədimi dəfn etməyəsiz. Deməyimin səbəbi budur: xəstəliyim zamanı artıq həyatımın bir neçə dəfə donduğu anlar olub ki, ürəyimin və nəbzimin döyüntüsü dayanıb...” Qoqolun burada təsvir etdiklərini katatonik stupor (ruhi xəstələrdə hərəkətin

tam durğunluğu) kimi dəyərləndirmək olar, bu isə xəstəyə kənar qüvvələrdən asılı olmaq həyəcanı yaşadır, bədəninə və şüuruna mənfi təsir edir. Müasirləri Qoqolun dəfn mərasimlərindən bərk qorxduğunu, hətta mərhum yaxın çevrədən olsa belə, hər vəchlə orada iştirak etməkdən yayındığını xatırlayırlar.

Sovet dövründə bizə yazıçının Romada yaşayanda irticaçıların və mistiklərin təsiri altına düşdüyünü təbliğ edirdilər. İlk növbədə rəssam A.A.İvanovu da (“İsanın xalq arasında zühuru” əsərinin müəllifi) bu qəbil insanlardan hesab edirdilər, o da təqibolma maniyasından əzab çəkən ruhi xəstə idi. Qoqol rəssam dostuyla onun absurd ideyalarını bölüşür və təsəvvürünə gətirdiyi təqibçilərlə necə davranmaq lazım olduğunu öyrədirdi.

Sonuncu dəfə Qoqolun vəziyyəti 1852-ci il yenicə qədəm qoyanda pisləşmişdi. Bu vaxt uzun illərin rəfiqəsi E.M.Xomyakova (yazıçı “öyüd-nəsihətini” heyranlıqla dinləyən kübar qadınlarla ünsiyyətdə olmağı sevirdi) vəfat etmişdi. Qoqol çox məyus olmuşdu, rəfiqəsinin dul qalmış ərinə – şair A.S.Xomyakova təsəlli verirdi, özü isə getdikcə daha çox özünə qapılır, qaraqabaq olurdu. O ərəfədə yazıçı Preobrojensk xəstəxanasına (ruhi xəstəxanaya) gedir, orada havalı öncəgörən İ.Y.Koreyşa olurdu və bütün Moskva məsləhət üçün onun yanına axışırdı. Qoqol bir qədər qapının ağzında vaxt keçsə də xəstəxanaya girmir və evinə qayıdır. Onun vəziyyəti gündən-günə pisləşirdi, getdikcə daha çox qapalı olur, demək olar, heç nə yemirdi, sanki oruc tuturdu. Yazıçı kirayə qaldığı evin sahibindən – qraf A.P.Tolstoydan əlyazmaları olan portfelini özüyə götürməsinə xahiş etmişdi, o isə “utanmışdı”, yazıçının təlx olmuş ovqatını və

hər şeyin bitməsiylə bağlı düşüncəsini bölüşmək istəməmişdi. Və o axşam Qoqol xidmətçisi olan bir oğlanın iştirakıyla bütün əlyazmalarını yandırdı (o cümlədən, bu hadisəyə qədər bəzi hissələrini toplum üçün oxuduğu “Ölü canlar”ın ikinci cildini də). Bundan bir qədər sonra o, yatağa düşdü və ölənə kimi ayağa durmadı. Öncə üzünü divara çevirib geyimli yatırdı, suallara qısa cavab verirdi, deyirdi ki, “artıq ölməyə hazırlaşır” və dilinə heç nə vurmurdu. Bu dönmədə yazıçı öz yaşantıları haqda heç kimə danışmırdı, heç ondan da bu barədə soruşan yox idi. O, dəhşətli dərəcədə arıqlamışdı, həkimlərin biri bunu “qarnına əl vuranda onurğasına dəyirdi” kimi xatırlayır. Onu ən azı dörd həkim müalicə edirdi, onlar ölüm öncəsi, o vaxtkı tibbi vasitələrin bütün arsenalını – vanna, nəm örtüyə bürümələr, qanalmalar, zəli və hətta hipnoz tətbiq edərək sözün hərfi mənasında onu sağalda bilməmişdilər. Onu zor gücünə yedizdirməyə çalışsalar da, heç nə kömək etmirdi. Qoqolun şüuru daim üstündəydi, tibbi prosedurlara könülsüz reaksiya verirdi və xahiş edirdi ki, onu rahat buraxsınlar. Görünür, həkimlər öz pasientlərinin psixi durumunun ağırlığını kifayət qədər qiymətləndirə bilməmişdilər. Böyük yazıçının xəstəliyi haqda xəbər sürətlə Moskvaya yayıldı və xalq kütlələri onun mənzili önünə yığışmağa başladı. Yalnız ölümdən 6-7 saat öncə o, huşunu itirdi və sonra özünə gəlmədən dünyasını dəyişdi. Bu, 21 fevral 1852-ci ildə baş verdi (yeni təqvimlə martın 4-də). Dahi yazıçının vaxtsız və faciəli ölümünü şərtləndirən əsas səbəblər bunlar idi: qidalanmaqdan imtina etdiyinə görə üzülmüşdü, öz növbəsində xəstəliyin törətdiyi həyəcandan asılı vəziyyətə düşmüşdü (sərsəm ideyalar və olsun ki,

depressiyadan doğan hallüsinasiyalar), psixi durumu kəskin pisləşmişdi (həyatının böyük hissəsinə əzab vermiş xəstəlik şiddətlənmişdi). Burada hansısa bir fiziki xəstəliyin simptomlarının olmaması və bütün müalicə tədbirlərinə baxmayaraq, həkimlərin tam acizliyi də müşahidə olunurdu. Qoqolun şəxsiyyətinin getdikcə artan dəyişkənliyi fonunda (qapalılıq, düşüncə pozğunluğu, əvvəllər onu həyəcanlandıraraq etirazına səbəb olanlara qar-

şı biganəlik) və affektiv tərəddüdlərlə (depressiyalar və qalxınma vəziyyətləri), eləcə də sərsəm ideyalarla (ipoxondriya və messianizm) üzə çıxan xəstəliyi onun yaradıcılıq imkanlarının azalmasına gətirib çıxardı və mühitlə əlaqələrini üzdü. İndi bu əlamətlərə əsasən kifayət qədər əminliklə demək olar ki, o, affektiv tərəddüdlərlə depressiv şizofreniyadan əzab çəkirdi, həm də xəstəliyi xroniki hal almışdı.

Lakin taleyin ona ayırdığı vaxt ərzində Qoqol çox iş görə bildi, o da A.S.Puşkin kimi özünə "tayı-bərabəri olmayan" bir abidə ucaltdı. O zaman artıq tanınmış ədəbiyyatçı olan İ.S.Turgenev nekroloqda yazırdı: "Qoqol öldü! – bu iki kəlmə sözdən titrəməyən rus ruhu varmı? İtkimiz o qədər amansız, o qədər gözlənilməzdi ki, adamın inanmağı gəlmir... Hə, o, öldü, ölümün bizə gətirdiyi acı həqiqəti dərk etdiyimiz üçün bu insana dahi deməyə haqqımız var; bu insan ədəbiyyat tariximizdə öz imzasıyla bütöv bir dövrü təmsil etdi; şanımız, şöhrətimiz olan Qoqol ilə fəxr edirik!" Senzura komitəsindən yan keçirməklə Moskvada çap etdirdiyi bu nekroloqa görə İ.S.Turgenev Oryol quberniyasındakı mülkünə sürgün edildi. Tarix təkrarlandı: Bir zamanlar "Şairin ölümünə" adlı şeiriylə A.S.Puşkinin faciəsinə münasibət bildiren MY.Lermontov da sürgün edilmişdi.

Magik roman

ALVARO KUNKERO

123

2016

Görkəmli ispan yazıçısı. 1911-ci ildə Mondonedoda anadan olub. Santyaqo de Kompostela Universitetinin Fəlsəfə və filologiya fakültəsində oxuyub. Ancaq jurnalistika ilə məşğul olduğundan, təhsilini yarımçıq qoyub. Vətəndaş müharibəsi illərində frankoçular tərəfində vuruşsa da, 1943-cü ildə İspaniya Faşist Partiyası ilə əlaqələrini kəsib.

“Musiqçinin qeydləri” (1956), “Orestə oxşayan adam” (1969), “Kometa ili və dörd hökmdarın döyüşü” (1974) romanlarının, bir çox hekayə və şeir kitablarının müəllifidir.

1981-ci ildə Qalisiyada vəfat edib.

Musiqçinin qeydləri

(əvvəli ötən sayda)

Üçüncü hissə

SƏFƏR

Müqəddəs Yevlampiy monastırından səhər tezdən yola düşdülər və gecni yuxusuz qalan, gördüklərindən, eşitdiklərindən hələ də özünə gələ bilməyən bizim musiqiçi, doğma qardaşları ilə hörmətli, lakin günahkar yol yoldaşlarına baxanda, bombardin çalmaq həvəsinə düşdü; nəfəs alətlərində çalan musiqçinin dodaqlarının zəifləməsi üçün məşq etməli olduğunu səbəb göstərərək, hörmətli dəstədən icazə istədi və hamı ona qulaq asmağa həvəslə razılaşıdı. Qi Lənət Şeytanın dişlərinin şaqqiltısına musiqiçi artıq evlərindəki divar saatının çıqqiltısı kimi öyrəncəli olmuşdu, amma bu ölümlər dəstəsindən hamıdan çox xoşuna xanım de Sen-Vass gəlirdi, onu göy qübbəsi altındaki bu dünyada ən kədərli xanım, polkovnik Kulenkur de Bayeni isə hamıdan mətanətli, hər cəhətdən alicənab hesab eləyirdi. O, nəhaq yerə dəstənin başında durmurdu.

– Heç olmasa, bir dənə valentina çalın, cənab musiqiçi, – müsiyö de Nansi xahiş elədi.

– Çalın ki, bütün bədbəxtlikləri unudum, cənab musiqiçi, – Kelvandan olan zadəgan calladın xahişinə tərəfdar oldu, – çünki bu

gün səhər əldə etdiyim yeni cismim mənə ağır gəlir.

– İlk günlər adamda elə təsəvvür yaranır ki, əynində cod parçadan kamzol və köynək var, – notarius söhbətə qoşuldu.

– Dostum, qoy indi də valentina olsun, – xanım de Sen-Vass əlavə elədi.

Bizim musiqçinin çalğısında bir həzinlik əmələ gəlmişdi və ifa elədiklərinin hamısı çox lirik səslənirdi. O həm valentinanı, həm də senyor Rossininin o vaxtlar dəbdə olan italyan rondosunu çaldı; hər ikisini də doktor Sabatın xahişiyə təkrar ifa elədi.

– Əgər bu rondonun, üstəlik, sözləri də olsaydı, – xanım de Sen-Vass dedi, – yəqin ki, ağlayardım.

Kareta qış aylarında yarıya qədər su altında qalan biçənəklərin arasıyla qovrulmuş axan Skorf çayının sahilindəki Rostrenenə tərəf sürətlə hərəkət eləyirdi. Uzaqdan Rostrenen qalasının bürcləri görünəndə, kareta biçənəyin yanından ötüb,

ətrafında qızılağacla bitmiş Qutik kəndinin yaxınlığındakı mənzərəli meşədə yoxa çıxan bərbad kəndarası yola buruldu. Bir az da gedib talada dayandı. Bu yolla çoxdandı heç kimin getmədiyini hiss olunurdu, çünki təkər izlərini kol-kos basmışdı. Taladakı bulağın yanında köhnə daxma var idi.

– Cənab musiqiçi, kim ki gecə yatmır, yuxusunu gündüz alır, – Kulenkur əlini bombardinin futlyarına şappıldatdı. – Bu daxmada siestanı gözəl keçirəcəyik.

– Biz məgər bütünlükdə Bretanı dolaşma-yacağıq? – bizim musiqiçi soruşdu.

– Gecə düşən kimi Karedə prixod keşinin baxçasında ədviyyəli sousda bişmiş kəklik yeyəcəyik.

Mamerin faytondan açdığı atlar bulağın yanındakı talada otlamağa başladı, dəstə, çovdar külləsi döşənmiş komaya girdi; kim harda gəldi oturdu, musiqiçi isə xanımın yanında özüünə yer elədi; xanım de Sen-Vass ona çox yaraşan bənövşəyi şala büründü.

Kulenkur üzünə qara ipək yaylıq atıb, hərbi pləşa bürünərək dedi:

– Di axşama qədər.

Xanım de Sen-Vass allərini başının altına qoyanda, poplin bluzu sürüşdü və qollarının ağılığı musiqiçinin gözlərini qamaşdırdı. Demək lazımdır ki, musiqiçini tərbiyə edən topçu qadın yaxşı bitsin deyər uşaqlıqdan onun kirpiklərini kəsmişdi, buna görə onlar uzun idi və de Krozon yuxuya gedə-gedə başını qaldırırsa, kirpikləri xanımın, az qala, qoltuğunun altını qıdıqlayacağını düşünürdü. Bunu düşünmək dodaqlarına təbəssüm qondurdu, elə bu bəxtiyar təbəssümlə də yuxuladı. Və yuxuda gördü ki, xanımla Kelvan yaxınlığındakı alma bağında yaşayır və korsetinə tikmək üçün xanım onun kirpiklərini dartıb qoparır. Bu da ona xoş gəlirdi.

I

Kareta Elqoata ətrafındakı düzəngahla gedirdi, yol palçıq idi və musiqiçi Topal Mamerdən icazə istəyib qozlaya çıxdı; o, atların ayaqlarıyla gölməçənin suyunu sıçratmasına baxmağı xoşlayırdı. Artıq qayğısız azad həyata öyrəşmişdi. İndi həmin gün səhər qoşduğu marşı bombardində çalırdı və ona elə gəlirdi ki, atlar musiqinin ahənginə uyğun qaçırılar. Yol dağa qalxırdı, sürətlə axan dumduru, kiçik Oln çayının dayaz yerinə çatanda Mamer yüyəni çəkdi və cavan bir oğlan pərşeronun belində karetaya yetişdi; o, ayaqyalındı, rəngi bozarmış köhnə pləş geyinmişdi, ancaq başında hərbi formalı üçkünc təzə şlyapa vardı; oğlan qızgın normand atının yüyənini bərk-bərk çəkdi. Yəhərin qaşına qayıyla iki tapança bağlanmışdı. Oğlanın səmimi sifəti vardı, gözləri sevinclə parıldaırdı, sanki ömründə ilk dəfə səfərə çıxmışdı. Kareta ilə bərabərləşib, pəncərədən içəri boylandı və təmiz breton ləhcəsiylə nəzakətlə salamlayıb, fransızca soruşdu:

– Cənablar madmazel de Tul-Qulikin toyuna gedirlər?

– Bəs mənim bacım qızı kimə əre gedir? – polkovnik de Kulenkur maraqlandı.

– Tanrı onu qorusun! Allanlı buğda tacirinə əre gedir.

– Nədi, Bretanda ona layiq zadəgan tapılmadı?

– Eh, verən oldu ki! – oğlan kədərle dedi və onu anladığını təbəssümüylə bildiren xanım de Sen-Vassla baxışib atını çayın dayaz yerinə sürdü; çayın nisbətən dərin olan ortasında su ətrafa sıçradı.

– Bu gənc sizin bacınız qızına vurulub, cənab polkovnik! – cənab de Nansi dedi.

– Qız buna dəyər! Toyda süfrəyə, yəqin ki, bişmiş alma ilə şirəli toyuq verəcəklər!

– Bəlkə, ora gedib qarnımızı doyuzduraq? – notarius təklif etdi.

– Bu, Tanrımızın Xananda suyu çıxarı döndərdiyi kimi bir şey olardı, – notariusun təklifini ciddi qəbul edən polkovnik cavab verdi. – Əgər Dinana gilyotinə baxmağa gediriksə, biz necə Tul-Qulikə yollana bilərik?

Gecəni qalacaqları Ginqampa Karedən gedən yol de Krozonun sevincinə rəğmən sıx kolların, bəzi yerlərdə bulanlıq su dolu bataqlığın arasından keçirdi – o, at ayaqlarının suyu sıçratmasına, köpükləndirməsinə baxmağı xoşlayırdı. Özünü heç vaxt belə cavan hiss eləməmişdi, dünya heç vaxt ona bu qədər təəssürat bəxş etməmişdi. Əlbəttə, yol yoldaşları ölümlər, ağır zəncirlər daşıyan məhkumlar idi, ancaq onunla elə nəzakətlə davranırdılar, sanki külliyyatını oxumuşdular. Kelvanlı zadəgan məzarda əbədi yuxuya getməmişdən əvvəl bir neçə pyesə qulaq asmaq istədiyinə görə onu evdən çıxardıqlarını eşidəndə musiqiçi heç də az qorxmamışdı, ancaq axı bu zadəgan, əslində, ona alma bağı vəsiyyət eləməyə qızırğalanmamışdı, sanki ürəyinə dammışdı ki, Blave çayının vadisi, göz önündə açılan təpələr bizim musiqiçinin çox xoşuna gəlir. Sənəti haqqında söz-söhbətin Bretandan uzaqlara yayıldığını da musiqiçi məhz bu dəstədə bildi: doktor Sabat danışırdı ki, bir dəfə Avinonda, körpünün yanındakı karvansarada Atlantik sahilindən olan abbatla rastlaşıb və o, Bretanda dəfn mərasimlərinin fransiskanlar Ordeninin kiçik qardaşlar xorunu Pontivili bir musiqiçi bombardində müşayiət eləyəndə xüsusilə təmtəraqlı olduğunu deyib. Həmin musiqiçi isə o idi – Şarl Ann de Krozon. Məğrur, hökmlü polkovnik, yığıncağında silah yoldaşıyla olduğu kimi, onunla iltifatla davranırdı, Şarla dayəlik

eləyən topçu qadının məqsədini biləndə isə, onu “Navarra kral alayının cənab zabiti” deyə çağırır, əlini üçkünc şlyapasına aparırdı. Xanım de Sen-Vass musiqiçiyə mehribanlıq göstərir, onunla maraqlı söhbətlər eləyir, baxışlarını cavabsız qoymur, nazlanır, karetdən düşəndə, ya minəndə musiqiçi ona əlini uzadır, yığılacağından qorxub bəzən, hətta belindən tuturdu. Cənab de Nansinin səxavəti nəticəsində tezəcə qəhvəyi rəng alan cib dəsmallarını xanım yuyurdu, sonra musiqiçi onları fındıq çubuğuna bağlayır, karetanın pəncərəsindən çıxarıb qurumaları üçün bayraq kimi küləyə tuturdu. Tokkatalar onda sürətli və məlahətli alınmağa başlamışdı; kortezinlər, kontradanslar onun ifasında əvvəllər kilsə musiqisi kimi səslənirdi, rondo isə daha çox təmtəraqlı dəfn marşına oxşayırdı. Tülkü kimi gözdən iti olan notarius hər serenadadan sonra deyirdi:

– Bizim bülbülcüyəz aşiq olmayıb ki?

Xanım de Sen-Vass qızarırdı, musiqiçinin isə ürəyi sızlayır, onu qəhər boğurdu. Doğrudanmı ölüyə vurulub? Ancaq əllərinin, sinəsinin ağılığını, gözlərinin işvəkar parıltısını gören ona ölü deyə bilərdimi? Dilinin ucunu çıxarıb əvvəl üst, sonra alt dodağını yalamaq vərdisi idi və notariusun qeybətinə bəhanə verməmək üçün altdan-altdan ona göz qoyan de Krozon qeyri-ixtiyari bu hərəkəti təkrarlayırdı, onda xanım başını azca qaldıraraq sakitcə musiqiçiyə baxır, sanki qarşısında hələ uçmaq sevincini, həyəcanını yaşamayan məftun ətcəbalanı görürdü. Musiqiçinin qulaqları qızırır, hiss elədikləri onu qorxudurdu, eyni zamanda, bundan izah olunmaz bir həzz duyurdu. Onlar kəsə yolla Lanrivene gedirdilər; Sent-Ann d’Oredi ziyarət eləyən Pluareli dilənçinin başını burada kəsəndən

bəri, həmin köhnə yolla əlli il oldadı heç kim getmirdi; o, başını əlləriylə tutub gedib-gələndən sədəqə istəyirdi, özü də gerek pulu ağzına qoyaydın – axı əlləri boş deyildi.

– Əgər Pluareli dilənçi yola çıxsa, – polkovnik Kulenkur dedi, – cənab notarius öz imperiya dövrünün karolinası ilə xudahafizləşməli olacaq.

– Ölülər sədəqə vermir, – Dorndan olan notarius etiraz elədi. – Bu haqda “Lex Cincia de donis et muneribus”da¹ yazılıb; Roma qanununun tayı-bərabəri yoxdu.

Görünür, Pluareli zavallı dilənçi karetda ölülərin getdiyini bilirdi, çünki nə Bosa yaxınlığındakı körpüdə, nə Sen-Marten yolunun kəsişməsində yola çıxdı, yəqin, o da Roma qanunları ilə tanışdı. Lanrivendəki daş xaçın yanından ötəndə artıq hava qaralmağa başlamışdı. Bir qarı fənərləri yandırır, frigiya papaqlı, çiyində tufəng olan əsgər isə vikont Tul-Qulikin ata-baba mülkünün girişindəki dirəkləri aşmış köhnə darvaza tirinə bıçaqla nəse cızırdı.

Gecəni keçirmək istədikləri karvansara, daha doğrusu, keçmiş karvansara Ginqampdan iki lig aralıdakı təkədə, hündür ot basmış biçənəkdə yerləşmişdi. Kareta baxımsız köhnə yoldan çıxdı. Mamer onu qızılğacların arasıyla düzəngahla qovdu və musiqiçi atların gecə necə iti qaçdığını, karetanın yol olmayan yerlərlə, kələ-kötür düzəngahla necə bərk hərəkət etdiyini sezdi, həm də elə sürətlə gedirdi ki, pəncərədən heç nə görmək olmurdu. Nəhayət, dayandılar, hamı karetdan çıxıb yola düzəldi, qabaqda polkovnik gedirdi, işıldaquş Qi Lənət Şeytana onun üçkünc şlyapasında özünə yer eləyib, qalanlara

gecə daldalanacağına aparın yolu göstərirdi. Xanım Klarina de Sen-Vass bir əliylə yubkasını dizinə qədər qaldırmışdı, o biriylə cənab de Nansinin çiyindən tutmuşdu. Onlar qurşağa çatan otun içiylə gedirdilər. Karvansara yarıçuq qala imiş, hər iki tərəfində iri çardaqlar tikilmişdi, qarşısında isə daş plitələr düzülmiş dairəvi həyətdi. Sol tərəfdəki çardaqdan əlində fənər tutmuş, əyninə geyindiği dəri yarımkürkdən çobana oxşayan bir adam çıxdı. Onun yanı ilə ağ plaşa bürünmüş, iri çoban itinin xaltasından yapışmış başqa adam gəlirdi; it mırıldayı, dişlərini qıcıdır, dartınıb gələnlərin üstünə cummaq istəyirdi.

– Dayan, kimdi? – əlində fənər tutan soruşdu; gənc adamın səsi idi, ancaq bu səsdə qorxu hiss olunurdu. – Hansı Allah bəndəsidir?

– Hansı ölü bəndəsi demək daha doğru olardı! Normandiya prinsepsinin ordusundan mərhum polkovnik Kulenkur de Bayedi. Bəs Medak çöllərində ölüləri narahat edənlər kimdi?

Ağ plaşlı adam xaltanı sol əlinə aldı, çobana oxşayandan fənəri götürüb, qonaqlara baxmaq üçün yaxına gəldi. Həyətin ortasında dayanmış polkovnik şpaqasını sıyırdı, bir az arxada dayanmış Kelvandan olan zadəgan şpaqasını çelikdən burub çıxarmağa çalışdı. O birilər arxada dayandılar, bizim musiqiçi isə qərara aldı ki, həyəte girişdəki əncirlərin arxasında gizlənsə, Şato-Joslenli de Krozonların şərəfini heç də alçaltmaz.

– Axşamınız xeyir, cənab qohum! Kral donanmasının zabiti, frəqat kapitanı Dyu Qrann sizi salamlayır! Nədi, Sedanda qəbirqazan tapılmayıb?

– Kimlərsə hələ öz qəzəbini soyutmayıb! – polkovnik şpaqanı qınına qoydu. – Anam

¹ Lex Cincia de donis et muneribus – hakimlərə hədiyyə və mükafat verilməsini qadağan edən Sinsiya qanunu (b.e.ə. III əsr (lat.))

– Allah ona rəhmət eləsin – kürənsaçlı Dyu Qrannlar nəslindəndi. Bəs sizi bura hansı küləklər atıb, cənab kapitan? Yoxsa bu hündür otların içində hansısa kral freqatı itib?

Kapitan fənəri və bir az sakitləşən iti çobana verdi, polkovniklə astadan nəse danışmağa başladı. Dornlu notarius, görünür, bu karvansaranı tanıyırdı və qalanları qaladan soldakı çardağın altına apardı; orda yolçular dairə vurub oturdular, polkovnikin ləngidiyini görüb, hissə verilmiş siyənək balığı və soyutma yumurta ilə təzə çaxır içməyə girişdilər. Musiqiçi Elqoatedə çovdar çörəyi almışdı və doktor Sabat xoşladığına görə indi kənarının qızarmış yerindən qoparıb ona verirdi. Yarım saat keçdi, polkovnik hələ də kapitanla söhbət eləyirdi, musiqiçi üçün isə gecələr cansıxıcı idi, hər dəfə yerlərini rahatlayıb, guya çoxdan heç kimə məlum deyilmiş kimi, bir-birlərinə öz tarixçələrini danışdırdılar və məşum bir xor alınırdı, başqasına qulaq asmadan hərə öz əhvalatını danışdı. Hekayətlərinin ortasına çatmışdılar ki, nəhayət, polkovnik gəlib səsini xora qatdı. Bu dəfə tez-tez danışdı və hekayəti həmişəkindən qısa oldu, onun ardınca da qalanları tələsdi və tezliklə kakofoniya¹ bitdi.

Polkovnik skamyadan qalxdı, əllərini şpaqanın qəbzəsinə qoydu, sakit danışsa da, səsində həyəcan qarışıq sevinc hiss olunurdu.

– Qalanın alt qatındakı, bir vaxtlar mətbəx olan o biri çardağın altında kuzenim Dyu Qrannın başçılığıyla indi doqquz şuan² var, bu xəlvətə ona görə çəkiliblər ki, respublikaçılar səhər tezdən Sen-Briyeden Morleyə iki top aparacaqlar, bu

Breton zadəganları da tufənglərini, şpaqalarını işə salıb, topları ələ keçirmək istəyirlər. Əgər ölü olmasaydım, burdakıların hamısından əsil-nəcabətli olduğuma görə, komandirliyi üstümə götürərdim.

Bunu deyib sinəsini qürurla qabartdı. Bıçağın ucu ilə torpaqda əsas yolu bildiren xətt çəkdi, ondan sağda bir dairə cızdı – bu meşə idi, onların harda durduğunu göstərən başqa bir dairəni isə solda cızdı, dedi ki, şuanlar meşədə pusqu quracaqlar, o, Kelvanlı zadəgan və cənab de Nansi pusqudakı şuanlardan fikri yayındırmaq üçün atın üstündə respublikaçılara tərəf çapacaqlar; bu vaxt otluqda gizlənmiş musiqiçi və doktor Sabat hay-küy salaçaqlar: şuanlardan birinin verdiyi tapançadan doktor atəş açacaq, musiqiçi isə elə bir oynaq marş çalacaq ki, səsi hücumu çağırən döyüş trubasına oxşasın. Xanım de Sen-Vass və başqaları çardağın altında döyüş iştirakçılarını gözləyəcəklər.

– Bəs mən? – notarius incikliklə soruşdu.

– Döyüşdə notariusdan arayış tələb olunmur, cənab Plevan! – Kelvanlı zadəgan nərildədi; şpaqasını axır ki, çəlikdən burub çıxara bildi, o, hətta keçmiş pikardiyalı Qinin zəif işığında belə parıldayan polad tiyəni indi hirsle başının üstündə yellədi.

Bu vaxt bayquş üç dəfə uladı. Polkovnik öz döyüşçüləriylə eşiyə çıxdı, musiqiçi və doktor Sabata ot basmış, gövdəsi əyri şabalıd ağacı olan alçaq tənəni göstərdi. Şuanlar atlara sıçradılar, Dyu Qrann öz qurdbasan itini də öz atının sağrısına oturtmuşdu. Yüksəkdə dayanan bədirlənmiş Ay hər yanı gündüzdə olduğu kimi işıqlandırmışdı. Külək qalxdı, Ay bədirlənəndə Bretanda həmişə külək əsir.

¹ **kakofoniya** – səslərin qulağa xoş gəlməyən birləşməsi

² **şuan** – Böyük Fransa inqilabı zamanı kralın Vandeyalı tərəfdarları

Deyilənə görə, külək ölümləri qaldırır: belədə onlar xüsusilə bərk gedirlər. Sabat tapançanı alıb çoban cıdırı ilə təpəyə tərəf üz tutdu, musiqiçi onu təqib etdi. Onlar polkovniklə yoldaşlarının düzəngahda necə çapdıqlarını gördülər, şuanlar isə meşədə itdilər. Şerti işarənin iki dəfə bayquş ulamasının və sürəkli fit səsinin olacağına razılaşırdılar. Sabat təpəyə çatıb cəld şabalıda çıxdı, de Krozon isə futlyarın üstündə oturub, otların arasında gizləndi.

– Budur, gəlirlər! – Sabat pıçıldadı.

Meşədə iki dəfə bayquş uladı, sürəkli fit səsi eşidildi. Yolda güllələr atıldı. Sabat ona tapşırıldığı kimi havaya atəş açdı, de Krozon isə uşaqlıqda atası ilə Qeenndə qaban ovuna gedəndə eşitdiyi ovçu marşını çaldı. Və qeyri-ixtiyarı ayaq üstə qalxdı. Atışma səsləri eşidilən yolda birdən göyə alov sütunu qalxdı, qulaqbatırıcı partlayış guruldadı. Meşədən tək-tək güllə səsləri gəlirdi.

– Ola bilsin, güllə yeşiyi partladı, – doktor Sabat barıtı qurtardığına görə şabalıd ağacından düşə-düşə dedi.

Kelvanlı zadəgan əlində şpaqa at skeletlərinin birində çapa-çapa gəldi.

– Vive le Roi!¹

– Necə oldu? – Sabat soruşdu.

– Şuanlar topları köhnə yolla diyirləyib apardılar.

At skeletlərinin belində Kulenkurla cənab de Nansi də gəlib çatdı.

– Gözəl vuruş oldu, cənablar! – polkovnik şpaqa ilə yoldaşlarını salamlayıb qışqırdı və gülə-gülə əlavə etdi: – Sizə haqq qazandırmaq lazımdı, cənab musiqiçi, ovçu marşı əla idi! Sanki marşal de Tyurenn Reyn çayını keçirdi!

– Mən də bəzi işlər görmüşəm, – cənab de Nansi dedi.

O, döyüş zamanı quyunun kəndirini kəsib, düşməne sarı çaparaq düzəltdiyi ilgəyi respublikaçı zabitin boynuna keçirmişdi, sonra atı çapıb cansız bədənini otluqla sürümüşdü. Kulenkurla pərt oldu.

– Kişi döyüşündə kəndir silah deyil, cənab Lorenli cəllad! Və şpaqa ilə onu hədələdi. Cəllad kəndirin ucunu yerə atıb qalaya tərəf çapdı. Sen-Martənə gedən yolarıncında hələ də ara-sıra güllə səsləri eşidilirdi.

– Səhərin açılmasını gözləyəne qədər ovçu marşına bir dəfə də qulaq asmaqlarını? – Kelvanlı zadəgan soruşdu.

Musiqiçi meyitə baxmaq üçün yaxınlaşdı. Səhər Oln çayının dayaz yerində kətanı keçən, başına təzə üçkünc şlyapa qoymuş həmin oğlandı. Otluqda çox süründüyündən meyit parça-parça olmuşdu.

– Biz ölümlərə mərhumları basdırmağa icazə vermirlər, – polkovnik atdan düşə-düşə dedi.

Doktor Sabatla birlikdə meyiti Qvardiyaçıya yükləyib, yavaş-yavaş qalaya tərəf getdilər. Üfüqdə dan sökülürdü. Meyiti çardağın altına qoydular. Xanım de Sen-Vass da ona baxmaq üçün yaxınlaşdı.

– Mən də fikirləşirdim ki, belə bəzənib-düzənib toya gedir!

– O, aşiq olmuşdu, – notarius bir də qeyd etdi.

– Mühəribədə də, sevgidə də təhlükə az deyil, – Kelvanlı zadəgan müdrikcəsinə dedi.

– Musiqiçi, – polkovnik soyuq tərzdə tapşırıq verdi, – çardağı yandırın!

De Krozon bir çəngə saman götürüb, çaxmaqla yandırdı. Çardağ saman və otları örtülü taxta tikili idi – bir qığılcıma bənddi, üstəlik, bu nəhəng tonqalı külək də bir yandan körükləyirdi.

¹ Vive le Roi – Yaşasın kral! (frans.)

– Cənab musiqiçi, matəm marşı çalın,
– polkovnik dedi.

Pontivi kilsəsinin regent köməkçisi, adətən, öz din qardaşlığı üzvlərinin dəfnində çaldığı matəm melodiyasını ifa etdi. Bütün dəstə karetaya qayıtdı – artıq səhər açılırdı. Musiqiçi öz alətindən son təmərəqli səsləri çıxaranda, çardağın damı uçdu, hər yana qığılcım və yanan talaşa səpələndi. Çardağın hələ də tüstüləyən qalıqları bir az əvvəl heyat enerjisi aşıb-daşan oğlana məzar oldu. Musiqiçi yol yoldaşlarının yanına tərəf getdi, yarıyolda onu Kelvanlı zadəgan qarşılayıb, əlini dostyana çiyinə vurdu. O, artıq gündüzdəki görkəmini almışdı.

– Ah, musiqiçi, sənə qulaq asmaq, qadının ağuşunda həzz almaqdan daha xoşdu!

II

Dinana çatanda bizim yolçular Müqəddəs Saveriya kilsəsinin arxasında karetadan düşdülər və Topal Mamer onları arxa qapıdan, Bazar meydanında dükanı olan köhnə şeylər alverçisi Mezidon dayısının evinə apardı. Bir pəncərəsi və fasadında kilsə kafedrası kimi, qövşşəkili çuqun eyvanı olan ikimərtəbəli evdi. Qoca Mezidonun uzun illər yığdığı avadanlıq sarı astarlı göy nimdaş plaşla örtülmüş köhnə taxtdan, hörmə stullardan və üzü üzvlər görmüş kürəli stoldan ibarət idi. Stolda bir şüşə qırmızı çaxır və qızardılmış balığın qalıqları olan rəngi tökülmüş yaşıl saxsı boşqab vardı.

– Belə hörmətli qonaqların gelişinə çox sevindiyimi deyə bilməyəcəyəm, ancaq neyləyəsən, kasıb adam gərək necəse dolanışığını çıxarsın, – o, xanım de Sen-Vassa oturmağa yer təklif etmək üçün taxtın üstündən göy plaşı götürdü.

Mezidon gözü titəli, dişləri tökülmüş, həddindən artıq uzun qolları olan, daim vurnuxan qozbel adamdı; breton ləhcəsində danışdı, qırmızı-ağ zolaqlı şalvar, tükü qoyun dərisindən yamaqlı yarımkürk geyinmişdi.

– Saat on birdə, – bayaqdan pəncərədən bayıra baxan cənab de Nansiyə dedi, – gilyotinin çexolunu çıxaracaqlar. Bu gün Sen-Maloda monarxiyanı mədh edən kupletlər oxuduğuna görə, Qimilodan olan bir kuru edam edəcəklər.

– Bretanda korrulara heç vaxt toxunmayıblar!

– Xanım, indiki zamanədə heç kimə rəhm eləmirlər.

– Ulu Gilyotenin bıçağını bu gün sınaqdan keçirəcək kor, – Topal Mamer cənab de Nansinin tütün qutusundan bir çimdik burunotu götürüb dedi, – Müqəddəs

Həvari Pavelin Leonda möcüzə göstərdiyi həmin kor olmadığına ümid edirəm, o da elə bil Qimilodandı; anası toxucu idi, hər payız Kemperə gedib, ev-ev gəzirdi, qış paltarı üçün yun əyirirdi. Atası, deyəsən, Şatoləndən bir mahudbasan idi. Uşaq çəpgöz doğulmuşdu və çəp gözüne tədricən qırmızı tor gəlmişdi, axırda çəp gözü kor oldu. Hamıya da məlumdu ki, qırmızıgözlü taygöz hər cür bədbəxtlik gətirir. Bu uşaq da yeriməyə başlayan kimi bütün mahala bədbəxtlik gətirdi, elə pis gözü var idi: kimsə pul itirirdi, kimsə xəstələnirdi, çörəkdən daş, ya böcək çıxırdı, ot tayası, anbar yanırıdı, itlər qudururdu, buzov ölü doğulurdu, hamilə qadınlar uşaq salırdı; taygözün ayağı dəyən yerdə yıxılan adamın hökmən əli, ayağı sınırdı, bəzən heç ayağa da qalxa bilmirdi; meyxanalarda çaxır qıçqırırdı, uşağı Mermiyu monastırına aparanda isə, ordakı rahibələrin göbəyinin dərisi soyulmuşdu. Taygözdən cüzamlı kimi qaçırdılar, küçədə, yolda daşlayıb qovurdular; o kənddə bir başkəsən var idi, kənd bayramında pendir hazırlayanı öldürmüşdü, taygözün doğma əmisi həmin qaniçənlə danışmışdı ki, Müqəddəs Andrey günündə uşağı su quyusunda boğsun, çünki guya onun buğasına uşağın gözü dəyib; buğanı aparıblarmış inəklə cütləşsin, buğa isə durduğu yerdə gupputu ilə yere gəlib. İnəyin sahibi Ransili abbat da hirsənib, çünki inək holland cinsindənmiş və buğa onunla vaxtında cütləşmədiyinə görə həmin il bala verməyib.

Mamer nadir hallarda belə çox danışdı, hulqumunu qaldırıb endirərək çaxır dolu dolçadan iki qurtum aldı; Mameri Renndə asandan sonra hulqumundan hər şey rahat keçirdi. Çaxırını içib, əlinin arxası ilə ağzını sildi.

– Qimiloda şayiələr gəzirdi ki, ananın özü də necəsə uçaqdan canını qurtarmaq istəyirmiş, mahalın hər yerindən Leona səbəthörənələr gələndə, uşağını Həvari Pavel günü bu şəhərə aparıb, onun taleyini həmin müqəddəsə tapşırıb.

Ana taygözü qucağında tutub müqəddəsin heykəli qarşısında diz çökərək, Həvari Paveldən xahiş edir ki, ya uşağını sağaltsın, ya öz yanına – göylərə aparsın: axı o nə gün görür, Qimiloda onu gec-tez su quyusunda batıracaqlar, ya başını daşla əzəcəklər. Ana ağlayıb, qüdrətli müqəddəsə yalvarırdı, ona gümüş göz gətirəcəyini əhd eləyirdi, bu vaxt isə səbəthörənələr kilsənin yanında atəşfəşanlıq eləyirlər, bu onların sevimli məşğuliyyəti idi və həmin bu əyləncəli tamaşa “Arrasın mühasirəsi”¹ adlanırmış, Bretanda ən yaxşı usta hesab edilən Valensyen Brestdən bir yığın fişəng yollayıbmış və “Yeni bomba” adlı fişəng havada partlayıb, çətir şəklində ətrafa səpələnəndə, balaca fişənglərdən biri kilsənin girişindəki fənərin üstünə düşür, ordan sıçrayıb vitrajı sındıraraq içəri girir, müqəddəsə dəyib partlayır, qığılcımlar, qəlpələr ana ilə oğulun üstünə səpələnir və qığılcımın biri oğlunun sağlam gözünü yandırır, belə ki, taygöz dönüb kor olur. O vaxtlar isə, xanımın dediyi kimi, Bretanda korlara dəymirdilər, onları toxunulmaz hesab edirdilər – Həvari Pavel bax belə möcüzə eləyib, ananın xahişini belə nəzərə alıb. Toxucunu ianələrə qərq edirlər, buğanın sahibi isə Klauden Qimiloya qədər dizin-dizin sürünür, səbətdə bir xeyli yumurta gətirir, hətta əsilzadələr əllərini korun başına toxundurmağa gəlirlər. O isə get-gedə güclənir, əllərini ona toxundurmağa gələnlərə, hətta təpik

¹ **Arrasın mühasirəsi** – Arras – Parisdən 168 km. şimalda şəhər; burada söhbət onun 1640-cı ildəki mühasirəsindən gedir.

atmağa, tüpürməyə başlayır, bu isə ana üçün böyük itki idi, çünki oğlunu Elqoata aparmaq, ona toxunub sağalmaq istəyənlərdən pul almaq istəyirdi, Müqəddəs Pavelin möcüzəsi sayəsində məşhurlaşdığına görə qazanc heç də az olmayacaqdı. Ancaq skripka çalmağı öyrənmək üçün oğlunu Pempoldakı korun yanına göndərməli olur və tezliklə kor şəhərbəşəhər, kəndbəkənd gəzib hər cür mahnı oxumağa başlayır. Deyirlər, o, Bretanda Leon səbətçilərinin ehtiram göstərdiyi Müqəddəs Pavel bayramından savayı, bütün müqəddəslərin bayramında olmuş. Ona görə soruşuram ki, bu gün həmin İvi – adı beləydi – asacaqlar?

– Fərmanda onun adı göstərilməyib, – Mezidon dedi.

Cənab de Nansi meydanın ortasında, yerdən bir metr hündürdə qurulmuş edam meydançasındakı üçrəngli bayraqla örtülən gilyotindən gözünü çəkmirdi; onu ağızında saxsı qəlyan olan atlı zabitin komandirlik etdiyi piyadalar bölüyü qoruyurdu. Hersoq qəsrinin qülləsindəki saat on biri vuranda, üçrəngli aşırma lenti çəpəki qara surtukun üstündən taxmış cənab göründü və Mezidon dedi ki, bu adam komissarın Tule adlı köməkçisini, Parisdən məxsusi ona görə gəlib ki, Bretanın qubernatoruna gilyotinin necə işlədiyini göstərsin; əsgərlər ona könülsüz hərbi salam verdilər, atın üstündəki zabit isə heç qımıldanmadı da. Meydana adamlar yığışmağa başladılar, çoxu uşaqdı. Komissar köməkçisi edam meydançasına qalxıb, gilyotinin çexolunu çıxartdı, ona bir əsgər kömək eləyirdi. Cənab de Nansi eyvandan qurğuya baxırdı. İri bıçaq gün altında güzgü kimi parıldaıyrdı, əsgər isə onu, üstəlik, frigiya papağı ilə sürtürdü. Komissar köməkçisi edam meydançasının pilləkənində oturub özünü günə verirdi; silindri, üçrəngli lenti

gün işığında parıldaıyrdı. Atlı zabit meydanaya yan aldı, xidmətçi qız ona gil dolçada çaxır verdi. O, çaxırdan qurtum-qurtum içib, arada qıza nəsə deyirdi, o da uğunub gedirdi.

Cənab de Nansi qoca Mezidondan soruşdu ki, komissar köməkçisini tanıyırmı, o isə başı ilə təsdiqlədi. Tule Parisdən poçt dilicanı ilə gəlmişdi və Mezidon ona yun corab satmışdı; aprel idi, Dinanda isə bu vaxtlar çox rütubətli olur. Komissar köməkçisi corabın qiymətini danışır yarım franka endirmişdi, qoca, az qala, onu ziyana satmışdı.

– Elə isə gedib onlarla söhbət eləmək olar! Alətə də yaxından baxarıq.

Cənab de Nansi qocaya yarım luidorluq qızıl sikkə verdi və qonağı gilyotinin yanına aparıb-aparmamaq barədə qocanın tərəddüdləri dərhal yoxa çıxdı. Qoca Mezidonun müşayiətiylə cənab de Nansinin necə getdiyinə ölümlər eyvandan, pəncərədən baxırdılar, hamı bu həngamənin nə ilə qurtaracağını gözləyirdi, meydandakı camaat da yad adamdan gözlərini çəkmirdilər, çünki əynində qəribə paltar var idi, çoxdandı bu cür geyinmirdilər. Edam meydançasına qalxan pilləkənin yanında tufəngli əsgər onları saxladı, ancaq qoca vəziyyətdən çıxış yolu tapdı, dedi ki, Şərburlu bu müsyönü yolda soyublar və Mezidon da öz köhnə paltarlarını ona satıb, bu cənab isə komissar köməkçisi müsyö Tule ilə tanışdı və ona salamlarını çatdırmaq istəyir. Komissar köməkçisi həmin vaxt ona yardım edən əsgərlə gilyotinin örtüldüyü üçrəngli parçanı yığırdı və cənab de Nansi qoca ilə edam meydançasına qalxdı. Cənab de Nansi çoxdankı tanış kimi müsyö Tulenin əlini sıxdı, bu vaxt polkovnik Kulenkurdan aldığı qızıl sikkəni də ovcuna basdı.

– Heç özüm də bilmirəm necə oldu, – ölümlər dəstəsi Kombur ətrafında gecələyəndə cənab de Nansi danışmışdı. – Ona Lorenli cəllad olduğumu və mən gedəndən bu vəzifəni heç kimin tutmadığını dedim, yalandan söylədim ki, guya qadın ucbatından getməyə məcbur olmuşam və hardasa pul qazanmağa imkan olsa, öz işimə həmişə məsuliyyətlə yanaşdığımı qoy bilsin. Müsyö Tule gombul, danışqan adam idi, mənə söylədi ki, əvvəllər heç vaxt belə işlə məşğul olmayıb, Paris parlamentində saatsız işləyib, borclardan qurtarmaqdan ötrü də gilyotini hər yerdə göstərir, çünki iş o yerə çatmışdı ki, gənc arvadı onun borcdan çıxmasına kömək etmək üçün bədənini satmağa başlamışdı; yeni işinə gəlincə, o, məhkuma baxmır, hər dəfə zənciri dartanda gözlərini yumur, həm də Dinanda hələ ki, yalnız aşağı təbəqəyə məxsus adamların başını kəsib. Onun səmimi söhbəti məni ruhlandırdı və başını kötükdəki çökəyə qoymağın məhkum üçün rahat olub-olmadığını yoxlamağa icazə istədim, ancaq qəsdən başımı yanakı qoydum. O dedi ki, belə yox, kilsədə olduğu kimi dizlərini yerə qoyub, başını yanlara döndərmədən sinəni kötüyə söykəməlisən. Komissarın köməkçisi Dinana gəldiyi vaxtdan buranın rütubətli havasına görə daim xəstə olsa da, o qədər nəzakətli idi ki, məhkumun necə uzanmalı olduğunu özü mənə göstərdi, diz çöküb, sinəsini kötüyə söykəyərək boynunu bacardığı qədər uzatdı. Bilmirəm, onda nə düşünürdüm – görünür, keçmiş günləri xatırlamışdım; edam meydançasının ortasında dayanmışdım və ölüm mənim əlimdəydi. Çeçələ barmağımla zənciri yüngülcə dardım, bıçaq bərq vurub, komissar köməkçisinin boynuna düşdü və elə bil ətə yox, yağa işlədi. Boynunu necə də düz kəsmişdi!

Xoşa gəlməyən qanın çox olmağı idi. Edam meydançasından zabitin atına sıçradım, çünki zabit həmin vaxt atdan düşüb qəlyan tüstülədi. Komissar köməkçisinin başı diyirlənib səbətə düşəndə necə qışqırıq qopduğunu özünüz eşitdiniz, mənə çapıb aradan çıxdım. Cənab polkovnik, inanın ki, biz Lorenlilər at minməyi başqalarından heç də pis bacarmırıq.

– Yalnız kor Qimilanın başı çiyinlərinin üstündə qaldığına sevindiyinə görə qızıl sikkəyə heyifsilənmirəm, – polkovnik dedi.

– Mən korun başınının necə kəsiləcəyinə baxmaq fikrində də deyildim, – əyləşdikləri çəməndə musiqiçiylə çobanyastığı yığan xanım de Sen-Vass bildirdi.

– Korlar – bu dünyanın adamları deyillər, – doktor Sabat dedi.

– Roma qanunları onlara heç bir üstünlük vermir, – notarius söhbətə qarışdı.

– Hər halda, bu əclafıqdı, – polkovnik onun sözünü kəsdi.

Cənab de Nansi hamını burunotuna qonaq elədi, asqırıp qərar verdi:

– Bir yana baxanda, əgər onların hamısı Dinanda gördüyümüz kimi qüsursuz işləyirsə, bizim böyük xalq üçün gilyotini heç də pis şey deyil.

III

Plemilə dönən, qızılağacılıq qurtarıb, gözə xoş gələn düzəngah başlayan yerdə kareta dayandı, çünki musiqiçi öz kiçik ehtiyacını ödəməli idi. Düzənliyi yağışın yuduğu kətan cücartisi bəzəyirdi.

– Komforda kilsə qarşısındakı meydana veriləcək tamaşaya baxmaqdan heç də imtina eləməzdim, – de Kulenkur dedi, – həyatda mən həmişə teatr həvəskarı olmuşam.

– Bəs nəyi göstərəcəklər? – doktor Sabat soruşdu.

– “Sevgililər Romeo və Cülyettanın İtaliya şəhəri Veronada həqiqi məhəbbəti və ölümü”, – notarius yol vergisi toplanan budkaya vurulmuş afişanı oxudu.

– Aktyorların özləri də İtaliyadandılar, – şalvarının ipini bağlaya-bağlaya musiqiçi əlavə elədi. – Bəlkə də, hamısı yox, ancaq burda yazılıb ki, primadonnanın adı Cakomini da Monsadı.

– Deyilənə görə İtaliyalı qadınlar, – Kelvanlı zadəgan dilləndi, – altıncı ehkəmi pozan kimi, çarpayından durub, pəncərəyə yaxınlaşaraq oxumağa başlayırlar. Şayiələrə inansaq, hətta Yekaterina Mediçi də belə eləyirmiş.

– Ona görə bizdə qiyamlar, inqilablər baş alıb gedir, – Kulenkur dedi və hamıya kareta minməyi əmr etdi.

Yanlarından bir neçə atlı ötdü, nəzakətlə salamlayıb, öz aralarında danışa-danışa uzaqlaşdılar və bu danışığından ölümlər başa düşdülər ki, onların Komfora tamaşa göstərməyə gedən aktyorlar olduğunu düşüdüblər.

Xanım de Sen-Vass çilğincasına sevən Romeonun hekayətini gənclik illərində oxuduğunu dedi və polkovniklə birlikdə qalanları dilə tutdular ki, atlıların arxasınca, yəqin, artıq səhnə quraşdırıldığı, pərdələr asıldığı Komfordakı meydana getsinlər. Komfor alçaq tərəpədə yerləşirdi, öz yunu ilə məşhurdu, şəhər ətrafında yaxşı otlaqları var idi. Qədimdə bura öz qəsrilə tanınırdı, ancaq indi yeganə görməli yeri bazarı, orda douillet¹ adında xüsusi tərzdə əyrilmiş yunla alver edirlər, ondan yaxşı parik çıxır: belə parikdə yayda isti, qışda soyuq olmur.

– Qaranlıq düşən kimi düşünüz yoxa çıxanda, – Kelvanlı zadəgan xanım de Sen-Vassa dedi, – douilletdən, parik

hazırlanan yundan yastıqça sizin üçün heç də pis olmazdı, çünki bluzun qabırğanıza yapışmasını görmək mənə ağır gəlir, qaranlıq düşəndə düşününüz arasındakı o gözəl çökək hər dəfə, heç olmayıbmiş kimi, yoxa çıxır.

– Biz axı bala getmirik, müsyö! – xanım de Sen-Vass cavab verdi, ancaq komplimentdən məmnun olduğu hiss olunurdu.

Atlar karetanı yamacla Komforun yerləşdiyi tərəpəyə doğru dartır, arxadan isə uşaqlar gəlirdi, görünür, burda kimisə, çox ehtimal, italiyalı aktyorları gözləyirdilər. Uşaqlar karetanın böyür-başında qaçışır, xidmətçi yerindən tutmağa çalışırdılar. Deyəsən, onları doğrudan da, aktyor bilmişdilər, aktyorların gəlməməyinin səbəbi isə sonra məlum oldu, demə, bundan əvvəl tamaşa verdikləri Lanriven meri aktyorlardan körpə oğurluğunda şübhələnib və onları həbs edib.

– Səfehliyə bax! – notarius donqulandı: onu, deyəsən, ata Kapulettyə oxşatmışdılar.

– Mamer! – polkovnik kozladakı total faytonçuya qışqırdı. – Bərk sür, onlardan aralan!

Ancaq döngəni burulanda yol qırmızı-sarı, yəni Tremanlı mahalının rənglərinə boyanmış şlaqbaumla bağlanmışdı.

– Cənab aktyorlar, sizi çoxdan gözləyirik! Camaat artıq xeyli vaxtdı meydana toplaşmış! Bəs aşıq olmuş senyora Cülyetta hanı?

Belə hökmlə danışan Komforun meri idi; qozbel, lopabığ, Üçrəngli aşırma lent taxılmış yaşıl komzol geyinmişdi, başında vətəndaş Sen-Jüstün² dəbə saldığı papaq var idi, çəlik əvəzinə isə ondan bir baş hündür olan, üçrəngli lentlə bəzənmiş ucu

¹ douillet – nazlı (frans.)

² Sen-Jüst – Sen-Jüst, Lui Antuan Leon (1767-1794) – Böyük fransız inqilabının görkəmli nümayəndəsi, yakobinçi

süngülü tufəngə söykənmişdi. Karetadakı ölümlər baxışdılar. Hər yerdən adamlar axışib gəlirdi, hamı senyorina Cakominanın truppasına baxmaq istəyirdi və mer total faytonçuya karetanı kilsənin arxasında, yolu keşişin evinin dalında saxlamağı əmr etdi. Ölümlər karetdan düşməli oldular, bütün gözlər xəz şərfin ucu ilə yelpiklənən xanım de Sen-Vassa dikilmişdi – onu Cülyetta hesab etdiklərini başa düşəndə çox həyəcanlanmışdı. Vəziyyət elə alındı ki, Romeo və Cülyetta haqqında pyesi Komforun kilsə meydanında Bretanda sərgərdan dolaşan ölümlər tamaşaya qoymalı oldular.

Səhnəni köhnə kilsə divarının yanında qurmuşdular, dirəkləri isə müqəddəslərin taxta fiqurları əvəz eləyirdi, həmin vaxtlar Fransada onlara elə də sitayiş eləmərdilər. Kilsənin həyəti camaatla dolu idi, teatr haqqında hamıdan bir az çox bilən polkovnik Kulenkur musiqiçiyə dedi ki, bombardin çalmağın əsl vaxtıdır, musiqi səslənənə qədər, o da qalan ölümlərlə kimin hansı rolu oynayacağını razılaşıdır. Musiqiçi pavananı¹, sonra kortezinanı çox zərif tərzdə çalib, gurultulu alqışlar qazandı. De Krozon məmnunluqdan qızardı, indiyə qədər həyat hələ ona belə sevinclər bəxş etməmişdi. Bütün bu əhvalat onun üçün xeyirliklə qurtarsa, konsertlər vermək haqqında düşünə bilər. Kulenkur ona pıçıldadı ki, marş çalsın, tamaşanı başlamağa hazır olana qədər dayanmasın; de Krozon onun dediyinə əməl etdi, həmin müddətdə Kelvanlı zadəgan merin verdiyi xalçanı dekorasiya əvəzi kəndirlərdən asdı; xalçada əlində ud tutmuş oğlanın mürgülədiyi, ortasında fontan olan meydan, arxada isə saray tağı təsvir olunmuşdu. Notarius qrenader papağına lələklər taxdı, çünki

qonfaloner² rolunu oynayacaqdı, səhnəyə bir neçə yerli sakin çağırırdı, uzun ağacın başına iri hərflərlə və müxtəlif rənglərlə “Bunlar – Verona camaatıdır” yazılmış lövhə vurub, onların başı üstünə qaldırdı. Lorenli cəllad aralıqda gəzib kimin harda duracağını, nə vaxt nə qışqıracağını izah eləyirdi. Nəhayət, bələdiyyənin barabançısı paradda olduğu kimi barabanı döyəclədi, musiqiçi isə ona tapşırıqları eləyib var gücüylə qışqırdı:

– Məşhur sevgililər Romeo və Cülyetta haqqında tamaşa!

Komforun kilsə meydanına elə sakitlik çökdü ki, kəpənək uçsa, qanadlarının səsi eşidilirdi.

Pontivili musiqiçinin yazıları arasında Komforun kilsə meydanında verilən tamaşanın məzmununu pyes formasında şərh edən kağızlar tapılıb; mətni polkovnik Kulenkur de Baye və xanım Klarina de Sen-Vass fikirləşib. Orda, həmçinin musiqiçinin sonralar, imperiya zamanında Pontivi bulvarında təsadüfən rastlaşdığı Komfor sakinindən eşitdikləri də yazılıb.

Musiqiçinin yazdığına heç nə əlavə etmədən, sözbəsöz sizə təqdim edirik.

¹ pavana – qədim ispan rəqsi

² qonfaloner – XIII əsrin ortalarında Florensiyada və İtaliyanın başqa şəhərlərində sənətkar və əsnaflardan ibarət könüllü qoşunun başçısı

ROMEO VƏ CÜLYETTA MƏŞHUR SEVGİLİLƏR

YEGANƏ PƏRDƏ

İtaliya şəhəri Veronada meydanı. Fontanın yanında lyutnyanı sinəsinə sıxıb səfil musiqiçi yatır, o, pərdənin sonuna qədər oyanmayacaq.

I ŞƏKİL

Meydan yavaş-yavaş adamla dolur. Bir neçə gənc mahnı oxuyur. Səhnəyə əsgər çıxır, silahını yerə atır, dəbilqəsini, zirehini çıxarır.

136

2016

Alvaro Kunkero. Musiqiçinin qeydləri

Ə s g ə r. On bir ildi ehtiyac və mərhumiyyət içindəyik! Axır ki, İsveçrəlilər mühasirəni götdürdülər. Bizim Veronanın şəhər divarları on bir ildi sanki boz dumana bürünüb.

B a ş q a ə s g ə r. Nəhayət, darvazanı açırlar!

K ə n d l i. Köhnə qüllədən atlı arbaletçilərin çayı keçdiyini gördüm. Senyor əsgər, bu, biclik olmaz ki?

Ə s g ə r. Hər nə olur olsun. On bir il aclıq və qorxu! Bu fərəhsiz günlərə necə son qoyulsun!

Veronlular – şəhər divarlarının üstünə çıxmış əsgərlər, kəndlilər, qadınlar, uşaqlar, – gördüklərini meydandakılara xəbər verirlər.

K ə n d l i. İsveçrəlilərin düşərgəsi yanır! Özləri ilə apara bilmədiklərini yandırirlər!

Q a r ı. Hətta əlimizdən aldıkları çörək tikələrini də yandırirlər!

T a c i r. İsveçrəlilər dambanın üstüylə gedirlər.

K ə n d l i. Dükanda danışdırlar ki, sabah Mantuyaya buğda göndərəcəklər.

Ə s g ə r. Hələ öyrənmək lazımdı ki, Mantuya dururmu.

K ə n d l i. Məgər Mantuyanın yandığı barədə xəbər gəlib?

Q a d ı n. Mantuyanı yandırılar, buğda olmayacaq! İsveçrəlilər bir buğda dənəsi də qalmağa qoymayacaqlar!

K ə n d l i. Onlar canavardılar!

Q a d ı n. Yaramazlar!

Ə s g ə r. Bütün İsveçrəlilər ana bətnindən baş gəlişi ilə doğulurlar, ancaq bir ayaqları həmişə boyunlarına dolanmış olur.

Q a r ı. Onlar anadan yaramaz doğulurlar!

Ə s g ə r. Deyirlər, Mantuyadan qasid gəlir, artıq çayı keçib!

Q a d ı n. Bu senyor əsgər isə Mantuyanın yandırıldığını deyir.

K ə n d l i. Deməli, qasid Venesiyadan gəlir.

Q a d ı n. Venesiyadan qasid gəlir. Onun çayı necə keçdiyini görüblər.

T a c i r. Əgər atlıdısa, demək, Venesiyadan gəlmir. O, dənizdən gələrdi. Əgər Mantuyanı doğrudan da, yandırılıbsa, gələn – Sienadandı.

Q a d ı n. Mənim bacanağım Sienada yaşayır, Roma darvazasının yanında çəkməçi emalatxanası var. Nəcəbətlə ailədən olan uşaqlar üçün səndəl tikir.

Q ı z. Qasid – başında lələkli şlyapa olan cavan oğlandı?

T a c i r. Qasid zadəganlardan olur.

Əvvəl uzaqda, sonra yaxında şeypur səsləri eşidilir.

Ə s g ə r. Hamını meydana çağırırlar.
K ə n d l i. Qonfaloner bura gəlir.
Q a r ı. Varlılar indi kasıblar kimi
arıqdılar.

II ŞƏKİL

*Qonfaloner və dörd senator daxil olur.
Tağın üstündəki eyvana qalxırlar.*

Q o n f a l o n e r. Verona camaatı, dostlarım mənəm, senyor əsgərlər! İsveçrəlilər axır ki, getdilər. On bir il boğazımız ilgəkdə olub. On bir il ölümlə, aclıqla, susuzluqla, qorxuyla yaşamışıq. Biz artıq azad veronalılar deyilik, küçələrdə, meydanlarda, cəbhəxanalarda dolaşan kabuslarıq... Bizim şəhərdə ot yoxdu, öz körpələrini əmizdirmək üçün onları analarımız yeyiblər. Şam meşəsində bülbülə rast gəlməzsəniz, sevgililərinin üzünə çıxanda öz arıqlıqlarından utanmamaq üçün onları qızlar yeyiblər. Bu illər ərzində Veronada heç kim mahnı oxumayıb, çünki hava çatışmırdı, axı on bir il bütün darvazalar bağlı olub. İndi isveçrəlilər gedirlər, qış yuxusundan sonra tədricən oyanırıq, uzun qış gecələrindən sonra üzümüzə gün doğub. İsveçrəlilərin tamam gedib-getmədiyini tezliklə biləcəyik, körpünün üstündəki keçiddə qasidi görüblər.

Q a d ı n. Cənab, bəs o bizə çörək gətirəcək?

K ə n d l i. Mantuyadan taxıl gətirəcək?

Ə s g ə r. Veronada yenə nə vaxt Venesiyadan gətirilən mal əti satılacaq?

Q a d ı n. Bizə çörək lazımdı! Heç olmasa, bir tikə, cənab!

Ə s g ə r. Yaxşı olardı, əvvəlcə bizə yemək verəydilər, onda Sienadan gələn qasidə rahatca qulaq asardıq.

Q o n f a l o n e r. Əgər qasid, hətta arzuladığımız xəbəri gətirməsə belə, hər halda, onun gəlişi yolun açıq olduğunu təsdiqləyəcək, bu isə o deməkdir ki, taxıl da gələcək, ət də, siz də hər gün doyunca yeyəcəksiniz.

K ə n d l i. Bəs çaxır barədə nə deyə bilərsiniz?

S e n a t o r. Çaxır da olacaq. Ancaq indi qasidi gözləyək, dünyada nə baş verdiyindən xəbər tutaq, görək, dostumuz, düşmənimiz kimdi.

Ə s g ə r. Qasid darvazaya yaxınlaşır. Çantası məktubla doludu!

Uzaqdan şeypur səsi eşidilir. Bu, şərti işarədi. Fayan darvazasındakı keşikçilər, qasidin onların yanından ötüb şəhərə girdiyini xəbər verirlər.

Sakitlik yaranır. Körpünün daş plitələrində at ayaqlarının səsi eşidilir. Çaparaq gələn atlı görünür. Əynində tünd-göy rəngli plaş olan gümüşü dəbilqəli gəncdi. Sağ qolunda yaşıl lent var.

III ŞƏKİL

Q o n f a l o n e r. Hardan gəirsiniz, senyor qasid?

Q a s i d. Siena şəhərindən, cənab. İndi yollar açıqdı. Pratto-Circenti vadisində iki quzğunun suda boğulan isveçrəlinin içalatını necə yediyini gördüm.

Q o n f a l o n e r. Bizim indiki zavallı Verona şəhərinin hökumətinə Sienadan məktub gətirmisiz?

Q a s i d. Ünvan qolumdakı ipək lentə yazılıb.

Q o n f a l o n e r (oxuyur). “Kədərli infanta senyorina Cülyettaya”.

Q a d ı n. Bəs çörək?

Ə s g ə r. Bəs Venesiya öküzləri hanı?
K ə n d l i. Əgər öküzlərdən bir xəbər
gətirməyibse, gəlin hələlik onun atını
yeyək.

X o r. Ət! Mantuya taxılı yoxdu!
Mantuyanı yandırılar! Heç harda heç
kim qalmayıb! Biz bu dünyada təkik! Yalnız
isveçrəlilər və biz qalmışıq! Atı! Atı öldürün!

Q o n f a l o n e r. Sakit! Sakit! Bəlkə,
bu məktubda hamı üçün, bütün Verona
camaatı üçün bir xəbər var. Onu yazan
adam, yəqin, senyora Cülyettadan başqa
burda heç kimi tanımır. Ola bilsin,
məktubda Mantuya taxılından, Venesiya
mal ətindən, çaxırdan, dostlarımızın qalıb-
qalmadığından yazılıb.

X o r. Məktubu oxuyun! Orda nə
yazılıb? Senyora Cülyetta kimdi? O,
zadəgandı. Məşhur aşiqdi. Kapulettinin
dəmirçidən doğulan qızıdı? Yox, o
doğmayıb, köhnə meydanda evi olan Mon-
tekkinin qızıdı. Amma onların hamısı
pozğundu. Bu lap gəncdi. Kapuletti soğan
satmaqla varlanıb, onu Venesiyaya
aparırdılar. Hələ ipək də satırdılar. Axır ki,
məktub oxunacaq, ya yox? Biz xəbər
gözləyirik!

Q o n f a l o n e r. Sakit olun, senyora
Cülyettanın arxasınca adam göndərmişik.
Oxumağı bilirsə, oxuyacaq, bilmirsə, se-
natorlardan biri oxuyar. Bu da senyora
Cülyetta.

IV ŞƏKİL

*Cülyetta meydana görünür. Sükut
çökür. Cülyetta qonfalonlarla senatorların
dayandığı eyvana qalxır.*

Q o n f a l o n e r. Senyora, Sienadan
gələn qasid sizə məktub gətirib. Ünvan

qasidin qolundakı lentə yazılıb: “Verona
şəhəri. Kədərli infanta senyora Cülyet-
taya”.

Q a s i d (diz çökür). Senyora, bu
qış ovcunda ölən quşun dimdiyindən
düzəlmiş qələmlə bu məktubu yazan adam
mənə dedi: “Sən onu ünvanı da
tapacaqsan, çünki göydə Ayı kim görməz?”

C ü l y e t t a. Bu Romeo olmalıdı.

Q a s i d. Bəli, senyora, Romeodu.

C u l y e t t a (məktubu dodaqlarına
toxundurur, qasidin qolundakı ipək lenti
sığallayır və oxumağa başlayır). “Hər
yaşanmış günü ürəyimdən qoparıb, toxum
kimi torpağa atıram. Və günlərimdən
soruşuram: “Bəs Sevgiyə siz nə aparırsı-
nız?” Axı hər gülün öz ətri var. Və qəlbimin
biyabanına yığışan bütün günlərimə
pıçıldayırım: “Hamınız ağ zanbaq kimi
açsanız – məgər bundan zaman dəyi-
şəcəkmi?” “Siz onun təbəssümünü havayla
mənə göndərsiz?” – gəncliyimin dəyir-
manından və yelqovanından soruşuram.
“Siz onun təbəssümünü su ilə mənə gön-
dərsiz?” – su ilə üzən qayıqlardan soru-
şuram. Xəyali qəslərə, sulara krallar
hökmranlıq eləmələri ki!” (Məktubu çevirir.)
“Əgər səslər sənın dodağında Sevginin
nəfəsi olmayacaqsə, Romeo kimdi ki?
Ax, Sevgi, sən artıq güllü-çiçəkli may
deyilsən!”

*Məktubu çevirib, dirəkdən asılan fənərə
yaxınlaşaraq oxuyur.*

“Mən sənınlə danışmaq və səni görmək
verdişini yadırgamamışam, Cülyetta, axı
Sienada hər gün ağ göyərçinləri görürəm.
Səhərlər gözümü açan kimi, qəlbimdən
xatirələr süzülür, çünki qanı hələ də
damarlarımda qovan yorğun ürəyim onunla
ağzınacan doludu... Ağ zanbaq dəstəsini
sinəmə sıxıb deyirəm: “Cülyetta!” Xəyal-

larımda özümü sənin otağında görürəm, ancaq məni örtən kül, sənin sevginlə üreyimdə bəslənən və həyatverici baxışlarından uzaqda büsbütün yanan qızıl-güldən qalan kül tozla qarışaraq, nəm torpağa çevrilir və dəfn olunmamış mən ölünün üstündən tökülür. Mən ötən günlərin xəyalətiyəm, ona görə məni görmürsən, addım səslərimi eşitmirsən, mən – isti qucağının alovu kimi, susuzluqdan əzab çəkirəm, ölürəm və yenidən özümə gəlirəm, susuzluğum isə keçməyib, yalnız mənim bədənimin və sənin ruhunun dirildiyi yuxudan ayılmanın yorğunluğunu hiss eləyirəm. Zülmət və xaosdan bizim kimi canlı qab yaradan, gerek bu qabı dolduracaq çaxır haqqında da düşünəydi”.

Bu yerdə musiqiçi qırmızı mürəkkəblə belə bir qeyd edib: “Bu zaman hava qaraldı və ölümlər skelet halına düşməyə başladılar.

C ü l y e t t a (oxumağa davam edir). “Qoy əllərinin ətri gecəyə hopsun və darçın qoxusunu əsən mehlə mənə yolla”.

Fənərin işığında Cülyettanın əti tökülmiş əlləri görünür. Cülyetta qorxudan məktubu əlindən salır. Səhnədəkilər nalə çəkib hönkürürlər, kilsənin qarşısındakı meydana toplaşanlar onlara qoşulur, tamaşa ilə həyat bir-birinə qarışır.

X o r. İsveçrəlilər getdi, çünki taun peyda oldu! Bizə sevgi yox, taun gətirdilər. Fəlakətli taun! O, bizə Sienadan gəldi!

Dekorasiyanı əvəz edən xalçanın fonunda bütün aktyorların skelet olduğu görünür.

K o m f o r c a m a a t ı n ı n x o r u. Taun! Aktyorlar bizə taun gətiriblər! Sevgi öz sümüklərində taun daşıyır! İtaliyaya fəlakətli taun gəlib! Bizim qarşımızdakı ölümdü! Taun! Taun!

Komfor camaatı və xor dağılışır. Meydan boşalıb. Qasidin atının skeleti meydana ortasında dayanıb. Bu, polkovnik Kulenkurun atı qvardiyaçdı və polkovnik birbaşa səhnədən atın belinə atılıb çaparaq uzaqlaşır; atın nalından qığılcım qopur.

Qışqırıq səsləri eşidilir, şəhərin küçələrində işıqlar dolaşır.

X o r v ə K o m f o r c a m a a t ı. Veronada taun var! Veronada taun var! Bütün dünyada taun var!

Ölümlər kəretaya yetişirlər və Mamer atları qovur. Kəreta döngədə gözdən itəndə, üst-başından kasıblıq yağan bir qız meydanda peyda olur, tələsmədən fənər asılan dirəyə yaxınlaşır, Cülyettanın atdığı kağızı götürüb oxuyur.

Q ı z. Burda qucağındakı zanbaq buketindən, darçın qoxuyan mehdən heç nə yazılmayıb. Yox, o biri üzündə nəse yazılıb! (Oxuyur.) “Komfor bələdiyyəsi. Altı floreal¹. Xəfiyyə ləqəbli çay strajniki Şayoya, Zərif Çiçək ləqəbli Bonne ilə evlənməyə icazə verilir. Rüsüm – bir frank. Qoman qarışa hər cümə günü bazarda at və eşşək peyini yığmağa icazə verilir. Pul-suz. Dərzi Terniyə şalvara milli emblemlə düymə tikməyə icazə verilir. İki frank”.

Kor bir qarış əsasını taqqıldada-taqqıldada qıza yaxınlaşır.

Q a r ı. Qızım, de görüm, şənbə günləri Lanrivanda Allah xatirinə çörək paylayacaqlarmı?

Q ı z. Yox, xala, yox, nə Romeo, nə xatirələr, nə ağ zanbaqlar olmayıb!

Qız və qarış qucaqlaşmış ağlayırlar. Külək qalxıb səhnədəki xalçanı yırğalayır.

¹ floreal – Fransada respublika ilinin səkkizinci ayı (20 apreldən 20 mayaya qədər)

IV

Yanvarda Kelvanlı zadəganın ölümünün üç ili tamam olacaqdı – yeri gəlmişkən, onun adının Ke Pyer Le Bek-Eluen olduğunu deməmişdim, – bu müddət qurtarandan sonra dağdan enəndə sərv ağaclarının göründüyü qədim Kelvan qəbiristanlığındakı məzarına uzanacaqdı, ancaq müsyö Ke Pyer əvvəlcə sağlığında hər payız palçıq vannası qəbul etdiyi Banol-del-Orn kurortuna gedib, madmazel de Vitre ilə vidalaşmaq istəyirdi; o, nə vaxtsa quduz itdən qorxub səsini itirdiyinə görə səs tellərini müalicə elətdirmək üçün Banyola gəlirdi və qraf de Lavelin Le-Manlı şirniyyat satıcısı ilə qeyri-rəsmi əlaqəsindən doğulan iki qızından kiçiyi idi. Vidalaşma təsirli, kövrək olsun deyər, Ke Pyer xanıma kral donanmasının gəmisinə minmək üçün İngiltərəyə getdiyini, Kelvanda bekarçılıqdan bombardin çalmağı öyrəndiyini söyləyəcəyini qərara almışdı və gecə Mortan bağında onun şərəfinə serenada ifa edəcəkdə. Təbii ki, bombardini musiqiçi çalacaqdı; bağın qaranlığında Kelvanlı zadəgandan heç nə ilə seçilməzdi. Banol-del-Orna ikilikdə gedəcəkdilər, qalanlar La Ferte-Mase qəsrinin xarabalığında gözləyəcəkdilər, orda, çox ehtimal, Qi Lənət Şeytanın ağası Solomon Kapitan adlı şeytan peyda ola bilərdi; o, dişləri şaqqıldayan sərgərdan işartıyla öz arasında olan şərtə axır ki, əməl etməliydi.

Musiqiçi Banolda “Yeni Fransa” mehmanxanasında otaq kirayələdi və iki gün vaxtında isti yemək yedi, iki gecə yataqda yatdı, xanım Klementinanın nişastalı mələfələrindən ayrıldı buna həsrət qalmışdı. Kelvanlı zadəgan başlıbaşına buraxılmış mədənlər suları müalicə-

xanasında özünə sığınacaq tapdı, şənbə günü isə adam içinə çıxıb, şəhəri gəzmək və əlbəttə, qarışıq vaxtlar olduğu üçün hansısa dərzinin evində tək yaşayan madmazel de Vitrenin önündə dayanmaq fikrində idi. Bretanda sankülötərlər¹ qəzəbi həqiqi zadəganlardan çox, aristokratların qeyri-qanuni övladlarına yönəlmişdi, çünki biclər öz mənşəyi ilə daha çox lovğalanırdılar. Cümə axşamından şənbəyə qədər musiqiçi öz otağında Rossinini tokkatalarını məşq eləyirdi, “Laura sorride²” serenadasını öyrənirdi, Kelvanlı zadəganın etdiyi kimi boğazını arıtlamağa çalışırdı ki, serenadanı çalanın onun nəzakətli kavaleri olduğuna madmazel de Vitredə şübhə yaranmasın. Otağın pəncərəsi nöqərlərin və kirayənişinlərin daima girib-çıxdıqları poçt stansiyasının tövləsinə baxırdı; onların bəzisi dayanıb musiqiyə qulaq asırdı.

Şənbə günü tezdən müsyö Ke Pyer əynində qısa surtuk və yaxası alonson krujevalı qəşəng köynək əlindəki çəlik-şpaqanı yellədə-yellədə “Yeni Fransa” mehmanxanasına gəldi; zadəgan zümərəsinə mənsubluğunu gizlətmək üçün şlyapasını üçrəngli plümajla³ bəzəmişdi. Musiqiçi onun üçün serenada çaldı, həmin vaxt Parisdən poçt dilicanı gəldiyinə görə, həyətdə xeyli adam var idi və de Krozon “Laura sorride”ni çalıb qurtaranda, alqış sədaları qopdu; Kelvanlı zadəgan bombardini musiqiçidən alıb, pəncərəyə yaxınlaşaraq təzim etdi – guya məşhur musiqiçi o idi. De Krozon bundan bir az pəjmürdə oldu.

– Əzizim regentin köməkçisi, ona görə belə etdim ki, birdən bu konsert haqqında şayiələr gedib madmazel de Vitreyə çatır, – Ke Pyer əlini dostcasına musiqiçinin kürəyinə vurdu.

¹ sankülötərlər – 1789-cu il Fransa inqilabı zamanı respublikaçılara verilən ad

² Laura sorride – “Laura gülümsəyir” (*ital.*)

³ plümaj – quş lələyindən bəzək

Kelvanlı zadəgan sevdiyi xanıma öz ehtiramını bildirmək üçün dərzinin evinə yollandı, musiqiçiyə isə dərzinin evindən sonra gələn, ondan vur-tut alçaq dəfnə ağaclarıyla ayrılan Mortan bağındaki Diananın heykəli olan fontanın yanında saat ona görüş təyin etdi. Müsyö Le Bek-Eluen istəklisiylə vidalaşana qədər musiqiçi düşündü ki, Marseldən Avranşa gəlib mehmanxananın yeməxanasında şam eləyən dənizçi zabitlərə, şərtləşdiklərinin əksinə olaraq, konsert versə, heç də pis olmaz. Xoşbəxt təsadüfdən zabitlərdən biri gənc əsgərlərin arasında dəbdə olan təzə “Le coeur solitaire”¹ mahnısını bilirmiş və yamanca kövrəlmişdi. Musiqiçi mahnını bir az dəyişib, bombardinə uyğunlaşdırdı və Kelvanlı zadəganın sevgilisinin serenadası ilə bitirməyi qərara aldı. Dənizçi zabitlər pul xərcləməyə xəsislik etmirdilər, dalbadal sağlıq deyirdilər, musiqiçi qonaq eləyənlərin ürəyini qırmırdı və dilican Avranşa yola düşəndə, Şarl Ann qırmızı çaxırdan, Yamayka romundan bəs deyince içmişdi.

Musiqiçi doyunca şam eləyib, sərgərdan dolaşdığı müddətdə uzanıb sıxlaşan saqqalını nəyə görə daradı, hətta məcburi ayrılıq zamanı xanım de Sen-Vassın bağısladığı flakondakı gül suyunu üzünə çəkdi, bombardini qoltuğuna vurub, axşam saat onda Diananın heykəli olan fontanın yanına gəldi. İlahənin heykəli çox gözəl idi, hovuzun ortasında ucalmışdı, yandakı it və maralın ağzından isə su fəvvarə vurub, meşə ilahəsinin ayaqlarının altına tökülürdü. Danışılmışdı ki, serenadanı başlamaq üçün işarə birinci mərtəbənin pəncərəsində yanan işıq olacaq.

Axşamın soyuğu bağda musiqiçinin başından qırmızı çaxırın və Yamayka romunun havasını aparanda, nə etməli olduğu ona çatdı və pəncərə işıqlaşanda Rossininin tokkadasını çalıb, Lion kortezinə keçdi, sonra bir az dincəlib, “Laura sorrideri”ni çalmağa başladı, bu pyes onda gözəl alınırdı. Kapuçin monastirinin divarının kölgəsi düşdüyündən, xüsusilə bu küncdə qaranlıq olduğundan, musiqiçi bağda, bombardin çala-çala pəncərədə ağ qadın fiquru sezdi. Bəlkə qulağı səsə düşmüşdü? Yox, doğrudan, elədi: qadın hıçqırır ağlayırdı. Musiqiçi Ke Pyeri yamsılayaraq, hər ehtimala qarşı, beş dəfə boğazını arıtladı və bu yerdə göydən yağış tökdü, daha doğrusu, yağış çisələdi və mərhum Kelvanlı zadəganın istəyinə uyğun olaraq, vida görüşünü kədərli mahnı ilə bitirmək üçün “Le coeur solitaire”ni çaldı. Həmin gecə bombardin canlı varlıq kimi musiqiçiyə tabe olurdu və serenada çox kədərli alındı, çünki onun sonunda gənc əsgərlərin sevimli mahnısı səsləndi. Musiqiçi çalğısını bitirib, hər ehtimala qarşı, yenə bir neçə dəfə boğazını arıtlayıb, bombardini futlyara qoydu və mehmanxanaya qayıtmağa hazırlaşdı ki, birdən pəncərədən səs eşitdi; bir an tərəddüd elədi, çünki bu barədə heç bir tapşırıq almamışdı, ancaq pıçılığın arxasınca yenə hıçqırtı, hönkürtü eşitdi və musiqiçi fikirləşdi ki, gecənin bu ayrılıq çağında hər hansı vida sözü xanıma, heç olmasa, bir az təsəlli olar. Sarmaşılıq çəpərə yaxınlaşanda, pəncərədən uzanmış əl gördü və ayağını dəfnə ağacının aşağı budağına qoyub, onun əlini titrək quş kimi, öz ovcuna aldı, elə dərhal da düşündü ki, ayrılıq məqamında nəzakət qaydaları

¹ Le coeur solitaire – “Tənha ürək” (frans.)

bu əlləri öpməyi hökm edir; dodaqlarını İtaliya qərənfil qoxuyan əllərə toxundurdu, xanımın əlini çevirib, ovcundan da öpdü. Bu nəzakətli rəftarı ona Bombur ətrafındakı çəmənlərdə çiçək yığanda xanım de Sen-Vass öyrətmişdi. Və bizim musiqiçi pəncərəyə sarı dartınıb, zərif, dolu qollara çatanda, arxadan Kelvanlı zadəganın öskürəyini eşitdi, özü də öskürdü və hələ də hiçqıra-hiçqıra nəsə pıçıldayan gözəl xanımın əlini buraxıb, futlyarı götürərək, mehmanxanaya tərəf götürüldü. Bağı keçib, kimsəsiz küçələrlə qaçmağa başladı, onun arxasınca isə şpaqanı əbəs yere çəliyin içindən çıxarmağa çalışan Kelvanlı zadəganın skeleti qaçırdı.

FİNAL

Ciblərini eşələyib giriş qapısının açarını axtardı, ancaq tapmadı, görünür, uzun çəkən bu səyahət zamanı itirmişdi. Açarı unudub evdə qoyanda, dəfələrlə etdiyi kimi, qapını barmağıyla döymək istədi, ancaq aydın oldu ki, qapı açıqdı. Mətbəxin yanından keçəndə, kiminsə orda qurduğunu eşitdi, amma xanım Klementinani qorxutmaq üçün ora baş çəkmədi: heç şübhəsiz, uzun, gur saqqalına görə onu tanımayacaqdı, axı ölümlərlə səyahətdə keçirdiyi üç ildə üzünü qırxmamışdı. Səs salmamağa çalışaraq, yuxarı qalxdı, Allaha yalvarırdı ki, adətən, yayda olduğu kimi, otağının qapısı cırıldamaya. Barmağının ucunda otağa girəndə mat qaldı: onun çarpayısının ayaq tərəfində başqası yox, Bordo şalına bürünmüş özü: Şarl Ann Qenole Matye de Krozon, kilsə xorunun regent köməkçisi, bombardin çalan mahir sənətkar oturmuşdu.

– Di gəl, gəl! – oxşarı pıçıldadı. – Səni gözləməkdən yoruldu!

– Bəs sən kimsən?

– Topal Mamerin əmisiyəm, dəfn mərasimlərində səni xorda əvəz eləyirdim.

– Demək, mənim çoxdan olmadığımı heç kim bilmir?

– Heç kim, o cümlədən, papilotkalı bu qoca ifritə. Bil ki, rahib olacağın barədə and içmisən, daha cəfəri omlet xoşlamırsan, qırmızı yox, ağ çaxır içirsən, toq-qaya görə höcətləşdiyin çəkməçiylə Ruaneskanın evinə punş içməyə gedirsən, üçkünc şlyapanda isə üçrəngli kokarda gəzdirirsən.

– Sən məni məhv etmisən! – musiqiçi həyəcanlandı.

– Qızlarla əyləndiyinə görə cavan oğlanı qınamazlar, – deyib, oxşarı pəncərədən uçub getdi; həmin gün ilıq yağış çisələdiyinə görə otağa rütubətli hava doldu.

– Cənab musiqiçi! – xanım Klementina aşağıdan çağırırdı. – Alma ağaclarını bu-dayan fəhlə gəlib, gününə iki frank istəyir!

Musiqiçi gülümsədi. Alma ağacları! Kelvandakı tənəlikdə alma bağı! Gələn il may ayında ora dincəlməyə gedəcək, Müqəddəs Petrus gününə qədər isə alma dəyər. Eybi yox, cəfəri omletin əvəzinə özü ilə duza qoyulmuş alabalıq aparar. Saqqalını sabunlayaraq – bunu gərək yaxşı eləyəydi, yoxsa ülgüc götürməzdi, – musiqiçi pilləkənin məhəccərinə söykənib, xanım Klementinaya qışqırdı ki, xəsislik eləməsin, işinə görə fəhləyə istədiyi pulu versin. Sonra güzgüyə yaxınlaşıb, fitlə “Karmanola” çala-çala üzünü qırxmağa başladı.

BİRİNCİ ƏLAVƏ DRAMATIS PERSONAE¹

Aqasfer. Borcunu və sinaqoqun nəfinə ödənilən pulun faizini vermədiyi əmisi oğlu Eliasa Yəhudinin Nansidə asılmasına çalışan Əbədi Cuhud. Yeddi ildən bir Ruana gəlib, Matilda körpüsündən çaya tüpürür.

Anna Eloiza. Öz əmisindən, Brestdə balina vətəgəsində vergiyiğan müsyö Dombazdan hamilə qalan, Samplakanın xanımı de Sen-Vassın ortancıl qızı. Bic uşaq doğan Oderneli ana. Qulağında xalı var.

Metzli əczaçı. Doktor Sabat onunla artıq öz ölümündən sonra, əczaçı erkəkckili sığırçıyı axtaranda Qrenobl ətrafında rastlaşmışdı. Bu aptekçi təkidlə deyirdi ki, Monpelyedə diplom alan həkimlər cəhənnəmdə lansetlə qanalma və işlətmə cövhəri hazırlamaq bacarığından imtahan verəcəklər.

Beris. Sahibi ilə bir yerdə basdırılan və axirət dünyasında da onun çiyində oturan Kamburlu kapitanın quzğunu; qaranlıq düşən kimi hər ikisi skeletə çevrilir.

Blanş. Dijonda, hansısa Marselli dəlləyin ət dükanının arxasındakı gizli görüş evində doğduğu lorenli cəllad cənab de Nansinin anası. Sonralar sehrli fənerlə Fransanı dolaşan almanla yaşayıb.

Markiz Vilye de Fler-u-Muro. Xəzinəni basırıb, vəsiyyətində onu gizli şifrə ilə işarələmişdi. Onun ayaqlarını göyə qaldırıb, başı üstündə gəzən nökeri var idi. Markiz onu krala göstərmək üçün Parisə aparmışdı. Bu nöker hərəkət eləmək üçün qulaqlarından istifadə edirdi, buna görə qulaqları, hətta döyənək olmuşdu.

Xanım Vitrelər. Sarayına şirəli xurma hazırlamaq üçün gələn şirniyyatçı qadınla əlaqədən doğulan kar qraf de Lavalın qeyri-qanuni qızları. Qızların kiçiyinə Kelvanlı zadəgan vurulmuşdu, ruhu şad olsun. Musiqiçi Banoledə onun şərəfinə bombardində gözəl serenada çalmışdı.

Qalvan, həkim. Kavalər de Sen-Vassın saray həkimi. Zəhərlərin bilicisi idi, "Tanatos umbrae"dən həb düzəltməyi bacarmışdı, bu, böyük uğurdu. Cərrahlıqda Paris məktəbinin davamçısı sayılırdı.

Qvardiyaçı. Polkovnik de Bayenin döyüş atı. Ayaqlarını oynada-oynada yeriməyi bacarırdı. Gündüzlər ölümlərin mindiyi karetanı dartırdı, gecələr isə, bütün ölümlər kimi, skeletə çevrilirdi. Qaşqası ağ və qabaq ayaqları səkil qara at idi.

Kapitan de Qeyon. Hansısa mehmanxanada çarəsiz vəziyyətdə qalmış Samplakanın dul qadınına rast gəlib, ona bağlanıb və birlikdə Banol-del-Orndakı mədən sularına gedir, bütün xərcləri də öz üzərinə götürür. Kral artilyasının ikinci korpusunda xidmət eləyib, topu riyazi cədvəllə tuşlayırmış.

Qi Lənət Şeytana. Şeytan Solomon kapitanın nökeri (yeri gəlmişkən, ola bilsin hələ də onun qulluğundadı). Gündüzlər görünmür, ancaq dişlərinin necə taqqıldadığı eşidilir, gecələr isə gəzən işartı kimi görünür. Sağlığında tuluq çalan olmağı arzulamışdı.

Flamand funtları borc verən qrafinya. Lorenli cəlladın məşuqəsi. Adı Lizetta Yaşıl Brilyantdı, titulu isə anası vasitəsilə Lorendə çəkinib-eləmədən uşaq doğuzduran İqnotus² Flamandı adında cənabdan almışdı; öz qeyri-qanuni doğulan uşaqlarına Pondışerdə titul və mülk verəcəyini vəd eləyirdi.

¹ *dramatis personae* – iştirakçılar (*lat.*)

² *iqnotus* – naməlum (*lat.*)

Komfor kilsə meydanındakı qız. Dilənçi. Nə Romeonun, nə onun haqqında xatirələrin, nə ağ zanbaqların olmadığından kədərlənmişdi.

De Dombaz. Samplakan qızlarının əmisi, Brestdəki balina vətəgəsində vergiyiğan. Bir ilin içində ailəni müflis eləyib, böyük qardaşı qızı ilə Vanna qaçır, ortancıl isə ondan hamilə qalır.

Dyülebən. Dornlu notarius xəzinəni tapmağa gedəndə özü ilə götürdüyü nöker. Sonralar Dyülebən respublikaçıların atlı qoşununda xidmət eləmişdi.

Dyü Qrann, freqat kapitani. Polkovnik Kulenkur de Bayenin otuz altı qohumundan biri. Şuanların dəstəsinə komandanlıq edib, sonra Prinsepslərin¹ ordusuna keçib və Valmi yaxınlığındakı döyüşdə top mərmisindən həlak olub. Qoçaq idi, qadınları əldən buraxmazdı – istər karvansara olsun, istər qəsir, istərsə də teatrda səhnənin arxası. Gəmini məharətlə sürürdü. Onun ölümü böyük itki idi.

Topal Mamerin əmisi. Kemperedə fransiskan monastırında ruhani, latın dilini bir az bilirdi, cadu eləməyilə tanınırdı. Bir dəfə başını daşla yarmışdılar, nə ağrıdı, nə qan gəldi. Öləndə, hansı bir ingilissə onun başını alıb Edinburqa apardı, demə, bir-birinin içində iki qafa tası var imiş, aralarında da kül kimi bir şey. Bu haqda çox danışdılar.

Müqəddəs Yevlampiy. Əvvəllər rahib olub, sonra yepiskop. Müxtəlif yerlərdən yığıdığı otlardan quş düzəldib, çölə buraxırdı. Kitabı açmadan, səhifəni başdan-ayağa oxuyurmuş, bağırsağ xəstəliyini sağaltmağıyla məşhur idi. Bir dəfə Romada olanda, yanlıq iysi hiss eləyib, bu iydən Terre şəhərində kilsəsinin yandığını bilir,

göyə qalxıb, buludlara yağış yağdırmağı əmr edir. Özü isə qzılı rəngli buludun üstündə oturub, yağışın yanğını necə söndürməsinə baxır. O deyirdi ki, şəhid Müqəddəs Anna bayramında öləcək, bretonlular da bayramı başqa günə keçiriblər ki, Yevlampiy ölməsin və hər il belə eləyiblər. Bax ona görə yüz əlli üç il yaşayıb.

İv. Müqəddəs Pavelin Leonda möcüzə göstərdiyi və royalist kupletlər oxumadığına görə Dinanda gilyotində edam eləmək istədikləri kor.

İzmael Buton. Yeraltı səltənətdə qalereyaların taxtavanı çox alçaq olduğuna görə dərzi sifətində Kambredə yaşayan şeytan. Polşada olub, bubon taunundan xilas olmaq üçün ordan qaçıb. Sedanda cəbhəxanada polkovnik Kulenkur de Bayenin ruhunu alıb, saxta pul kəsən kimi Liverpulda ona yeddi il bir gün iş kəsilib. Cəzasını çəkəndən sonra, Parisdə son dəbdə qadın paltarları tikməyə başlayıb, çünki qadınları sevirmiş.

Senyor Cuvenilo Karafa. İki ildən bir Fransaya zəvvar kimi gələn Roma sakini. Monpelyedə dul qadınla yaşayırmış. Zəhərlər barədə kitaba yiyələnmək üçün onu Romada doktor Sabat zəhərləyib. Sonralar məşğuliyyəti olmayan şeytan olduğu üzə çıxıb.

Katalina. Prelat inkvizitorun Eliesa Yəhudinin işi ilə bağlı Parisdən Nansiye gəldiyi kar eşşək. Çox sakit heyvandı.

Vikont de Kerjan. Həm də komburlu Şatobrianların və Kulenkur de Bayenin qohumu. Dörd atın köməyi ilə kimisə şaqqalayanda Ruana gəlirdi, çünki elə fit çalır ki, atlar hürküb kənara sıçrayırdılar və edam bircə anda başa çatırdı.

¹ Prinsepslər – Royalistlərin ordusu belə adlanır.

Məhkumların qohumları onu çox qiymətləndirirdilər və ona hədiyyələr verirdilər. Dəlisoy küren atı var idi və bir dəfə özünü göstərmək istəyib çaparaq gələndə, Kan şəhərindəki Rahib darvazasına çırpılıb, başı tirə dəyərək ordaca ölüb.

Faytonçu Klamo. Solomon Kapitan adlı şeytanın çamadanını oğurlayıb. Sonra qaçaraq gizləniş. Fəndgir isveçrə qıfılı olan çamadanı açma bilmədən də ölüb; onu açmaq üçün yeddi lingi Cenevrə körpüsünə oxşayan novcuqlarla müxtəlif rəngli şarları müəyyən ardıcılıqla tərptmək lazım idi.

Donna Klarina. Hansısa bir romanın qəhrəmanı. İngilis məşuqu ilə gəlmiş İtaliyada vəbadan ölmüşdü; reyhan toxumuyla kasada gələcəkdən xəbər verə bilirdi. Gözəl yaşıl gözləri məşhur idi.

Kole Qazança. Djonda yeməxana sahibi, özünü cənab de Nansinin atası bilirdi, çünki Blanş belə hesab eləyirdi. Arvadı onun kişilik vəzifəsini yerinə yetirmədiyini deyərək, Metzdən olan draqun kapralına qoşulub qaçmışdı. Yeməxana sahibi bir payız axşamı Blanşı hamilə elədiyinə görə lovğalanırdı.

Kapitan Rene Pyer Paulinus de Kombur. Nəsil şəcərəsində komburlu Şatobrianların səkkizinci qolu. Şato-Joslen qəsrinə hücum zamanı Təkgöz Krozon tərəfindən öldürülmüşdü. Kapitan de Komburun hansısa mehmanxanada oğurladığı üzüyü quzğun tapıb qanuni sahibinə qaytarana qədər, çiyində quzğun Beliç, Kernaskleden çöllərində dolaşmalıydı. O, çox dalaşqan idi, adi bir şeyin üstündə şpaqaya əl atırdı.

Şarl Ann Qenole Matye de Krozon. Bizim bu hekayətin yazılmasına səbəb

olan qeydlərin sahibi, Pontivi kilisə xorunun regent köməkçisi xanım Klementina Maronun ölümündən sonra ömrünün son illərini axşam ziyafətlərində keçirib, ölümlə necə səfərə çıxdığını danışdı. Tənbəllik eləməyib, xanım de Sen-Vassın qəbrini ziyarət etmək üçün Oदनə getmişdi və qəbrin üstünə gül qoymuşdu. Ölüm ayağında öz bağından alma gətirilməsini xahiş eləyib, onu iyləyib, sadıq yol yoldaşıyla vidalaşmaq üçün bombardinini istəyib, müştüyü ağzına aparıb üfürərək canını tapşırıb, bombardin isə insan kimi yanıqlı səs çıxarıb.

Krozonlar. Breton zadəgan nəslı, her-soq de Brolilərin nəsil şəcərəsində üçüncü qolu. Nəsil gerbi – yaşıl çöldə qırmızı ov şeypuru. Birinci, mayorat xəttiylə nəslin davamçısı dəniz qulduru Krozon de Keritu idi, üçüncünün axırında isə fransiskan Ordeninin kiçik qardaşlar kilisə xorunun regent köməkçisi, bombardin çalan, bizim hekayətdə haqqında söhbət açdığımız musiqiçidi. Bu nəslin bütün kişiləri öz tənbəllikləri, əksəriyyəti isə ovçuluğa həvəsi ilə fərqlənirdi. Deyilənə görə, Bretana zoğal ağacını ilk dəfə onlar gətiriblər.

Kulenkur de Baye, polkovnik Pyer Anri Pol de Leon. Normandiya prinsipal tituluна sahibdi. Bretonun otuz altı əsilzadə ailəsi ilə qohumdu, onlardan yalnız biri ruhani dayısının ucbatından tənəzzül eləyib: bütün mal-dövlətini Venesiyadan gətirilən itə verdiyinə görə müflis olub; müxtəlif dillərdə danışmış və nə vaxtsa Böyük Türkün¹ tərcüməçisi olubmuş. Marşal de Tüenin əmri ilə polkovnik Sedan qəsrinin cəbhəxanasında güllələnib. Hamıyla mehriban rəftar eləyirmiş, sözünün üstündə durmağı bacarırmış.

¹ Böyük Türk – Orta əsrlərdə Avropa ölkələrinin əksəriyyətində Osmanlı imperiyasının sultanları belə adlandırılırdı.

Müsyö Labol. Odernedəki körpünün yanında mahudbasan dükanı açmışdı. Müqəddəs Emeterionu qəbrini ziyarətdən qayıdanda qızdırılmış sidr içib və onu iflic vurub.

Ke Pyer Le Bek-Eluen. Kelvanlı zadəgan. Bombardinə qulaq asmağı xoşlayırdı. Musiqiçiyə Pontividə alma bağı vəsiyyət eləyib. Musiqiçi onun dəfnində bombardin çalmağa dəvət olunub və bunu bəhanə edərək onu aldadıb ölümlərin oturduğu karetaya mindiriblər.

Levjan dayı. Redonlu başmaqçı. Qi adlandırılan, sonradan Lənət Şeytana ləqəbi qoyulan atılmış uşağı o götürüb.

Levjan xala. Zirək və əyyaş qadın, gəncliyində Karedə önləri ağlamaq üçün aparırmışlar. Bic Qinin diləndiyi pulu əlindən almış. Uşağın yetişdiyini görəndə, ona mehribançılıq eləməyə başlayıb.

Lilion. Regent köməkçisinin, adətən dəfnə getdiyi kirayə at. Musiqiçiyə elə gəlirdi ki, bu at bombardinə qulaq asmağı xoşlayır.

Lui Jozef. İkinci dərəcəli topçu, sonralar qadın olduğu üzə çıxıb. Topçu qadın de Krozonun Joslendəki evinə aşpaz kimi qədəm qoyub, bizim musiqiçini böyüdü. Onun Navarra süvari alayına yazılmasını istəyirdi, ancaq qohumları Şarlı kilsə xoruna qoyurlar, onda aşpaz hirsənir, yenidən kişi paltarını geyinib, Papanın İsveçrə qvardiyasına daxil olur.

Topal Mamer. Ölülərin mindiyi karetanı sürən. Əyninə canavar dərisi geyinib, palıd meşəsində qızlara hücum elədiyinə görə, Nantda edam edilmişdi. Oxumağı ölümündən sonra öyrənib, hər halda, İzmael Butona belə deyirdi.

Xanım Klementina Maro. Bizim musiqiçi onun evində yaşayırdı. Baş təbilçinin dul qadınıdı. İkinci dəfə ərə gedə biləcəyini

deyirdi, çünki ətli-canlı qadınlar heç vaxt dəbdən düşməzlər. Cəfəri omlet bişirməyi ilə tanınırdı.

Qoca Mezidon. Daim vurnuxan qozbel. Dinan meydanındakı dükanda köhnə paltar satırdı.

Cənab qraf de Mentenonlar. Markiz Vilye de Fler-u-Muronun gizlətdiyi xəzinəni axtaran və polkovnik de Sovaja bu xəzinə ilə bağlı iddia qaldıran qohumları. Dornlu notarius hər ikisini bellə öldürmüşdü. Qəşəng geyinən aristokrat və əsl qumarbaz idilər.

Olın çayını atla keçən cavan oğlan. Səhər tezdən çayı atla vurub keçmişdi. Onun gülümsər çöhrəsi, aydın baxışları var idi. Şuanlar respublikaçıların əlindən iki topu aldığı gecə, Lorenli cəllad öz xüsusi ilgəklərindən birini onun boynunda sınaqdan çıxarmışdı.

Mermyuid monastırındakı rahiblər. Hamısının uzun şəcərəsi var idi və yepiskop mitrasına oxşayan papaq qoyurdular. Sonra tamam kor olan Qimilolu təkgez İvi onların yanına gətirəndə, qarınlarının dərisi soyulmuşdu, onda da həngəmə qopmuşdu.

Cənab de Nansi. Blanşın və xaç suyunu salanda yazıldığına görə, Qazança ləqəbli yeməxanaçı Kolenin oğlu. Loren şəhərinin cəlladı, bizim hekayətdə onun haqqında çox danışılır.

Baş keşiş. Pontivi kafedral kilsəsinin baş keşişi. Əzilib-büzülən, taqətsiz qoca, həmişə öskürdü. Hind toyuqlarını axtalamaqla məşğul idi və bu məsələyə görə cənab Didro ilə yazışırdı. Erkək kəkliyi axta xoruza çevirməyi ilk dəfə o bacarıb – latınca başdaşına belə yazılıb.

Pluareli dilənçi. Öz başını əlində tutub yola çıxır, ona görə sikkəni ağzına qoyurlar.

Odernli bic. Anna Eloiza de Samplakan və balina vətəgəsində vergiyiğanın oğlu. Sevimli uşaqdı, ancaq bir az kəkələyirdi. Beş yaşından kral donanmasına yazılmışdı.

Müqəddəs Pavel. Breton şəhəri Leonun sayılan himayəçisi. Dənizlə gəlib, möcüzələr etməyə başlamışdı, çox vaxt camaata əcaib şeylər göstərirdi. Bir dəfə dəniz quldurları Kemperə hücum etmişdilər və kemperlilərin köməyə çağırıldığı Müqəddəs Pavel elə etdi ki, dəniz quldurları Kemperin yerini səhv saldılar, qayalıq sahilə gəmidən tökülüşüb, hamısı boğuldu. Bir də onun güzgüsü varıydı, evli kişiler baxıb, arvadının ona xəyanət edib-etmədiyini bilirdi. Axırda Vann yepiskopu tezliklə ondan güzgünün alınmasını tələb etdi. Müqəddəs öləndə, qəbrinin üstünə yeddi kor apardılar, hamısının gözü açıldı.

Rennli cəllad. Tarraqona naz bitkisdən hazırlanan kəndirlərlə işləyirdi və məhkumları təmtəraqsız-filansız asırdı.

Jan Plevan. Dornlu notarius. Həmişə Roma hüququna isnad edirdi. Onun dar ağacına aparıldığını görənlər, məyus olduğunu deyirdi.

Polşalı dərz. Kamzolları və krujevalı köynəkləri ilə məşhur idi, İblis səltənətinin bütün sakinlərinə paltar tikirdi. Şeytanlara paltar tikmək isə elə də asan deyil, burda gerek peşənin ustası olasan, çünki onların belinə doladığı quyuğu gizlətmək lazımdı.

Pyöler, eyni adlı yerdəki meyxana sahibinin qızları. Bretanda qaymaqlı qəhvəni dəbə salmışdılar. Yayda, qışda müştərilərin qarşısına qısaqol köynəkdə çıxırdılar. Kişilər onlardan ötrü əldən gedirdi, çünki onlar qəddi-qamətli və yaraşıqlı idilər. Hamısı öz doğma yurdunda ərə getdi.

Cənab abbat de Ransi. Qran-Şartrezdən cins inək gətirmişdi, cütləşmək üçün yanına aparılan buğa guppultu ilə yerə yığılıb ölmüşdü, çünki ona təkgöz İvin gözü dəymişdi. İnek daha bala verməmişdi. Abbat buna çox hirsələnmişdi.

Komforun respublikaçı meri. Sen-Jüst sayağı papaq qoyan qozbel. Komfor sakinlərinin maariflənməsi məqsədilə italyan komediantlar truppasını dəvət eləmişdi ki, qədim kilsənin yanındakı meydana "Məşhur sevgililər Romeo və Cülyetta" tamaşasını göstərsinlər.

Həkim Robik. Sabatın tibbi öyrənmək üçün Monpelyeyə, sonra tiryəkdən dərman hazırlamaq elminə yiyələnmək üçün Romaya göndərdiyi qohumu.

Don Rossini. Başqa əsərləri ilə yanaşı çox təsirli bir rondo da bəstələyən İtaliya musiqiçisi.

Antuanetta Ruanka. Pontividə fahişəxana sahibi. İngiliscə danışmağı öyrəndiyi Kaledə olmuşdu. Hansısa avama ərə getmişdi, o da durub evi orada olanlarla bir yerdə yandırmışdı.

Seqoviyalı kürən. Hər uzun il cəhənnəmə düşüb qan alan diplomlu baytar. Onun lanseti Toledo poladından idi.

Con Sabat. Monpelyədə diplom alandan sonra tiryəkin müalicəvi xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün Romaya getmişdi, orda da su quyularını zəhərləmək fikrinə düşmüşdü. Musiqçinin qeydlərində onun haqqında ətraflı danışılır.

Kral atıcısı Samplaka. Samplaka qızlarının atası. Prinseplər ordusuna qəbul olunub və Mayennin mühasirəsi zamanı çox içməkdən ölüb.

San-Dokuzeppe. Kalabriyalı quldur, Roma oğru və fırıldaqçılarının başçısı. Roma ətrafında kilsə gözetçisi işləyəndən sonra, Papa olmaq xəyalına düşüb.

Kavaler de Sen-Vass. Volterin dostu olub, zəlzələləri öyrənib. Qoca vaxtı Klarina Samplaka ilə evlənib. Bir dəfə Qimiloda təcrübə üçün yeri silkələyəndə, hasar üstünə uçub, elə oradaca ölüb. Bu haqda qəzetlərdə yazmışdılar.

Xanım Klarina de Sen-Vass. Oxuculara xatırladım ki, onun parıltılı yaşıl gözləri var idi. Birlikdə səfərdə olduqları vaxtdan cox illər keçəndən sonra, günlərin bir günü musiqiçiyə elə gəlmişdi ki, qaranlıq bir küncdən xanım de Sen-Vass ona gülümsəyir və tez həmin tərəfə dönmüşdü.

Qaston Feb de Sovaj. Breton atlı qvardiyasının polkovniki. Özünü Vilye de Fleru-Muro xəzinəsinin varisi hesab eləyirdi. "R" hərfini yaxşı tələffüz eləməirdi.

Solomon Kapitan. Ruhları alan şeytan. Klamo adlı faytonçu onun çamadanını oğurlamışdı. İzmael Butonun dediyinə görə, Solomon Kapitanın belə ciddi-cəhdlə axtardığı çamadanda xədim olduğuna dair sübutlar vardı və çamadanın tapılmaması onun üçün böyük itki idi. Qi Lənət Şeytanı özünə nökr götürmüşdü. Axırda cəhənnəmə düşməyə məcbur olmuşdu, çünki tərsliyi, hövsələsizliyi ucbatından yerə işləri düz getirmirdi.

Allanlı taxıl alverçisi. Madmazel Tul-Qulikle nikahlanmalıydı. Allanlı taxıl alverçiləri XVIII əsrdə dünyada hamıya borc verirdilər, bunun da sayəsində öz nikahlarıyla ailələrini müflis olmaqdan qoruyan Bretonun alicənab qızlarıyla evlənidilər. Bu alverçilərin hamısı qarasaç, qaragöz, qarayağız adamlardı və əllərində altı barmaq var idi, üstəlik də, altıncı barmağın rəngi qalanlardan fərqlənirdi, Renndə keçirilən bir məhkəmə işinin gedişində isə, Allan sakinlərinin borc qəbzlərini hətta zəif ulduz işığında da oxuya bildikləri aydın olmuşdu.

Komissar köməkçisi Tule. Yerli hökumətə gilyotini göstərmək üçün Dinana gəlmişdi. Rütubətli havanı xoşlamırdı.

Cənab admiral de Trebullar. De Krozonun əsilzadə qohumları. Çalışqan, cəsür adamlar idi, Londonu hücumla tutub yandırmaq istəyində admiral d'Erkidən geri qalmırdılar. Qoca admiral özünə "Real Füryə" frəqatını xatırladan kareta sifariş eləmişdi, topdan atəş aç-aça onunla Baş Ştatların¹ iclaslarına gedirdi, palatada çıxış eləyəndə isə müşahidə borusunu əlində tuturdu. Ondən sonrakı admirallar da nəslin layiqli davamçıları idi, ən böyüyü on iki düymlü topun lüləsində yata bilmək üçün kökəlmək istəməirdi. Hamısı çaxıra barıt qarışdırırdı.

Cənab marşal vikont de Türenn. Sedandakı bu baş komandan artıq ötəri xatırlanıb. Onun hugenot aşpazı haqq yoluna gəlib əsl xristian olmuşdu, yoxsa bütün sousları turşuyub xarab olurdu.

Amerikalı cənab Franklin. İldırım ötürən və "böyük qarmon"un ixtiraçısı. Hər cür ixtiralar eləyən bir adamdı, düşünüb tapdıqlarını da məktubla məktəblərə göndərirdi. Yeni Britaniyanın² yerli sakinləri üçün insanpərvər hökuməti də o düşünmüşdü. Təkrarlığa yol vermədən doqquz saat dayanmadan danışa bilirdi, sanki canlı ensiklopediya idi. Altıncı ehkamın, əslində olmadığını israr edirdi.

Yəhudi Elias. Erihada mil itiləyən, Aqasferə borc verən əmisi oğlu. Nansidə dar ağacından canını qurtarmışdı. Romada güzgü dükanı açmağa hazırlaşırı. Yeddi il sərgərdanlıqdan sonra yeddi il istirahət eləyirdi.

Admiral de Erkiler. Şato-Joslen qalasına hücumda iştirak edən de Krozonların qohumları. Pontividəki fransiskan kilsəsinin himayəçiləri olduqlarından,

¹ **Baş Ştatlar** – Feodal Fransanın silki nümayəndəliyində (rühanilər, zadəganlar və şəhərlər) ali orqan

² **Yeni Britaniya** – Qvineya arxipelağında ada

Şarlı ora regent vəzifəsinə təyin etmişdilər. Bu cənablar gözəl dənizçilər idi; kapitan körpüsündə dayananda, başlarını döndərmədən dalğaları baxışlarıyla müşahidə eləyirdilər. Onların ən böyük arzusu Londonu yandırıb, ingilis kralının qarşısında siyməkdi: axı britaniyalılara, bu protestantlara kralın yanında siymək qəti qadağandır, qadağanı pozanınsa şeyini dibindən kəsirdilər. Admiral d'Erkilər britaniya hökmdarına məhz bu tərzdə öz nifrətlərini bildirmək istəyirdilər.

Katalina de Erki. Aşiq olmuş xanım, polkovnik Kulenkur de Bayenin nişanlısı; polkovnik öləndən sonra ondan uşağa qalmışdı. Şato-Karadolu Bic dedikləri oğlu kral pajlığına yazılmışdı. Madmazel Katalina yayda mehın yırğaladığı Tur buğdasının sünbülünə oxşayırdı.

İKİNCİ ƏLAVƏ İZMAEL BUTON HAQQINDA MƏLUMAT

Cənab musiqiçi de Krozonun ölümündən sonra qalan dəftərlərin birində İzmael Buton haqqında qeydlər var idi və nəşirlər bu qeydlərdəki məlumatların qeyri-adiliyini anlayaraq, heç nə dəyişmədən onu burada təqdim edirlər.

İzmael Buton yeraltı səltənətdən, Lanrivanlı sələmçinin borc qəbzlərini saxladığı köhnə lağım vasitəsi ilə çıxdı. İzmael əslən Pikardiyadan idi və həmsöhbətlərinin bunu tələffüzündən hiss etmələri xoşuna gəlirdi; cəhənnəmə düşdüyü gənc yaşlarından onun yekəpər bir adam olacağı görünürdü: axı orda, aşağıda öz-özünə böyüyən nə varsa, bircə ilə böyüyür. Ancaq yeraltı səltənətdə qübbə və tavanlar xeyli alçaq idi, tağların kəllə daşı yerdən bir yarım kastilya varasından çox deyildi, ona görə İzmael Buton yeraltı küçə və meydanlarla,

qatlanan bıçaq kimi, ikiqat əyilib yeri yirdi; bu da çox narahatdı, qan başına axırdı, beli qırılırdı, belə ki, canlı adamlardan gizli olan ələmi gəzməkdən heç bir ləzzət almırdı. O, təəssüflənirdi, çünki ünsiyyətçi, söhbətçi idi, dünyada baş verənlərdən ötrü darıxırdı, qadın mühitini xoşlayırdı, əyin-başına fikir verirdi, göy yun parçadan qızılı sapla tikilmiş köhnə italyan dəbli qısaətəkli plaşları üstün tuturdu. Bir sözlə, boşboğaz və modabaz idi. Cəhənnəmin alçaq qübbələri və tavanları altında əyilərək dolaşanda, darıxmağa başladı, üstəlik də, elə qış gəlmişdi ki, hətta yerin altında da neçə gün dalbadal külək əsib, yağış tökdü. Deyilənə görə, bu, ispan çayı Qvadiananın hardasa birdən yerin altına axıb, cəhənnəmdə şeytanların başına töküldüyü il olmuşdu. Tavanın alçaqlığından və havaların pis olmasından əziyyət çəkən İzmael Butonun əhvalı lap pozulmuşdu və cəhənnəm işlərinə onun bir faydası dəymirdi. Həmin vaxt şeytan Velzevulanın mağarasında kamzollarla və yaxası krujevalı köynəklərlə məşhurlaşan polşalı dərzi öldü, qədimlərdə isə şeytanlar üçün bu çox vacib idi, yerdəki dərzilər onları qane eləmədi: ölçü götürəndə, şeytanların öz quyruğunu bellərinə dolayıb gizlətməli olduğunu nəzərə almırdılar. Qeyd etmək lazımdı ki, cəhənnəm sakinləri paltarını çox tez köhnəldirlər, əsasən gecələr qaranlıqda dolaşırlar, belədən nəyəsə ilişsən, üstünə ləkə salırsan, çox vaxt toz-torpaq, hörümçək toru basmış künc-bucaqda gizlənməli olursan, ona görə polşalı dərzi öləndən sonra çoxlarının paltarında kobud, çox zaman da müxtəlif rəngdə yamaqlar əmələ gəlmişdi, bəziləri cırıq corabda gəzirdi. Cəhənnəm tayfasının ləyaqətini necəsə xilas etmək lazım idi. İzmael Butonu isə, vaxtının çoxunu cəhənnəmdə keçirib, zülmət Səltənətinin İtaliya sakinləri ilə

haqq-hesabını aparan Parmalı bir vergiyiğana köməkçi qoymuşdular; İzmael Butonun işi sayğacdakı yüzlüyü bildiren sarı diyircəkləri o tərəf-bu tərəfə çəkməkdən ibarət idi. Günlərin bir günü bu vergiyiğanın ona yazığı gəlir, xidmətdə irəli çəkmək üçün və təmiz havada, günəş altında qəm-qüssədən qurtulacağı düşüncəsiylə onun Kambredə¹ dərzi köməkçisi vəzifəsinə qoyulmasını təklif edir. Velzevul razılaşıır. Bax bu səbəbdən İzmaeli yer üzünə buraxmaq qərarına gəlirlər; buna qədər onun yalnız bir adı var idi, indi soyad da düşünmək lazımdı və vergiyiğın onu Buton adlandırmağı təklif edir, çünki bu söz fransız dilində “qönçə” mənasını verirdi, bu sözün bir az da qəşəng, yaraşığı çaları vardı, qoy öz cəhənnəm qardaşlarını bəzəmək, qəşəng geyinib-kecindirmək peşəsinə yiyələnsin.

İzmael Buton dərzi köməkçisi çox tez yiyələndi və son dəblə geyinmək istəyən cəhənnəm sakinləri müqəddəs yerlərə gedən zəvvarlar kimi, ona üz tutdular, yazda isə yer altına, mərhum polşalının onu gözləyən emalatxanasına qayıda bilmədi: təmiz havada elə gümrahlaşıb böyümüşdü ki, Larinvalı sələmçinin sığınacağı olduğu dar lağıma sığışmırdı; axı məlum olduğu kimi, şeytanlar cəhənnəmə, yer üzünə çıxdıqları yolla da qayıtmalıdılar. Bir vaxtlar Korneli Aqrippa² bu haqda yazmışdı. İzmael Butonu isə biçmək, sırmaq, ölçmək, öz qardaşlarının tələbatına uyğun səhərdən axşama qədər iynə ilə işləmək tezliklə bezdirdi. Dünyanı dolaşmaq necə də gözəl olardı! Çox düşünüb-daşınandan sonra, günlərin bir günü yanında paltarütüləyən işləyən total şagirdinə biçiciliyi tapşırıb, yay vaxtı göz oxşayan dünyada nələr baş verdiyini görmək üçün yola düşdü. İlkəvvəl Polşaya, öz sələfinin, mərhum cəhənnəm dərzi köməkçisinin qohumlarına baş

çəkməyə və iynə batırmaq üçün qızılı sapla tikməli peşə rəmzi olan yastıqçanı ailəsinə qaytarmağa getdi. Ancaq o, Varşava hersoqluğuna çatanda, orda bubon taunu epidemiyası yayılmışdı və günahkar axtarmağa başlamışdılar; həkimlər taunu əlinin biri o birindən qısa olan yadellinin gətirdiyini qərara almışdılar, bu isə məhz İzmael Butonun əlaməti idi və o, yollarda tonqal qalayıb, çaxır içərək keflənən polşalılarından, meyitlər yüklənmiş arabalardan qaçmalı oldu, belə ki, cəhənnəm dərzi köməkçisinin nəvələrinə Parisin son dəbli paltarlarını tikməyi öyrətməyə belə macal tapmadı. İzmael Buton İngiltərəyə yollandı, orda bir miledinin cıdırda hansı atın qalib gələcəyini deyənə ruhunu və canını verməyə hazır olduğunu demişdilər və həmin miledi ilə bir neçə xoş gecə keçirmək ümidində idi; İngiltərəyə gedəndə Sedanda, hərbi qarovulxanada “Qeydlər”də haqqında danışdığımız polkovnik Kulenkurla rastlaşır. Yer altında, Şeytanın səltənətində İzmael Butondan narazı idilər: bir xeyli kamzol tikmə də, şeytanların çoxu hələ də köhnə paltarda gəzirdi və cəhənnəmin yeni sakinlərindən kimlərsə bu barədə Luçifer I Nafanaile yazılı şəkildə müraciət etmişdi. Parmalı vergiyiğın Butonu dərzi köməkçisi işinə tezliklə qaytarmaq məqsədi ilə zəmanənin pis olduğunu bəhanə eləyib, ona pul yollamırdı; bax elə bu səbəbdən İzmael Buton Liverpulda saxta pul kəsməklə məşğul olmağa başlayıb, bildiyiniz kimi, indi orda dustaqxanada yatır. Dustaqdan çıxanda Kambredəki emalatxanasına qayıdacaq və ola bilsin, hərbi mundirlər tikəndə maneken kimi istifadə eləməsi üçün polkovnik Kulenkurun skeletini ona verəcəklər: polkovnikin köksü, doğrudan, çox qabarıqdı.

¹ **Kambre** – Fransanın şimal-şərqində şəhər

² **Korneli Aqrippa** – Anri-Kornel Aqrippa (1486-1535) – kimyagər, kabalistikanın və mistik elmlərin bilicisi.

LEV NIKOLAYEVIÇ QUMİLYOV

151

2016

Lev Nikolayeviç Qumilyov (1912-1992) rus elmi-ictimai fikrinin XX əsrdə yetirdiyi ən görkəmli (və görkəmli olduğu qədər də mübahisəli!) nümayəndələrindən biridir. Və onun ideyaları soyuq elmi müzakirələr hüdudundan çox-çox kənara çıxaraq ictimai təfəkkürün ən emosional sferalarına sirayət etmiş, ya istisnasız təqdirə, ya da intəhasız tənqiddə məruz qalmış, demək olar ki, heç zaman laqeyd qarşılanmamışdır.

Həyatının ən gözəl illərini həbsxanalarda keçirmiş, əsərlərinin nəşri qadağan olunmuş dissident alim-mütəfəkkirin daxili iztirabları (və rəsmi ideologiyaya qarşı üsyanı!) onun məşhur etnogenез nəzəriyyəsinin, ümumiyyətlə, etnoloji araşdırmalarının ruhuna da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

LEV QUMİLYOVUN “PASSİONARLIĞ”I

Etnosşünaslıq və ya beynəlxalq terminlə ifadə etsək, etnologiya yeni formalaşmış, hətta demək olar ki, formalaşmaqda olan elmdir. Və bu elmin yaradıcılarından biri – Lev Qumilyov yazır:

“Ona (etnologiyaya – N.C.) tələbat yalnız XX əsrin ikinci yarısında, etnoqrafik toplanmaların və müşahidələrin bəsit yığımının elmi, qarşısına problem qoymayıb, mənasız kolleksionerliyə çevirəcəyi təhlükəsinin hədələdiyi aydınlaşanda meydana çıxdı. Budur, gözlərimizin önündə cəmiyyətşünaslıq və etnologiya – ilk baxıdan eyni bir predmetlə – bəşəriyyətlə, ancaq tamamilə müxtəlif aspektlərdən maraqlanan iki fənn zübur etmişdir. Və bu, qanunauyğunluqdur. Hər bir insan eyni zamanda həm sosisumun, həm də etnosun üzvüdür. Bunlar ikisi heç də eyni şey deyil”.

Əlbəttə, insan cəmiyyəti ən azı inersiya və ya təhtəlşüür şəkildə özünü dərk etməyə, yaxud özü barədə təsəvvür formalaşdırmağa başlayandan (xüsusilə özünü zahiri əlamətlərlə, məsələn, xarici görünüş, vərdişlər sistemi, dil və s. baxımından özünə oxşamayanlarla müqayisə etməyə məcbur olandan) etnik xarakterli müəyyən məlumatlara yiyələnmiş, bəşəriyyətin inkişafı, etnik əlaqələrin intensivləşməsilə həmin məlumatlar daha da zənginləşmişdir, müxtəlif elmlərin təkamülü (və diferensiasiyası) isə etnos anlayışına ən müxtəlif tərəflərdən baxışlar mozaikası yaratmışdır. Lakin bütün bunlar

hələ cəsarətlə “etnosşünaslıq (etnologiya)” adlandıracağımız elm olmamışdır. Məsələn, deyək ki, birbaşa xalqları, onların həyat tərzini, adət-ənənələrini öyrənən etnoqrafiya və ya müxtəlif etnosların söz sənətini araşdırmaqla onların dünyagörüşünü, mənəviyyatını bərpa etməyə çalışan folklorşünaslıq belə nə ayrı-ayrılıqda etnoslar, nə də, ümumiyyətlə, etnos barədə aydın (və mükəmməl elmi) təsəvvür yaratmamış, Lev Qumilyovun dediyi kimi, kolleksionerlik işi görməklə kifayətlənmişdir. Yaxud “xalqın dili onun ruhu, xalqın ruhu isə onun dilidir” deyən dilçi-mütəfəkkir Vilhelm Humboldtdan bir neçə on il sonra müasir dilçiliyin banisi Ferdinand de Sössür sübut etmişdir ki, dil şərti işarələr sistemidir ki, bu da V.Humboldtdan məşhur fikrini, mahiyyət etibarilə, elmi məzmandan məhrum etmişdir.

Lakin etiraf etmək lazımdır ki, müxtəlif elm sahələrinə mənsub mütəxəssislərin etnos barədəki ən müxtəlif xarakterli mü-

lahizələri heç də tamamilə hədəf getməmiş, bununla belə o zaman daha böyük elmi aktualıq kəsb etmişdir ki, hadisəni (etnosu), bir növ, bilavasitə öyrənmək məsuliyyətini öz üzərinə götürən etnosşünaslıq (etnologiya) meydana çıxmışdır.

Lev Qumilyov yazır:

"Etnologiya, heyvanların vərdişləri barədə elm olan etologiyaya oxşar olaraq, etnik kollektivlərin vərdiş impulsları haqqında elmdir. İmpulslar şüurlu və emosional ola, fərdin şəxsi iradəsi, kollektivin təhrik əməlləri, kənar vəziyyətin, coğrafi mühitin, hətta tarixi gedişatın doğurduğu spontan inkişafın təsiri ilə dikte edilə bilər".

Ona görə də Lev Qumilyov etnosşünaslığa yalnız humanitar elm kimi baxılmasını qətiyyənlə qəbul etmir. Və bütün ciddi-cəhd ilə sübut etməyə çalışır ki, o (etnosşünaslıq), humanitariya hüdudunda saxlansa, elmi-metodoloji əsaslarını tamamilə itirəcəkdir.

Etnosşünaslığın predmeti – araşdırma obyektinin özünün müxtəlif təzahür formalarında (tayfa və ya boy, xalq, millət və s.) mövcud olan etnosdur.

"Etnos nədir?" sualına Lev Qumilyov belə cavab verir:

"Etnos – biosfera fenomeni və ya canlı varlıqların termodinamikasının ikinci başlanğıcının prinsipinə uyğun olaraq, geobiokimyəvi enerji ilə işləyən diskret tipli elə bir sistemli bütövlüyüdür ki, tarixi hadisələrin diaxron xronologiyası ilə təsdiq olunur".

Fikrimizcə, etnosşünaslığın müasir problemlərini çeşidləyə və ya sistemləşdirərkən ilk növbədə, aşağıdakı mövzular, yaxud bu və ya digər dərəcədə müstəqil problemlər üzərində dayanmaq lazımdır:

1) etnogenez problemi; 2) etnocoğrafiya və ya etnobiosfera; 3) etnoqrafiya; 4) etnolinqvistika; 5) etnokulturologiya; 6) etnodinşünaslıq; 7) etnopsixologiya; 8) etnososiologiya; 9) etnopolitologiya və 10) etnik əlaqələr problemi.

Bu mövzu-problemlərin tədqiqat metodlarına gəldikdə isə Lev Qumilyov xüsusilə 1, 2 və 3-cü məsələləri texniki, yaxud təbiət elmlərinin metodoloji təcrübəsi əsasında araşdırmağı daha doğru hesab edir. Sonrakı məsələlər isə həmin məntiqlə, humanitar sferaya aid olsa da, əsas metodoloji dayaqdan, yəni texniki, yaxud təbiətşünaslıq genetikologiyasından heç bir mərhələdə məhrum edilməməlidir.

Görünür, etnosşünaslığın tədqiqat metodlarına münasibətdə Lev Qumilyovu məsələni həddindən artıq "biolojiləşdirmək" də tənqid edən humanitarlara, tam olmasa da, müəyyən qədər haqq qazandırmaya ehtiyac duyulur. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, görkəmli etnosşünas bir çox hallarda etnosun həyatının (və təbiətinin) ən humanitar – ictimai təzahürlərini, yaxud funksiyalarını da, prinsip etibarilə, biosfera kontekstində interpretasiya etməyə çalışır.

Etnogenez – etnosşünaslığın o problemi ki, hansı üsulla həll olunmasından, daha doğrusu, bu mürəkkəb hadisəyə necə interpretasiya verilməsindən etnosşünaslığın digər problemlərinin həlli bilavasitə asılıdır.

Lev Qumilyov özünün orijinallığı ilə seçilən etnogenez nəzəriyyəsində V.İ. Vernadskinin biosfera təliminə əsaslanır. Və yazır:

"Etnogenez – energetik prosesdir, passionarlıq – etnogenezi qidalandıran enerji formasının effektividir".

Lev Qumilyovun etnogenez nəzəriyyəsində ən çox maraq doğurmaqla yanaşı, ən çox da mübahisəyə səbəb olan "passi-

onarlıq" anlayış-ideyasıdır. Və fikrimizcə, həmin anlayış-ideyanın mübahisəliliyi özünü xüsusilə onda göstərir ki, fərdin (liderin) kreativ, sözün geniş mənasında yaradıcı fəaliyyəti etnik enerjinin bilavasitə təzahürü, nəticə etibarilə, etnosyaradan qüvvə kimi təqdim olunur. Yaxud etnogenez prosesi bütünlüklə sosial, siyasi münasibətlər sferasından təcrid edilərək biosferaya daxil edilir. Halbuki çoxsaylı tarixi faktlar sübut edir ki, etnogenez prosesi biosfera və ya landşaftla nə qədər sıx bağlı olsa da, mahiyyəti etibarilə sosial hadisədir. Məsələn, türk etnosunun təşəkkülü, eləcə də onun (türk etnosunun) diferensiasiyası əsasında müasir türk xalqlarının formalaşmasını, eləcə də müasir İran və ya müasir Qafqaz xalqlarının meydana çıxmasını yalnız təbiət hadisəsi kimi necə izah etmək olar?..

Lakin etnocoğrafiya və ya etnobiosferanın əsaslarından biri olması heç də şübhə doğurmur. Çünki etnosun təşəkkülündə, yaşamasında, digər etnoslarla əlaqələrində və s. təbiət çox mühüm, bir sıra hallarda isə həlledici rola malikdir. Relyefin quruluşu, landşaft, iqlim, su, torpağın məhsuldarlıq səviyyəsi kimi təbiəti-bioloji amillər etnosun nəinki xarakterinə, hətta taleyinə belə təsir göstərir. Və təbiət-cəmiyyət münasibətlərinin elə bir zəngin spektri mövcuddur ki, onu nəzərə almadan bu və ya digər etnosun tarixini yalnız sosial, yaxud siyasi motivlərlə izah etmək, demək olar ki, mümkün deyil.

Müəyyən mənada, etnosu özünün mürəkkəb strukturu ilə məhz təbiət yaradır, bununla belə unutmaq olmaz ki, etnos da təbii şəraitin imkan verdiyi miqyasda onu dəyişdirməyə, yaşayış üçün daha əlverişli vəziyyətə gətirməyə çalışır. Təbiət köçəri, yaxud oturaq etnoslar formalaşdırır; çöl xalqları ilə dağlarda, yaxud dəniz kənar-

larında, yaxud da meşəlikdə məskunlaşmış xalqların həyat tərzini fərqləndirməklə onların yalnız sosial yox, həm də bioloji hadisə olduqlarını unutmağa heç zaman imkan vermir.

Etnosun geniş mənada təbiətə münasibətini isə, ilk növbədə onun etnoqrafiyası əks etdirir. Etnoqrafiya etnosşünaslığın ənənəvi sahəsi olsa da, uzun müddət müxtəlif xalqların adət-ənənələrinin daha çox qeydə alınması ilə kifayətləndiyindən etnos nəzəriyyəsinin formalaşmasına, demək olar ki, az şey vermişdir. Halbuki toplanmış etnoqrafik materialın sistemli (və müqayisəli) təhlili etnosun həm təbii (coğrafi-bioloji), həm sosial, həm də humanitar-kulturoloji xarakterinin qarşılıqlı öyrənilməsi, beləliklə, etnos fenomeninin mahiyyətinin aydınlaşdırılması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu və ya digər dilin, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, təmsil etdiyi etnosun təbiətini, yaxud fenomenologiyasını nə dərəcədə əks etdirdiyi məsələsinə münasibətdə mübahisələr mövcuddur. Həmin mübahisələr belə bir populyar paradoksa əsaslanır ki, dil, bir tərəfdən, xalqın əsas fərqləndirici göstəricilərindən biri, hətta səhv etmiriksə, birincisidir; digər tərəfdən, bütöv bir qrup insanın – kollektivin davamlı olaraq, məsələn, ingilis, fransız və ya alman dilində ünsiyyət saxlaması onun ingilis, fransız və ya alman mənşəli olmasına dəlalət etmir. Bununla belə, fikrimizcə, dil özünün işarələr sisteminin bütün şərtiliyi ilə yanaşı, mənsub olduğu etnosa o qədər yapışmış, onun xarakteri ilə o qədər motivlənmişdir ki, analitik təhlil səviyyəsində dildən etnoloji fenomen kimi bəhs edilməsə, etnos nəzəriyyəsi heç cür mükəmməl ola bilməz.

Bir sıra hallarda etnosla onun üzvləri arasındakı ünsiyyət vasitəsinin şərtiliyinə

nümunə kimi, kifayət qədər geniş yayılmış ikidilliliyi və ya çoxdilliliyi göstərirlər ki, məsələnin mahiyyətinə vardığında bu, o qədər də ciddi sübut deyil. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, nə ikidillilik, nə də çoxdillilik bu və ya digər xalq, yaxud millət üçün həmişə yeganə olan anadili gerçəkliyini şübhə altına ala bilməz.

Etnolinqvistika etnosşünaslığın tərkib hissəsi kimi, görünür, daha çox etnokulturologiya ilə bağlıdır ki, burada dilin etnosdaxili ünsiyyət vasitəsi olması ilə yanaşı, ən mühüm mədəniyyət amili və ya materialı olaraq istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, bu və ya digər xalqın etnik (milli) mənəvi aləmi, ilk növbədə onun söz sənətində təzahür edir. Mifologiyadan, folklordan, eposdan başlayaraq yazılı ədəbiyyatın ən modern janrlarına qədər xalqın ideya-estetik təsəvvürləri, etnoqrafiyası və etnopsixologiyası söz sənətinin özünəməxsus qanunları ilə inikasını tapır. Ona görə də ədəbiyyatda, eləcə də incəsənətin müxtəlif növlərində (xüsusilə təsviri sənətdə, ifaçılıqda) etnosun mental obrazını həm dərin, həm də üst qatlarda aşkarlamaqla onun haqqında kifayət qədər mükəmməl təsəvvür formalaşdırmaq mümkündür.

Şübhəsiz, mədəniyyət anlayışına ədəbiyyatla, incəsənətin müxtəlif növlərlə yanaşı, elm, təhsil, dünyagörüşü (etnik təfəkkürün miqyası) və s. də daxildir ki, bu baxımdan etnoslar (xalqlar) ilk dövrlərdə mədəni, yaxud barbar ("vəhşi"), sonrakı dövrlərdə isə, daha yumşaq terminlərlə, inkişaf etmiş, yaxud geri qalmış olmaqla iki yerə ayrılırlar. Deməli, mədəni səviyyə müxtəlifliyi etnosu yalnız xaricdən (müqayisədə) deyil, daxildən də (bir fenomen olaraq) səciyyələndirən çox mühüm göstəricilərdən biridir. Lakin unutmaq olmaz ki, bir sıra hallarda bu və ya digər etnosu

zahiri əlamətlərinə – həyat ukladına, məskunlaşma coğrafiyasına görə mədəni, yaxud qeyri-mədəni saymaq təşəbbüsləri olmuşdur ki, bunun da ən populyar nümunəsi oturaq xalqların mədəni, köçərilərin isə guya qeyri-mədəni olması barədəki geniş yayılmış yanlış təsəvvürlərdir.

Etnosun dini mənsubiyyəti (dünyagörüşü) onun formalaşmasında əsas, bir sıra hallarda isə həlledici amillər sırasında olduğundan etnodinşünaslıq (etnoreligiya) etnosşünaslığın üzvi tərkib hissəsi hesab olunmalıdır.

Heç şübhəsiz, bu və ya digər din təzahürü ilk başlanğıcda, demək olar ki, yalnız bir etnosun yaradıcılıq məhsulu və ya təşəbbüsü kimi ortaya çıxır. Məsələn, iudaizm yəhudilərin, xristianlıq yunanların, islam ərəblərin istedadının (dünyagörüşünün) məhsuludur. Lakin bu da şübhə doğurmur ki, mədəni, sosial, siyasi kontaktlar digər xalqları da məcbur etmişdir ki, genetik baxımdan "müəllifliyi" onlara aid olmayan dinləri mənimsəsinlər. Və beləliklə, etnosla din arasındakı münasibətlərin tamamilə şərti olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür ki, bunun da ən səciyyəvi sübutlarından biri kimi eyni bir etnosun – türklərin tarix boyu müxtəlif dünya dinlərini kifayət qədər rahat qəbul etmələrini, yaxud müxtəlif etnik mənşəli xalqların (məsələn, yunan, ingilis, fransız, rus, gürcü) xristian olmalarını göstərmək mümkündür. Başqa bir sübut isə bir etnosun müxtəlif tarixi dövrlərdə sosial-siyasi şəraitin təsiri və ya təzyiqi ilə dinini dəyişməsi faktlarıdır.

Lakin o hallar da mövcuddur ki, din bir sıra amillərlə birlikdə yeni etnosun təşəkkülünə bəzən əhəmiyyətli təkan verir.

Xalqların tarixində çox mühüm hadisələrdən biri özünüdərk etnik yox, dini mənsubiyyətə dayanmasıdır ki, bu, demək olar ki, bütün orta əsrlər boyu

inkışaf etmiş xalqların tarixində müşahidə edilir.

Etnosun psixologiyası onun hər bir tipik üzvünün xarakterində özünü bilavasitə göstərməklə ümumən etnos barədə bilikləri genişləndirir, ona görə də etnosşünaslığı etnopsixoloji müşahidələrdən, eksperimentlərdən və elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrdən kənarda təsəvvür etmək olmaz. Hər hansı xalqın psixologiyası, əsasən dörd mənbədən qidalanır: 1) genetik biosfera, 2) formalaşdığı coğrafiyanın çoxspektrli təsiri, 3) qəbul etdiyi dinin kanonları, 4) etnik əlaqələr.

Etnopsixologiya, hər şeydən əvvəl, etnosun həm toplum şəklində, həm də tipik üzvlərinin timsalında bu və ya digər hadisəyə təhtəşür reaksiyasında təzahür edir.

Etnososiologiyanın tədqiqat obyektinə isə etnosun ictimai strukturu, cəmiyyət və onun üzvü (fərd) arasındakı çoxtərəfli münasibətlərdir ki, burada ümumtipoloji xüsusiyyətlərin çoxluğu ilə yanaşı, bir etnos üçün xarakterik olan məqamlar da vardır.

Etnosun sosial təbiəti onun siyasi xarakterinin əsas şərtidir. Və etnopolitologiyanın da əsas araşdırma mövzusu etnos-dövlət münasibətləridir ki, bu baxımdan, nəzəri olaraq, xalqlar üç yerə bölünür: 1) müstəqil dövləti olanlar, 2) dövləti yarım-müstəqil olanlar və 3) dövləti olmayanlar.

Ümumiyyətlə, dövlətçiliyin etnosun tarixində (və taleyində) nə qədər mühüm hadisə olduğunu göstərən faktlar içərisində, fikrimizcə, biri daha əsas və ya universaldır ki, o da mükəmməl dövlətçiliyi olan xalqın öz etnik potensialını maksimum reallaşdırmaq imkanı qazanmasından ibarətdir.

Etnosşünaslıqda etnik əlaqələr problemi aktual olduğu qədər də strateji

problemlərdən biri sayıla bilər. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, a) bu və ya digər etnosun özünəməxsus əlamətləri digər etnoslarla müqayisədə (və əlaqədə) meydana çıxır, b) dünya bütövləşdikcə etnoslararası əlaqələr sürətlə intensivləşərək, müxtəlif səviyyələrdə olduqca çoxlu kəşifən məqamlar yaradır və s. etnosların etnosşünaslıqda "superetnos" adlanan birliklərinə qədər dərinləşən kontaktları meydana çıxır.

Etnosşünaslıq bir elm olaraq yeni formalaşsa da, çox böyük perspektivlərə malik olduğunu sübut etməyə, yəqin ki, ehtiyac yoxdur. Zərurət isə onun (etnosşünaslığın) anlayışlarını dəqiqləşdirməkdən, aktual problemlərini sistemləşdirməkdən və tədqiqat metodlarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir ki, burada əsas elmi istinad, bir tərəfdən, müxtəlif xalqlara bölünmüş insan cəmiyyətinin bizə az-çox məlum olan bir neçə on minillik tarixinin arxeoloji, etnoqrafik, tekstoloji və s. tarixidirsə, digər tərəfdən, müasir dünyada gədən zəngin (və mürəkkəb) etnik proseslərdir.

* * *

Çoxları kimi biz də heç bir şübhə etmirik ki, Lev Qumilyovun "Qədim türklər"i türk tarixinin, haqqında bəhs olunan dövrü barədə indiyə qədər yazılmış ən möhtəşəm kitabdır. Bu kitabın sovet dövlətində (və dövründə!) qələmə alındığını yada salsaq, etiraf etməliyik ki, müəllifin yüksək intellektual səviyyəsi, bir neçə on il davam edən gərgin elmi axtarışları ilə yanaşı, siyasi-ideoloji cəsarətini, qəhrəmanlığını da qiymətləndirmək üçün hər cür əsas vardır.

Böyük tarixçi-mütəfəkkir yazır:

"Sibir və Mərkəzi Asiyanın qədim xalqlarını yalnız Çinin, yaxud İrənin qonşuları

kimi nəzərdən keçirmək təcrübəsinə son qoymaq lazımdır. Nəhayət, onların tarixlərinin və mədəniyyətlərinin müstəqil inkişafı haqqındakı mübahisəsiz həqiqətdən təcrübə nəticələr çıxarılmalıdır. Bu qədim xalqların necə yaşadıqlarını, hiss etdiklərini, qələbə çaldıqlarını və məhv olduqlarını yalnız bu yolla başa düşmək olar. İndinin, hətta gələcəyin qaynaqları keçmişin dərinliklərində gizlənir. Axı həm də qədim türklər bir çox Sovet İttifaqı xalqlarının əcdadlarıdır.

Nəhayət, bəşəriyyət tarixinin ümumi qanunauyğunluqları variantları nəzərə alınmadan öyrənilə bilməz".

Həmin fikrinin davamı olaraq "Qədim türklər"ın müəllifi onu da əlavə edir ki:

"Tarixi prosesin dövrləşdirilməsi yalnız böyük yaxınlaşma zəminində mümkündür. Çünki əks təqdirdə, epoxalar arasındakı fərqlər nəzərə çarpmır və tarix hadisələrin kaleydoskopu təsirini bağışlayır. Asiya durğunluğu haqqındakı avropasentrist konsepsiya məhz lazımi dəqiqliyin çatışmaması (yaxud çox şeyin nəzərdən qaçırılması) zəminində mümkün olmuşdur. Təbii ki, "Ümumdünya tarixi"nin bu mövzuya həsr edilmiş qısa və müəmmalı fəsilləri də mövcud konsepsiyayı rədd edə bilmir.

Oxucuların diqqətinə təqdim olunan bu əsər faktların toplanması ilə fəlsəfi dərki arasındakı zəruri orta mərhələdir. Bu sözün həqiqi mənasında tarixdir, yəni hadisələrin əlaqəli şəkildə və ardıcılıqla öyrənilməsidir".

Fəlsəfi idrak (və ümumiləşdirmə) miqyası olmadan Tarix yoxdur. Və ona görə də, Lev Qumilyov haqlıdır ki,

a) tarixə heç kim kiminsə "qonşu"su kimi daxil edilə bilməz;

b) tarixdə mövcud olmuş hər hansı etnosun bugünkü varisi var;

c) tarix "hadisələrin kaleydoskopu" yox, dialektik (və ya funksional) sistemidir.

"Qədim türklər"ın müəllifinin bütün kitab boyu riayət etməyə çalışdığı çox mühüm bir metodoloji prinsip isə ondan ibarətdir ki:

"Ümumiyyətlə, xalqın tarixini istisnasız şəkildə onun əleyhdarının mövqeyindən öyrənmək olmaz.

Hadisələrin real gedişi əsasında qədim türklərin tarixini yazmaq üçün Çin salnamələrindəki bütün faktların tənqidi tarixi dərki tələb olunur. Bu iş bütün başqa çətinliklərlə birlikdə Çin salnaməçiləri arasında qəbul edilmiş ifadə tərzilə daha da mürəkkəbləşir. Salnamədə "müvəffəqiyyətə nail ola bilməyib" deyilsə, deməli, söhbət Çin ordusunun tamamilə darmadağın edilməsindən gedir..."

Bütün elmi-metodoloji miqyasına, tarixi mənbələrə dərinləndirən bələdliyinə, türklərə məhəbbətinə baxmayaraq, böyük tədqiqatçının şah əsəri "Qədim türklər"də, eləcə də digər dəyərli əsərlərində ya ümumtürkoloji ənənələrdən, ya dövrün siyasi-ideoloji tələblərindən, ya da müəllifin maraq dairəsindən irəli gələn bir sıra polemik məqamlar vardır.

Həmin məqamlardan ən azı ikisini "Qədim türklər"ın Azərbaycan dilinə tərcüməçilərindən biri olan Vəli Həbibovun göstərmişdir:

"...Kitabda qədim türklərin V-IX əsrlərdə inkişaf tarixi öz əksini tapmışdır. Bu dövr türk tarixinin ən maraqlı və zəngin dövrlərindən biri olsa da, bütövlükdə türk xalqlarının ən qədim dövrü haqqında heç də təsəvvür yaratmır. Türklərin hələ eradan əvvəl dövlət qurumlarının mövcudluğu, Sibir və Altay çöllərində, Çin ətrafında, habelə müxtəlif vaxtlarda zəfərli yürüşlər zamanı Asiyanın və Avropanın bir çox regionlarına geniş yayılması, məskunlaş-

ması, zəngin mədəniyyət və məişətə malik olmaları bu kitabda tədqiqatdan kənarında qalmışdır.

Bundan əlavə, əsərdə yalnız Şərqdə, Sibir və Altay, habelə müasir Asiyanın ərazilərində yaşayan qədim türklər barədə danışılır. Qərb regionunda, o cümlədən Qafqaz, İran, müasir Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən bəri məskunlaşmış, daha doğrusu, aborigen əhali olmuş türklərin tarixi, həyat tərzi, mədəniyyəti və dünyagörüşü məsələlərinə toxunulmur".

Bu isə o deməkdir ki:

a) "Qədim türklər" müəllifinin əsərinin adı onun mövzusunun (haqqında bəhs etdiyi dövrü) dəqiq əks etdirmir;

b) görkəmli tarixçi nəinki qədim, hətta ilk orta əsrlər türk tarixinin bütün coğrafiyasını ehtiva etməmişdir.

Lev Qumilyovun ən çox mübahisə doğuran mülahizəsi isə qədim türklər haqqında çox tez-tez işlətdiyi "məhv olmuşlar" ifadəsində təzahür edir. Və "Qədim türklər" kitabı, maraqlıdır ki, həmin mülahizə ilə başlayır:

"...Avrasiya çöllərinin böyük bir ərazisi hələ də öz tədqiqatçısını gözləməkdədir. Bu, xüsusən Çingiz xanın tarix səhnəsinə gəlməsindən əvvəlki dövrə aiddir. Həmin dövrdə Mərkəzi Asiya çölündə iki diqqətəlayiq xalq – hunlar və qədim türklər, habelə adlarını şöhrətləndirməyə imkan tapmayan bir sıra digər xalqlar yaranmışlar və məhv olmuşlar".

Mənim yadımdadır ki, türkçülüyn əleyhdarı olan mərhum akademik İqrar Əliyev yüksək tribunalardan gənc Azərbaycan türkololoqlarına hücum edərək hiddətlənirdi: "Nə türk, türk deyirsiniz? Sizin dediyiniz türklər məhv olmuşlar... Mənə inanmırsınızsa, gedin sevimli Qumilyovunuzu bir də oxuyun".

Lev Qumilyov isə yazırdı:

"Dünya tarixi fonunda qədim türk xalqının və onun yaratdığı dövlətin tarixi belə bir sual doğurur: türklər necə meydana gəlmişdilər və adlarını əslində onların varisləri olmayan bir sıra xalqlara verərək necə yoxa çıxdılar? Bu problemi yalnız siyasi tarixin təhlili, yaxud ictimai münasibətlərin araşdırılması yolu ilə həll etməyə dəfələrlə təşəbbüs göstərilib, lakin həmin təşəbbüslər heç bir bəhrə verməyib. Bəşər tarixindəki cəhanşümul əhəmiyyətlərinə baxmayaraq, qədim türklər azsaylı xalq idilər, Çin və İranla yaxın qonşuluq onların daxili işlərində öz əksini tapmaya bilməzdi. Başqa sözlə desək, bu ölkələrin ictimai və siyasi tarixi bir-biri ilə sıx çulğalanmışdı və hadisələrin gedişini bərpa etmək üçün biz həm bu, həm də digər tərəfi diqqətdən qaçırmamalıyıq. İqtisadi konyukturanın dəyişməsi, xüsusən də Çin mallarının daşınmasının yüksək, yaxud aşağı səviyyədə olması, habelə İran hökumətinin maneçilik xarakterli tədbirləri də burada az rol oynamamışdı".

Lev Qumilyov burada özü özünü təkzib edir. Hər şeydən əvvəl o mənada ki, türklərin tarixini onun "qonşular"ının tarixi müəyyən etmir, hətta "yaxın qonşuluq" olsa belə...

Və böyük tarixçi-filosofun eyni etnik kökə malik hunlarla, türkləri (əslində, göytürkləri) bir-birindən "zorla" ayırması, onları "bəşər tarixindəki cəhanşümul əhəmiyyətlərinə baxmayaraq" "azsaylı xalq" elan etməsi heç bir metodoloji prinsipə uyğun gəlməyən rus-sovet siyasi-ideoloji konyukturundan sonacan yaxa qurtara bilməməsinin nəticəsidir.

Beləliklə, türklərin tarixinin daha mükəmməl şəkildə öyrənilməsində üç fundamental elmi-metodoloji problem hələ də həll olunmamış qalır:

1) “qədim”liyin hüdudlarının müəyyən-
ləşdirilməsi;

2) “qədim”liyin coğrafiyasının tarixi
miqyası ilə təsəvvür edilməsi;

3) “qədim dövr”lə “orta dövr” (və nəticə
etibarilə “yeni dövr”) arasındakı genetik
varisliyin parametrlərinin dəqiqləşdirilməsi.

Və türk tarixinin fəlsəfəsinin mükəmməlli-
yəli bu fundamental problemlərin hansı
səviyyədə həll olunacağından asılıdır.

* * *

Lev Qumilyovun etnogenez nəzəriyyəsi
və ya təlimi XX əsrin sonu XXI əsrin əv-
vəllərində rus elmi-ideoloji fikrinin ən çox
maraq doğuran hadisələrindən, yaxud
“beyin püskürmələri”ndən biri kimi müxtəlif
səviyyələrdə geniş müzakirə obyektinə
çevrilmiş, uzun illər dövlət tərəfindən bu
və ya digər şəkildə təqib olunmuş dissident
etnosşünasın “Rusdan Rusiyaya qədər”
adlı son kitabının 1995-ci ildə “Rusiyanı,
onun tarixini və ruhunu anlamaqdakı xid-
mətinə görə” Rusiyanın Dövlət mükafatına
layiq görülməsi isə həmin marağı məlum
mənada daha da gücləndirmişdir. Ancaq
o da az maraqlı kəsb etmir ki, Lev Qumil-
yovun son illər böyük tirajlarla buraxılan
kitablarında müzakirə (və mübahisə) pred-
meti tarixşünaslıq problemləri yox, bu
problemlər hüdudundan xeyli kənara çıxan
etnogenez nəzəriyyəsidir. Və təsadüfi deyil
ki, həmin cəhəti nəzərə alan Maks Zilbert
“Lev Qumilyov. Etnogenez nəzəriyyəsi.
Böyük kəşf, yaxud mistikləşdirmə?” adlı
xüsusi kitab tərtib edərək nəşr etdirmişdir
(Moskva, 2013) ki, burada M.İ. Artamonov,
İ.M. Dyakonov, Y.V. Bromley, Y.K. Yefremov,
B.A. Ribakov, K.V. Çistov, Y.S. Lurye,
A.L. Yanov... kimi görkəmli mütəxəssislərin
Lev Qumilyovun məhz etnogenez nəzə-
riyyəsinə münasibəti əks olunur.

Nəzəriyyənin güclü tərəfi olaraq mü-
əllifin elmi izah tələb edən çoxsaylı tarixi
hadisələrin sistemini və ya ümumi tipo-
logiyasını müəyyən etməsi göstərilirsə,
zəif tərəfi kimi sosial yox, bioloji, hətta
biokimyəvi başlanğıca əsaslanması qeyd
olunaraq kəskin tənqid edilir. Və məsələ
burasındadır ki, böyük tarix filosofunun
etnogenez nəzəriyyəsinin metodoloji
nüvəsini təşkil edən passionarlıq anlayışı
da sosial deyil, bioloji “məşəli”dir... Lakin
öz mövqeyində, nə qədər mübahisəli olsa
da, ömrünün axırına qədər möhkəm da-
yanan (və əleyhdarlarını vaxtaşırı “obi-
vatel” adlandırmaqdan çəkinməyən) mü-
əllifin nəzəriyyəsinin məzmunu ilə yanaşı,
həmin nəzəriyyədən çıxış edərək irəli
sürdüüyü qlobal miqyaslı təklif – “vəsiyyət”i
maraqlı doğurmaya bilməz.

Lev Qumilyovun son kitabı “Rusdan
Rusiyaya qədər”ə son sözündə əks
olunmuş “vəsiyyət”i belə başlayır:

Avrasiya kontinenti (əslində, onun
avrasiya etnosunun formalaşdığı mərkəzi)
“üç dəfə birləşmişdir. Əvvəlcə onu Sarı
dənizdən Qara dənizə qədərki əraziləri
əhatə edən xaqanlıq yaradan türklər
birləşdirmişlər. Türkləri Sibirdən gələn
monqollar əvəz etmişlər. Tam tənəzzül
və dezintegrasiya dövründən sonra tə-
şəbbüsü öz əlinə Rusiya almışdır: XV
əsrəndən ruslar şərqlə doğru hərəkət edərək
Sakit okeana çatmışlar. Beləliklə, yeni
hökmrənlik Türk xaqanlığı ilə Monqol ulu-
sunun “varis”i olmuşdur.

Rusiyanın başçılığı ilə birləşmiş
Avrasiyaya, ənənəvi olaraq, qərbdə katolik
Avropa, Uzaq Şərqlə Çin, cənubda isə
müsəlman dünyası qarşı dayanmışlar”.

Göründüyü kimi, Lev Qumilyov Rusi-
yanı onun ənənəvi (təbii!) əleyhdarları
saydığı katolik Avropasını, Çini, müsəlman
dünyasını bütöv etnoslar (daha dəqiq de-
sək, superetnoslar) hesab edir.

Və Avrasiya superetnosunun strukturu, yaxud xarakteri barədə yazır:

"Avrasiya landşaftının müxtəlifliyi onun xalqlarının etnogenezinə müsbət təsir göstərmişdir. Hər biri üçün münasib, ona rahat olan yer tapılmışdır: ruslar çay vadilərini, fin-uqor xalqları və ukraynalılar çayayrıcı məskənləri, türklər və monqollar çöl zolaqlarını, paleoasiyalılar isə tundranı mənimsəmişlər.

...Avrasiya xalqları hər bir xalqın müəyyən həyat formasına ilkin hüquq prinsipindən çıxış edərək ümumi dövlətçilik yaratmışlar..."

Lev Qumilyov tarixdən müasir dövrə gəlir:

"Tarixi təcrübə göstərdi ki, o zamana qədərki hər bir xalqın özü olmaq hüququ qorunub saxlanırdı, birləşmiş Avrasiya həm Qərbi Avropanın, həm Çinin, həm də müsəlmanların hücumlarına davam gətirirdi. Təəssüf ki, XX əsrdə biz ölkəmiz üçün bu sağlam və ənənəvi olan siyasətdən imtina edib Avropa prinsiplərini əldə rəhbər tutmağa başladıq – hamının eyni cür olmasına cəhd etdik. Kim istər ki, başqasına bənzəsin? Qərbi Avropanın verdiş etdiyi ənənələrin Rusiya şəraitinə mexaniki köçürülməsi yaxşı olan az şey verdi ki, bu, təəccüblü deyil. Axı rus superetnosu 500 il gec meydana çıxmışdı. Və biz, eləcə də qərbi avropalılar həmin fərqi hiss edirdik, başa düşürdük, odur ki, bir-birimizi "özümüzünkü" saymırıq. 500 il cavan olduğumuzdan, Avropa təcrübəsini nə qədər öyrənsək də, biz Avropa üçün xarakterik olan imkanlara və əlaqə hazırki halda çata bilmərik. Bizim yaşımız, passionarlıq səviyyəmiz qarşımıza tamamilə başqa verdiş imperativləri qoyur".

Və davam edir:

"Bu, heç də o demək deyil ki, yad şeyləri qapının astanasından qaytarmaq

lazımdır. Başqasının təcrübəsini öyrənmək olar və gərəklidir, ancaq unutmaq olmaz ki, bu, məhz yad təcrübədir. Necə deyərlər, sivilizasiyalı ölkələr başqa superetnosa – Qərbi Avropa dünyasına aiddir ki, əvvəllər "Xristian dünyası" adlanırdı. O, IX əsrdə meydana gəlmiş və min illik bir dövrdə öz etnik tarixinin təbii finalına çatmışdır. Məhz buna görə də biz qərbi avropalılarda yüksək inkişaf etmiş texnika, oturmuş məişət, hüquqa əsaslanan nizam-intizamın hökm sürdüyünü görürük. Bütün bunlar uzunmüddətli tarixi inkişafın nəticəsidir".

Lev Qumilyovun "vəsiyyət"i belə bir xəbərdarlıqla yekunlaşır:

"Əlbəttə, sivilizasiyalı xalqların, yəni yad superetnosun dairəsinə girməyə can atmaq olar. Ancaq, təəssüf ki, heç nə müftə deyil. Anlamaq lazımdır ki, Rusiyanın Qərbi Avropa ilə inteqrasiyası bütün hallarda vətənin ənənələrindən tam imtina və sonrakı assimilyasiya hesabına başa gələcəkdir.

Bu sadə nəticəyə, görünür, yalnız etibarlı qaynaqlara dayanmaqla gəlmək olar. Biz isə aşkar bir şeyi nədənsə etiraf etmək istəmirik ki, etnik münasibətlərin əsası şüur sferası hüdudlarından kənarında mövcuddur – o, emosiyalarda – simpatiya və antipatiyada, məhəbbət və nifrətdədir. Və həmin simpatiya – antipatiyaların yönü hər bir etnos üçün tamamilə şərtləndirilmişdir. Bu vəziyyəti necə gəldi dəyərləndirmək mümkündür, ancaq bununla onun reallığı azalmayacaqdır".

"Rusdan Rusiyaya qədər" kitabına "Böyük avrasiyaçının vəsiyyəti" adlı son sözündə Rusiya Coğrafiya cəmiyyətinin prezidenti, professor S.B.Lavrov göstərir ki, bu "vəsiyyət" ilə böyük mütəfəkkir dünyadan gedərkən düşdüyümüz ümitsiz vəziyyətdən çıxış yolu tapmaqda bizə kömək etməyə çalışmışdır.

Avrasiya superetnosu, eləcə də onun ənənəvi, yumşaq desək, rəqibləri barədəki avrasiyaçı təfəkkürün nə qədər doğru olub-olmaması barədəki məsələ, əlbəttə, çox ciddi mübahisə obyektini sayıla bilər. Və fikrimizcə, bu, böyük avrasiyaçı mütəfəkkirin "vəsiyyət"inin nüfuzuna və ya keçiriliyinə əhəmiyyətli təsir göstərməyə bilməz.

Məsələnin qoyuluşunun qlobal tərəfləri üzərində dayanmayıb (və bunu daha səlahiyyətli mütəxəssislərin öhdəsinə buraxaraq) bizim üçün aktual (və əhəmiyyətli) tərəflərdən birinə – "vəsiyyət" də türk xalqlarının taleyinə hansı prizmadan yanaşılmasına baxsaq, belə məlum olur ki, burada bir sıra ciddi anlaşılmazlıqlar vardır... Birincisi odur ki, bütöv etnik hadisə olan türklər (türk xalqları) nə dərəcədə Avrasiya (Rusiya) superetnosunun üzvi tərkib hissəsi sayıla bilər? İkincisi, Avrasiya (Rusiya) superetnosunun rəqibləri olan superetnosların – Çinin və ya müsəlman dünyasının "tərkibindəki" (və yüzillər boyu türk dünyasından təcrid olunmamış) milyonlarla türklərin taleyi necə olsun? Və üçüncüsü, XX əsrin sonlarında öz dövlət müstəqilliyini təmin etmiş, yaxud təmin etməkdə olan, həm türk, həm də ümumən dünya məkanında hərtərəfli inteqrasiyaya can atan ayrı-ayrı türk xalqları öz gələcəkləri barədə nə düşünməlidirlər?

"Vəsiyyət" bu suallara cavab vermir... Müasir dünya isə geniş müzakirələrin aprobeşiyasından keçməyən ideya-nəzəriyyəni sxematik baxımdan nə qədər sistemli və ya mükəmməl qurulmuş olursa-olsun, çətin ki, qəbul edə...

Doğrudur, yeni nəzəriyyə bütün mübahisəli tərəflərlə birlikdə, etnosşünaslığı müəyyən mənada hərəkətə gətirdi, onu

ictimai-humanitar təfəkkürün "əsərə"indən çıxarıb daha çox təbiətşünaslıq tədqiqatlarının obyektinə çevirməyə cəhd etməklə müstəqil bir elm kimi inkişafı üçün geniş metodoloji imkanlar yaratdı. Və fikrimizcə, Lev Qumilyovun bu sahədə xidməti, əsasən, o oldu ki, həqiqəti sükunətdə, ətalətdə yox, irəli sürdüyü mübahisələr, mülahizələrdə axtardı. Ona görə də güman etmirik ki, istər dövrümüzün, istərsə də gələcəyin hər hansı az-çox ciddi etnosşünası Lev Qumilyovun etnogenez nəzəriyyəsinə laqeyd yanaşsın, onu ya təqdir, ya da tənqid etmədən ötüşsün.

Lev Qumilyov ilk növbədə, coğrafiya tarixçisi olduğundan onun əsərlərində (və nəticə etibarilə, məşhur nəzəriyyəsində) qədim dövrlərdən başlayaraq yer üzərində zühur etmiş çoxsaylı etnosların tarixi, əgər belə demək olarsa, ehtirasla (öz termini ilə ifadə etsək, passionar bir maraqla!) araşdırılır ki, onların içərisində ən çox diqqət yetiriləni məhz türklərdir. Və təsadüfi deyil ki, Lev Qumilyov həm də görkəmli türkoq sayılır... Yeri gəlmişkən, onun türk xalqlarının yaddaşından heç zaman silinməyəcək böyük bir xidmətini xatırlayaq: Lev Qumilyov kifayət qədər əsaslı dəlillərlə rus-sovet tarixşünaslığında möhkəm yer tutmuş "monqol-tatar vəhşiliyi" barədəki əsassız təsəvvürü sındırdı... Lakin onun rus-slavyanlarla monqol-tatarların "birləşərək" vahid superetnosu çevrilmələri – Avrasiya etnosunu yaratmaları mülahizəsi, birbaşa desək, həqiqəti ifadə etmədi.

Türklərin mənşəyi (və bir etnos olaraq təşəkkülü) məsələsinə gəldikdə Lev Qumilyov özünün passionarlıq fərziyyəsinə dayanaq (daha doğrusu, həmin fərziyyəni sübut etmək məqsədiylə) yazır:

"439-cu ildə kiçik bir monqoldilli Aşına köçəriləri qrupu Alaşan və Nanşan dağ

ətəklərindən şimala – monqol Altaylarına sıxışdırıldı. Burada o, yerli türkdilli əhali ilə qarışdı, nəticə etibarilə, özünü "türk" və ya "türküt" adlandıran kiçik bir xalq yarandı. VI əsrin ortalarında türklər Qara dənizdən Sarı dənizə qədər, demək olar ki, bütün Avrasiya çölünü, eləcə də Amudəryaya qədər Orta Asiyanı zəbt etdilər. Bu, onların tarixi təşəkkül fazası idi. Lakin qüdrətli, zəngin və təcavüzkar Çinlə qonşuluq bir sıra ziddiyyətlərin meydana çıxmasına gətirib çıxardı ki, həmin ziddiyyətlər 630-cu ildə Şərqi Türk xaqanlığının darmadağın edilərək türklərin Çin imperatoruna tabe olunması ilə nəticələndi. Qərb xaqanlığı 658-ci ilə qədər öz müstəqilliyini saxlasa da, həmin il Çin orduları onun şərq yarısını da tutdular, qərb yarısı isə müstəqil Xəzər xaqanlığını yaratdı. 680-ci ildə şərq türkləri Çinə qarşı üsyan edib 750-ci ilə qədər müstəqilliklərini təmin edə bildilər. Çində formalaşmış karluk, uyğur və basmilların ittifaqı tərəfindən məğlub edilmələri qədim türk etnosunun tarixi mövcudluq fazasına son qoydu. Beləliklə, o türklər ki, çöldə qırılmamışdılar, Mərkəzi Asiyanın xalqlar qarışıqında əridilər. Yalnız Altayda gizlənmiş kiçik bir qrup relict kimi XVII əsrə qədər mövcud oldu ki, həmin dövrdə onu boyar oğlu Pyotr Sabanski ram etdi".

"Qədim türklər"ın tarixi, Lev Qumilyova görə, nə az-nə çox, məhz bundan ibarətdir... Və etnosşünas-türkoloqun, demək olar ki, bütün əsərlərində bu ideya israrla təqdim (və təbliğ) edilmişdir. Halbuki qədim türklər Altay etnosunun təbii diferensiasiyası nəticəsində ən gec e.ə. III minillikdə meydana çıxmış, eramızın I minilliyinin ortalarından başlayan eyni dərəcədə təbii diferensiasiyanın məhsulu olaraq II minilliyin ortalarında müasir türk xalqları formalaşmışdır ki, bunu coğrafiya

(məskən), etnoqrafiya və ya etnik-mədəni verdişlər sistemi, dünyagörüşü, dil kimi çox mühüm etnoloji amillər sübut edir. Türklərin beş min ildən artıq ardıcıl tarixinin, yaxud etnik varisliyinin mövcudluğu heç bir şübhə doğurmur. Lev Qumilyovun hər hansı xalqın (etnosun) tarixində bir neçə xalq (etnos) axtarması, müxtəlif (və müstəqil) xalqları bir-biri ilə çox asanlıqla "qarışdırıb" yeni "xalq" və ya "xalqlar" yaratması isə onun həm nəzəriyyəsinin, həm də "vəsiyyət"inin doğruluğuna ciddi şübhə yaradır... Ümumiyyətlə isə, türklər – türk xalqları, digər xalqlar kimi, müasir dünyanın üzvi tərkib hissəsidirlər. Və müasir dünya ilə fəal iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni əlaqələri onların, eləcə də digər xalqların min illər boyu formalaşmış etnik təbiəti üçün heç bir təhlükə təşkil etmir.

* * *

Məlum olduğu kimi, Lev Qumilyovun etnogeneza nəzəriyyəsinin ən maraqlı (və populyar), eyni zamanda ən çox mübahisə doğuran məqamı etnoloq-mütəfəkkirin irəli sürdüyü "passionarlıq" anlayışı ilə bağlıdır ki, nəzəriyyə müəllifi bu barədə yazır: "...Elmi təhlil məqsədindən irəli gələrək biz yeni termin – passionarlıq (latınca "passio"dan) təklif edirik... Demək olar ki, bütün insanlarda passionarlıq mövcuddur, ancaq fəvqəladə dərəcədə fərqli dozalarda. O özünü fərqli keyfiyyətlərdə: hakimiyyətsevərlikdə, qürurda, şöhrətpərəstlikdə, acgözlükdə, qibtədə və s. göstərir ki, eyni rahatlıqla şücaət və cinayət, quruculuq və dağıdıcılıq, xeyir və şər törədir, biganəliyə isə heç bir yer qoymur".

Lev Qumilyovun fikrincə, "passionarlıq impulsu o qədər güclü olur ki, həmin əlamətin daşıyıcıları – passionarlar öz hərəkətlərinin nəticələri ilə hesablaşmadan,

hətta məhv olmağı belə gözlərinin qarşısına alaraq başladıkları işi başa çatdırmağa can atırlar. Bu, çox vacib hal olub, onu göstərir ki, passionarlıq insanların şüurunda yox, təhtəşüurundadır".

Etnogenez nəzəriyyəsinin müəllifi həmin nəzəriyyənin, demək olar, mahiyyətini əks etdirən belə bir nəticəyə gəlir ki, passionarlar "uzaq yürüşlər təşkil edirlər ki, oradan çox az adamlar qayıdır. Onlar öz etnoslarını əhatə edən xalqların ram olunması uğrunda mübarizə aparır, yaxud işğalçılara qarşı döyüşürlər. Bu cür fəaliyyət üçün sərgəlinliyə dözümlü yüksək bacarıq tələb olunur, çünki canlı orqanizmin hər cür cəhdi enerjinin hansısa növünün itirilməsilə müşayiət edilir. Həmin enerji növü bizim böyük həmvətənimiz, akademik V.İ.Vernadski tərəfindən kəşf və təsvir olunmuş, elə özü tərəfindən də biosferin canlı cismlərinin biokimyəvi enerjisi adlandırılmışdır.

Passionarlıqla vərdiş arasındakı əlaqənin mexanizmi çox sadədir. Adətən, canlı orqanizmlərdə olduğu kimi, insanlarda enerji onların həyatlarını təmin etmək üçün nə qədər zəruridirsə, o qədərdir. Əgər insan orqanizmi ətraf mühitdən daha çox enerji "əldə etməyə" qabildirsə, həmin insan başqa insanlarla münasibətlər və əlaqələr formalaşdırır ki, bu enerjini seçilmiş istiqamətlərdən hər hansı birinə tətbiq etmək imkanı qazanır. Yeni dini sistem və ya elmi nəzəriyyə yaratmaq da, piramidalar və ya Eyfel qülləsi tikmək də və s. mümkündür. Bu zaman passionarlar yalnız bilavasitə icraçı kimi yox, həm də təşkilatçı kimi çıxış edirlər. Öz artıq enerjilərini sosial iyerarxiyanın bütün səviyyələrində həmtayfalarının təşkilinə və idarəsinə sərf etməklə onlar, müəyyən çətinliklərlə üzleşsələr də, yeni vərdiş stereotipləri işləyib hazırlayır, onları bütün digərlərinə sirayət etdirir və beləliklə,

tarixin gözləri qarşısında yeni etnik sistem, yeni etnos yaradırlar".

Lev Qumilyov passionarlığın uzun zaman davam etsə də, kəsilən bir proses olaraq fazalarını da göstərir: 1) passionar təkanla etnosun passionar qalxınması fazası, 2) akmatik faza, 3) sınıma fazası, 4) inersiya fazası, 5) obskurasiya fazası.

"Lev Qumilyov. Etnogenez nəzəriyyəsi. Böyük kəşf, yoxsa mistikləşdirmə?" məqalələr məcmuəsinə yazdığı "Tərtibçidən" adlı ön sözündə Maks Zilbert göstərir ki, "elmi nəzəriyyənin dəyəri müşahidə olunan hadisələrə, mövcud elmi faktlara ziddiyyətsiz izah təqdim etmək qabiliyyətilə müəyyən olunur. Məsələn, Ərəbistan səhrasında sakitcə dəvəsini bəsləyən, beynəlxalq arenada minimal rol oynayan köçəri-bədəvilərin VII əsrdə peyğəmbərin bayrağını qaldıraraq, həmin bayraq altında dövrün ən möhtəşəm hakimiyyəti – Bizans üzərində hərbi qələbəsini, zəngin Sasanilər imperiyasını dağıtmalarını və İspaniyadan Hindistana qədərki ucsuz- bucaqsız torpaqlara hökm etməyə başlamalarını nə ilə izah etmək olar? Heç kimə məlum olmayan, müqayisədə azsaylı monqollar XIII əsrdə nə yolla bütün Cənubi Asiyanı və Avropanın yarısını tuta bildilər? Hansı səbəblərə görə kiçik dövlətlərdən nəhəng imperiyalar, məsələn, qədim Romada, Osmanlı Türkiyəsində və XIV əsrdə çox balaca Moskva knyazlığından törəmiş Rusiyada olduğu kimi, əmələ gəldi?..

Bu suallara cavab vermək, həqiqətən, ciddi məsələdir: hazırki halda bu sətirlərin müəllifinə elə gəlir ki, Qumilyov nəzəriyyəsinə başqa, heç bir nəzəriyyə bunları aydınlaşdırmağa qadir deyil".

Lev Qumilyov son müsahibələrinin birində passionarlıq məsələsinə necə gəlib çıxdığı barədə təfəsilatı ilə verdiyi izah

onun etnogenez nəzəriyyəsinin metodoloji əsaslarını öyrənmək baxımından maraqsız ola bilməz.

Müəllif həbsxana kamerasındakı intellektual "axtarışlar"ından danışır... "... Düşünürdüm: axı nə üçün Makedoniyalı İsgəndər əvvəl İrana, sonra isə Hindistana və Orta Asiyaya yeridi? Oralarda ona nə lazım idi? – Heç nə! Və birdən ağılıma gəldi ki, bütün bu böyük müharibələr ona görə baş verməyib ki, kiməsə (ən azı onların iştirakçılarına) lazım imiş; ona görə baş verib ki, ayrı bir şey var – mən onu latınca "ehtiras" mənasını verən passionarlıq adlandırdım.

Passionarlıq – hər hansı bir aydın məqsədsiz və ya illüziya məqsədli hərəkətə can atmaqdır. Bəzən bu illüziyalı məqsəd faydalı, çox hallarda isə faydasız olur, lakin passionarlar hərəkətə keçməyə bilməz. Bu, yalnız bir adama yox, insan qruplarına da aiddir.

...Kamerada oturarkən mən gördüm ki, işıq şüası pəncərədən sement döşəməyə necə düşür. Və o zaman anladım ki, passionarlıq – enerjidir. Eynilə bitkiləri qidalandıran enerji kimi. Burada uzaq bir assosiasiya öz işini gördü. Beləliklə, nəzəriyyənin inkişafında növbəti addımı atmış oldum.

...Öz yarımadaalarının dərinliklərindən qəflətən hərəkət edərək, Luaradan Hində və Pamirə qədər çoxsaylı əhalisi olan geniş bir əraziyə hücum edən ərəblər hər yeri tutdular! Nəyin nəticəsi idi? Həmin enerji idi ki, gözə görünən effektini – passionarlığı ortaya çıxarmışdı. Passionarlıq – həmin effektdir ki, bizdə – insanlarda təzahür edir. Onun heyvanlarda necə təzahür etdiyini isə zooloqlardan soruşmaq lazımdır".

Bu cür mülahizələr, irəlicədən deyək ki, Lev Qumilyovun nəzəriyyə axtarışlarına

(və nəticə etibarilə, etnogenez nəzəriyyəsinə) qəribə bir mistiklik gətirir. Hətta onun soyuq elmi təfəkkürün məhsulu olmasına bəri başdan şübhə yaradır... Xatırlayaq ki, həmin şübhələr (və etirazlar!) nəzəriyyə müəllifinin kifayət qədər nüfuzlu (və çoxsaylı) opponentlərində həmişə olmuşdur...

Fikrimizcə, müxtəlif etnosların tarix səhnəsinə çıxması "təkamül nəzəriyyəsi" ilə izah olunmasa da, "passionar təkan"ın da məhsulu deyil. Ən azı ona görə ki, nə Makedoniyalı İsgəndərin, nə qədim Romanın, nə türklərin, nə monqolların, nə də Moskva knyazlığının "passionarlığı" öz-özlüyündə heç bir yeni etnos yaratmamışdır. Və yarada da bilməzdi... Lakin Lev Qumilyovun məşhur nəzəriyyəsi, Maks Zilbertin qeyd etdiyi kimi, doğruluğuna və ya əsaslılığına görə yox, daha çox ona görə populyarlaşdı ki, elm üçün aktual olan hadisələri obyektiv (və heç bir konyuktur ideologiyaya dayanmadan) izah etməyə cəhd göstərməklə normal idrak qarşısında geniş üfüqlər açdı... Bununla belə nəzəriyyə müəllifi (və onun tələbələri) fakt kimi qəbul etdikləri hadisələri həm təbii halında şərh eləməkdən yayındılar, onları sxematikleşdirdilər, həm də (və daha qəbul edilməz olaraq) "indukasiya"dan "deduksiya"ya çox tez keçməklə yeni nəzəriyyəni "toxunulmaz" elan edib sübut üçün fakt axtarmaq (əslində, uydurmaq) yolu tutdular.

Lev Qumilyovun nəzəriyyəsi etnogenez problemini nə qədər aktuallaşdırdısa, o qədər də dolaşdırdı. Və nəticəsi də bu oldu ki, yeni problem – Lev Qumilyovun nə demək istədiyini, hansı termin və ya anlayışlarla danışdığını "yozmaq" problemi (əslində, problemləri!) meydana çıxdı. Ən dözülməzi isə müəllifin cəsərlə "mənim nəzəriyyə" dediyi anlayışlar (və müəyyən

münasibətlər) sxemini özü müzakirələr (və mübahisələr) obyektinə çevrildi. Lev Qumilyovun dissident intellektual nüfuzu ona gətirib çıxardı ki, sovet etnologiyasının klassiklərindən olan (və "passionarlıq" fərziyyəsinə ciddi baxmayan) Y.V.Bromley plagiatçılıqda (Lev Qumilyovu köçürməkdə) ittiham edildi. Nəzəriyyə müəllifinin (və qumilyovçuların) belə bir təsəvvür formalaşdırmaqda məqsədləri, bir tərəfdən, əleyhdarlara qarşı mübarizə idisə, digər tərəfdən, heç şübhəsiz, yeni (və əslində, bu sahədə yeganə sayılan) nəzəriyyəyə sosial maraq qazandırmaq idi. Etiraf edək ki, bu, müəyyən mənada, baş tutdu, lakin, nəticə etibarilə, Lev Qumilyovun mülahizələri "daxil"dən müdafiəsiz qaldı.

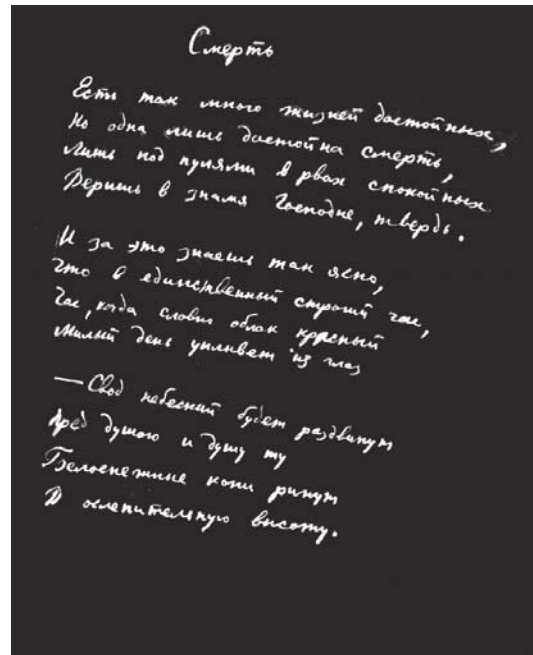
Fikrimizcə, həmin müdafiəsizlik, prinsip etibarilə, onda təzahür edir ki, etnosun təşəkkül üçün tələb olunan şərtlər, yaxud etnosun meydana çıxma şəraiti və ya yolları mövcud faktlara dayanılaraq aydın göstərilmədiyi halda, biokimyəvi enerji mənbəyi, passionarlıq (onun fazaları), ətraf mühit (landşaft, iqlim dəyişmələri), etnoslararası münasibətlər (komplimentasiya), etnosun strukturu (subetnos, etnos, superetnos) və s. kimi kifayət qədər mücərrəd, dolayısı və mübahisəli məsələlər üzərində baş sındırılır. Nəticə etibarilə, təfərrüat mətləbi "unutdurmuş" olur.

Mətləb isə bundan ibarətdir ki, insan cəmiyyətinin, o cümlədən də xalqların (etnosların) tarixi təbii artma-çoxalma, genişlənmə-yayılmaya əsaslanan diferensiasiya tarixidir. Və ana etnosun bölünməsi üçün ən mühüm şərt-səbəblər sırasına üç mühüm amil daxildir: 1) coğrafi-iqtisadi, 2) siyasi və 3) mədəni.

Və fikrimizcə, bu şərt-səbəblər nəzərə alınmadan heç bir ikinci və ya üçüncü-dərəcəli amil, heç bir təhtəşüür passionarlıq etnos yarada bilməz. Roman, ger-

man, slavyan, İran, türk və b. xalqların hamısı tamamilə təbii (etnocoğrafi, etnosiyasi və etnokulturoloji) diferensiasiyanın məhsulu kimi meydana çıxmışlar. Və mürəkkəbliik, yaxud təfsilat isə bu ümumi (normal) qanunauyğunluqla yox, müəyyən anomaliyalarla bağlıdır. Belə ki, bu və ya digər etnosun təşəkkülündə yuxarıda qeyd etdiyimiz şərt-səbəblərdən biri aparıcı ola, önə çıxa bilər, lakin nəticə etibarilə, az və ya çox dərəcədə hər üçü iştirak etməlidir. Yaxud etnosların diferensiasiya səviyyəsinin aşağı, yaxud yüksək olması da mümkündür; məsələn, türk, İran, Qafqaz xalqlarının bir qismi ana etnosdan çox, bir qismi isə az təcrid olunmuşdur. Və yaxud elə etnoslar (xalqlar) var ki, onların müstəqillik (diferensiasiya) səviyyəsi və ya keyfiyyəti mübahisəlidir.

Bütün bunları nəzərə alsaq, Lev Qumilyovun "passionarlıq"ına, eləcə də ümumən etnogenez nəzəriyyəsinə hələ ki, yalnız passionar, ehtiraslı bir fərziyyə kimi baxmaq mümkündür.

ALESSANDRO BARİKKO

166

2016

İtaliya nəsrü. Alessandro Baricco

1958-ci ildə İtaliyanın Turin şəhərində doğulub.

Ədəbiyyata 1991-ci ildə "Qəzəbin qəsrləri" romanı ilə gəlib. Əsərləri qısa müddət ərzində Avropada, xüsusilə də İtaliya və Fransada bestsellerə çevrilib.

1993-cü ildə "Dəniz-okean" romanına görə "Viaredjo" mükafatına layiq görülüb.

1998-ci ildə ekranlaşdırılan "1900. Pianoçu haqda əfsanə" əsəri yazıçıya dünya şöhrəti qazandırıb..

BUDMAN SİNDROMU

hekayə

“Bircə dəqiqə, əzizim... Bitirmək üzrəyəm” – hakim Budman gözünü yazı masasından çəkmədən, nəvazişlə dedi.

Hakimin, ərinə itaətkarcasına sadıq arvadı dinməz-söyləməz otaqdan çıxıb qonaqların yanına getdi. Kabinetə yenidən sükut çökdü. Qraflığın məşhur və hörmətli centlmeni hakim Budman on dörd il üç ay on gün idi ki, şam yeməyinə qədərki vaxtını pasyans açmaqla keçirirdi. Bu illər ərzində bir gün belə, bu sevimli məşğuliyyətinin verdiyi zövqdən vaz keçməmişdi. Hətta bəzən şam yeməyindən əl götürmüşdü, amma pasyansdan əsla imtina etməmişdi.

Həmin gecə hakim “Hind imperatriçəsi” oynamağa qərar verdi və bu, baş verən faciədə heç də az əhəmiyyətli olmayan hadisəyə çevrildi. Məhz bu hadisə (sonradan doktor Benedikt də bunu təsdiq edəcək) hakimin acı sonluğunun başlanğıcını qoydu. Doğrudan da, “Hind imperatriçəsi” adi kart oyunu deyil, müdhiş oyundu. Bu oyunda dörd dəst kartdan istifadə olunur. Bu isə, elə-belə iş deyildi, masanın üzərində gözəl həndəsi fiqur alınması üçün yetmiş üç kartı səliqə ilə düzmək lazım idi, bundan ötrü vaxt tələb olunurdu. Əgər adi pasyans bəxtini sınamaq üçün növbəti cəhd disə, “Hind imperatriçəsi” tamam başqa şeydi. Bu, belə demək mümkünsə, rituallara layiq bütün mürəkkəb qaydaları və təntənəsiylə əsl dueldi.

Bu deyilənlər 1945-ci ilin avqust gecəsi hakimin diqqətlə masanın üzərinə

əyilməsinin əsl səbəbini qismən izah edir. İstənilən təcrübəli oyunçu gözləri qarşısında açılan mənzərənin nə qədər ümidverici olduğunu nəzərdən qaçırmaz. Hər şey pasyansın nadir hadisələrdən biri olduğunu qabaqcadan xəbər verirdi. Qələbənin ləzzətini duyan hakim əlini bir dəstə karta uzatdı, qarışdırıb kartın birini çəkdi. Yeddilik xaç. Əgər beşlik çadırçıçəyi, onluq qırmızıtoxmaq, ya da qaratoxmaq valet çıxsaydı, həyatı bundan sonra da rəvan axıb gedəcək və ahılıq çağını rahat yaşayacaqdı. Amma əlinin altındakı yeddilik xaçdı. Taleyi qəfildən döndü, özü də düz faciəyə sarı. Hakim nəzərlərini masanın üzərini örtmüş nəhəng pazlda gəzdirərək kartları uzun-uzadı qarışdırdı. Heç nə eləmək mümkün deyildi, yeddilik xaçı heç yerə yerləşdirmək olmurdu. Diqqətlə bütün variantları hesabladı. Bir dəqiqə əvvəl hansı səhvə yol verdiyini anlamağa çalışdı.

Amma heç bir səhv yox idi. Vəfasız “İmperatriçə” yenidən qalib idi.

Hakim Budman güclü prinsipləri və yüksək əxlaqi dəyərləri olan insan idi. Qraflığın bütün məhkəmələri bunu təsdiqləyə bilərdi. Elə buna görə də pasyans açdığı on dörd il üç ay on bir gündə biclik eləyib kartları dəyişməyi ağına belə gətirməməsi qətiyyətlə təəccüblü deyildi. Son dərəcə qərribədi, amma məhz o gecə, – əvvəlki gecələrdən fərqlənməyən o gecə – iş elə gətirdi ki, hakim həyatında ilk dəfə kələk işlətmək qərarına gəldi. Kartları dəyişmək, bu ki adi bir şeydi. Etik və texniki tərəfdən sadə və zərərsiz bir jest. Hərçənd hakim beynində belə bir ehtimalı qabaqcadan nəzərdə tutmamışdı. Fikir heç nədən, öz-özünə yarandı, elə bil göylərdən vəhy gəldi. Sonra da müqəddəratında nə olmalıydısa, o da oldu. Hakim gözlərini tavana zillədi. Baxışları kəfkarlı divar saatının üzəriylə (saat yeddiyə on beş dəqiqə işləmiş göstərirdi) süzülüb axdı. Qonşu otaqda kimsənin olmadığına əminlikdən sonra sadə bir insani gücsüzlüyə tabe olaraq, yeddiyə xaçı kart dəstəsinin içinə qaytardı. Bir az dayandı və yeni kart çəkdi: valet, qaratoxmaq valet.

On dəqiqədən sonra hakim qonaqlara qatıldı. O, hamını salamlayır, bu kiçik, amma bağışlanmalı səbəbdən ləngidiyinə görə bol-bol üzrxahlıq edirdi. Onun cinayət başında yaxalanmamış xəyanətkar ərə məxsus süni hərəkətləri diqqətli nəzərlərdən qaçmazdı.

Üstündən bir neçə gün keçəndən sonra hakim Budman əmin oldu ki, qərribə və aydın olmayan bir şəkildə də olsa, onu cinayət başında yaxalayıblar. Hər şey qəzetdə dolaşmış bir xəbərin dərc olunmasıyla başladı: amerikalılar Yaponiyaya

güclü bomba atıb. Hakim Budmanın bütün faktları tutuşdurması və baş verənlərin onun sonu olduğunu anlaması üçün müəyyən bir zaman lazım gəldi. Şəhərin adı Hirosima idi, atılan nüvə bombasıydı, onu şəhərə atansa, ekipaj komandirinin anasının şərəfinə Enola Gay təxəllüsü almış B-29 təyyarəsiydi. Amma ən əsası bomba avqustun 6-sı Tokio vaxtilə düz şəhər saat 8.16-da partlamışdı. Bu partlayış qorxunun və təcavüzün yeni mərhələsinin başlanğıcını qoyurdu. O an, partlayışdan minlərlə kilometr uzaqda hakim Budman yeddiyə xaçıdan canını qurtarıb, kart dəstəsindən qaratoxmaq valet çıxarırdı. Çoxuna bu, qərribə bir təsadüf kimi görünə bilər. Amma hakim Budman qərribə və artıq qeyd elədiyimiz kimi, çox prinsipial adam idi. Artıq onun heç bir şübhəsi yox idi: o gecə fırlıdaq eləməsəydi, indi Hirosimada həyat öz axarıyla davam edərdi. Bomba onun, ancaq onun ucbatından partlayıb.

Tarixdə ilk nüvə faciəsinin səbəbkarı olmaq heç də asan məsələ deyil. Tezliklə hakim yuxusuzluqdan və yaddaşsızlıqdan (ağılı itirməkdən) əziyyət çəkməyə başladı. Ardınca infarkt oldu. Uzun sürən bərpa prosesindən sonra isə o, fiziki və psixi yorğunluğun gətirdiyi ruh düşkünlüyünə qapıldı. Arvadının və oğlanları Saymonla Piterin sevgisi, nəvəsi, qayğısı da bu müsibətin qarşısında aciz qaldı. Bütün qüvvələrini sərf eləsələr də, bir nəticə hasil olmadı. Hakim hər şeyə qarşı biganə olmağa başladı, onu bu süstlükdən müvəqqəti qurtaran yeganə şey Hirosimoda baş vermiş faciənin təfəsilatlarına olan xəstə marağıydı. Ailə üzvlərindən heç birinin hakimin qəlbindəki faciədən xəbəri yox idi. Buna görə də onlar ailə başçısının

manyakvari qəribəliklərinə bacardıqları qədər göz yummağa çalışırdı. Müəyyən bir müddət hakim mualicəsiylə ailə həkimi, doktor Rayt məşğul oldu, depressiya əleyhinə çoxlu dərmanlar yazdı. Hakimin hərəkətlərində ağıl pozğunluğunun işarələri açıq-aşkar özünü göstərməyə başlayanda isə məlum oldu ki, yaxşı bir psixiatra müraciət eləməyin vaxtı çatıb. Onu məşhur psixi klinikaya yerləşdirdilər. Hakim buna etiraz eləmədi. Bircə məşhur dərğilərdən birindən çoxdan cırdığı bir şəkli otağında çarpayısının başının üstündən asmağı istədi. Sakit okean adalarının birində çəkilməmiş həmin rəngli fotoda atom göbələyi boy göstərirdi.

Hakimi mualicə edən həkimin adı Venedikt Benedikt idi. Soyadını "B" hərfi ilə tələffüz eləməyi məktəbə getdiyi gündən öyrənmişdi. Atası, Aulo Benedikt uzun illər çörəkpuşu qazanmaq üçün piano ilə – adi pianonu mexaniki pianoya çevirən yardımçı qurğu istehsal etməklə məşğul olmuşdu. Bu tapıntısını təkmilləşdirənə qədər o, özünün nadir patenti üzərində işləmişdi. Bu sevindirici hadisə 1940-cı ildə baş vermişdi. O zamanlar mexaniki piano tələbat əvvəlcə Avropada, sonra isə bütün dünyada tamamilə azaldı. Atası çox ağır həyat sürmüşdü. 1913-cü il avqustun 4-də vətəndaşlıq vəziyyəti aktları bürosunun bozuntul ofisində oturub madar oğluna minlərlə adın içərisindən ən uğursuzunu seçməsi də yəqin, bununla izah oluna bilər. Venedikt – bəxtəvər deməkdi. Oğlu da bu adın acığına psixiatr oldu. 1946-cı ildən 1951-ci ilədək hakim Budmanın mualicəsiylə məhz o məşğul oldu. O, qarşılaşdığı durumun böyük elmi maraq kəsb edən nadir hadisə olduğunu dərhal başa düşdü. Haqqında nəvələri

Dikin, Tilin, Poltun, Mariannanın və Luiza Anna Adelaidanın nə düşünməsindən asılı olmayaraq hakim Budman heç də dəli-filan deyildi. Hər halda tibbi mənada dəli deyildi. Hakimin düşüncəsində kök salmış günah duyğusu hadisənin mahiyyətindən çox, onun cəfəng uydurmasıyla bağlı idi. Xəstənin ağıl hansısa bir xırda pasyans fırılacağından sonra qarışmamışdı. Məsələ bundaydı ki, hakim həmin o məsum fırılacağıyla baş vermiş insanlıq faciəsi arasında sirlə bir bağlılıq olduğuna əmin idi. Doktor Benedikt hiss eləyirdi ki, belə bir özünəməxsus düşüncə tərzini yalnız xəstə təxəyyülün bir anlıq şıltaqlığı deyil. Onun bu hərəkətində ümumən çox yayılmış şüursuz tendensiya vardı: təsadüflərlə önəmli dünya hadisələri arasında zəncirvari şəkildə əlaqə axtarmaq, xırda, əhəmiyyətsiz şeyləri böyük kəşflərlə, dünya faciələri ilə bağlamaq istəyi. Bu inamın mənşəyi çox müəmmalıydı, kliniki nəticələri isə ağırdı. Hər şey doktorun elmi tədqiqata və dəqiq araşdırmaya layiq yeni bir sindromla qarşı-qarşıya qalmasına işarə eləyirdi. Məhz doktor Benediktin xidmətləri sayəsində bu gün həmin sindrom "Budman sindromu" adı ilə məşhurdur.

Doktor həyatının bundan sonrakı hissəsini məhz bu sindroma həsr etdi. Sindroma sadiqliyinə və davamlı fəaliyyətinə görə ona Oreqon Universitetində ayrıca kafedra verildi, dünya elmi dairələrinin hörmətini qazandı, adına bankda böyük məbləğdə hesab açıldı, arvadından ayrıldı. Üstəlik, onikibarmaq bağırsağ ətrafında heç vaxt böyüyüb xoraya çevrilməyən ağırlardan əziyyət çəkməyə başladı. Son illər onda qəribə, müəmmalı bir tik¹ xəstəliyi yaranmışdı: qəfildən sağ əlinin dörd barmağını qeyri-

¹Tik – Əzələlərin, başın, çiyin və digər orqanların qeyri-ixtiyari atmasından ibarət əsəb xəstəliyi (*tərcüməçinin qeydi*)

ixtiyari bərk-bərk sıxırdı, uyuşmuş orta barmağı isə paz kimi dik dururdu. Qəribə təsadüf nəticəsində barmaqlarını bu şəkildə qatlamasıyla açıq-aşkar çox ədəbsiz jest alınır və xəstəliyə üzücü, gülməli rəng qatırdı.

Prinsip naminə (Yozef Adelqrass özünün “Doktor Benedikt. Həyatı və araşdırmaları” adlı kitabında bu məsələni çox gözəl açıqlayır) doktor Benedikt çoxlu sayda kliniki nümunələr toplayaraq bu sindromun mövcudluğunu sübut etmək üçün var qüvvəsilə çalışdı. Doktor qəti əmin idi ki, hakim Budman yer üzündə bu xəstəliyə düçar olmuş tək insan deyil, o, sadəcə nəhəng bir aysberqin görünən tərəfidir. Amma hələlik o tək idi. Digərlərini də tapmaq lazım gəlirdi.

Doktor həmkarlarına xüsusi sorğular göndərdi və heç də sadə olmayan bu problemi araşdırmaq üçün təşəbbüsü öz əlinə aldı. Yuxarıda adını çəkdiyimiz professor Adelqrassın söyləri nəticəsində işiq üzü görənlər altı dəftərdə qeyd olunanlar bu məşəqqətli işin gedişini addım-addım göstərir və başlanğıcda doktor üçün nə qədər çətin olduğunu sübut edir.

Tezliklə tədqiqatın gedişi üçün mühüm sübutlar tapıldı. Doktor Ohayoda yaşayan bir dəmirçidən məktub aldı. Dəmirçi yazırdı ki, arvadını nə zaman döysə, “Barton reylveyz” şirkətinə məxsus qatarlar relsdən çıxır. Məktuba təsdiqləyici sənədlər – qəzetdən kəsilmiş yazılar və döyülmüş arvadının şəkilləri bərkidilmişdi. Ştutqartdan olan riyaziyyat üzrə professor müəyyən eləmişdi ki, hər dəfə onanizmlə məşğul olduğu zaman cənubi İtaliyada güclü zəlzələ baş verir. Adını açıqlamaq istəməyən bir ser “Titanik”in batmasında özünü elə suçlu saymışdı ki, axırda bu

acıyla yaşaya bilməyib, intihar eləmişdi. Məsələ burasındadır ki, laynerin batdığı gündə və saatda o, mehmanxananın məhrəbalarını çırpışdıraraq “Titanik” hotelindən çıxarmış. Esseksdən olan əcazı üçüncü dünya ölkələrində epidemiya yaratmışdı. Dediynə görə, bu epidemiya hər dəfə o, kanalizasiya lükunun üstünə basarkən baş verir. Hazırda o, İrlandiya kəndlərindən birində yaşayır. Məşhur fransız cərrahı hər dəfə badımcan qızardanda Uzaq Şərqdə dəhşətli tufan olur. Rus pianoçusu isə Şopenin “Ballada”sını çalmaqdan ona görə imtina eləmişdi ki, hər dəfə bu repertuarla səhnəyə çıxanda hansısa kino ulduzunun ölüm xəbəri gəlir.

İki il ərzində doktor Benedikt Budman sindromuna uyğun gələn 218 fakt toplaya bildi. Bu faktlar kifayət qədər ciddi statistikanın əsasını qoymuş oldu və doktorun bu mövzuda ilk məqalə yazmasına rəvac verdi. Məqalə sanballı “Beynəlxalq psixiatrik dərgi”nin 1959-cu il, mart sayında dərc edildi. Bu məsələyə həmkarlarının reaksiyası çox soyuq oldu. Professor Adelqrass qeyd etdiyimiz monoqrafiyasında göstərirdi ki, doktor Benediktin məqaləsindəki dəlillər zəifdi və yekun rəyə gəlmək üçün bir qədər tələskənliyə yol verib. Tədqiq olunmuş materiallara istinad edən doktor sindromun xüsusiyyətlərinin iki əsas izahı olduğunu yazır və müalicənin mümkün istiqamətlərini göstərirdi:

1) Sindrom, əsasən səliqə-sahmana meyilli, vasvası və bundan əziyyət çəkən adamlarda aşkar edilirdi. Bu xəstələr bir-birilə heç bir əlaqəsi olmayan hərəkətləri çox önəmli hadisələrlə bağlayırdılar; üst-üstə düşən təsadüflərlə vizual paralellər quraraq reallıqla əlaqəni, ona nəzarəti əldən verirdilər.

2) Nəticədə xəstədə konkret və çox ağır suçluluq duyğusu yaranır ki, xəstə özü bunu uydurduğu əlaqənin dəqiq təsdiqi kimi qəbul eləyir. Hərəkətin dağıdıcı nəticələri bəlli olduqdan sonra, vicdan əzabı və günahkarlıq kompleksi əmələ gəlir. Fərdlər nəzarətdən çıxmış dağınıq düşüncələr nəticəsində yaranmış iztirab hissindən azad olmanın hesabını verməli olurlar.

Sindroma səbəb olan hadisələrin tədqiq edilən (218-dən 181-i) böyük hissəsi suçluluq duyğusu ilə müşayiət olunub. Hər halda xəstə belə hiss edirdi. Baş vermiş hadisənin nəticəsi kifayət qədər dramatik hal alır və geniş ictimaiyyətə bəlli olur, suçun ifşa edilməsi və günahkarın cəzalandırılmasında mexanizm rolu oynayırdı. Edilmiş çox böyük qəbahət və buna görə cəzalandırılma (hakim Budman hadisəsində olduğu kimi) allahlıq iddiasının gizli formasına və ya şəxsi həyatından məmnun olmamağa işarə edirdi. Sindromdan əziyyət çəkənlərin əksəriyyəti özlərini Allahın yer üzündəki təcəssümünü hesab eləyir, bəzən də buna tam əminlik nümayiş etdirirlər.

Bu çox incə, müəyyən mənada göz qabağında olan (aşkar) fərziyyələr doktor Benedikti altmışların başlanmasına qədərki on ildə tətqiqatlar aparmağa ilhamlandırırırdı. Materialları öyrənib faktları yeniləyən doktor bir-birinin ardınca məqalələr dərc etdirdi və vaxt ötdükcə elmi qurumlar onun işiylə maraqlanmağa başladı. Doktorun gələcək nüfuzunun ilk işartıları göründükcə, onun peşəkarlığına güvənən könüllülər öz üzərlərində müxtəlif müalicə üsullarının sınaqdan keçirilməsinə razılaşırdılar. Bu, onun işinin ən yaddaqalan mərhələsiydi. O, qısa müddətdə elə mühüm nəticələr qazandı ki, özünü ən

uğurlu psixiatr hesab eləməyə başladı. Dünyanın müxtəlif nöqtələrindən ən qərribə xəstələr müraciət edirdilər və onların, demək olar ki, hamısında Budman sindromu aşkarlanırdı. Doktor daxil olan müraciətlərdən ən maraqlılarını seçirdi. 1961-ci ilin yayında bir çox xəstəylə yanaşı, ona Sietladan olan bir əntiq əşyalar satana müraciət elədi. Adı Providens Providens idi. Doktor onun müalicəsini boynuna götürdü. İlk baxışda belə görünürdü ki, çəkilən zəhmətə dəyməz. Amma bunun belə olmadığını sonra görəcəyik.

Providens Providensin əlli bir yaşında vardı. Qatı katolik olan arvadı, özündən altı yaş kiçik idi. Oğlu Artur hərbi karyerası qurmuşdu, qızı Enn Meyna şəhərində bir kollecdə idman müəllimiydi. Hər şey ailə başçısına sakit, rahat bir qocalıq vəd edirdi. Gəlin, faktlarla danışaq: 1960-cı il iyulun 12-də əntiq əşyalar çatana Sietla adını belə bilməyən (heç bir zaman da öyrənməyən) cavan oğlanın dalınca addım-addım getdiyini hiss elədi. Providens Providens gənci "Starz" kinoteatrının girişinə qədər izlədi, onun dalınca içəri keçdi. Çox da uzun çəkməyən ifadəli baxışmalardan sonra elə oradaca, taxta stulların üstündə ilk homoseksual təcrübəni sınaqdan keçirdi. Axşam saat beş idi. Həmin dəqiqələrdə kinoteatrın əlli metrliyində məşhur hotellər silsiləsinin sahibi, senator Uolles Ride atılan güllə onun onurğasını dəlib keçdi. Kinoteatrın içərisində baş vermiş ağlagəlməz, qeyri-adi və təəssüfəlayıq insidentlə bu dəhşətli qətlin bir-birilə əlaqələndirilməsi üçün heç bir əsas yox idi. Baş verənlərdən çox sarsılmış Providensin, bu iki hadisəni bir-birinə bağlamaq heç ağılına da gəlmirdi. Qeyri-adi müqayisə aparmağı yalnız ay yarım sonra, yerli

polis rəisinin Ceffersonda körpünün altında ilgəkdən sallanan meyitini görərəkən ağlından keçirdi. Həkimlərin rəyinə görə, rəis avqustun 22-si axşam öldürülmüşdü. Eynilə həmin saatlarda Providens qarajında idi və Nyu-York sığorta şirkətinin iyirmi altı yaşlı əməkdaşını soyundurub ikinci dəfə qeyri-adi həzz yaşamaqdaydı. Bundan sonra Providensdə işinə qarşı laqeydlik yarandı. Dostlarının çevrəsindən uzaq düşdü, evdə qaradınmaz adama çevrildi. Düz altı ay hamıdan gizlin şəkildə bu qeyri-ənənəvi həvəsindən qurtulmaq üçün özüylə mübarizə apardı, hətta tövbə elədi, and içdi. Amma dəfələrlə sübut olunub ki, insan zəif məxluqdu. Bizim qəhrəmanımız da daha üç dəfə “pis günaha” batdı.

Onun bu bağlışlanmaz günahlarının cəzasını bir qədər əvvəl senatorluğa namizədliyini irəli sürmüş vəkil Ceff Kosman çəkməli oldu. Kosmanın həlak olduğu yol-nəqliyyat hadisəsinin detalları sirr olaraq qaldı. Növbəti qurban Sietla şəhər idarəsinin yüksək vəzifəli məmuru Bill Rayt oldu; onun qətlə yetirildiyi terror aktında açıq-aşkar mafiya izi görünməkdəydi. Prezidentin hərbi məsələlər üzrə müşaviri Körten Kalleberq də Providensin hərəkətlərinin qurbanı oldu. Onun meyitini Blett gölündən çıxardılar: ayaqlarına qırx üç kiloqramlıq dəmirçi zindanı bağlanmışdı. Providens hər üç təsadüfə alim dəqiqliyi qeyd eləmişdi. Deyəsən, hər dəfə qurbanın rütbəsi bir az da artırdı; Providens bu məqama hələ ağılı tam itirməmişdən qabaq diqqət yetirmişdi.

Doktor Benedikt bu xəstəylə 1962-ci ilin fevral ayında məşğul olmağa başladı. Öz iş prinsiplərinə sadıq olan doktor ilk növbədə, xəstəsini lap uşaqlıqdan təqib edən xotik fobiya ilə mübarizəyə başladı.

Sonra o, problemin lap ürəyini nişan aldı və müalicənin davam elədiyi on dörd ayda xəstəni öz homoseksuallığını qəbul eləməyə və bunu heç kimdən gizlətməyə inandıra bildi. Ailəsi çaşqınlıq içində olsa da, bu məsələyə təkmillə yanaşdı. Providens işinə qayıtdı və psixoloji rahatlıq tapdı. Tam sağlamlığa qovuşmaq üçün xəstəyə kiçik, amma çox vacib bir ştrix, doktor Benediktin diliylə desək, “durumun şokunu yenidən yaşamaq” çatmırdı.

– Doktor, demək istəyirsiniz ki, mən yenidən cavan oğlanların biriylə gözdən-könüldən uzaq o kinoteatra getməliyəm?

– Hə. Amma kinoteatr olmasa da olar. Məsələn, saunaya gedin.

Providens bu “səfəri” aylarla ləngitdi. Qorxunun xəfif soyuğu bütün ruhunu dondurur, hər dəfə xoşbəxtlik anı iki addımlıqındaykən qorxu hissi onu tutub saxlayırdı. Amma doktor Benedikt alim inadkarlığıyla onu qovalayırdı. Nəhayət, xəstəsinin qorxularını sındıra bildi. 1963-cü il noyabrın 22-də Providens Sietlanın Linkoln Mərkəzinin kişi tualetindən köynəyinin yaxasını bağlamağı unutmuş və qızarmış halda çıxdı. Ürəyi sevincdən yerindən çıxırdı, elə bil təkrar həyata qayıtmışdı. Saatın əqrəbləri 12.30 dəqiqəni göstərirdi. Düz bu dəqiqələrdə güllə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti Con Ficerald Kennedinin beynini dəlib keçmişdi.

Doktor Benedikt “Providensin dolaşq işinin” belə qəribə sonluğu ilə bağlı şərh verməkdən nəzakətlə, amma qətiyyətlə imtina edirdi. Amma qeyd eləmək lazımdı ki, bu hadisələrdən bir neçə ay sonra o, xəstələrini və universiteti bir kənara tullayıb Dorset qraflığında, Korfada yay evində tək-tənha yaşamağa başladı. Orda illərlə

davamlı şəkildə işlədi. Onun növbəti zəhməti Budman sindromunun öyrənilməsində son nöqtəni qoymaq idi. Həmin illərdə doktorla ünsiyyət quranların hamısı onun fiziki və psixi cəhətdən söndüyünü qeyd eləyirdi. Hamı onun ağır depressiyaya düşdüyünü təsdiqləyirdi. Bu depressiya qeyri-iradi qorxu anlarında şiddətli tutmalarla müşayiət olunurdu. Xüsusilə də onda yavaş-yavaş ağılasıqmaz fobiya yaranırdı – yazmaqdan qorxurdu. Benedikt qeydlərində olacaq təsadüfi bir səhvin qorxunc dağıdıcı gücünü düşünür və səhvləri gözdən qaçıрмаğın qorxusundan sözün tam mənasıyla titrəyirdi. Çox tezliklə doktor heç bir cümlə də yaza bilmədi. Yazı makinasından dəhşətli dərəcədə qorxurdu və qələm-kağız görəndə qaçıb gizlənirdi. Makinaçı tutmalı oldular. Konkret bu epizoda professor Adelqrassın adını çəkdiyimiz monoqrafiyasında bütöv bir hissə həsr olunub. Orada professor şahid ifadələri əsasında doktor Benediktin özündə Budman sindromu müşahidə edilməsi barədə qarışıq fərziyyə irəli sürür. Guya ki, o, yazısında səhv buraxdığı gün London avtobusunun aşdığı (hadisə zamanı altı nəfər həlak olmuşdu) qeyd eləməkdən qorxub. Hərçənd bu mülahizə iki il əvvəl İngiltərədə Qoddark adlı müəllifin yazısında qəti şəkildə dəyişdirilmişdi. Bu elə qızğın polemika yaratdı ki, əks-sədası dünyanın hər tərəfində eşidildi. Doktor Benediktin son illərdəki əməyi bizə altı yüz on üç makina vərəqi şəklində gəlib çatıb. Heç bir qaralamaya və şərh materiallarına rast gəlinməyib. Bütün alimlər göz qabağındakı yarımçıqlığı və mətnin tamamlanmadığını qəbul edir. Müəyyən məntiqi ardıcılığın olduğu bəzi fraqmentlər tamamilə anlaşılmazdı və

ciddi müşahidələr qeyd olunmayıb. Monoqrafiyanın böyük hissəsi tamamilə mənasızdı.

Buna baxmayaraq, Budman sindromu indi elmi dairələr tərəfindən qəbul edilib və psixiatriya tarixində bütün mürəkkəb xəstəliklərin adı çəkilən zaman xatırlanır. Doktor Benediktin yüngülcə redaktəyə məruz qalmış əməyi bu gün də sindromun təsvir edilməsində və müalicəsində tətbiq olunan ən yaxşı üsuldu. Bu gün planetin müxtəlif guşələrində terapevtik sahədə çalışan yüzlərlə gənc alim doktor Benediktin təklif elədiyi üsulları öyrənərək onları tətbiq etməklə uğurlu nəticələr qazanırlar. Dörd il əvvəl Kopenhagendə Budman sindromunun müalicəsi sahəsindəki ən uğurlu nəticəyə görə “Benedikt” mükafatı təsis edildi. Bir maraqlı faktı da qeyd etmək lazımdı ki, bu il həmin mükafatın laureatı ana xəttiylə hakim Budmanın qardaşının nəvəsi olan doktor Qremmi oldu.

Doktor Benediktin özünə gəlincə, o, 1986-cı il aprelin 26-da siçan dərmanı içib özünü (bəziləri bu hadisənin qəribə şəkildə Çernobıl AES-dəki dəhşətli partlayışla üst-üstə düşməsinə də nəzərdən qaçırmadılar) öldürdü. Özünü öldürməzdən əvvəl doktor Benedikt öz dəst-xəttiylə kiçik bir məktub yazdı. İndi biz ilk dəfə həmin məktubun tam məzmununu ilə tanış oluruq: “Qarajın açarı mətbəxdə, sağdan ikinci yerişikdədi. Mənim adımdan xanım Podderə qardeniyalar üçün təşəkkür edin. Telefon nömrəm – 44238781. Adım Benedikt – bacatəmizləyən. Hamınızın canı cəhənnəmə. Cəhənnəmə, cəhənnəmə. Həyat başdan-ayağa qarmaqarışıqlıqdan ibarətdi. Ölmək bir stəkan su içmək qədər asandı”.

VALERİ İVANOV-TAQANSKI

174

2016

Teatr. Valeri Ivanov-Taqanski

1943-cü ildə Rusiyanın İvanovsk vilayətində anadan olub.

1966-cı ildə Moskva Şukin adına Teatr məktəbini, 1973-cü ildə isə M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunu bitirib.

1966-1977-ci illərdə Moskvanın məşhur Taqanka Teatrının aparıcı aktyoru olub.

1979-1982-ci illərdə Alma-Atada M.Lermontov adına Akademik Teatrın baş rejissoru vəzifəsində çalışıb.

“Yaşamağa məhkum olunmuş qadın”, “Satrap üçün dırmıq”, “Tanrı kimi seçir”, “Almaza çirk bulaşmır”, “Zəfər və ilğım” əsərlərinin müəllifidir.

Rusiya Yazıçılar Birliyi MŞT sədrinin müavini, Rusiya Yazıçılar Birliyinin katibi, Rusiyanın Elm və İncəsənət Pyotr Akademiyasının vitse-prezidenti, Rusiya Ədəbiyyatı Akademiyasının akademiki, Rusiyanın Əməkdar artistidir.

ZƏFƏR VƏ İLĞİM

(əvvəli ötən sayda)

Məşum konflikt

O, verdiyi sözə əməl etdi. Bəzilərinin şər-böhtanı, nifrəti ilə üzləşməli olsa da, bundan sonra heç vaxt heç kəsin qarşısında alçalmadı. Zərbə gözləmədiyi tərəfdən gəldi. Öz həmkarlarının ona qarşı həqarətli davranışını gözləməirdi. Əlli il idi ki, teatrda can qoymuş, hörmət qazanmış, ağır sınaqlardan keçmişdi. Hörmətə və sevgiyə layiq olduğunu düşünürdü. Ancaq, deyəsən, haradasa böyük bir səhvə yol vermişdi. Bu illər ərzində qurub-yaratdığı hər şey öz şagirdlərinin əliylə, onların tamahı, təkəbbürü və nadanlığı ucbatından məhv edilmişdi.

O, qəzeti götürüb, yarımçıq qoyduğu səhifəni oxumağa başladı: "Çexiyada Taqanka Teatrının truppası və baş rejissoru arasında münaqişə". Aktyorların onun üzünə necə ağ olduğunu xatırladı. Onlar bar-bar bağırır, onu artistlərin pulunu, azadlığını və gələcəyini oğurlamaqda ittiham edirdilər.

Mobil telefon zəng çaldı. Böyük oğlu Nikitaydı.

– Salam, ata! Özünü necə hiss edirsən?

– Salam, Nikita. Özümü necə hiss edirəm? Buna birmənalı cavab vermək olmaz.

– Aydınır. Bəs həkimlər nə deyir?

– Nikita, həkimlər də artistlərə bənzəyir, onlar da öz arzularını gerçəklik kimi qələmə verirlər. Onlara deyirəm: yüzyaşlı insan özünü necə hiss edə bilər axı? Cavabında

deyirlər ki, mən nadir nüsxəyəm. Deyirəm: bu nüsxə komisyona dükanda atılıb-qalmış əşya kimidir, hamı baxır, təəccüblənir, amma heç kəs almır. Deyirlər: ürəyim öküz ürəyidir, mən yenidən teatra qayıtmalıyam. Mənə bir dəstə qəzet gətiriblər. Yazırlar ki, mən ələmi bir-birinə qatmışam, nəticədə mütləq Taqankaya qayıdacağam. Heyif, oradakı həbsxanayı söküblər – oraya, bəlkə də, qayıdardım, amma teatra yox.

– Deyirdin ki, şeir yazırsan.

– Yazıram, amma, deyəsən, ürəyimcə alınmır...

– Bir-iki sətir oxuya bilərsən?

– Sən bəyem Tanrının kölgəsisən? İki sətirdən hər şeyi başa düşəcəksən?

– Yaxşı şeir istənilən həkimdən yaxşı müalicə edir. Sənə bir resept verim, qulaq as:

Məşum güclərin zülmü altında.

Hələ də, hələ də arzulayıraq...

Bütün ruhumuzla, qəlbimizlə biz

Vətənin səsinə səs verməliyik.

– Sağ ol, oğlum. Ömrüm boyu məşum güclərin zülmü altında mənəvi çağırışları dinləmişəm. Nəticədə Şekspirin pyeslə-

rindən birindəki qoca cənaba oxşamağa başladım. O, şahlıqdan əl çəkmişdi, mənse teatrdan getmişəm.

– Kral Lirlə səni müqayisə etmək olmaz, ata – böyük fərqlər var. O, dəli olmuşdu, amma sən şeir yazırsan.

– Nikita, mən yaşda olan adam üçün bunlar eyni şeylərdir. Yaxşı, qoy sənə bir neçə sətir oxuyum. Arvad deyir ki, nə yazsam da, mənasız lirizm alınır. Qulaq as:

*Gecə, işıqlar sayrışır, yüngül qar dənələri,
Qovaq tükcükləri kimi uçuşur Moskvanın üzərində.
Ürəyim rahatca vurur, qəlbim isinir,
Qovaqlar gözə dəyməsə də.
Ruhum, ürəyim çox rahatdır, çox,
Baxmayaraq ki, deyəsən,
Doğmaları, dostları,
Nə də o qovaqları
Bir daha görməyəcəyəm!
Görəsən, harada dəfn eləyəcəklər,
Mənim nəşimi.
Mən göylərdəyəm artıq, göylərdə.*

– Bu şeiri harada yazmısan, ata?

– Bəzən adamsan ha, Nikita, yaradıcılığımıza qiymət vermək əvəzinə, harada yazdığımı soruşursan. Şokolad qutusunun üzərində yazmışam. Hətta şeirlər də şokolad qoxuyur.

– Yox, ata, mən başqa şey barədə danışırım. Şeirləri Lüvimov yazıb, elə bu kifayətdir ki, onlara ciddi yanaşılınsın. Ata, sənənin barəndə ağızlarına gələni yazırlar. Yaxşı bir jurnalist dostum var, bəlkə, ona öz fikirlərini diqtə eləyəsən? Bu mənasız böhtanlara cavab vermək lazımdır...

– Pis fikir deyil... O hansı jurnalistdir?

– Dostumdur. Volodya Yelagindən danışırım.

– Soyadı tanış gəlir.

– Yox, bunun o Yelaginə dəxli yoxdur.

– Yaxşı, qoy mənə zəng eləsin, vaxtı dəqiqləşdirək.

Elə bu vaxt xəstəxananın baş həkimi öz əməkdaşlarının müşayiəti ilə palataya daxil oldu.

– Oldu, Nikita, baş həkim gəlib, sonra zəngləşərik.

Komissiya üzvlərinin ardınca tibb işçiləri də gəldi. Onlar üstünə televizor qoyulmuş tumba, kompüter, çiçək vazaları və iki zənbildə mer-meyvə gətirdilər. Kumirin arvadı Katerina hamıdan sonda gəldi. Baş həkim üzünü Katerinaya tutub gül-gülə dedi:

– Təbrik edirəm, Yuri Petroviç, arvadınızın sayəsində otağınız çox rahat görünür. Mənə zəng etmişdilər, mən də göstərişlərə əməl etdim. Çin filosofu Vey Çjen demişkən: “Adil rəhbəri Qütb ulduzuna bənzətmək olar – o, öz yerində dayanır, başqaları (ulduzlar) isə hörmətlə onun ətrafında dövrə vurur”.

Həkim Katerinaya baxa-baxa əl çalmağa başladı, tezliklə başqaları da ona qoşulub, alqışladılar.

Kadrlar hər şeyi həll edir

“Moskviç” qovaq tükcükləri və maşınlarla dolu Moskva küçəsiylə irəliləyirdi. Topa-topa ağ tükcüklər maşının ön şüşəsinə qonurdu. Sürücü tələsirdi.

Maşın Vaxtanqov döngəsinə çatıb, Şukin adına teatr məktəbinin yanında dayandı. Bu gün Şukin məktəbinin dördüncü kurs tələbələrinin hazırladığı tamaşalar nümayiş etdirilməliydi.

Son kursun bədii rəhbəri Borisov onun köhnə dostuydu. Tamaşalara rejissorlar

və teatrların direktorları da dəvət olunmuşdu. Kumir ağzınacan dolu zala gəlib, Borisovla yanaşı əyləşdi.

Gözlənilmədən birinci mərtəbədə növbə çəkən qadın rejissora yaxınlaşıb, qulağına nəsə pıçıldamağa başladı. Məlum oldu ki, onu telefona çağırırlar.

Rejissor deyinə-deyinə aşağı enib, dəstəyi götürdü. RSFSR Mədəniyyət İdarəsindən zəng etmişdilər. Onu Rudakovla çaşırdılar.

– Salam, Yuri Petroviç, – tanış səs eşidildi, – eşitmişik, sabah sizin teatrda gənc aktyorlara baxış keçiriləcək.

– Hə, sabah saat ikidə baxış olacaq, – Kumir təmkinini qorumağa çalışırdı.

– Çox yaxşı. Sabahkı baxışda partiyamızın və güc strukturlarından birinin rəhbərinin qohumları da iştirak edəcək. Yəqin, hansı strukturu nəzərdə tutduğumu bilirsiniz də?

– Təxmin edirəm, Boris İvanoviç.

– Layiqli çıxış etsələr, bu aktyorları teatra götürəcəksiniz?

– Layiqli çıxış etsələr, yəqin ki, hə. Ancaq deyə bilərsinizmi, onlar belə istedadlıdırsa, niyə ikincidərəcəli, minimal büdcəsi və imkanı az olan teatra üz tuturlar?

– Sizin məktubunuzdan xəbərimiz var, – Rudakov cavabında dedi, – gələn ildən teatrın büdcəsi artırılacaq. Sizə yalnız doğru-düzgün işləmək qalır... Bax, Lermontovun səhnələşdirilməsi – düzgün seçimdir.

– Yox, sizin optimizminizi bölüşə bilmərəm. Bu tamaşa bəlli səbəblər üzündən alınmayıb, – Kumir qətiyyətlə dedi.

– Təkrar edirəm, biz “Zəmanəmizin qəhrəmanı”ndan razıyıq. Umimilikdə! Tənqid isə, qoy nə istəyir yazsın, tənqidçilərin işi budur. Tamaşa yubileyə həsr

olunmuşdu, bu, illik hesabatda öz əksini tapacaq və mükafatlandırılacaq. Başa düşün, teatrın rəhbəri kimi sizin qarşınızda duran başlıca vəzifə ciddi repertuar yaratmaqdır. Fikirləşin, hələ vaxt var. Nə isə, bu, telefon söhbəti deyil, görüşüb danışıq. Gələn həftə sizi dəvət edəcəyik.

Dəstəkdən kəsik-kəsik səslər eşidildi. Kumir novbətçi qadına minnətdarlıq edib zala qayıtdı və əvvəlki yerinə oturdu. Əhvali-ruhiyyəsi pozulmuşdu. Yalnız Dostoyevskinin adı çəkiləndə fikrini cəmləyə bildi. Dostoyevskinin “İdiot” və Soljenitsinin “Kreçetkovka stansiyasında hadisə” əsərlərindən parçaların səhnə versiyasını xüsusi diqqətlə izlədi. Tamaşalarda oynayan məzunları – Viktor Samoylovla Vladimir Nasonovu ona tərifləmişdilər. Hər ikisinin oyununu bəyəndi. Xüsusən də, Samoylov xoşuna gəlmişdi. Tamaşadan sonra Kumir Borisovla birgə səhnə arxasına gəlib hamıya təşəkkür etdi, “özününkü”lərin isə, hətta əlini də sıxdı. Məzunlar məmnun idilər – rejissorun onlara əl verməsinin yaxşı əlamət olduğunu bildirdilər, birdən-birə populyarlaşmış teatra dəvət olunacaqlar.

– Hə, necədir? Uşaqların oyununu bəyəndin? – Bədii rəhbər Kumirle vidalaşarkən soruşdu.

– Tolya, bu ikisini götürürəm. Cəmisi iki yerim var. Samoylovu sözsüz-sovsuz götürürəm, Nasonov barədə isə hələ düşünmək lazımdır. Mənə MK-da işləyən bir nəfərin qohumunu sırimaq istəyirlər. Boyun qaçıra bilsəm, ikisini də götürəcəyəm. Əlavə heç nə eləyə bilmərəm.

– Sənə sırimaq istədikləri kimdir?

Kumir əyilib, həmin adamın adını Borisovun qulağına pıçıldadı. Qorxudan Borisovun gözləri iriləndi, üzündə narazı bir ifadə yarandı:

– Lənətə gəlmişlər! Hara gəldi soxulurlar. Yaxşı, Nasonovla bağlı sənə nə vaxt zəng eləyim?

– Sabahkı baxış məşqlərdən sonra, saat ikidə olacaq. Sən saat beş radələrində zəng eləyərsən.

Görüşüb ayrıldılar, Kumir “Moskviç”ə əyləşib, evə sarı istiqamət götürdü. Moskva küçələrində maşını bərk sürürdü. Həmişə öyünürdü ki, lazım gələrsə, təlimatçı işləyə bilər, odur ki, yol hərəkəti qaydalarına riayət edirdi.

Vaxtanqov Teatrının yaxınlığındakı döngədə fit səsi eşidib maşını saxladı. Milisioner rəsmi qaydada ona yaxınlaşdı – qarşısındakının tanınmış adam olduğunu hiss eləmişdi. Üzünün ifadəsi bir qədər yumşaldı, ancaq yenə də səsi sərt çıxırdı.

– Qaydanı niyə pozursunuz?

– Günahkaram, yoldaş leytenant, boynuma alıram. Vacib bir məsələ barədə fikirləşirdim, sarı işi görmədim.

– Vacib məsələlər Siyasi Bürodada həll olunur, biz isə nizam-intizamı qorumalıyıq. Soyadınız?

Kumir adını, soyadını dedi. Leytenant onun soyadını eşidincə gülümsədi. Kumir özünü saxlaya bilməyib əlavə etdi:

– Nizam-intizamı pozan Siyasi Büronun özüdür. Maşını yanğınsöndürənlər kimi sürürlər. Onlar rahatca keçib-gedir, sizə “farağat” vəziyyətində durmalı olursunuz.

– Siyasi Büroyla nə işimiz var, onlara olar, – milisioner ciddi səslə dedi, – amma, sözün açığı, ən çox onlara görə başımız ağrıyır.

– Mənə də başağrısı verirlər, amma yolda yox, başqa yerlərdə.

– Kinoda? – leytenant gülümsündü.

– Həm də teatrda, – Kumir cavab verdi.

– Özünüzü qoruyun. Ancaq bilin ki, enerjinin saxlanması qanunu qaydalara

riayət etməyi nəzərdə tutur, onda sizi heç kəs saxlamaz. Bu dəfə gedin, sizə şifahi xəbərdarlıq edirəm, yoldaş “kuban kazakı”.

Qəribədir, milisionerlə söhbət və onun “qaydalara riayət etmək” təklifi Kumirin yaddaşına həkk olundu, sonralar bu görüşü dənə-dənə xatırlayırdı.

Lüsinin yanında “dəyirmi masa”

Evə xeyli adam toplaşmışdı. Qonaqlar qızardılmış qızıl balığa daraşmışdı, balıq yeyir, üstündən ağ şərablə erməni konyakı içirdilər. Onları sərxoş vəziyyətdə görə Kumir indi repertuar barədə danışmağın yeri olmadığını fikirləşdi.

“Zəmanəmizin qəhrəmanı” tamaşası alınmamışdı, indi Brextin “Sezuanlı xeyrixah” əsərindən geri qalmayan bir tamaşa hazırlamaq lazım idi. “Zəmanəmizin qəhrəmanı”nın uğursuzluğu özünə inamını sarsıtmışdı. Belə məqamda iradəsini möhkəmlətmək üçün ona dostlarının dəstəyi lazım idi. Ən çox Erdmanla məsləhətləşirdi, o, heç vaxt öz köməyini əsirgəməirdi. Kumir “Zəmanəmizin qəhrəmanı” əsərinin səhnə versiyasından razıydı, Erdman pis işləməmişdi, Kumirin narazı olduğu adam elə onun özü idi, uğurlu tamaşa hazırlaya bilməmişdi. Qonaqların arasında Nikolay Robertoviç gözə dəymirdi. Hə, axı o, hay-küylü məclisləri sevmir.

Teatr ekspertlərinin sayılıb-seçilən nümayəndələri dəvət olunmuşdu. Qonaqlardan bir neçəsi pəncərənin önündəki divanda oturub, nə barədəsə qızgın mübahisə edirdi, digərləri siqaret çəkmək üçün eyvana çıxmışdı.

Ev sahibini görə qonaqlar yenidən stol arxasına keçdilər, içkilər süzüldü, hay-

küy çoxaldı. Elə bu vaxt Kumirin məşhur arvadı Lüsya mətbəxdən çıxdı. O, əlində yeməklə dolu sini tutmuşdu. Lüsya ərini gören kimi qonaqlara səsləndi:

– Ey, tiryəkilər, içəri gəlin, – üzünü eyvana tutub çığırdı, – oturun, oturun... Yura gəldi! Gəlin birlikdə içək, – o, əlindəki sinini stolun ortasına qoydu. – Kim dil istəyir? Buyurun, doğranmış dil! Yaxın gəlin! Əyləşin! Yura, nə durmusan, qonaqları çağır, özün də bura əyləş.

Qadın qıvrıq hərəkətlə onun saçını səliqəyə saldı, süzölmüş boz sviterinin qatlanmış yaxasını düzəltdi.

Nəhayət, hamı stol arxasına keçdi. Ağız deyənə qulaq eşitmirdi, deyə-gülə özlərinə içki süzür, ev sahibini salamlayırdılar.

– Hamınızı salamlayıram, – Kumir ucadan səsləndi, – sizi görməyə şadam, gecikdiyimə görə bağışlayın.

– Yura, biz burada boş oturmurduq, – arvadı cavab verdi, – gördüyün kimi, məclis qızıqıb. Buyurun, dilin dadına baxın, Dezik, sən dil istəyirdin, al, dadına bax!

– Yura, Şukin məktəbinin buraxılış tamaşalarına baxdın? – puşkinçi Yermilov ucadan soruşdu, – bəlkə, ikinci Qubenko peyda olub, xəberimiz olsun.

– Hə də, orada Qubenkunu klonlaşdırırlar, – sərxoş kişi səsi eşidildi.

– Ağır gün idi, – süfrə arxasında əyləşmiş qonaqlara göz gəzdiren Kumir dilləndi, – əvvəlcə teatr məktəbinin gənc istedadlarının səhnə işlərinə tamaşa etdim, sonra az qala milisə düşəcəkdim. Yol müfəttişi saxlamışdı. Buraya tələsirdim... Şükür, yaxşı milisionerlə rastlaşmışdım. Yeri gəlmişkən, dedi ki, yollarda ən çox problem yaradan Siyasi Büronun üzvləridir. – Onun sözləri şən hay-küylə qarşılandı və səslər kəsiləndən sonra Kumir sözüne

davam etdi. – Dedim, Siyasi Büro mənə də başağrısı yaradır. Onda ağıllı leytenant öz milis müdrikliyi ilə qayıtdı ki, enerjinin saxlanması qanunu – qaydalara riayət etməyi nəzərdə tutur.

– Yura, sizin kimi rejissor qaydalarla hərəkət eləyə bilməz, – şair Dezik höcətlə dedi, – bu absurddur!

Qəhqəhəylə gülüşdülər, şairi alqışlayanlar da oldu.

– Sağ ol, Dezik. Xoş sözə görə yox, tezisə görə. Bu tezislə irəli getmək olar. Mən qaydaları əsas tutub, Lermontovun yubileyi ilə əlaqədar “Zəmanəmizin qəhrəmanı” tamaşasını hazırladım və nəticə göz önündədir. Tam uğursuzluq.

Hay-küy və etiraz səsləri ucaldı.

– Yura, elə deyil! – tarixçi Loqinov səsinə ucaldı, – razi deyiləm, tamaşada uğurlu yerlər az deyil, təkəcə forma nəyə desən dəyər.

– Hələ işıq pərdəsini demirik! – puşkinçi onun səsinə səs verdi.

– Tamaşanın formasında, bəlkə də, bəzi abırlı şeylər var, – ev sahibi sözüne davam etdi, – Zolotuxin Qruşnitski obrazını yaxşı oynadı... bəzi ideyalar... işıq pərdəsi... Ancaq Peçorin rolunu Qubenkoya vermək olmazdı. Burada böyük səhv elədim.

– Yox, Yura, – puşkinçi onun sözünü kəsdi, – bu, sənin səhvini deyildi. Qubenko əla artistdir, ancaq bu rolu başqasına həvalə etmək lazım idi. Bu obrazın fakturasına və cazibəsinə uyğun başqa bir aktyora.

– Razıyam. Ancaq bir məsələ də var – tələsmək olmazdı. Bax, insanın müti, qul təfəkkürü – müdiriyyətə yarımaq istəyi nəyə gətirib çıxarır. Onların ısrarlı tələblərinə uydum – tamaşanı Lermontovun yubileyinə hazırlayıb çatdırdım. Fürsətdən

istifadə eləyən tənqidçilər başladılar ki, “Sezuanlı xeyirxah” tamaşası təsadüfən yaxşı alınıb, mən bir daha belə tamaşa hazırlaya bilmərəm.

Etiraz sədaları otağı başına götürdü. Lüsya söhbətə qarışdı.

– Dayan, dayan... Yuroçka. İfrata varmaq lazım deyil. Əvvəla, bu, sənə yaraşmır, ikincisi də, sənin gözəl ideyaların var... Ağıllı, işini bilən adamları çağırıb, məsləhət istəyirsən. Elə deyil? Elə isə, buyur, fikirlərini söylə.

Arvadının nitqi təsirli alındı – hamı Kumirə diqqət kəsildi.

– Boris Leonidoviç və Nikolay Rober-toviç (Təəssüf ki, o, bu gün gələ bilməyib.) haçansa məni Voznesenski ilə tanış eləmişdilər. Yeri gəlmişkən, bugünlərdə Lüsya ilə mən Politehnik İnstitutunda onun görüşündə olduq. Voznesenski, Yevtuşenko, Axmadulina, Rojdestvenski... hamı oradaydı. Əla görüş idi! Andrey “Sezuanlı xeyirxah”ın premyerasına da gəlmişdi. Məndən soruşdu ki, “nə köməyim dəyə bilər?”. Ona dedim, qoy gördükləri barədə fikir söyləsin, desin ki, bu təşəbbüsü dəstəkləmək lazımdır. O, öz fikirlərini dərhal müxbirlərə söylədi. Niyə uzaqdan başladım – biz Voznesenskinin “Anti-dünyalar” əsərini tamaşaya qoymağa hazırlaşırıq.

– Gözəl ideyadır, – puşkinçi onun səsinə səs verdi, – Andrey ən yaxşı şairlərimizdəndir, Yuri Kazakov də nasirlərin arasında seçilir.

– Mənə də elə gəlir, – Kumir razılaşdı, – poetik tamaşalar, şeir axşamları təşkil etmək lazımdır. Bunun şərti adını “Teatr və şair” qoymaq olar. Teatr həyatını lirizm və musiqi elementləri ilə zənginləşdirmək zəruridir. Bununla bağlı Deziklə mənim müəyyən fikirlərimiz var. Ancaq bunlar

başqa vaxta qalsın. Bu müharibənin od-alovundan keçmiş, Stalin dövrünün keşməkeşlərini görmüş şairlərlə bağlı bir layihədir. Biz bu tamaşanı “Ölülər və dirilər” adlandırmağı qərara almışıq. Ancaq tələsməyək. Bu layihəni yayın əvvəllərində həyata keçirməyə başlayacağıq. Hazırda Qribanov və Deziklə birgə material toplayırıq. İndi isə... Gəlin içək, sonra deyərəm...

– Hər şey yaxşıdır! – Dezik ucadan səsləndi. – Düzdür, Pasternak olmasa da, Voznesenski də pis deyil. Ancaq qoy şeirlərini özü oxusun, onda maraqlı olar, sənin dediyin kimi, əsl “Şair və teatr” tamaşası alınar.

– Bütün bunlar axtarışdır, yeni istiqamətlər tapmaq cəhdidir, – tarixçi əminliklə dilləndi, – möhtəşəm materiallar lazımdır, məsələn, “Lenin bütün suallara cavab verir” tipli.

– Yox, Yuranın fikri başqadır, – Lüsya söhbətə qarışdı, – Yura, niyə susmusan? De, bilsinlər!

Kumir çəngəl-bıçağı stolun üstünə qoydu, salfetlə ağzını silib, sakit səsle danışmağa başladı:

– Çoxdandır ki, Con Ridin “Dünyanı sarsıdan on gün” kitabı əsasında tamaşa hazırlamaq istəyirəm.

– Axı orada dramaturgiya yoxdur! – tarixçi etiraz etdi.

– Dayan, Loqinov! – kiminsə səsi eşidildi. Qonaqlar hay-küylə müzakirəyə başladı.

– Dramaturgiya yoxdursa, özümüz təşkil edərək, – sərxoş rəssam Dorer qışqırdı.

– Mən polemik tamaşa qoymaqla teatr aləmindəki yeknəsəqliyi pozmaq istəyirəm, – Kumir əl-qolunu ölçərək sözünə davam etdi, – tamaşa dünyanın ən yaxşı

teatrı – MXAT-ın əleyhinə qoyulacaq. Tamaşanın kitabla heç bir bağlılığı olmayacaq. Bu, pantomima da daxil olmaqla, ən müxtəlif janrları özündə birləşdirəcək. Lenin və ya onun səsi, kölgə teatrı, sirk və buffonada... Mən səhnənin bütün imkanlarından istifadə etmək fikrindəyəm.

Hamı alqışladı, əllər qədəhlərə uzandı. Gözlənilmədən kiminsə yoğun səsi başqalarının səsini batırdı.

– Avazınız yaxşı gəlir, – Dostoyevski yaradıcılığının tədqiqatçısı etiraz səsini ucaltdı. Ayaq üstə güclə dayanırdı, – amma o deyil, o deyil... Bu, buffonado oyunları Meyerxoldu və “Göy köynək”i xatırladır. Brextin gücü nədedir:

*Sıraya düzülüb qoyunlar,
Guruldayır barabanlar...*

“Sezuanlı xeyirxah” olduğumuz bataqlığa səs saldı, həyəcan siqnalı kimi səsləndi. – O, süfrə arxasında əyləşənlərə göz gəzdirib, pıçılıya keçdi. – Artıq bu hakimiyyətə dözmək mümkün deyil. Vətəndaş estetlər, başa düşün, Rusiya ağılını itirir! Bütün bunlar mentalitetimizə uyğun deyil və haçansa məhv olub gedəcək! Dostoyevskinin “Cinayət və cəza”, Sergey Yesenin “Puqaçov” əsərlərini səhnələşdirmək lazımdır. Hakimiyyətin təbiətini izah edən tamaşalar qoyulmalıdır. Özü də, tək-cə bolşevik hakimiyyətinin yox, ümumiyyətlə, xalqı əzən qeyri-legitim, totalitar hakimiyyətlərin təbiətini.

Hamı qorxudan səsini içinə çəkdi, bu sükutu natiqin qulaqbatıran, coşqun mahnısı pozurdu:

*“Hakimiyyət yolda gəzişir...
Bir cəsəd uzanıb yolda!
A-a! Bu, xalq imiş ki!”*

Yoğunsəsli “vokalçı” mahnını bitirən kimi, gözəl Lüsya yerindən dik atılıb, gül ağzını açdı, nə açdı. Söyüşün biri bir qəpik. Qonaqlar qorxudan sanki oturmaqlara yapışmışdı. Lüsya çıxışının birinci hissəni bitirəndən sonra bir qədər sakitləşdi.

– Nə axmaq adammışsan, Koryaka! Nə danışdığının fərqi nədir? İstedadlı adamsan, amma ağzına gələni danışsan. Yəqin ki, partiya üzvüsən, ancaq... yüz ildir dinlənən evdə antisovet çıxışlar edirsən. – Lüsya son sözləri lap yavaşdan, artikulyasiya ilə dedi, ancaq hamı hər şeyi başa düşdü. – Doğru sözümdür, başın xarab olub! Bu hakimiyyət hələ min il sürəcək. Özü də həmişə legitim olacaq, sən bunu istəsən də, istəməsən də. Yadında qalsın, hakimiyyəti devirmək teatrın işi deyil. Teatrın işi hakimiyyəti tərbiyə edə biləcək adamlar yetişdirməkdir. Lenin bizə bunu öyrədirdi! Teatra gözəlliyin diktaturası lazımdır, hər şeyin uçulub dağılması yox. Meyerxold da bunu deyirdi, biləsən. Sən onun adını çəkdin, ancaq nə üzünü görmüsən, nə də yazdıqlarını oxumusan, – O, ərinə sarı çevrilib, hiddətlə sözüne davam etdi, – Mən öz evimdə bu cür sərsəm çıxışlara yol verə bilmərəm. İbarəli səslənsə də, deməliyəm, mən həmişə böyük amallara xidmət etmişəm. Sizə də bunu arzulayıram.

Onun son sözlərindən sonra evdə bir hay-küy qopdu ki, ağız deyəni qulaq eşitmədi. Qonaqlar sanki qəfil yuxudan ayılmışdı. Onları uzun müddət sakitləşdirmək mümkün olmadı.

Qonaqlar gedəndən sonra Lüsya süfrəni yığışdırıb, ərinin yanına uzandı. Əri başına gələnləri danışdı, dedi ki, ona yuxarıdan zəng vurub, “DTK uşaqları”ndan birini teatra götürməyi xahiş ediblər.

– Bəs nə cavab verdin? – qadın ciddi səsle soruşdu.

O, bir qədər susub, yerində qurcuxdu:

– Baxarıq.

Lüsyə ərinin çiyinlərindən tutub, özünə sarı çevirdi:

– Axmaqlıq eləmə, Yurka! Necə olursa-olsun, dedikləri adamı teatra götür. Sənə yuxarıların dəstəyi lazımdır, ətrafına topladığın boşboğazlar və ştrejbrexerlər¹ yox.

– Əl çək, mənim başqa yazıçılarımla yoxdur – o, gürcü aksenti ilə cavab verdi.

– Sən Stalin deyilsən, əzizim...

– Elədir, heç Mikoyan da deyiləm... – Kumir istehzayla dedi.

Lüsyə yatağa dirsəklənib, o biri əliylə ərinin üzünə yağlı bir şillə ilişdirdi.

Yazımızın bu yerində qeyd etməliyik ki, yuxarıda təsvir etdiyimiz səhnədə yer alanların bəziləri teatrın Bədii Şurasının üzvləriydi. Bədii Şura, heç şübhəsiz, teatrın beyni və teatrla Rusiyanın intellektual elitası arasında əməkdaşlığın ən gözəl nümunəsi idi.

Yaxşı xəbər – ən yaxşı dərmandır

Ertəsi gün Borisov Turgenevin “Ərəfə” əsərinin axşam məşqlərinə gəldi və Nasonovu kənara çəkdi.

– Volodya, bayaq Yuri Petroviçlə danışdım. Səni də teatra götürür. Təbrik edərim!

İricüssəli, yöndəmsiz Nasonov gülümsünüb, pıçıltıyla cavab verdi:

– Sağ olun, Anatoli İvanoviç, bundan yaxşı xəbər olmazdı! Fikirləşirdim ki, Viktoru işə götürəcək, amma məni bəyənəməyib...

– Bu nə deməkdir! – Borisov onun sözünü kəsdi, – sənin oyununu bəyənib. Bunu mənə özü dedi. Odur ki, seçim elə, Volodya: Moskva, yoxsa Leninqrad?

– Aydınır, mən Moskva şəhərinə üstünlük verirəm.

– Yaxşı olar ki, şəhərə və ya kəndə yox, teatra üstünlük verən. Başa düşürsən?

– Başa düşürəm, Anatoli İvanoviç.

– Lap yaxşı. Yeri gəlmişkən, öz aramızda qalsın, Lüvimov mənə dedi ki, Çkalov küçəsində, teatrın yaxınlığında bizə yeni yataqxana ayrılıb. Anladın? Samoylovla sən Taqankaya tez-tez getsəniz yaxşıdır. Gedin məşqlərdə iştirak edin, necə deyərler, özünüzdü göstərin. Yeri gəlmişkən, teatrda Con Ridin “Dünyanı sarsıdan on gün” əsərinin məşqlərinə başlayırlar. Ardınca Sergey Yesenin “Puqaçov” əsəri səhnələşdiriləcək. Volodya, yerində olsaydım yüz ölçüb, bir biçərdim. Yaxşı, get, məşq elə!

Saçlarına dən düşmüş Borisov məşqə mane olduğu üçün rejissordan üzr istədi və yüngül addımlara çıxışa doğru getdi.

Taqanka Teatrında qəbul

Sessiyadan sonra Samoylovla Nasonov, nəhayət, Taqankaya getməyə hazırlaşmışdılar. Lüvimovun “Dünyanı sarsıdan on gün” tamaşası haqqında şayiələr dolaşırdı, deyirdilər, rejissor yeni şedevr yaradıb. Uşaqların teatra getməyə hazırlaşdığını biləndə, Alisayla Lüdmila da onlara qoşuldu. Hələ metrodaykən heyranlıqla insanları teatra dəvət etmək üçün təşkil olunmuş səyyar konserti dinlədilər. Visotski, Zolotuxin, ən təcəbbüsü isə onların kurs yoldaşları Xmelniçski və Vasilyev də konsert

¹ Ştrejbrexer – Siyasi tətillə zamanı iştirakdan imtina edən şəxs. Burada satqın mənasında işlənir.

verənlərin arasındaydı. Şukinçiləri görə Taqanka aktyorları gizlicə onları salamladı. Ötüb-keçən insanların gözü önündə bir müddət dayanıb, maraqla onlara tamaşa etdilər.

Teatrın girişində iynə atsan yerə düşməzdi. Bir neçə qarı onların yolunu kəsib, əlavə biletlərinin olub-olmadığını soruşdu.

Foyenin girişində də adam əlindən tərpnmək olmurdu. Səs-küydən qulaq tutulurdu, bəziləri adamları yara-yara kassaya, bəziləri isə inzibatçının otağına doğru irəliləməyə çalışırdı. Nasonov birtəhər kütlənin içinə soxuldu, burada Xmelnitskinin adını verib, Şukin məktəbinin tələbələri üçün dörd buraxılış vərəqi aldı. Tamaşa sanki hələ metro vaqonunda və teatrın foyesində başlamışdı. Foye inqilab simvolikası ilə bəzədilmişdi, görünən yerdə bir qutu qoyulmuşdu – adamlara tamaşa barədə fikirlərini yazıb, qutuya atmaq təklif olunurdu. Tələbələr tanış üzlərə baxa-baxa bufetdə bir qədər ləngiyib, tamaşaya bir-iki dəqiqə qalmış balkona qalxdılar və burada teatrın direktoru Dupakla rastlaşdılar. Dupakın yanında bir kişi də vardı. Onlar yan qapıdan çıxıb, parterin birinci qapısına tərəf gedirdilər. Tamaşaçıları onlara tərəf boylanır, öz aralarında nəse pıçılşaşırdılar. Burada nə baş verdiyini birinci Samoylov başa düşdü.

– Uşaqlar, ora baxın, – o, tamaşaçı zalının giriş qapısını göstərdi, – bu, deyəsən, Molotovdur!

Doğrudan da, Vyaçeslav Mixayloviç Molotov Dupakın və iricüssəli bir kişinin müşayiəti ilə zala daxil oldu. Tamaşaçıları köhnə partiya işçisini dərhal tanıdı və zala pıçhapıç düşdü.

Molotova yeddinci sırada yer ayırmışdılar. Foyeyə çıxan Dupak Molotovu gördü,

karıxmış tələbələrə baxıb, Samoylovu yanına çağırırdı.

– Samoylov, niyə oturmursan, yer yoxdur?

– Var, balkona kontramarkam var, – Samoylov utana-utana cavab verdi.

Dupak tələbələri giriş qapısının önünə gətirdi, səkkizinci sırada, Molotovun düz arxasındakı boş yerləri onlara göstərdi:

– Keçin, oturun, ancaq Vyaçeslav Mixayloviçə mane olmayın. O yerlər cəngüdənlər üçün ayrılmışdı, ancaq o, yalnız bir nəfərlə gəlib.

Özlərini göyün yeddinci qatında hiss edən tələbələr boş yerlərə keçib, Molotovun arxasında əyləşdilər.

Tamaşa Lenin movzoleyinin görüntüləri və qarovulun əvəzlənməsi səhnəsi ilə başladı. Molotov bütün vücudu ilə irəliyə doğru əyildi, sanki Leninlə görüşmək istəyirdi. Nasonov özünü saxlaya bilməyib, “hm” elədi. O dəqiqə cəngüdən arxaya çevrilib, sərt baxışlarla onların üzünə dikildi.

Get-gedə tamaşa bütün zalı sehlədi, tezliklə fərqi təqaüdçünün cəngüdəni və DTK təşrifəti ilə bağlı məsələlər yaddan çıxdı. Tez-tez alqış sədaları, gülüş səsləri eşidilir, digər gözənilməz reaksiyalar üzə çıxırdı.

“Dünyanı sarsıdan on gün” o qədər maraqlı alınmışdı ki, elə bil bir göz qırpmında qurtardı. Tezliklə Dupak yenidən Molotovun yanında peyda oldu. Onlar tamaşanı müzakirə edə-edə yuxarı, Lübi-movun kabinetinə yollandılar.

Bu kitabı oxumuşam, amma tamaşada hər şey başqa cürdür. Həftəbecədir, amma maraqlıdır, – Molotov tamaşanı şərh etdi.

Kabinetdə süfrə açılmış, stolun üstünə müxtəlif içkilər qoyulmuşdu. Nasonovla

Samoylov Taqanka Teatrının gələcək aktyorları qismində bir qədər kandarda itələşəndən sonra, dağılışmağa qərar verdilər. Onlar qarderoba sarı gedərkən Dupakla rastlaşdılar. Dupak onları qamarlayıb, baş rejissorun otağına saldı. Otaqda adam az idi, aktyorlar sıxıla-sıxıla divarın önündə dayandılar. Lüvimov onları gören kimi ucadan bəyan etdi:

– A-a-a! Vyaçeslav Mixayloviç, bu da yeni nəsil. Şukin məktəbinin məzunları Samoylov və Nasonov. Sizinlə tanış olmağa gəliblər.

Molotov başıyla onları salamlayıb, teatr inzibatçısının ona uzatdığı çay stəkanını götürdü. Süfrə arxasına toplaşanlar peçenyə, konfet götürür, daha ürəkli olanlar isə özünə şərab süzürdü. Hamı Molotovun tamaşa haqqında nə deyəcəyini gözləyirdi. Nəsə deməli olduğunu başa düşən Vyaçeslav Mixayloviç elə oturdu ki, hamı onu görə bilsin.

– Teatrın şən ab-havası var, – o, birdən-birə dilləndi, – inqilab qanlı-qadağalı işdir, amma sizin variantda bayram, şənlik, atəşfəşanlıq... kimi göstərilib. Con Ridin kitabında da belə şeylər var, amma sizdə bunlar ön plana çıxarılıb, lap sirk təsiri bağışlayır... Con Ridin kitabı ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Mən bura gəlməzdən əvvəl axı o kitabı bir də vərəqlədim.

Lüvimov şəhadət barmağını yuxarı qaldırıb, ətrafdakıları süzdü:

– Eşitdiniz? Siz əsl tamaşaçısınız, Vyaçeslav Mixayloviç. Düzdür, tamaşanın kitabla heç bir bağlılığı yoxdur. Bu, atraksionlar tamaşasıdır, teatr yeknəsəqliyi ilə bağlı polemika aparmaq məqsədilə qoyulub. Əlbəttə, MXAT böyük teatrdır, ancaq belə bir truppası olmayan başqa teatrların eyni təcrübəyə istinad etməsi fəlakətlə nəticələnə bilər. Odur ki, biz teatr

palitrasınının bütün zənginliyindən istifadə etməyi qərara aldıq.

– Niyə axı? – Molotov maraqla soruşdu.

– Teatr çox rəngarəng ola bilər. Burada bütün janrların təmsil olunması mümkündür. Naturalist teatr, buffonado, sirk, kölgə teatri, əllərin teatri – təxəyyülün imkan verdiyi bütün janrların. Başlıcası, tamaşaçının səhnədə baş verənlərə inanması və bunu qəbul etməsidir.

– Bunu bacarmısınız, çoxdandır belə gülməmişdim. Təsəvvürümə də gətirməzdim ki, inqilabı bu şəkildə göstərmək olar. Öyrəşmişik ki, Lenin həmişə səhnədə olur, amma burada kadr arxasında idi. Ancaq bu, onun böyüklüyünə xələl gətirmirdi. – Vyaçeslav Mixayloviç gülümsünüb ətrafa göz gəzdirdi. – Arxamda gənclər əyləşmişdi, elə ürəkdən güldürdülər ki, istər-istəməz onlara qoşulmalı oldum. Bax, bu cavan oğlan mənim arxamda oturmuşdu. Yuri Petroviç, deyəsən, onun Samoylov olduğunu dediniz...

– Bəli, teatra yeni gələn aktyorlardandır.

– Müharibədən qabaq Yevgeni Samoylov adında tanınmış bir aktyor vardı, onun qohumu deyilsiniz ki? – Molotov soruşdu.

– Xeyr, sadəcə soyadımız eynidir, – karıxmış Samoylov cavab verdi.

– Tamaşa xoşunuza gəldi? – Molotov gözlənilmədən sual verdi.

– Mənim? – Viktor soruşdu, ona elə gəldi ki, sual yanındakı adama ünvanlanıb.

– Hə, sizin, qulağımın dibində elə güldürdünüz ki... sizin reaksiyanızı və zövqünüzü bilmək maraqlı olardı.

– Əvvəla, hörmətli Vyaçeslav Mixayloviç, tamaşanı siz də bəyənmişdiniz, siz də güldürdünüz. İkincisi də, sizinlə gələn adama dediklərinizi eşitdim: dediniz

ki, Con Rid bu tamaşanı görseydi, çox xoşbəxt olardı. Sizinlə tamamilə razıyam, ancaq birçə fərqlə... mən həm də bu tamaşada rol almaq imkanları barədə fikirləşirdim.

– Bu tamaşada hansı rolu oynamaq istərdiniz, Samoylov? – Molotov gözlənilmədən soruşdu.

– Vyaçeslav Mixayloviç, sizdən asılı olsaydı, deyərdim, amma bunu mənəm deməyim bir qədər yaxşı çıxmır.

– Niyə ki? – Lüvimov ucadan soruşdu.

– Teatra yenicə qədəm qoymuş gənc aktyor üçün hələ tezdir. Müəyyən səviyyəyə çatmaq lazımdır.

Sözlərini xüsusi vurğuyla dedi, bunu hiss edən Lüvimov birbaşa soruşdu:

– “Səviyyə” deyəndə nəyi nəzərdə tutursunuz?

– Bu tamaşada hər şey yüksək səviyyədə idi... – Medvedyev soyadlı aktyor rejissora yarımaq istədi.

– Elə şey yoxdur! – Samoylov onun sözünü ağzında qoydu. – Ancaq, belə böyük çıxmasın, fikirləşdiyimi deyəcəyəm: mən Kerenski rolunu oynamaq istərdim.

– Aydınadır, baş rolda oynamaq istəyir, – yenidən Medvedyevin səsi eşidildi.

– No-o-lar, qoy arzulasin, – Lüvimov dedi, – hər şey mümkündür. Yeri gəlmişkən, bəzi rollara müsabiqə elan olunacaq. Buyur, iştirak elə, razısan?

– Razıyam! – qızarıb-pörtmüş Samoylov cavab verdi.

– Elə isə, nəvəmi də sizin yanınıza göndərəm, – Molotov söhbətə qarışdı, – Olar, Yuri Mixayloviç?

– O nə sözdür, Vyaçeslav Mixayloviç, əlbəttə, olar. – Lüvimov gözlənilmədən əlavə etdi: – Yeri gəlmişkən, Vyaçeslav Mixayloviç, sizi payızda yeni premyeraya dəvət etmək istəyirik. Oxşar mövzudur,

tamaşa “Bütün suallara Lenin cavab verir” adlanır.

Lüvimov bunları deyərək, tarixçi Loqinovun üzünə baxır, sanki təklifini onunla razılaşdırmaq istəyirdi.

Araya gərgin sükut çökdü. Birdən Vyaçeslav Mixayloviç sakit səsle, amma hamının eşidəcəyi şəkildə dedi:

– Bütün suallara heç İsa Məsihin özü də cavab verməyib.

Qısa, amma çox təsirli replika idi. Lüvimov özü də karıxdı, ancaq tez özünü ələ alıb, heç nə olmayıbmiş kimi sözünə davam etdi:

– İstedadlı dramaturqlardan biri, yəqin onu tanıyırsınız, Vyaçeslav Mixayloviç, Erdman...

– Bilirəm, bilirəm... “Mandat”ın müəllifi, böyük yumoristdir, – Molotov həvəssiz cavab verdi.

– Elədir. O, Yesenin “Puqaçov” əsərini səhnələşdirməyi təklif edir. Puqaçovla bağlı fikriniz nədir, Vyaçeslav Mixayloviç?

– Onunla tanış deyiləm. Deyəsən, türk agentı olub, ancaq biz onu dəstəkləmişik. Çünki bizim adam olub. Yeseninə gəlincə, bütün əlləməçiliklərinə baxmayaraq, onu həmişə sevmişəm. Şairlər – başqa tip insanlardır. Uşaq kimidirlər, bir də görürsən, dağı dağ üstünə qoyurlar, danlayırsan – şiltaqlıq eləyirlər. – Molotov sözlərinin başa düşülmədiyini görüb, əlavə etdi. – Məncə, Yeseninlə bağlı Meyerxold da bəzi işlər görmək istəyirdi. Onda alınmadı, amma, ola bilsin, sizdə alınar. Hər halda, bu, “Lenin bütün suallara cavab verir” tamaşasından yaxşıdır. Dünya proletariatının rəhbərini aşağılamaq olmaz. İncildə deyilir: “İsa Məsihin möcüzələrinin şahidi olmuş insanlar dedi: o, doğrudan da, gəlişini gözlədiyimiz peyğəmbərdir”. Bax, belə bir möcüzə yarada bilsəniz,

sözüm yoxdur, hələlik isə, mən gözləməyə razıyam. Vaxtından əvvəl bütün sualları cavablandırmağa ehtiyac yoxdur. Həyatı qabaqlamaq mümkün deyil! Məsələn, Yuri Petroviç, teatrda mümkün olmayanları göstərməyə sizin haqqınız çatırmı?

– Vyaçeslav Mixayloviç, teatrda hər şey eləmək olar, yalnız bir şərtlə: tamaşaçı buna inanmalıdır.

– Mən elə onu deyirəm də. Biz kimik, nəyə çalışırıq, kommunizmdə yaşayacağıq, yoxsa yox – bütün bunları zaman göstərəcək. Doğrudur, mən təqaüdüyəm və fikirlərim bu gün direktiv-filan deyil. Sizinlə sadəcə fəlsəfi mükəlimə apardıq, deyilmi?

Otaqdakılar hay-küylə onu alqışlamağa və təşəkkür etməyə başladılar. Yaşının çoxluğuna baxmayaraq, Molotov qıvraq hərəkətlə yerindən qalxıb, görüş iştirakçılarına təzim etdi.

– Tamaşaya görə hamınıza təşəkkür edirəm, biz getməliyik.

O, Lüvimovun əlini sıxdı və Samoylovun yanından keçərkən, gözələnilmədən ona dedi:

– Sizə isə, cavan oğlan, uğurlar arzulayıram. Utanıb-çəkinməyin, mən də əvvəllər dram dərnəyində oynamışam, sonradan, hətta baş nazir oldum.

“Dünyanı sarsıdan on gün” əsərinin növbəti tamaşasında Viktor Samoylov binokl, diyircəkli qələm götürüb arxa sırada əyləşdi və səhnəni izləyə-izləyə kiçik dəftərçəsində qeydlər aparmağa başladı. Lüvimov onun bu məşğuliyətini “ədəbi tilsim” adlandırır.

Ertəsi gün rejissor Samoylovu yanına çağırırdı, dedi ki, ona iki tamaşada rol veriləcək: bunların biri – Qalileyin dostu Soqredo, digəri isə Lenin mavzoleyi önündə qarovulçu obrazlarıdır. Kerenski

obrazı ilə bağlı Viktorun sualına Lüvimovun verdiyi cavab isə həmişəlik Samoylovun yaddaşına həkk olundu:

– Hazırda teatr, repertuarında bu rolda sizə ehtiyac du-yur. Yadınızda saxlayın, bu, istehsalat zərurəti adlanır. Əzizim, hələlik siz teatr üçün işləyin, bir gün teatr da sizə işləyər.

Lüvimovun palatasında

Çoxlu gül-çiçək qoyulmuş otaq sanki nurlanmış, daha cazibəli olmuşdu. Çarpayının yanındakı dolabın üstündə kitablar qalaqlanmışdı, elə oradaca “Knyaz İqor” operasında istifadə olunan dekorasiyanın mini-maketi də gözə dəyirdi.

Qədim Rusiya tarixi üzrə mütəxəssis Semyon Semyonoviç, Lüvimovu ziyarət etməyə gəlmişdi. Onlar artıq bir qədər konyak da içmişdilər və odur ki, söhbətin mövzusu tez-tez dəyirdi.

– Necə bilirsiniz, Çir çayı dərinidir? – bıçaqla portağalın qabığınyı soyan Lüvimov soruşdu.

– Çir? Öyrənmək lazımdır. Orada üzümüşəm. Nəyinizə lazımdır axı? İdeya dərinliyi barədə soruşsaydınız, başa düşərdim, Çir çayının dərinliyi nəyinizə gərəkdir?

– E-e, Semyon Semyonoviç, əzizim, necə yeni nəyimə gərəkdir? Döyüşdən qabaq İqor hansı əhvali-ruhiyyədə olub – quruluşçu rejissor bunu bilməlidir, ya yox? Bəzən opera tamaşalarına quruluş verərkən, plastikani və duruş pozalarını hiss etmək üçün qəhrəmanın kostyumlarını da geyirdim. İtaliyada müğənniləri qayıqla səhnə planşetinin üzərinə qaldırırdım və onlar bu vəziyyətdə oxuyurdular. Bir dəfə məşhur tenorlardan biri etiraz etdi ki, onu bu vəziyyətdə oxumağa Stalin də məcbur

eləyə bilməz. Cavabında dedim ki, Stalinin vaxtında çilçırağın üstündə də oxuyardınız.

– Lübmiov yerindən durub, çiyinlərini düzəltdi və otaqda var-gəl etməyə başladı.

– Bilirsənmi, əgər İqor səhər-səhər çayda yuyunub, dua eləyib, döyüşə hazırlaşıbsa, bu, bir şeydir, döyüşə hazırlıqsız giribse, başqa şey... Əks halda o, çöldə yerləşdirilmiş ön dəstələrdən xəbər alan kimi hərəkətə keçməliydi. Son döyüşdə düşməyə imkan vermək olmazdı ki, mühüm yol qovşaqlarını, yaşayış məskənlərini, dağ keçidlərini, digər vacib mövqeləri ələ keçirsin və beləliklə, qoşunun hərəkətini məhdudlaşdırsın.

– Yuri Petroviç, siz müharibədə marşal olmusuz? Bunları haradan bilirsiniz?

– Marşal olmamışam, iki müharibənin od-alovunu görmüşəm: Fin və Vətən müharibələrinin. “Ölülər və dirilər” tamaşası bu təcrübənin nəticəsində ərşəyə gəlib.

– Yuri Petroviç, burada siqaret çəkmək olar?

– Siqaretdə nə tapmısan? – Lübmiov Qafqaz aksenti ilə qəti etiraz elədi, açıq-aşkar kimisə təqlid edirdi. – Çay yaxşıdır! Bəlkə, bir qədəh konyak da içsən?

Həmsöhbətinin rola girdiyini hiss edən Semyon Semyonoviç, təəccüblə onun üzünə baxdı.

– Qorxmayın, professor. Sadəcə mənə “Ölülər və dirilər”i səhnələşdirərkən başıma gələn bir hadisəni xatırlatdınız. O vaxtlar – 1965-ci ildə mənə çıxdaş eləmişdilər. Birdən-birə hamı mənə tərk etdi, “Ölülər və dirilər”i bağladılar. Onda Mayakovski Teatrında “Dünyanı sarsıdan on gün” tamaşasını oynayırdıq. Bir gün Vıotski işə sərxoş gəldi. Elə bu vaxt xəbər çıxdı ki, Mikoyan tamaşaya baxmağa gələcək. İnzibatçı otağında oturub fikirləşirdim – nə edəcəyimi bilmirdim. Zəng eləyəndə yox idi, elə bil telefon xarab olmuşdu.

Mayakovski Teatrında misteriya – 60-cı illər

Taqanka Teatrı güclü inzibati təzyiqdən heç cür qurtula bilmirdi. Lübmiovun özünü də tez-tez ələ salır, məsxərəyə qoyurdular. Həmin vaxtları Lübmiov həmişə kədərli xatırlayır. Mayakovski Teatrında başına gələn hadisə də belə qəmli xatirələrdəndir. Sonralar bu hadisəni çox adama danışmışdı:

“Onda Mayakovski adına Teatrda, inzibatçının otağında oturmuşdum. Tanımadığım bir adam içəri girib soruşdu:

– İnzibatçı sizsiniz?

– Yox, nədir ki?

– Əvvəlcə sualıma cavab verin, axı birinci mən sual verdim. Hə, siz kimsiniz?

– Mən rejissor Lübmiovam, Sov.İKP-nin üzvü. Mayakovski Teatrının rəhbərliyinin icazəsi ilə buradayam.

– Buyurun, bizimlə gedək.

– Hara? Niyə?

– Buraya tanınmış bir adam gələcək.

– Mən onu tanıyıram?

– Ola bilsin. Yəqin ki, tanıyırsınız. Onu siz qarşılayacaqsınız. Dindirə, danışarsınız. Amma ən yaxşısı, susmaqdir. Başqaları danışanda xoşuna gəlmir. Bizi zala aparın, onun oturacağı yeri müəyyənləşdirək.

Onlarla birgə zala gəlib, bir kənarda dayandım. Parterə göz gəzdirdim, qonaq üçün yer müəyyənləşdirməyə başladılar. Öz aralarında uzun-uzadı götür-qoy eləyirdilər:

– Gəlin, onu birinci sırada otuzduraq, – təhlükəsizlik orqanının gənc əməkdaşı təklif etdi.

– Yox, etibarlı yer deyil, – nisbətən yaşlı, rütbəcə böyük əməkdaş etiraz etdi, – hər tərəfdən görünür. Hamı gözünü ona

dikəcək, belə olmaz. Hələ artistləri demirəm, ağızlarının seliyini tuta bilmirlər, Allah bilir, gözünün önündə nə hoqqa çıxıracaqlar, – o, birdən mənə sarı çevrilib, məsləhət istədi: – Onlar səhnədən zala hoppanıb eləmirlər?

– Kim?

– Sizin artistlər, səhnədən zala düşmərlər ki? – O, əliylə səhnəyə işarə elədi.

– Hoppanıb-düşürlər, bağışlayın, selik də axıdırlar, amma indiyədək tamaşaçılardan şikayət edən olmayıb. Bizim artistlərdən ötrü tamaşaçıların üreyi gedir.

– Elə isə, onu harada əyləşdirək?

Onlara klassik bir variant təklif etdim – altıncı-yeddinci sıralardan birini.

– Nə danışırsınız? Camaatın ortasında? Sarsağın birisi onunla söhbətə girişmək istəsə, neyləyəcəyik? Qoy, bax, o lojada əyləşsin. Təhlükəsiz yerdir.

– Düz deyirsiniz, bu, çarın lojasıdır, – zarafatla dedim.

– Bunu sizsiz də başa düşdük, – rütbəcə böyük zabit cavab verdi”.

***

Sən demə, həmin gün Anastas İvanoviç Mikoyan – SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin sədri Mayakovski adına Teatra gəlməliymiş. Hökumət maşını əsas girişin önünə gələndə, Lübimovun arxasından itələyib, qonağın qarşısına çıxardılar. Mikoyan maşından çıxdı. İltifatla rejissora salam verib, onun üçün ayrılmış otağa keçdi. Qonağa “xoşgəldin” elədikdən sonra Kumir səhnə arxasına üz tutdu. Ancaq təhlü-kəsizlik xidməti əməkdaşının ona səsləndiyini eşidib ayaq saxladı:

– Sizi gözləyirlər. Anastas İvanoviçin lojasına gedin. Sizi özü dəvət edib.

– Onun yanında yox, arxa sırada oturun. Sizinlə danışmaq istəsə, təbii ki, susmaq lazım deyil. Ancaq özünüz təşəbbüs göstərməyin, ondan heç nə xahiş etməyin. Məktub-filan ötürməyə çalışmayın!

Antraktda Mikoyan çay içmək üçün qonşu otağa keçdi. Lübimovu da onun arxasınca göndərdilər. Burada bir qədər söhbətləşdilər. Sonralar həmin söhbəti xatırlayanda Lübimov gülüşünü saxlaya bilmirdi.

Çay içdik. Cürətini toplayıb soruşdum:

– Siqaret çəkə bilərəm?

– Siqaretdə nə tapmısınız? Çay yaxşıdır. Bir qədər konyak istəyirsiniz?

– İçərəm, hə.

– Sizə nə olub, niyə dinib-danışmırsınız? – Mikoyan qəfildən soruşdu.

– “Ölülər və dirilər” tamaşasını bağlayıblar, ona görə kefsizəm.

– Niyə bağlayıblar, xoşlarına gəlməyən nədir?

– Görünür, şairlərin soyadları: Koqan, Slutski, Kulçitski, Samoylov...

– Samoylov da?

– Hə, pyesi birgə hazırlamışıq, bəlkə ona görə, həm də, o, yəhudidir... Bu sətirlər yadınızdadır:

*Məşum qırxıncı illər,
Müharibə, qan-qada,
Ölümlər, qara kağız,
Qatarların fit səsi.*

*Rəslər uğuldayır,
Soyuq, hündür vaqonlar.
Qərbdən şərqlə köç edir,
Evi yanmış adamlar...*

– Yaxşı şeirdir. Deməli, o, yəhudiymiş, amma nə olsun axı?

– Görünür, fikirləşiblər ki, tamaşanı yəhudilər hazırlayıb, bundan inciyiblər.

– Niyə incisinlər ki? Düşməni incidərlər.
– Yox, Anastas İvanoviç, dostları da incidirlər. Əvvəla adamı incitmək asandır, ikincisi də, yəqin, xoşlarına gəlir.

– Qəribə vəziyyətdir. Sizə nə dedilər axı?

– Onlar sözü axıracan demirlər. Tamaşanı da hər ehtimala qarşı bağlayıblar – başları ağrıməsən deyər. Tamaşanı bağlamaq asandır axı. Şairlərin adını dəyişdirməyi təklif etdilər, ancaq özlərini dolaşdırdılar. Çoxusunu tanıyırlar axı, bilmirlər yəhudi hansıdır, rus hansı.

Mikoyan bir qədər fikirləşib, dedi:

– Gərək onlardan soruşaydınız ki, iyirminci qurultayın qərarları ləğv olunub, nədir?

– Onlardan çox şey soruşdum. Ancaq mənə elə gəlir ki, onları sorğu-sual etmək sizin vəzifənizdir. Axı siz Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədrisiniz, deməli, SSRİ-nin prezidentisiniz.

***

Bu cür halların tez-tez baş verməsinə baxmayaraq, rejissorun ətrafına onu fədkarlıqla dəstəkləyən xeyli həmfikir toplaşmışdı. Belə səmimi dostlardan biri də yazıçı Konstantin Paustovski idi. Yuri Petroviç bir dəfə məşq zamanı evə zəng etdiklərini xatırladı. Dəstəyi qaldırdı, zəif bir səs eşitdi:

– Yuri Petroviç, danışan Konstantin Paustovskidir.

– Salam, Konstantin Georgiyeviç, səsinizi eşitməyə şadam.

– Yuri Petroviç, eşitdim, başınıza iş gəlib...

– Hə, “Ölülər və dirilər” tamaşasını repertuardan çıxarıblar. Qorxuram, özümü də çıxaralar.

– Yuri Petroviç, bilirsiniz, bu yaxınlarda

mənə dedilər ki, sən demə, Kosigin də mənim pərəstişkarımdır. Bilirsiniz, bu gün ona zəng elədim, ona sizin teatr barədə də danışdım, dedim ki, teatrı bağlamaq, rejissoru işindən məhrum eləmək olmaz, bununla özünü, öz nüfuzunuza zərbə vürmüş olursunuz. Bilmirəm, bunun faydası olacaqmı, amma o dedi ki, bu məsələni araşdıracaq, çalışacaq kömək eləsin. Doğrusu, bilmirəm, kömək edəcəklər, ya yox. Onların işindən baş açmaq olmur.

Lübimov hadisələrin sonra aşağıdakı şəkildə cərəyan etdiyindən danışdı .

Bir gün sonra səhər tezdən RSFSR Mədəniyyət İdarəsinin müdiri Lübimovun kabinetinə zəng vurur:

Müdür: – Yuri Petroviç, ciddi söhbət üçün idarəyə gələ bilərsiniz?

Lübimov: – Nə vaxt gəlim?

Müdür: – Bacardığınız qədər tez.

Lübimov: – Nəse olub?

Müdür: – Yox, yox, narahat olmayın. Sadəcə bəzi şeyləri dəqiqləşdirmək istərdik.

Lübimov – Yaxşı, gələrəm, dəqiqləşdirərik.

***

Bu günün hadisələrinə, Sklifosofski adına xəstəxananın palatasına qayıdaq.

Lübimovun bir xüsusiyyəti vardı – o, heç vaxt həyatı sıfırdan başlamırdı. Peşəkar boksçular kimi bütün raundları sona çatdırmağa çalışırdı. Xəstəxanada olanda da dünya həzlərini yaddan çıxarmırdı. Semyon Semyoniçin qarşısındakı stolun üstünə konyak və bir neçə qədəh qoyulmuşdu. Lübimov onu ziyarət etməyə gələn qonağın üzünə baxıb soruşdu:

– Konyak içəcəksiniz?

Semyon Semyoniç razılıq əlaməti

olaraq, başını tərpetdi. İki də konyak içdi. Bundan sonra Kumir söhbətinə davam etdi:

– O gün “Moskviç”i Kuznetski körpüsünə doğru qovur və gedə-gedə fikirləşirdim ki, ya məni işdən çıxaracaqlar, ya da Kosiginin adından nəsə başqa bir qərar verəcəklər.

RSFSR Mədəniyyət İdarəsi, 1965-ci il

Növbəti hadisə, ola bilsin, heç baş verməmişdi. Görünür, bu, “uydurulmuş” səhnəmiş. Bəs, bu, onun nəyinə lazımdı? Yəqin ki, quruluşçu rejissor və fantaziyaya meyilli olması, həvəs və ehtiras onu bu uydurmaya sövq etmişdi. Taqanka aktyorlarının çoxu bunu başa düşür, həmin məsələyə günəşdəki ləkə kimi yanaşırdılar – günəş ləkələrinin kölgəsi olmur.

Həmin gün Yuri Petroviç Mədəniyyət İdarəsindən qayıtmışdı. Hava бүrkülü olduğu üçün pencəyini çıxardı. Çəhrayı köynəyinin qoltuqlarının altında tər ləkələri görünürdü.

– Oradan gəlirəm. Müdirlə görüşdüm.

– Nəsə olub? – səhnədə məşq edən aktyorlar narahat oldu.

Kumir nəfəsini dərib bir müddət susdu, sonra həvəslə danışmağa başladı:

– Deməli, belə: Mədəniyyət İdarəsi müdirinin otağında oturmuşduq, katibəsi bizə çay və qoğal gətirdi. Müdir katibəyə dedi ki, bütün telefonları söndürsün, heç kəsi onunla calamasın.

– Yuri Petroviçlə söhbətimiz var, başa düşdün?

Katibə otaqdan çıxıb, qapını arxasınca örtüdü.

– Açıq danışa bilərik? – o soruşdu.

– Əlbəttə, buyurun.

– İki saat təkbətək danışacağıq, razısan?

– Razıyam, ancaq danışmalar zamanı gərək heç kimdən asılı olmayasan.

– Açıq danışmaqdan çəkinirsiniz?

– Məgər siz çəkinmirsiniz?

– Mənim bütün telefonlarım söndürülüb. İlk görüşümüzü xatırlayırsan? Onda sənə demişdim: “Susmazdan əvvəl danışmaq lazımdır”.

– Hə, siz Georgi İvanovdan sitat gətirmişdiniz.

– Elədir, elədir... Onun özündən. Deməli, şərtləşdik: iki saat heç nədən qorxmaq lazım deyil. Utanma, çəkinmə. Fikirlərini açıq söylə.

– Mən utanıb-eləmirəm.

– Lap yaxşı! De görüm, müdir olduğum müddətdə sənə heç bir köməyim dəyməyib? Teatrın işləməsi və inkişaf etməsi üçün əlimizdən gələni etmişik. Özü də bu münasibət, sadəcə xoş niyyətdən doğmayıb, biz bilirik, belə bir teatra Moskvanın ehtiyacı var. Niyə susursan? Axı biz də səfeh işlərlə məşğul oluruq. Nəyisə nəzərdən qaçırsaq, dərimizə saman tərərlər. Utanma, de. Doğrudanmı bizim idarə teatrlara kömək eləyə bilmir?

– Hə.

– Səmimi sözüdür?

– Özünüz dediniz ki, səmimi danışmaq.

– Fikirləşirsiniz ki, biz heç kimə lazım deyilik? Niyə belə fikirləşirsiniz? Sənin teatrına inanmışam, uğur qazanmasını istəmişəm.

– Hörmətli Boris İvanoviç, siz çox gözəl şahmatçısınız, mən isə ortabab. Amma Alyoxin ikimizdən də yaxşı oynayırdı. Bununla razısınız?

– Razıyam, Alyoxin ikimizdən də yaxşıdır.

– Boris İvanoviç, necə fikirləşirsiniz, Alyoxin mənim rəqibimə kömək eləyəydi, oyunu kim udardı, mən, yoxsa rəqibim.

– Alyoxin sənə kömək etsə, məni sən də məğlub edərdin.

– Bax, səmimi cavab verdiniz. Elə isə, aşağıdakı sualıma da cavab verin: teatr sənətini kim daha yaxşı anlayır, siz, yoxsa mən?

– Yuri Petroviç, əzizim, mən kahin-filan deyiləm, ağıllı adamların məsləhətini dinləyirəm.

– Bilirsiniz, qəbul komissiyasında nə qədər çox adam iştirak edərsə, tamaşa bir o qədər pis alınar. Bunu hələ Stanislavski də müşahidə etmişdi.

Bu sözlərdən sonra araya sükut çökdü.

– Yuri Petroviç, gəlin nə qədər ki, gec deyil, ayrılmaq, biz artıq uçurumun kənarındayıq, – o, katibəsini çağıraraq, buyurdu ki, telefonları şəbəkəyə qoşsun: – Sağ olun, Yuri Petroviç.

Yenidən xəstəxanada

– Bax, belə, əziz Semyon Semyonoviç, tamaşa oynanıldı və böyük uğur qazandı. Yadımdadır, yanğınsöndürənlər mənim “Ölülər və dirilər” tamaşasında yandırdığım əbədi məşəli hər vəchlə söndürməyə çalışırdılar – onda hələ Kremlin divarları önündə məşəl yandırılmamışdı. Onlara dedim, cürətiniz varsa, gedin məşəli söndürün. Qayıtdılar ki, yox, özünüz söndürün. Dedim: mən söndürməyəcəyəm! – siz söndürün, qoy şahidlər də görsün ki, siz həlak olanların xatirəsinə necə münasibət göstərirsiniz. Bir general – onların rəisi, səhnədə əbədi məşəl yandırılarkən bütün zəlalın ayağa qalxdığını görüb dedi: “Qoy olsun, məsuliyyəti öz

üzərimə götürürəm”. Sonra da əlavə etdi: “Konyakın var, gedək, qəhrəmanların xatirəsinə yad edək”.

Lübimov qədəhlərə yenə konyak süzdü.

– Yuri Petroviç, deyəsən, konyakı sol əlinizlə daha yaxşı süzürsünüz.

– Elədir, Semyon Semyonoviç, axı mən solaxayam. Hansı əllə süzməyin nə fərqi var, bunun həlak olanlara istisi-soyuğu yoxdur. Amma nə qədər ki, biz onları yad edirik, bir o qədər çox yaşayacağıq. Necə deyərlər, Semyon Semyonoviç: “Gəlin, içək, ölülər!.. Dirilərin sağlığına”. İçdilər.

Elə bu vaxt rejissorun arvadı Katerina palataya girdi.

Araya sükut çökdü.

– Siz belə müalicə alırsınız, Yuri Petroviç?

– Yox, Katya, sadəcə bizə təklif olunan şəraitə uyğunlaşmağa çalışırıq. Bax mən knyaz İqoram, professor Semyon Semyonoviç isə “İqor polku haqqında dastan”.

1967-ci il. Unudulmuş “kahin”lərin kölgəsi

Köhnə meydanda çalışan aparat işçilərinin sayəsində həmin hadisədən hamı xəbər tutdu. Hadisə Mərkəzi Komitənin katibinin kabinetində baş vermişdi. Nisbətən cavan, aşağı vəzifəli məmur dimdik dayanıb, əlindəki kağızlara baxa-baxa müdirə məruzə eləyirdi.

– “Ölülər və dirilər” tamaşasından sonra, demək olar, tamamilə yolunu azıb.

– Yaxşı, yaxşı, sənətkarlar barədə belə danışmazlar.

Məmur üzrxahlıq elədi:

– Bağışlayın.

– Aleksey Nikolayeviç xahiş elədi ki, bu məsələyə baxmaq, kömək eləyək...

Mədəniyyət İdarəsinin rəis müavini Kunitsın onunla dil tapa bilmədi. Bunu mənə özü deyib. Nəticədə “Ölülər və dirilər” tamaşasında sual doğuran bəzi yerlər itisar edilib, deyilənə görə, indi tamaşa uğurla nümayiş etdirilir.

– Taqanka Teatrında ajiotaj yaratmağı xoşlayırlar. “Antidünyalar”ı gündə üç dəfə nümayiş etdirirlər. Voznesenski ortabab şairdir, amma onun şeir axşamlarına gələnlərin sayı-hesabı yoxdur. Bu tamaşa isə ondan da betərdir. Mən tamaşanın müzakirələrindən bəzi çıxarışlar etmişəm.

– Birin oxuyun görüm.

– Məsələn, ictimai görüşü zəif olan Kalyagin (aktyorun adıdır) açıq bəyan edir ki, V.İ.Lenin Mayakovskinin yalnız “İclas-bazlar” şeirini tərifləyib.

– Belə, maraqlıdır. Başqa nə?

– Leninin mətnləri qərəzli şəkildə pəncərədən verilir, pəncərənin yuxarısında isə ayaqyolunda olduğu kimi, “K” hərfi yazılıb.

– Bəs tamaşada orijinal nəse var? Axı o, belə hoqqabazlıqların ustasıdır.

– Var, amma inanmayacaqsınız: Mayakovski adına Teatrda səhnəyə qoyulmuş tamaşada cəmi beş aktyor oynayır. Visotski də onların arasındadır.

– Necə oynayır?

– Elə oxuduğu kimi, xırıltılı səslə.

– Ümumi qənaətiniz nədir?

– Tamaşanın forması onun bədbin məzmunu ilə ziddiyyət təşkil edir.

– Neyləmək fikrindəsiniz?

– Bağlamaq!

– Düzgün qərardır. Amma bəs tendensiya?..

– Nə tendensiyası? O, bizim doğma Sovet hakimiyyətinin üzünə tüpürür, heç nədən qorxmur... teatrda bizə Robin Qudlar lazım deyil. Bu, ideologiyadır, Mixail

Andreiç, buna göz yumsaq, böyük bir dəlik yaranacaq və bu dəliyi heç nəylə qapatmaq mümkün olmayacaq.

– Robin Qud məsələsi hardan çıxdı?

– Tənqidçilərdən birinin sözüdür.

– Bax, həmin tənqidçiyə deyin, başqa bir məqalə yazsın. Hələlik isə ona dəyəməyin. Növbədə hansı seansdır?

– Sergey Yesenin “Puqaçov”u. Ancaq bu, seans yox, tamaşadır. Yeni teatr tamaşası.

– Tamaşa olduğunu bilirəm. Tamaşanı başqaları hazırlayır, onunku isə “Hipnoz seansı”dır. Onun ipini yığmaq lazımdır: qoy Furtseva nəse irimiqyaslı bir iş tapşırınsın, məsələn, hansısa yubiley tamaşası! Onun sinəsini ordenlərlə bəzəmək, pul-para vermək lazımdır... Sənətkarı ələ almaq, onu yönləndirmək, əlindən tutub... ona rəhbərlik etmək. Bu barədə fikirləşin. Yesenin “Puqaçov”u isə pis fikir deyil. Yesenin rus şairidir, nəğməkardır, vaxtilə bizə başağrısı verən Pasternakın tayı deyil. Gedin, işləyin.

İyrənc, qanlı xilt

Həmin gün, demək olar, bütün truppə yuxarı mərtəbədəki bufetə toplaşmışdı. Aktyorlar – Qubenko, Visotski, Nasonov, Samoylov, Xmelniçski, A.Vasilyev də buradaydı... S.Yesenin dramatik poeması əsasında hazırlanmış “Puqaçov” tamaşasının maketini stolun üstünə qoymuşdular. Yazıçı Erdman və rəssam Y.Vasilyev stoldan bir az aralıda əyləşmişdilər. Lübiçmov gödəkçesini çıxardı və maketə işarə edərək söze başladı:

– Deməli, belə, başlayaq. Toplantıda iştirak edən Nikolay Robertoviç Erdman

“Puqaçov” tamaşasını hazırlamaq üçün çoxdandır ki, məni dilə tuturdu. Elədimi, Nikolay Robertoviç?

– Elədir, – yüngülcə pəltəkleyen Erdman cavab verdi, – Vaxtilə Meyerxoldu da dilə tutmağa çalışırdım. Vsevolod Emilyeviç, Yeseninəndən xahiş etdi ki, əsərə bəzi səhnələr əlavə etsin. Ancaq Yesenin razılaşmadı.

– Görürsünüz, indiyəcən mən də qərar verə bilmirdim. Nikolay Robertoviçə hey deyirdim ki, poema xoşuma gəlir, ancaq bilmirəm, ona necə quruluş verim. Meyerxold nə üçün əlavə səhnələrin yazılmasını istəyirmiş, Yesenin niyə imtina edib – bunlar mənə aydındır. Qərez, bilmirdim əsəri necə səhnələşdirim. Nəhayət, beynimdə belə bir obraz yarandı – səhnədə qırx beş dərəcəli bucaq altında tamaşaçı zalına tərəf meyillənən müstəvi yaradılır, onun sonunda isə edam kötüyü qoyulur. Başa düşdüm ki, bu tamaşanı oynamaq olar. Mən Puqaçovun tərəfdarlarını zəncirlə bir-birinə bağlayıb, əllərinə balta verəcəyəm, beləcə, ayaqyalın, kətan şalvarda, belimizdə kəndir, bu unikal poemanı oynayacağıq. Düzdür, qısa pyesdir, vur-tut bir pərdədən ibarətdir, amma möhtəşəm əsərdir.

Elə bu vaxt Sergey Yesenin ifasında Xlopuşanın monoloqu səsləndirildi:

*Ölümsən, ya şəfa şikəstlər üçün
Sən, ey dəli-dolu çilğın müəmma?!
Aparın, aparın onun yanına –
Baxmaq istəyirəm mən bu adama.*

Səs yazısını dayandırdılar. Lübimov vəcdlə toplaşanları süzdü.

– Şeirin gücünü hiss edirsiniz? Bu şeirdə azadlığın rayihəsi var. Yesenin bariton səsinə, iti temperamentinə fikir verdinizmi? Yesenin təbiətə, həyata, ul-

duzlara, azadlığa münasibətini gizlətmir... Bu poemanı səhnələşdirərkən, işimizi nisbətən yüngülləşdirmək üçün Sergey Yesenin dostu Nikolay Robertoviçdən xahiş etdim ki, intermediyalar yazsın. Vaxtı gələndə bizə oxuyacaq.

Aktyorlardan kimsə əlini qaldırdı. Bu, Samoylov idi, hamı təəccüblə onun üzünə zilləndi.

– Nədir, Samoylov, nəyə aydın deyil?
– Bağışlayın, Yuri Petroviç, mənə “nəyə” aydın deyil.

– Nədir aydın olmayan, Samoylov?
– Bu tamaşanın məramı nədir? Tamaşa nə haqqındadır?

Lübimov əlini belinə qoyub, birdən-birə çılğınlıqla poemadan parçalar oxumağa başladı:

*Taxtda əyləşmiş axmağın biri,
İtaətsiz qara camaatı öldürmək üçün,
Əsgərləri səfərbər edir...*

Zalı alqış sədaları bürüdü.
– Aydın oldu, Samoylov?
– Hə, Yuri Petroviç, aydındır. Açıq deyirəm, bu tamaşada oynamaq istərdim.
– Mən də açıq deyirəm, Samoylov, bu tamaşada oynayacaqsan.

Gülüşdülər. Bəzi aktyorlar zirək tərpənən həmkarlarının əlini sıxmağa başladılar.

Lübimovun kabineti. Əllərində pyesin mətnini tutmuş aktyorlar məşqə hazırlaşırlar.

Lübimov:
– Gəlin, başlayaq. Şeiri hiss etməyə çalışın, Yesenin intonasiyasını təhrif etməyin. Kolya, başla.

Qubenko əllərini stola dayayıb qalxdı və təəccüblü baxışlar altında Puqaçovun birinci monoloqunu əzbərdən deməyə başladı. Hamı heyret içindəydi. Monoloq

baş a çatan kimi, Lüvimov məşqi dayandırır dedi:

– Bax, məşqə belə hazırlaşmaq lazımdır. Afərin, Nikolay. Gəlin, bir az ara verək, direktorla danışmalıyam.

Kumir Dupakın boş kabinetinə keçib, arvadına zəng etdi:

– Lüsyə, nəşə özümü yaxşı hiss etmirəm. Mədəmdə dəhşətli sancılar var, məşqi də dayandırmalı oldum.

– Hardan zəng edirsən?

– Dupakın kabinetindən.

– Orada otur, gözlə! Bu dəqiqə təcili yardıma zəng edəcəyəm. Özüm də gəlirəm.

“Y.P.” əməliyyatı

“Təcili yardım” maşını hay-küylü Moskva küçələri ilə irəliləyirdi. Kumiri xəstəxanaya aparırdılar. Xəstəxanada onu təkəri xərəyə qoyub, əməliyyat otağına apardılar. Cərrah öz işini tamamladıqdan sonra Kumiri palataya köçürdülər. Əlində tor zənbil və kitablar olan Lüsyə gəlib çarpayısının yanında əyləşdi.

– Canın bərkdir, Yurka. Elə bil heç əməliyyat olunmamısan, lap 37 yaşlı adam kimişən.

– Aydınır, deməli, artıq Tanrının işinə yaramıram.

– O nə deməkdir, – Lüsyə onun alnından öpdü.

– Rusiyada bəxti gətirən adamlar 37 yaşlı adlanır.

– Qəbir hesablamaları aparma, sən başqa taleyin var. Sən zəhmətdən yoğurulmuşsan. Sənin həyatının mənası naməlum şeyləri üzə çıxarmaq, saysız-hesabsız qalibiyyətlər əldə etməkdir. Məndən kitablar xahiş etmişdin, buyur,

bu, Molyerin “Tartüf”ü – M.Donskoy tərcümə eləyib, bu da “Noviy mir” jurnalı – burada Mojayevin böyük bir hekayəsi çap olunub. Əzizim, sən otuz yeddi yaş daldadal üç dəfə yaşayacaqsan.

– Teatra getmişdin? “Puqaçov”u hazırlayırlar?

– Balkondan məşqləri izlədim. Qubenkoyla Visotski məşqlərə çıxmırlar, səni gözləyirlər. Rejissor Qoldayev çalışır-çabalayır, ancaq onu eşidən yoxdur. Odu ki, kimin kefi necə istəyir, elə də oynayır: əllərindəki baltanı yelləyə-yelləyə lüt-üryan ora-bura qaçışırlar, adamı dəhşət bürüyür. Yalnız Samoylov pis təsir bağışlamır. Bacarıqlı oğlana oxşayır, onu teatra götürməkdə yanılmamısan. Düzdür, mübahisə etməyi sevir. Qoldayev ondan çəkinir, nə desə razılaşıır. Truppa rəhbəri deyir ki, Yuri Petroviç tez qayıdıb gəlsəydi, işimizi bilərdik. Nədir onun adı?

– Qalina Nikolayevna.

– Hə, deyir ki, belə getsə, Yeseninə nifrət eləməyə başlayacaqlar.

– Belə getməz. Teatrda işin var?

– Mənim? – Lüsyə saatına baxdı, – bir saatdan sonra məşqdə olmalıyam. Remizova tamaşaya yeni Mışkin obrazı əlavə etmək istəyir. Rolu Şukin məktəbinin cavan məzunu oynayacaq. Mən onunla birgə “Aqlaya” obrazını canlandırma bilərəm? Yura, lazım gəlsə, məni öz yanına götürərsən?

– Sən həm də teatra rəhbərlik etmək istəyirsən?

– Səninlə birgə Puşkinin əsərini səhnələşdirmək istərdim.

– Elə isə, əsəri pyes şəklinə sal.

– Bəs sən kömək eləyəcəksən?

– Əlbəttə, axı Dantesiz ötüşə bilməzsən.

– Təəssüf! Mən artıq çoxdandır ki, Natali deyiləm.

– Elə demə, sən qocalan deyilsən, Lüsya.

– Ay səfeh, aktrisyaya belə ikibaşlı kompliment deyərlər? Qocalan deyilsən! Evə gələndə baxarıq, kim qocalır, kim hələ cavandır. – Qadın əyilib, Kumirin qulağına nəşə pıçıldadı və vidalaşdı, tələsik palatadan çıxdı.

Meyxold və Stanislavski

Taqanka Teatrının səhnəsi. S.Yeseninin poeması əsasında hazırlanan “Puqaçov” tamaşası nümayiş etdirilirdi. Yaradıcı heyət tamaşanı təhvil verirdi. Zəncirlənmiş Xlopuşa-Vısotski çırıpınaraq, Yesenin məşhur sətirlərini səsləndirdi:

*Aparın, aparın, onun yanına
Baxmaq istəyirəm mən bu adama.*

Tamaşaçıları zala buraxmamışdılar. Lüvimov mərkəzdə, rejissor pultunun arxasında oturmuşdu, teatrın direktoru Dupak və quruluşçu qrupun bəzi üzvləri də onun yanındaydılar. Komissiya üzvləri irəlində, yeddinci sırada əyləşmişdi. Yesenin iki qoca bacısı da onların arasındaydı. Komissiya üzvlərinin sifətindən narazılıq yağdı. Alisa Çernova, Lüsya Jivotova və Vladimir Nasonov zalın zəif işıqlandırıldığı yerdə, balkonun altında oturmuşdular. Tamaşanı çox bəyənmişdilər. Gözləri sevincdən alışmışdı. Xüsusən də Burnov-Tornov rolunu aparan Viktor Samoylovun oyunu xoşlarına gəlmişdi. O, çıxış eləyəndə qızlar yavaşca alqışlamağa başladı, ancaq Lüvimovun tərs-tərs baxdığını görüb, özlərini yığışdırdılar. Tamaşa bitəndən sonra komissiya üzvləri səssizcə Lüvimovun kabinetinə gəldilər,

burada kreslolara əyləşib, maraqla divarlara tamaşa etməyə başladılar – divarları məşhur insanların imzaları bəzəyirdi.

İricüssəli cənab (yəqin, komissiyanın rəhbəri idi) üzünü Yesenin bacılarından birinə tutub, sakit səslə dedi:

– Görürsünüzmü, Yekaterina Aleksandrovna, Yuri Petroviç qardaşınızın istedadına etibar eləmir. Ona hansısa intermediyalar da lazım olub. Nədir, bununla indiki hakimiyyətə eyham vurur?

Yesenin bacısı narazılıqla başını yellədi: yəni, böyük şairlə belə davranmaq olmazdı.

– Hörmətli komissiya, – Lüvimov söze qarışdı, – artıq müzakirə başlayıbsa, icazə verin, bir məsələyə aydınlıq gətirim: söhbət hansısa intermediyalardan getmir, onları gözəl dramaturq, – o, üzünü bacılara tutdu, – yeri gəlmişkən, Sergey Aleksandroviçin dostu Nikolay Erdman yazıb.

– Yesenin dostudursa, lap pis, – arıq-quru, yaşı bilinməyən qadın əsəbi səslə dedi, – Yesenin poeziyası bu cür bayağı nağıllarla uyuşmur. Mələikə taxtda deyil, edam kötüyünün üstündə oturub, dişlərini ağardır. Ulyanova yaxşı aktrisadır, amma bu kötüyün üstündə, bağışlayın mənə, heç də abırlı təsir bağışlamır. Axı bu, mələikədir, onu bu kökə salmaq olmaz.

Komissiyanın mötəbər üzvlərindən biri dərhal onun səsinə səs verdi:

– Mən də elə onu deyirəm, çarın yaxın adamları ilə bağlı belə səhnələrə nə ehtiyac var? Potyomkinin ayıb yerinə ağcaqayın yarpağı yapışdırıblar... Başa düşmürsüz ki, bu, çox bayağı və şit təsir bağışlayır?

Nikolay Erdman söz aldı. Lüvimov onu bir daha təqdim etdi:

– Gəlin görək, “Mandat” və “İntihar edən” tamaşalarının müəllifi nə deyir?

Erdman əməlli-başlı həyəcanlanmışdı, danışanda dili dolaşırü

– Birincisi, gəlin işin mahiyyəti barədə danışaq. Bu dramatik poema Yesenin heç vaxt səhnələşdirilməmiş ən gözəl əsərlərindən biridir. Nəhayət, bu əsər sovet teatrında öz səhnə təcəssümünü tapıb. Bu, böyük hadisədir, yoldaşlar! Bunu heç Meyerxold da bacarmamışdı. Amma Lüvimov bu işin öhdəsindən gəldi. Məncə, yalnız elə buna görə Lüvimova minnətdar olmalıyıq. Belə böyük bir teatr hadisəsi baş veribsə, tənqidçilər ilk növbədə diqqəti buna yönəltməlidirlər. Sizsə intermediyalardan danışırınsınız. Nə görmüsünüz intermediyalarda? Burda nə var axı?

– Hə də, bunlar axı sizin intermediyalarınız, eyhamlarınızdır, – yaşlı bilinməyən qadın qışqırmağa başladı.

– Bağışlayın, öz həmkarınızla birgə qəhrəmanın ayıb yerini müzakirə eləyərkən, sizin sözlünüzü kəsmədim, siz də mənim sözlümü kəsməyin. Burada gözəl kollektiv formalaşmış, əla tamaşa hazırlanıb, rejissor geridə qalmış, unudulmuş teatrları Moskvanın ən maraqlı teatrlarından birinə çevirib. Niyə xoş söz deməyə diliniz gəlmir? Bu teatrları da başqalarının gününə salmaq istəyirsiniz?

Qəfildən komissiyanın rəhbəri ayağa qalxdı. Onun ətli, qırmızı sifəti qəzəbdən pörtmüşdü.

– Əziz yoldaş Erdman, sovet teatrına həsr olunmuş böyük esseyə görə sağ olun! Amma bağışlayın, burada bizə vəkil lazım deyil. Həm də biz ayrı-ayrı missiyalar yerinə yetiririk. Moskvada oynanılan tamaşalara görə məsuliyyət daşıyan təşkilatlar və insanlar var. Burada əyləşənlərin hər birinə bu, aydın olmalıdır. Yoldaş Erd-

man, sizin kinayə etdiyiniz sovet teatrının da öz missiyası var. Bu, sadə, eyni zamanda mürəkkəb bir missiyadır. Bu missiya cəmiyyətin, kommünizm quran sovet cəmiyyətinin teatr estetikasını reallaşdırmaqdan ibarətdir. Nikolay Robertoviç, biz də sizin kimi teatr adamlarıyıq, teatrla nəfəs alırıq və təkə Meyerxolddan yox, həm də realist Stanislavskidən dərs almışıq. Böyük Stanislavskidən! Bəs siz neyləyirsiniz, Yuri Petroviç? Siz axı realistsiniz, Stanislavski sisteminin fəal tərəfdarisiniz, məgər operetta qoyduğunuzun fərqi deyilsiniz? Belə şeir oxuyurlar? Yesenin səs yazısı var, o, Xlopuşanın monoloqunu əla səsləndirib, sizdə isə alınmayıb. Zəncir səsləri, Vıotski-Xlopuşanın sərxoş çərənçiliyi monoloqun effektivini sifirə endirir. Bununla siz Yesenini təhqir edirsiniz. Yesenin əvəzinə quruluşçunun, yəni özünüzün rolunuzu qəbartağa çalışırınsınız. Elə deyilmi, Yekaterina Aleksandrovna?

Yesenin bacılarından biri mızıldanaraq, komissiya rəhbərinin sözlərini təsdiqləməyə başladı, ancaq ikinci bacı birdən-birə onun sözlünü yarıda kəsdi:

– Nə danışsan? O, tamaşanı görseydi, sevincinin həddi-hüdudu olmazdı. Onlar səni qorxudublar, deyiblər ki, təqaüdünü kəsəcəklər, odur ki, onların istədiyi kimi danışsan!

Hay-küy qopdu. Lüvimov yerindən dik atılıb, qışqırmağa başladı:

– Hə, deməli, şantajla məşğul olursunuz, yaşlı insanları qorxudursunuz? – Kumir qıvraq hərəktlə qapını taybatay açdı və əsib-kükrədi. – Çıxın mənim kabinetimdən, bir daha sizi burada görməyim.

Hamı qorxmuşdu. Komissiya üzvləri səssiz-səmirsiz otağı tərk etdi. Xanımlardan biri rejissorun qulağına pıçıldadı:

– Tamaşanın oynanmağını istəyirsinizsə, intermediyaları çıxarın, – qadın barmağını dodağına yapışdırıb, qapının arxasında gözəndən itdi.

Kabinetdə yalnız Lüvimovla Erdman qaldı. Kumir qapını ötrdü, şkafdan bir şüşə araq çıxarıb, kiçik qədəhlərə süzdü. Sakitcə içdilər. Erdman Lüvimovu şəfqətlə qucaqlayıb, sakit səsle dedi:

– Yura, tamaşa alınıb, mənim intermediyalarım olmasa da olar.

“Uğursuzluq”dan dərhal sonra

Tamaşanın uğursuz təhvil aktından sonra Nasonovla Alisa Çernova Viktor Samoylovu öz yanlarına dəvət etdilər. Taksidə yola çıxdılar. VDNX-nın yanında pullarını bir yerə qoyub, mağazadan araq, şampan şərabi və 10-15 dənə kotlet aldılar. Kommunal mənzildəki düzbucaqlı otaqda dəyirmi stoldan, açılıb-yığılan metal kreslolardan və qırmızı ağacdan düzəldilmiş köhnə, enli çarpayıdan savayı heç nə yox idi. Alisa mətbəxdən yaxşıca qızardılmış kotletləri gətirdi.

– Telefonda söhbətə çəkdilər, kotletlər bir az yandı, – o, özünə haqq qazandıрмаğa çalışdı.

Samoylov çəngəli kotletə batırıb, ucadan bəyan etdi:

– Yemək olar, başlayaq!

Stəkanlara araq süzən Nasonov sağlıq deməyə hazırlaşdı ki, Samoylov onun sözünü kəsdi:

– Volodya, bir dəqiqə. Uşaqlar, gəlin əvvəlcə sizin sağlığınıza, sizin bu gözəl yuvanızın şərəfinə içək. Yeni mənziliniz mübarək, dostlar! Sən demə, televiziya da kadrları qiymətləndirməyi bacarırmışlar.

– Əyalət teatrında boş-bekar nə qədər oturmaq olar? Boş vədlərdən cana doymuşdum!

– Efirə haçan çıxacaqsan?

– Gələn ay. Hələ alışmağa çalışıram, iki dəfə axşam xəbərlərini oxumuşam.

– Mərkəzi televiziyanın diktoru Alisa Çernovanın sağlığına, sizin sağlığınıza, uşaqlar! Ura! – Samoylov az qala qışqıraraq dedi.

Hamı içdi.

– Afərin, Vitka, – Alisa kotletin yanmış hissəsini çəngəllə ayırmağa çalışdı, – məclisi ələ almağı bacarırsan. – O, Nasoniçin fikirli-fikirli boşqaba baxdığını görüb, əlavə etdi, – Nə mısmırığını sallamısan? Xlopuşa rolunu bu gün oynamadın, ona görə? Nə fərqi var, sabah oynayırsan. Özün də bilirən ki, Vıotski birinci tərkibdə oynamağalıdır. Bu, teatr aksiomudur – əvvəlcə populyar aktyoru səhnəyə çıxarırlar. Ancaq bu, o demək deyil ki, populyar olan həm də ən güclü aktyordur.

– Razi deyiləm, – Samoylov sözə qarışdı, – Vıotski əla oynayır, amma Nasoniç da ondan geri qalmır. Yadıңызdadır, keçən həftə sınaq tamaşasında Volodya necə gözəl oynadı?

– Çünki onda Vıotski konsert verdi...

– Əslində, fakturaya görə bu rola sən daha çox yaraşırsan. Ancaq məsələ bunda deyil. Tamaşanı qəbul etmədilər, indi bilinmir necə olacaq. Hər şey Qubermanın dediyi kimidir.

– Quberman nə deyir ki?

– Nasoniç iki həftədir ki, onun sətirlərini təkrarlayır. Başla görək, Valdemar.

– “Sevinc və dərd ruletkasında anlaşılmazlıq var, bu anlaşılmazlıqdan zəhləmiz gedir. Biz ölümdə belə mənə axtarıyıq,

baxmayaraq ki, həyatın özündə belə mənə tapmırıq". Gəlin içək, – Nasonov stəkanlara araş süzdü.

– Volodya, tez-tez süzürsən, – Alisa ərinə təpindi və üzünü Viktora tutub davam etdi: – Bilirsən, Viktor, – bu "Puqaçov" onu əyyaş eləyəcək. Hər gün məşqlərdən sonra dərini araqla boğmağa çalışır, əməlli-başlı içkiyə qurşanıb. Televiziyadan evə qayıdıram, görürəm, dəmdir. Əzizim, teatrda hər şey ola bilər. Vaxt gələr, oynayarsan! Görürsən, mən də gözləyirəm... Gözləməkdə də bir hikmət var. "Qəzəblə ətrafa boylan" tamaşasından replikani xatırla: "Sevən insanlar heç vaxt həyatın mənası barədə düşünmürlər".

– Vitkanın sağlığına badə qaldırmaq istəyirəm, – Nasonov arvadının sözünü yarıda qoydu, – əla aktyorsan, Vitka.

– Elədir, afərin, Viktor, – Alisa onun səsinə səs verdi, – xoşuma gəlirsən, sənın sağlığına!

– Yaxşı-yaxşı, necə istəyirsiz, amma özü burada olmasa belə, gəlin Qubermanın da sağlığına içək.

– Nə yapışmırsız Qubermanın, – Alisa özündən çıxdı, – televiziyada Qubermanların sayı-hesabı yoxdur, adamın gözü axır.

– Bəziləri bura da zəng eləyir, – Nasonov eyhamla danışdı. – Öyrəşmək lazımdır, Volodya. Bu televiziyalar heç kəsi saya salmır.

Qapının arxasından səs gəldi.

– Alisa, televiziyadan zəng eləyirlər.

– Görürsüz? Nə demişdim!

Alisa yerindən dik atılıb, dəhlizlə telefona sarı qaçdı.

– Eşidirəm!

– Alisa, kadrarxası mətn oxumaq lazımdır. Kömək elə! Bağışla, qəfildən çağırılmalı olduq, yanırıq, xilas elə. Arxanca

maşın göndərirəm, səni "Ostankino"yaçan gətirəcək.

– Bilirsiz, tamaşadan sonra toplaşmışıq...

– Hansı tamaşa?

– Taqankanın "Puqaçov" tamaşası.

– Belə de! Necədir?

– Yığışib premyeranı qeyd eləyirik.

Dəstəkdən istehzalı gülüş səsi eşidildi.

– Alisa, gop eləmə, lazım deyil! Bizimkilər də orada olub. Sonacan gözləyiblər, Lüvimovdan müsahibə almaq istəyirmişlər. Amma məlum olub ki, tamaşanı qəbul eləməyiblər. Mənə yalan danışmaq lazım deyil... Alisa, sənə demişdim axı, böyük planlarımız var, onları həyata keçirmək üçün bir-birimizə etibar eləməliyik. İşləmək istəmirsənsə, bu başdan de ki, istəmirəm...

– Efir nə vaxt başlayır?

– Maşın iyirmi dəqiqəyə çatar. Qara "Volqa"dır. Sürücünün adı Stepan İvanoviçdir.

– Oldu, – qonşular eşitsin deyə Alisa ucadan danışmağa başladı, – böyük mətndir?

– Böyükdür, özü də sənə tanış mətndir.

– Yaxşı, maşını göndərin. İyirmi dəqiqəyə aşağı düşəcəm.

O, dəstəyi ehmalca yerinə qoyub, dəhlizlə irəliləməyə başladı. Birdən-birə çevrilib, vanna otağına girdi. Hə, bu, tok-sikozdur. Alisa kranı açdı, əllərini çanağa dayadı və donub-qaldı.

Qonşu qadın vanna otağına keçdi.

– Alisa, özünü pis hiss edirsən?

Alisa əlini yellədi, xırıltılı səslə özünü təmizə çıxarmağa çalışdı:

– Təmiz araş deyildi... Keçib gedər, narahat olma, Klava...

Otaqda Nasoniç üçlitrlük bankadan pomidor çıxardı, yenə araş süzdü və

toqquşdurmaq üçün stəkanını Samoylova uzatdı.

– Vova, hara tələsirsən? Bir özünə bax, içməkdən gözlərin alacalanıb...

– Gözlərin gözəldi sənin... – Volodya pəsdən oxumağa başladı.

– Dayan, Volodya. Yadındadır, üçüncü kursda Zifa bizə anket paylamışdı? İlin ən parlaq teatr hadisəsini müəyyənləşdirmək üçün. Onda bütün tələbələr anketlərdə “Sezuanlı xeyirxah”ı yazmışdı. Odur ki, gələn Ustadın sağlığına içək. O, indi səndən, elə bizim hamımızdan çətin vəziyyətdədir. Ancaq dözü. Qoy mənasız və amansız rus üsyanı var olsun! Yaşasın Taqanka Teatrının səhnəsi! “Puqaçov”un şərəfinə.

– Haqlısan! Ağır vaxtlardır... Yaxşı dedin, dostum, afərin! Hələ ki, Alisa yoxdur, gəl, içək. – Volodya içib, pomidordan bir dişləm aldı. Pomidorun suyu süfrəyə damcıladı.

– Gör süfrəni nə hala saldın, – Samoylov üzünü turşutdu, – əsgini ver, silim, yoxsa Alisa bizi öldürəcək.

– Əşşi, getsin işinin dalınca...

– Vova, nə baş verir? Evləndiyiniz heç bir il deyil, sən artıq onu söyürsən...

– Boş şeydir, hər şey düzələcək. Ancaq onun tündməcazlığı, dəqiqəbaşı ağlayıb-sıtqamağı məni bezdirib... Evə baxmır... Gündüz-axşam televiziyadadır, evdə tək qalırım, ya da o, çəkilişlərdə olur, mən teatrda... Kotlet yeyirik, arağı şərik alırıq... Pul yox, borc içində üzürük. Vitya, evlənmə, hələ tezdir, sevdiyinlə belə evlənmə. Üstəlik, teatrda da rol vermirlər. “Dinləyin” tamaşasında kiçik bir rol veriblər, o da danışmır!.. Mayakovskinin obrazıdır... Rejissorun ideyasına görə, guya öz harayını içində boğur...

– Məncə, haqlı deyilsən. Özü də həmin Mayakovski obrazını Smexov fikirləşib-tapıb, “Dinləyin” tamaşasını hazırlayarkən.

Pis tapıntı deyil. Sən bu rolu yaxşı oynayırsan! Özün də bilirsən ki, mətnin böyük və ya kiçik olmasının məsələyə dəxli yoxdur. Tamaşaçı obrazı bəyənir, sənse bu obrazı layiqincə canlandırıla bilirsən.

Nasonov yenə özünə araq süzdü.

– Volodya, daha bəsdir, – Samoylov qədəhi onun əlindən almaq istədi.

– Sakit ol, hələ ki, o gəlib çıxmayıb, qoy içim, yarısını içəcəyəm, – Volodya qədəhi yarılایıb, stolun üstünü silməyə başladı.

Elə bu vaxt Alisa içeri girdi. Ərini süfrəni silən görüb, iyrenə-iyrenə soruşdu:

– Qusmusan, nədir?

Samoylov Volodyanın köməyinə gəldi:

– Yox, pomidor suyudur... Ağzımda dağıldı... Dişlədim və... bum, fontan elədi!

– Görürəm, şüşənin axırına çıxmısınız... neyləmək olar?.. Mən gedirəm, uşaqlar. Axşam növbəsinə çağırırlar, kadrarxası mətn oxuyacağam. Bax, belə! İndicə maşın gələcək.

Alisa şkafa yaxınlaşıb, alabəzək koftasını, çantasını götürdü və pullarını saymağa başladı... Sonra sərxoş ərinə uzun-uzadı baxıb, əlini yellədi:

– Əcəb həyat mənzərəsidir, – qadın Samoylova yaxınlaşıb, onun başını sığalladı, qəfildən özünü saxlaya bilməyib: – Az içmək lazımdır, Nasonov. – dedi – Yaxşı, mən getdim.

Əzişdirmək lazımdır

Kiyev vağzalı. Sonuncu elektrik qatarı. Adda-budda sənişinlər gözə dəyir. Vaqonun arxa hissəsində oturan Samoylov mürgüləyir.

Ucaboy, sarışın, yaraşlıq Tatyana gəlib çıxdı. Mövsümi ködəkcə, qısa ətək, qara

çəkmə geymişdi. Sənişinlərin olmadığı küncdə əyləşdi.

Nəhayət, qatarın yola düşməsi ilə bağlı elan verildi. Son anda vaqona bir dəstə gənc daxil oldu: üç oğlan, bir qız. Qız o vaxtlar dəbdə olan dəri şalvar, metal bəzəkləri olan dəri gödəkcə geymişdi, ədəbsiz, sırtıq adam təsiri bağışlayırdı. Özünü “xippi”yə oxşadan dəstə Tatyananın yanında oturdu.

– Oho, bəxtim gətirdi, – oğlanlardan biri ucadan səsləndi, – ceyrana bax, ceyrana!

– Xoş gördük, gözəl, adım Senkadır, – ortaboylu, tökmə bədənli oğlan üzünü Tatyanaya tutub dedi, – uşaqlar mənə “Sem” çağırırlar. Gəl, tanış olaq, gözəl.

Tatyana susaraq, pəncərədə sayrışan işıqlara baxırdı.

– Buna bax, sən demə, bizim ceyran quyruq ələ vermir, oğlanları vecinə almır. Bəs belə eləsək? – Sem Tatyananın çiyinlərindən yapışub, üzünü özünə sarı çevirdi. O biri oğlan dərhal pəncərə ilə Tatyananın arasına əyləşdi, belə ki, qız ikisinin ortasında qaldı.

Alabəzək pencək, nazik əlcək geymiş iri hülqumlu, pıtlışıq saçlı uzundraz oğlan Tatyananın gözü önündə ədəbsiz hərəkətlər eləməyə başladı.

– Biz, hələ ki, tanış oluruq, elə deyil, Lara? – uzundraz onlarla gələn qıza dedi. Sonra hırıldayaraq, üzünü Tatyanaya tutdu, – səninlə samanlıqda tanış olmaq pis olmazdı. Sən hansı stansiyada düşəcəksən?

– Qulaq as, özünü naza qoyma, – indi də Lara dilləndi, – oğlanlar darıxır, onlarla söhbət elə, özünü göstər. Gözlərindən görürəm ki, görüşdən gəlirsən. Biz dinc adamlarıq, sadəcə şənlənirik.

– Əl çəkin, – Tatyana sərt cavab verdi və yerini dəyişmək istədi. Ancaq onun önünü kəsib, zorla yerinə otuzdurdular. Caydaq oğlan uzun əlləri ilə Tatyananın əllərini tutub, cəld üzündən öpdü. Tatyana əllərini güc-bəla azad etdi, qolaylandı və oğlanın üzünə yağlı bir şillə ilişdirdi. Ortaya ağır sükut çökdü. Sükutu möhkəm bədənli oğlan pozdu.

– Sən bir bu toyuğa bax, qanadlarına güc verir. Jora, bax gör bu toyuq bakirədir, yoxsa yox?

Küncdə tək oturan oğlan Tatyananın qarşısına gəlib, ətəyindən yapışdı. Tatyana çox fikirləşmədən oğlana təpik atdı. Əvəzində oğlan ona şillə vurdu.

Samoylov yerindən götürülüb, oğlanın üstünə yüyüdü və bircə zərbəylə onu vurub yerə sərdi. Dəstə bir anlığa özünü itirdi, heç kim qımıldanmırdı. Bundan istifadə eləyən Samoylov Tatyananın önünə keçib, oğlanların qarşısında dayandı. Karıxmış oğlanlar özlərinə gələn kimi, bağıra-bağıra, söyüş söyə-söyə Samoylova hücum çəktilər. Ancaq vaqonun keçidi dar idi deyə, onlar say çoxluğundan istifadə eləyə bilmirdilər. Samoylov hücum çəkənlərə daha bir neçə zərbə endirməyə macal tapdı. Elə bu vaxt diktör qatarın “Matveyevskaya” stansiyasına yaxınlaşdığını elan etdi. Tatyana ətrafına boylana-boylana çıxışa sarı yönəldi. Samoylov da zərbələrdən yayınaraq geriye çəkilməyə başladı. O, vaqonun qapısını azğınlaşmış xuliqanların üzünə bağladı...

Samoylov qapının dəstəyindən bərbək yapışmışdı – belə ki, dayanacağı çatanacan xuliqanlar qapını açma bilmədi. Nəhayət, “Matveyevskaya” stansiyası elan olundu. Tatyana, ardınca da Samoylov özlərini platformaya atdılar. Xuliqanlar vaqondan çıxma bilməsinlər deyə, Samoylov

hələ bir müddət əlləşib-vuruşmalı oldu. Budur, vaqonun qapıları bağlandı və xuliqanların hirsdən, qəzəbdən əyilmiş sifəti son dəfə göründü... Samoylov çevrilib baxanda gördü ki, qız sürətlə perronun pillələrini enərək, yola sarı qaçır.

– Dayanın! – Samoylov qışqırdı, – dayanın! Hara qaçırsız? Bu mənəm! Qorxmayın! Onlar getdilər!

Nəhayət, qız ayaq saxlayıb, səs gələn tərəfə boylandı. Viktorun tək olduğunu gördüncə, yaxınlaşıb onun boynuna sarıldı.

Sevgi

“Matveyevskaya” stansiyasından başlayan uzun yolun sağ tərəfində yeni tikilən binaların silueti görünür. Moskva yavaş-yavaş bu yerlərə də “ayaq açır”. Sağ tərəfdə ağac evlər, onların arxasında həyətyanı sahələr, bir qədər aralıda isə başlı-başına buraxılmış, boş kolxoz sahələri gözə dəyirdi.

Gənclər tirlərdən tikilən birmərtəbəli evin yanına çatdılar. Kiçik həyəti keçib, evin qapısının önünə gəldilər.

– Gəldik, mən burada yaşayıram.

– Pis deyil. Torpaqda yaşayırsan, bundan yaxşı nə ola bilər?

– Yox, Moskvada mənzilm var. Beqovaya küçəsində.

– Deməli, bu, bağ evidir?

– Hə, amma tez-tez gələ bilmirəm. Sadəcə bu gün valideynlərim bura gəlmək istədilər. Onlara kömək edəcəyəm. Həyətbacanı səliqəyə salmaq, kartof, kələm, yerkökü toplamaq lazımdır... Atam burada... cecə arağı da saxlayır.

– İçəndir?

– Belə də...

– Bəs siz?

– Mən? Hərdən olur...

– Yaxşı... Burada vidalaşmalı olacağım.

Məni o xuliqanların əlindən aldığınıza görə sizi qonaq etmək istərdim, amma cecə arağı zirzəmidədir. Odur ki, qalsın gələn dəfəyə.

– Yeni nə vaxt?

– Nə vaxt desəz.

– Elə indi. Həyətdə yır-yığışa başlasam, səhər açılana kimi qurtararam.

– Zarafat eləyirsiniz, yaxşısı budur, gedin evə. Orada, “Kuntsevo” stansiyasının yanında taksilər olur. Ayaqla bir kilometr yoldur.

– Axşam burada olacaqsız?

– Hə, şənbə-bazar günləri burada qalacağım.

– Axşam bura gələ bilərəm, yaxında qalırım. Burada otaq kirayələyirəm.

– Moskvalı deyilsiz?

– Moskvalıyam, ancaq hələ işdən verilmiş mənzilə köçməmişəm.

– Bəs harada yaşayırsız?

– Votryakovoda.

– Yaxşı, saat altıda gələrsiz, gəzişərik. Şənbə günləri buradakı klubda rəqs gecələri olur. Rəqs etməyi xoşlayırsız?

– Mən əla rəqs edirəm, – Samoylov kənara çəkilib, mürəkkəb bir rəqs elementi ifa etdi.

– Nə gözəl! Siz Bolşoy Teatrın solistisiz?

– Yox, kiçik bir teatrın – Taqanka Teatrının.

– Yaxşı, sizinlə bir yerdə olmaq xoşdur, ancaq getməliyəm. Yatmaq lazımdır, yoxsa axşam görüşə bilməyəcəyik.

Tanya qapını itələdi, ancaq aç bilmədi.

– Valideynlərimə demişdim ki, qapını açıq qoysunlar, amma içəridən bağlayıblar. Deyəsən, zəngi basmalı olacağam, – o, hər ehtimala qarşı, əliylə qapı tirinin üstünü

yoxladı. Açar oradaydı. – İşə bax, gəlib çıxmayıblar. Qəribədir!.. – Tanya Samoylovun qərsiz dayandığını görüb, əlavə etdi: – İstəyirsiz, keçin içəri... bir az isinin... sizə çay dəmləyəyəm.

Qız içəri adlayıb, mətbəxin işığını yandırdı. Sonra otağa baxıb, bir qədər sonra qayıtdı:

– Gəlməyiblər. Əyləşin, çay içək. Əlbəttə, tünd içki də içmək olardı... Mən cece arağını xoşlamıram, amma stresinizi götürmək üçün sizə təklif eləyə bilərəm.

– “Stres” deyəndə nəyi nəzərdə tutursuz: gözəl xanımı xilas etməyimi?

– Nədi, heç qorxmadız?

– Hə, qorxmazlıq mənim qanımdadır.

Atam Stalinqradi müdafiə edib, özü də anam elə səngərdə hamilə qalıb.

– Belə de! Lovğa oğlan, adınız nədi?

– Viktor.

– Deməli belə, Viktor, çaydanı qazın üstünə qoyun, soyuducunu açın, buterbrod hazırlayın, mən də gedim zirzəmidən cece ağığı gətirim.

İntermediyaların sonu

Gecədən keçmiş Nikolay Erdmanın mənzilində telefon zəng çaldı. Yataq otağından yazıcının arvadı – məşhur balerinanın səsi eşidildi:

– Nikolaşa, dəstəyi götür, mən yataqdayam.

Erdman yazı stolunun arxasından qalxıb, dəhlizə sarı getdi. Buradakı qara telefonun ağır dəstəyini götürdü. Yuri Lübmov idi:

– Nikolay Robertoviç, mənəm – Lübmov. Bayaقدan zəng eləyirəm, dəstəyi götürən yoxdur.

– Yura, elə indicə gəlmişik, Seryoja Yutkeviç qonaq çağırmışdı. Yeri gəlmişkən, sənə salam dedi. Ona “Puqaçov”, o mənasız müzakirə haqqında danışdım. Onları necə itələyib, çölə çıxardığını da danışdım ona.

– Elə mən də ona görə zəng eləyirəm. İdarə rəisi gündüz mənə zəng eləmişdi, tamaşanın nümayişinə icazə verir, amma...

– Nə oldu, niyə susdun? Yura, mənim intermediyalarımı çıxarmaq istəyir?..

– Hamısını yox. İdarəyə getmişdim, intermediyaların bəzilərini güc-bəla saxlaya bildim, hər replikaya görə onları dilə tutmalı oldum.

Dərindən ah çəkən Erdman arvadının gəlib arxasında dayandığını hiss etdi. Birdən-birə çevrildi və dəstəyi əlilə örtərək, pıçıldadı:

– Lübmovdur. Tamaşanın nümayişinə icazə veriblər. – Qısa fasilədən sonra sözüne davam etdi: – Sənə demişdim axı, Yura, tamaşa naminə intermediyaları çıxarmaq da olar.

– Nikolay Robertoviç, onlara dedim ki, sizinlə məsləhətləşəcəyəm, yaqin etiraz etməzsiz.

– Yura, mən etiraz etmirəm, səni təbrik edirəm! Bu – qələbədir! Sənin teatrının səhnəsində Yesenin əsəri oynanırsa, bu, böyük hadisədir. Bu hakimiyyət heç bir şairi Yesenin qədər pis günə qoymayıb. Yesenin saf gözəlliyin dühasıdır. Mən sarıdan narahat olma, tək tamaşanın nümayişinə mane olmasınlar. Səndən bircə xahişim var, mənim adımlı proqramda yazmazsan, qoy heç kəs bilməsin. Gecən xeyirə qalsın, Yura!

– Bir dəqiqə, Nikolay Robertoviç, tamaşa bazar günü göstəriləcək, “Anti-dünaylar”ın əvəzinə. Gələcəksizsə, sizə yer saxlayım.

– Yox, bazar günü gələ bilmərəm. Bazar günü üçün bəzi başqa planlarım var. Amma mütləq gələcəyəm, qoy bir az vaxt keçsin. Yura, bir daha təbrik edirəm! Yadında saxla, Allah qorxaqları sevmir. Necə deyərlər, “səndən hərəkət, məndən bərəkət”. Görüşənədək, Yuri Petroviç.

Erdman dəstəyi yerinə qoydu və arvadının qaşqabaq salladığını görüb:

– Niyə yatmırsan? – deyərək, könülsüz soruşdu.

– Sənin təbriklərini eşitdim, yuxum qaçdı. Nədir, sənin intermediyalarını tamaşadan çıxarıblar? Elədi?

– Hə.

– Vəssalam? Demək, işimiz bitdi, hə?

– İşimiz çoxdan bitib.

– Boş şeydir! Kolya, sən dahi dramaturqsan. Yadında saxla, hələ hər şey qabaqdadır! Bu özündənrazi hakimiyyət rədd olub gedəndən sonra, sənin “İntihar edən adam”ın onlara çox güləcək.

– Elə bilirsən, yeni gələn hakimiyyət bundan yaxşı olacaq?

– Yeni gələn hakimiyyətin səninlə işi olmayacaq. Ancaq bu iqtidarla mübarizə aparmaq lazımdı.

– Necə? Sən nə istəyirsən? – Erdman baxışlarını onun üzünə zillədi.

– Mən başqa hakimiyyət istəyirəm! Ay-yay-yay! Hələ sən bunun dostuna bax! Görürsən neylədi?

– O neyləyə bilərdi ki?

– Çox şey, amma sənə xəyanət etməməliydi! Stalin dövründə belə, sənətkarlar etiraz edir, sözlərini deyə bilirdilər. İndi Lübimova mane olan nədi? Niyə yumruğunu stola vurub, tamaşanı ləğv eləmir? Bax, əsl dost belə eləyərdi! Nədi, buna görə onu güllələyəcəkdilər, yoxsa rütbəsini əlindən alacaqdılar? Əlbəttə, yox! Sən özün bilərsən, ancaq mən bunu belə qoymayacağam.

Qadın arxasını çevirib, yataq otağına yollandı. Erdman isə divarlarından köhnə fotosəkillər (o cümlədən də Stanislavskinin və Meyerxoldun şəkilləri) asılmış dəhlizlə öz iş otağına gəldi və ağır-ağır həmişəki yerinə oturdu.

Göyərçin damı və Stalin

Samoylov güclü başağrılarıyla oyandı. Çarpayı pəncərənin önündəydi, o, havanın necəliyini öyrənmək üçün dirseklənərək pəncərəyə boylandı. Bayırda gözəl hava vardı; dünənki yağışdan əsər-ələmət yox idi, hər tərəf gün işığına boyanmışdı, başağrısı olmasaydı, hər şey əlaydı. Bir az aralıdakı həyətyanı sahədə göyərçin damı gözə dəyirdi. Diqqət yetirib orada göyərçin-filan olmadığını gördü. Boyun fəqərələrini övkələyə-övkələyə dikəlib, yataqda oturdu. Divarın o üzündən səssəmər gəlmirdi. “Yəqin Tatyana hələ yatır – öz-özünə fikirləşdi, – dünən çox qorxmuşdu, qoy yatıb, dincini alsın”. O, şalvarını əyninə çəkib, mətbəxə sarı yollandı. Dəhlizin o başında yerləşən kiçik tualetə getmək üçün mətbəxdən keçməliydi.

Viktor mətbəxdə səliqəylə geyinmiş Tatyanaı görəndə təəccübləndi. Səhər yeməyinin və təzəcə dəmlənmiş qəhvənin xoş qoxusu mətbəxi başına götürmüşdü.

– Salam. Sən yatmamısan, nədi? Yoxsa bu, sürprizdi?

– Hər ikisi.

– Bu qəhvəni hardan almısan?

– Malıy Teatrdan.

– Nə? Malıy Teatrdan?

– Teatrın bufetindəki qəhvə aparatı sınımışdı, atam pulla alıb, təmir eləyib, indi evdə xalis qəhvə içirik.

– Atan Malıy Teatrın aktyorudu?
 – Yox, Malıy Teatrın səhnə işıqçısıdır.
 – Necə, necə? Atan teatr səhnəsində işləyir?

– Hə, həbsxanadan sonra onu yalnız teatrda işə götürdülər.

– Həbsxanada nə işi vardı?

– Otururdu.

– Onu bildik, onu nəyə görə həbs etmişdilər?

– Bax, ona görə, – qız pəncərəyə yaxınlaşıb, göyərçin damını göstərdi.

– Goyərçinlərə görə?

– Yox, binokla görə.

– Bağışla, qoy köynəyimi geyim, ayaq-yoluna dəyim, sonra hamısını mənə danışarsan.

O, qayıdıb, süfrə arxasına əyləşəndə, Tatyana onun qarşısına qırmızı balıqla buterbrod və bir fincan qəhvə qoydu.

– Bunların hamısı Malıy Teatrda?

– Hə, atam bizi ləziz yeməklərsiz qoymur. Bir banka balıq kürüsü də var, istəyirsən?

– Yox-yox, balıq kürüsünü uşaqlıqdan sevmirəm. Deməli, atan babat qazanır. Dünən yadımdan çıxdı soruşam, sən atanın yeganə övladısan?

– Dünən dedim də: evin tək uşağımı. Dünən cecə arağı səni birtəhər eləmişdi, yerindən qalxa bilmirdin. Səni yatağa mən apardım, yerinə uzanan kimi yuxuya getdin.

– Məni necə apardın, qucağına almışdın?

– Yox, bax belə!

– Demək, belinə almısan? – Viktor gülümsədi.

– Elədir.

– Dedin ki, atanı binokla görə həbs eləyiblər? Niyə? Bir dəqiqə! Evinizdə telefon var?

– Var, böyük otaqdadır, mən yatan otaqda.

– Zəng etmək olar?

– Əlbəttə.

– Truppa rəhbəriylə təcili əlaqə saxlamalıyam. Demişdi ki, zəng eləyim, əvəzləmə ola bilər.

Viktor böyük otağa keçib, nömrəni yığdı.

– Qalina Nikolayevna, danışan Samoylovdur.

Dəstəkdə Taqanka Teatrının truppa rəhbəri Qalina Vlasovanın aktyor diksiyasını xatırladan aydın səsi eşidildi:

– Eşidirəm!

– Qalina Nikolayevna, sabahınız xeyir, Samoylovdur danışan.

– Yura, əvəzləmə var. “Antidünyalar” tamaşasının əvəzinə “Puqaçov” nümayiş etdiriləcək. Başa düşdün? Sabah saat on birdə İntermediyalı məşq edəcəyik. Yadında qaldı? Orda bəzi ixtisarlara var. Dayan, dayan, sən axı Smirnov deyilsən, Viktor Samoylovsan. Sən sabah 17.00-da müzakirədə olmalısan. Gecikmə! Yeri gəlmişkən, “Canlı” tamaşasının iştirakçıları müəyyənləşib. Sən orda da oynayırsan.

– Orada kimi oynayacağam?

– Yaxşı roldur. Raykom katibi rolunu.

– Mətn hazırdı?

– Hazırdır. Üç yaxşı replikan var.

– Başa düşdüm, sağ olun. Sabah saat 17.00-da ordayam.

Samoylov mətbəxə qayıdıb, cəsarətlə bəyan etdi:

– Bu gün bayram edirik, eşidirsən?

– Nəyi bayram edirsən, yenə cecə arağı içəcəksən?

– Yox, nə danışırısan? Sabah “Puqaçov” tamaşası göstəriləcək. Sizi tamaşaya dəvət edirəm.

– Kimi?

– Hamınızı!
– Valideynlərimi də?
– Valideynlərini də. Düzdür, bilet yoxdur, teatra kontrmarkalarla keçərsiz.
– Atam Malıy Teatra dəvət edəndə, ən yaxşı yerlərə bilet alır.
– Yeri gəlmişkən, atan niyə həbs olunmuşdu?
– Binokla görə: binokla Stalina baxmış.

– Nə? Bunu necə eləyirmiş?
– Çox sadə: mən hələ uşaq olanda, həyatımızda başqa bir göyərçin damı vardı. İndi yalnız onun ölçülərini xatırlayıram, – Tanya qollarını açıb, göyərçin damının ölçülərini təsvir etdi, – həmin göyərçin damından Stalinin Kutsevadaki bağ evi, Volın xəstəxanası ovcunun içindəymiş kimi görünür. Atam da göyərçin damında oturub, o yerlərə baxmış. Xüsusi xidmət onun yerini aşkarlayıb həbs etdi, göyərçin damını isə dağıtdı.

– Yəqin, elə biliblər ki, snayperdir.
– Əvvəlcə elə bilmişdilər, sonra ittiham maddəsini dəyişdirdilər, atama səkkiz il iş verdilər. Beş ilini çəkəndən sonra, 1956-cı ildə buraxdılar.

– O, yenidən göyərçin damı tikdi?
– Hə.
– Qorxmadı ki, yenə həbs edərlər?
– Yox.

Bir azdan dəhlizdə ayaq səsləri eşidildi, Tanyanın ata-anası – Boris İvanoviçlə Vera Vladimirovna gəlib çıxdılar. Samoylov karıxmış halda ayağa qalxıb, raport vermiş kimi ucadan dedi:

– Salam! Taqanka Teatrının aktyoru Viktor Samoylov. Bura qızınızın dəvəti ilə, onun cangüdəni kimi gəlmişəm.

Boris İvanoviç cəld Viktora yaxınlaşıb, onu qucaqladı.

– Ona qahmar çıxdığına görə sağ ol, oğlum! Afərin! Qızım dünən zəng eləmişdi,

sən onda mənim cecə arağımdan o qədər içmişdin ki, dilin söz tutmurdu. Bu da Vera Mixaylovna, tanış olun.

Boris İvanoviç, əlindəki tor zənbildən qaraciyər konservi, sayra, bir şüşə konyak və ananas çıxardı.

– Deyəsən, səhər süfrəsinə oturmusuz, deməli, vaxtında gəlmişik.

LİON FEYXTVANGER

206

2016

Korifeylər. Lion Feyxtvanger

1884-cü ildə Münhendə anadan olub. XX əsr alman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir. Tarixi roman janrına üstünlük vermiş ədibin yaradıcılığını səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri keçmiş müasir dövrün rakursundan işıqlandırmasıdır. “Eybəcər hersoginya” (1923), “Yəhudi Züss” (1925), “Tülkülər üzümlükdə” (1947), “Qoyya, yaxud idrakın çətin yolu” (1952), “Qəribə adamın müdrikliyi, yaxud Jan-Jak Russonun ölümü və ölümsüzlüyü” (1952) əsərləri dünya ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutur.

Lion Feyxtvanger 1958-ci ildə Los-Ancelesdə vəfat edib.

Yazıçının “Lautenzak qardaşları” romanını, eləcə də bir neçə hekayəsini dilimizə çevirən Vilayət Hacıyev hazırda “Toledolu yəhudi qız” (ilkin adı “İspan balladası” olmuşdur) romanının tərcüməsi üzərində işləyir. Romandan bir parçanı oxuculara təqdim edirik.

TOLEDOLU YƏHUDİ QIZ

(romandan parça)

Birinci fəsil

Peyğəmərləri Məhəmmədin ölümündən səksən il sonra müsəlmanlar Hindistan sərhədlərindən başlayıb bütün Asiyadan və Afrikadan keçərək, Aralıq dənizinin cənub sahilləri ilə düz Atlantik okeanına qədər uzanan bir dünya səltənəti qurdular. Zəfər yürüşlərinin səksəninci ilində onlar Aralıq dənizinin qərbindəki dar boğazdan keçib “Əndəlis”ə – İspaniyaya girdilər, üç yüz il onlardan əvvəl xristian Vestqotların yaratmış olduqları imperiyanı darmadağın edib, qısa bir zamanda Pireney dağlarına qədər bütün yarımadaı tutdular.

Yeni fəthlər özləri ilə yüksək mədəniyyət gətirdilər və ölkəni Avropanın gözəl, baxımlı, yaşamalılı bir diyarına çevirdilər. Müdrək memarlar, təcrübəli ustalar elə böyük, elə gözəl şəhərlər saldılar ki, hələ yer üzünü romalılarından sonra belə şey görməmişdi. Kordova – qərbdəki xəlifələrin iqamətgahı bütün Batının paytaxtı sayılırdı.

Müsəlmanlar viran qalmış kənd təsərrüfatını dirçəltdilər, ağıllı suvarma sistemi ilə torpağa görünməmiş bir məhsuldarlıq bəxş etdilər. İnkişaf etmiş texnikanın köməyi ilə dağ-mədən işlərini irəli apardılar. Ordan gəlmiş ustalar qiymətli xalçalar, yaraşığı yaylıqlar toxudular, oymaçılar, heykəltəraşlar ağaclardan gözəl sənət əsərləri yaratdılar, dərzilər cürbəcür

207

2016

xəz paltarlar tıkdilər. Dəmirçilər həm dinc məqsədlər, həm də döyüşlərdə istifadə etmək üçün çox yüksək keyfiyyətli alətlər hazırladılar, qalxan, qılınc, xəncər, güclü istehkam qurğusu, uzaqvuran top, bütün xristian dünyasını qorxuya salan gizli silahlar istehsal etdilər. Heç kimdən gizlətmədikləri daha bir təhlükəli silah növü – “Sulu atəş” adlandırdıqları ölüm-saçan partlayıcı maddə hazıradılar.

Təcrübəli riyaziyyatçıların, astronomların rəhbərliyi altında hazırlanmış gəmilər daha təhlükəsiz, daha sürətli idi və ispan müsəlmanları onların sayəsində ticarəti genişləndirərək öz bazarlarını islam dünyasında istehsal olunan bütün mallarla təchiz edə bildirdilər.

İspan torpağında elm və incəsənət hələ heç vaxt belə çiçəklənməmişdi. Hər tikilən evdə nəcibliklə zərifliyin bir-birini tamamlaması ona xüsusi gözəllik verirdi.

Çox böyük ustalıqla qurulmuş təhsil sistemi hamıya oxumaq üçün şərait yaradırdı. Kordova şəhərinin üç min məktəbi, öz universiteti vardı. Elə kitabxanalar vardı ki, belələri yalnız qədim yunan şəhəri Aleksandriyanın çiçəkləndiyi dövrlərdə olmuşdu. Filosoflar Quranın təsir dairəsini genişləndirdilər, yunan müdriklərinin əsərlərini öz dillərinə çevirib öyrəndilər, onlara yeni məna verdilər. Əlvən, coşqun bədii təxəyyül – fantaziya üçün geniş imkanlar yaratdı. Böyük şairlər zəngin, ahəngdar ərəb dilini o qədər incələşdirdilər ki, onunla ən zərif duyğuları belə ifadə etmək mümkün oldu.

Onlara itaət edənlərə müsəlmanlar mərhəmət göstərdilər. Öz xristianları üçün İncili ərəb dilinə çevirdilər. Bütün hüquqları xristian Vestqotlar tərəfindən əllərindən alınmış saysız-hesabsız yəhudilərin hüquqları özlərinə qaytarıldı. Bəli, islamın İspaniyada ağalığ etdiyi dövrlərdə yəhudilər öz dövlətini itirdiyi vaxtdan bəri belə xoşbəxt yaşamamışdılar. Onlar xəlifələr üçün nazirlər, həkimlər yetişdirdilər, fabriklər tikdilər, ticarət şəbəkələrini genişləndirdilər, gəmilərini yeddi dənizin yeddisinə də çıxardılar. Öz ana dilləri qədim İvriti unutmadan, bütün fəlsəfi sistemləri ərəb dilində inkişaf etdirdilər, Aristoteli tərcümə etdilər, onun təlimlərini öz Müqəddəs Kitablarının ideyaları və ərəb müdrikliyinin doktrinası ilə birləşdirdilər. Cəsarətlə İncilin sərbəst təfsirini yaratdılar. Yəhudi poeziyasına yeni nəfəs gətirdilər.

Bu çiçəklənmə üç əsrdən çox davam etdi. Sonra dəhşətli bir tufan qopdu, hər şeyi alt-üst elədi..

Məlum oldu ki, müsəlmanlar yarımadanı tutanda, pərən düşmüş xristian Vestqotlar İspaniyanın şimalındakı dağlıq ərazilərə qaçdılar. O çətin əlçatan yerlərdə

balaca, müstəqil qraflıqlar yaradıblar və nəsilbənəsil elə oradan da müsəlmanlara qarşı mübarizəni davam etdiriblər, qaçaq müharibəsi, partizan savaşı aparıblar. Onlar uzun müddət təkbaşına döyüşdülər. Ancaq sonra Roma Papası Səlib yürüşü elan etdi və tanınmış vaizlər öz odlualovlu nitqlərində müsəlmanları xristianlardan almış olduqları ölkələrdən çıxarmağa səslədilər. Onda xaçpərəstlər hər tərəfdən İspaniyanın qədim xristian ağalarının cəngavər varislərinin köməyinə gəldilər. Beləliklə, sonuncu Vestqotlar bu günü, az qala, dörd əsr gözləməli oldular və cənuba tərəf üz qoydular. Döyüşkənlik ruhunu itirmiş müsəlmanlar onların vəhşiliklərinə tab gətirə bilmədilər və xristianlar bir neçə on il ərzində yarımadanın Taxo çayına qədər bütün şimal hissəsini zəbt elədilər.

Xristian orduları tərəfindən getdikcə daha çox sıxışdırılan müsəlmanlar Afrikadakı dindəşlərini köməyə çağırdılar. Gəlenlər vəhşi, çox qatı dindar döyüşçülər idilər və çoxu da cənub tərəfdəki böyük səhradan – Saxaradan gəlmişdi. Onlar xristianların yürüşünü dayandırdı. Həm də o vaxta qədər Əndəlisə ağalığ etmiş azad düşüncəli mədəni müsəlman əmirələrini də qovdular. Onlar din məsələsində güzəşt tanımırdılar. Afrikalı xəlifə Yusif Əndəlisə də hakimiyyəti ələ aldı. Ölkəni kafirlərdən təmizləmək məqsədiylə yəhudilərin nümayəndələrini özünün Lusenadakı baş qərargahına çağıraraq dedi: “Rəhmli Allahın adı ilə! Peyğəmbər buyurub ki, dinə iman gətirilən ölkələrdə sizin babalarınıza toxunulmasın. Ancaq bir şərt qoyub və həmin şərt də qədim kitablarda göstərilib: əgər yarım əsr ərzində Məsihiniz gəlməsə, onu, yəni Məhəmmədi peyğəmbərlər peyğəmbəri

olduğunu, Allahın sizə göndərdiyi elçilərdən yüksəkdə dayandığını qəbul edəcəksiniz və bablarınız da bununla razılaşıb. İndi beş yüz il keçib, verdiyiniz sözə əməl eləyin, Peyğəmbərə iman gətirin, müsəlman olun, ya da mənim Əndəlisimdən çıxıb gedin!”

Var-yoxlarını özləri ilə aparmağa icazə verilməsə də, yəhudilərin çoxu ölkədən çıxdı. Əksəriyyəti də İspaniyanın şimalına üz tutdu, çünki təzədən orada ağalığ edən xristianlara müharibənin darmadağın etdiyi ölkəni ayağa qaldırmaq üçün təsərrüfatı mükəmməl bilən, sənətkarlıqdan başı çıxan, eləcə də digər işləri yaxşı bacaran yəhudilər lazım idi. Bu xristianlar babalarının yəhudilərə qiymadığı çoxlu hüquq və üstəlik də, imtiyazlar verdilər.

Bəzi yəhudilər isə müsəlman İspaniyasında qaldılar və islamı qəbul etdilər. Onlar bu yolla var-yoxlarını xilas etmək, girəvə düşən kimi xaricə qaçmaq və təzədən öz dinlərinə qayıtmaq istəyirdilər. Həm də Əndəlis kimi gözəl bir ölkədə yaşamaq xoş idi, ona görə də getməyə tərəddüd edirdilər. Xəlifə Yusifin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn əmirin onun kimi ciddi olmaması bu tərəddüdü artırdı və axırda ümumiyyətlə, köçüb getmək fikrindən daşındılar. Düzdür, onda imansızlara Əndəlisdə qalmaq yasaq edilmişdi, ancaq hərdən məsciddə görünmək, gündə beş dəfə namaz qılmaq, “Allah təkdir və Məhəmməd də onun peyğəmbəridir”, – demək bəs edirdi. O vaxtın yəhudiləri gizləndə öz adət-ənənələrini davam etdirirdilər və onlardan təmizlənmiş Əndəlisdə gizli səcdəgahları vardı.

Həmin gizli yəhudilər o zaman bildirdilər ki, sirləri çoxlarına bəllidir və yeni bir cihad başlasa, onların kafirliyi üzə çıxacaq,

hamısı qırılacaq. Ona görə sülhün bərqərar olması üçün hər gün sidq-ürəkdən dua edirdilər.

* * *

İbrahim həyətin ortasındakı uçub-dağılmış fəvvarələrin pilləkənində oturanda yorulduğunu hiss elədi. Düz bir saat bu köhnə binanı gəzmişdi.

Və indi, doğrudan da, vaxt itirə bilməzdi. Toledoda olduğu on gün ərzində əmirin müşavirləri ondan vergiyığanların baş icarədarı olmağı istəyib-istəmədiyinə qərar verməsini tələb edirdilər.

Müsəlman şahlığında olan Sevilyalı tacir İbrahim, İspaniyanın xristian knyazları ilə çoxlu işbirliyi qurmuşdu, ancaq indiyəcən belə böyük işə girişməmişdi. Neçə illər idi ki, Kastiliya krallığının maliyyə durumu pisləşmişdi. Kral Alfonso'nun on beş il əvvəl öz ağılsızlığının güdazına gedib Sevilyaya hücum etməsi, sonrakı məğlubiyyəti təsərrüfatı tamam dağıtmışdı. Don Alfonsoya indi pul lazım idi, özü də çoxlu pul, həm də lap tez!

Sevilyalı tacir İbrahim varlı adamdı. Çoxlu gəmisi, torpağı, bir çox islam şəhərlərində, eləcə də İtaliyanın, Flandriyanın ticarət mərkəzlərində kredit hesabı vardı. Ancaq bu işə girişirdisə, deməli, bütün var-yoxunu qoymalı idi, Kastiliyanın isə gələcəkdə onu gözləyən qarmaqarışılıqlardan necə çıxacağını əvvəlcədən heç kim deyə bilməzdi.

Digər tərəfdən də Kral Alfonso çox böyük güzəştlərə getməyə hazır idi. İbrahimə girov kimi vergiləri, gömrüyü, eyni zamanda, mədənlərdən gələn gəlirləri təklif edirdi və söz verirdi ki, pul əlinə gələn kimi, daha əlverişli güzəştlərə gedəcək, gəlirlərə nəzarəti ona həvalə edəcək. Əlbəttə, xristianlar ölkəni

müsəlmanlardan alandan sonra ticarət də, sənətkarlıq da zəifləmişdi, ancaq İspaniyanın ən böyük ölkəsi Kastiliya məhsuldar yer idi, zəngin sərvətləri vardı və İbrahim də inanırdı ki, ölkəni ayağa qaldırmağa gücü çatacaq.

Ancaq belə böyük işə uzaqdan rəhbərlik etmək olmazdı: gərək bütün işlərə yerində nəzarət edəydi, deməli, müsəlman Sevilyasından buraya – xristian Toledasına köçəydi.

İndi əlli beş yaşı vardı. Həyatda hər şeyi dadmışdı. Onun yaşına çatmış, bu qədər uğur qazanmış bir adam belə bir qərarın təhlükəli olacağından qorxmaya bilərdi.

Suyu çoxdan qurumuş fəvvarələrin uçuq-sökük pilləkənlərində İbrahim başını əlləri arasına alıb oturmuşdu və hətta bu sövdələşmənin sonunun dumanlı olduğunu əvvəlcədən bilsəydi belə, Toledoya – bu evə köçəcəyi qəfil ona aydın oldu...

Onu bura çəkib gətirən bu gülünc, sınıq-salxaq ev idi...

Bu evlə onun arasanda köhnədən bir qəribə bağlılıq vardı. O, yeni İbrahim – Sevilyanın ən varlı-hallı adamı, əmirin dostu və məsləhətçisi, hələ gənc yaşlarından Məhəmməd peyğəmbərə iman gətirmiş olsa da, anadan müsəlman deyil, yəhudi kimi doğulmuşdu və “Kastilio de Kastro” adlanan bu ev də müsəlmanların Toledoda hökmranlıq elədiyi dövrlərdə onun babalarına – İbn Əzra nəslinə məxsus olmuşdu. Ancaq təxminən yüz il bundan əvvəl, o vaxtkı VI Alfonso, şəhəri müsəlmanlardan alandan sonra De Kastro baronlar nəslinə evə sahib çıxmışdılar. İbrahim Toledoda çox olmuşdu və hər dəfə də küçədə dayanıb sarayın kədən yağın çöl divarlarına həsrətlə tamaşa eləmişdi. İndi kral Kastroları qovub evi

onların əlindən aldığı üçün, evə iç tərəfdən də baxa bilirdi və bir vaxtlar onun dədə-babalarına məxsus olmuş bu mülkə təzədən geri almaq barədə düşünürdü.

İbrahim maraqla, sınaqçı nəzərlərlə, pilləkənləri asta addımlarla qalxa-qalxa zallara, kiçik otaqlara, dəhlizlərə, həyəətə baxdı. Kimsəsiz, baxımsız qalmış yer idi, saraydan çox qalaya oxşayırdı. Ola bilsin ki, İbrahimin dədə-babaları – İbn Əzralar nəslində burada yaşayanda da ev kəndən belə görünürmüş. Ancaq içərini, yəqin, ərəblər kimi düzəltmişdilər... Dədə-baba evini yenidən tikmək, bu uçuq, sahibsiz “Kastillo de Kastro”dan gözəl, zərif bir “Kastillo İbn Əzra” düzəltmək, doğrudan da, çox cəlbədicidir!

Nə səfeh plandı! O, Sevilyada tacirlərin şahı idi, əmirin bütün ərəb dünyasından başına topladığı şairlər, rəssamlar, alimlərlə bərabər sarayın ən hörmətli qonaqlarından sayılırdı. Orada özünü sidqi-ürəkdən xoşbəxt hesab eləyirdi və sevimli uşaqları – qızı Reyxa, oğlu Əhməd də belə düşündülər. Məgər o gözəl, nəcib Sevilyanı bu vəhşilər diyarı Toledoya dəyişməyin özü axmaqlıq, günah deyildimi?!

Yox, axmaqlıq deyildi və heç günah da hesab olunmazdı!

İbn Əzralar yarımadaadakı yəhudi nəsiləri arasında öz məğrurluğu ilə seçilirdi və son yüz ildə başları çox bəlalar çəkmişdi. Afrikalıların Əndəlise hücumu zamanı yəhudələrin başına nə oyunlar gətirildiyini İbrahim öz gözləri ilə görmüşdü. Onda cavan oğlandı, adı isə hələ Yehuda İbn Əzra idi. Sevilya krallığındakı digər yəhudilər kimi İbn Əzra nəslində də şimala – xristian İspaniyasına qaçmalı oldu. Ailəsi həmin oğlana məsləhət gördü ki, burada

qalib islamı qəbul etsin. O, xəlifənin oğlu Abdulla ilə dostlaşmışdı və fikirləşdilər ki, bu yolla var-dövlətlərinin bir hissəsini xilas edə bilərlər. Abdulla hakimiyyətə gələndə, onların bütün var-dövlətini İbrahimə qaytardı. Xəlifə bildirdi ki, dostu qəlbən öz köhnə dininə bağlıdır, bu, çoxlarına belli idi, ancaq yenə də qaytardı. Lakin xristianların müsəlman dininə inananlara qarşı müharibəsi gözlənilirdi və Əmir Abdulla belə bir cihadda İbrahim kimi kafiri müdafiə edə bilməyəcəkdi. O da dədə-babaları kimi xristian İspaniyasına qaçmalı olacaq, var-dövlətini apara bilməyəcək, dilənçi kökündə gedəcəkdi. Belə bir vəziyyətdə bütün var-dövlətini, şan-şöhrətini özü ilə götürüb könüllü şəkildə Toledoya köçmək ən ağıllı iş olmazdı?

Əgər bu cür etmək istəsə, Toledoda da hörməti Sevilyadakından az olmayacaq. Artıq ona sakitcə eyham vurmuşdular ki, üç il bundan əvvəl rəhmətə getmiş maliyyə naziri yəhudi İbn Şoşanın yerinə qoyulacaq. Heç şübhəsiz ki, burda, yəni Toledoda açıq-aşkar təzədən yəhudiliyə qayıtsa, istədiyi vəzifəni ala biləcək.

Qalabaşı divardakı yarıqdan həyəətə göz qoyurdu. Bu yad adam iki saatdan çox idi ki, burada idi. Görəsən, bu baxımsız qalmış daş-divarın arasında nə axtarırdı? Bu kafir elə oturub ki, sanki öz evindədir və həmişəlik burada qalacaq. Bu yad adamı girişdəki həyətdə gözləyənlər deyirdilər ki, Sevilyadakı evində onun on beş dənə cins atı, səksən nəfər qulluqçusu var, onların da otuzu qara dərilidir. Bu kafirlər həmişə varlı olublar, cah-cəlal içində yaşayıblar. Eybi yox, bizim kralımız, o böyük hökmdarımız axırıncı dəfə məğlub oldu, ancaq vaxt gələcək, Müqəddəs Bakirə və Santiyaqo öz mərhəmətlərini

bizdən əsirgəməyəcək, onda onları, yəni müsəlmanları qıracaq, xəzinələrinə sahib olacağıq...

Ancaq bu yad adam hələ də getməyə hazırlaşmır.

Bəli, Sevilyalı tacir İbrahim fikir-xəyal içində çırpınırdı. Ömründə belə çətin sual qarşısında qalmamışdı. Çünki afrikalılar Əndəlisi alanda və o, islamı qəbul edəndə, hələ on üç yaşı tamam olmamışdı, nə Allah, nə də insanlar qarşısında məsuliyyət daşıyırdı, bu səbəbdən onun əvəzinə ailəsi qərar çıxardı.

İndi öz çiçəklənmə dövrünü yaşayan Sevilya yetkin bir gözəllik içində bərq vururdu! Ancaq köhnə dostu Musa deyirdi ki, bu, yetkinlikdən də o yanadır... Qərbdəki İslam dünyasının günəşi öz zirvə nöqtəsini aşmışdı, indi qüruba doğru gedirdi. Burada, xristian İspaniyasında, Kastilyada başlanğıc da olmuşdu, yüksəliş də... İndi hər şey primitivləşmişdi. Onlar islamın yaratdıqlarını sındırmış, sonra da məcburiyyət qarşısında qalib təzədən bir-birinə calamışdılar. Kənd təsərrüfatı acınacaqlı vəziyyətə düşmüşdü, köhnə qaydalarla becərilirdi, sənətkarlıq inkişaf etmirdi. Ölkədə az adam qalmışdı, qalanlar da müharibə eləməyə öyrəşənlər idi, yaratmaq, qurmaq əllərindən gəlmirdi. O, yəni İbrahim özü ilə buraya elə adamlar gətirəcək ki, işin çəmini bilirlər, torpağın tərkində xeyirli nə varsa, üzə çıxarmağı bacarırlar.

Əlbəttə, təsərrüfatı tamam dağılmış, tənəzzülə uğramış Kastilyaya təzə nəfəs vermək, onu təzədən diriltmək çox çətin olacaq! Ancaq adamı özünə çəkən də elə bu idi!

Əlbəttə, buna vaxt lazım idi, özü də uzun bir vaxt, bir də əmin-amanlıq.

On beş ay bundan əvvəl Don Alfonso məğlubiyyətdən sonra əmirdən atəşkəs diləyəndə, eşitdiyi səsin Allahın səsi

olduğunu qəfil hiss elədi. Döyüşkən Alfonso bəzi güzəştlərə getməyə hazır idi, bir neçə ərazidən keçirdi, müharibənin vurduğu ziyanı artıqlaması ilə ödəyirdi, ancaq əmirin “atəşkəs səkkiz il davam etməlidir” tələbi ilə razılaşmırdı. Onda İbrahim dostunu, yəni əmiri inandırmışdı ki, eybi yox, qoy lap az ərazi alsın, qoy ziyanın lap az hissəsi ödənilsin, ancaq dediyindən dönməsin. Axırda istədiyi alındı, səkkiz illik atəşkəs haqqındakı o gözəl müqavilə imzalandı, möhürləndi. Bəli, Allah onu bu işə sövq eləyib demişdi: “Sülh uğrunda döyüş! Geri çəkilmə, sülh uğrunda döyüş!”

Elə həmin daxili səs də onu buraya – Toledoya çəkib gətirmişdi. Təzə bir cihad başlasa – elə başlayacaq da – davakar Don Alfonso atəşkəs haqqında Sevilya ilə bağladığı müqaviləni pozmağa çalışacaq. Ancaq onda İbrahim araya girəcək, hiylənin, hədənin, ağılın köməyi ilə onu öz fikrindən daşındırmağa cəhd edəcək, əgər bacarmasa, Alfonso onun başlamaq istədiyi müharibəni, hər halda, bir az gecikdirəcək...

Müharibə başlayanda isə, kralın məşvərət məclisində onun oturması yəhudiləri üçün böyük xeyir-dua olacaqdı. Axı əvvəllər olduğu kimi, səlibçilər öncə yenə yəhudilərin üstünə cumacaq, ancaq İbrahim onları qanadının altına alacaq. Çünki onlar İbrahimin qardaşlarıdır!

Sevilyalı tacir İbrahim özünü müsəlman adlandıranda yalan danışmırdı. Allaha da, peyğəmbərə də iman gətirirdi, ərəb poeziyasından, müdrikiyindən ləzzət alırdı. Müsəlman adətləri onun sevimli adətlərinə çevrilmişdi. Gündə beş dəfə dəstəməz alırdı, bu zaman lazım olan duaları oxuyurdu və nə barədəsə ciddi bir qərar

çıxarmalı olanda, hər hansı bir ciddi işə girişəndə daxilindən qopan səs “Ya Allah!” deyirdi, dilinə Quranın ilk surəsini gətirirdi. Ancaq şabbat günlərində¹ Sevilyanın başqa yəhudiləri ilə evinin zirzəmisində – ibadətəxanada İsrail Allahına dua edəndə, Müqəddəs Kitabı oxuyanda sevinc dolu bir rahatlıq tapırdı. Bilirdi ki, bu, sidqi-ürəkdən elədiyi bir etirafdır və əsl həqiqətlə həftə ərzindəki bütün yarımhəqiqətlərin günahlarını yuyur.

Toledoya qayıtmaq haqqındakı o ülv arzunu da qəlbində alovlandıran dədə-babasının qədim Allahı Adonay olmuşdu.

Artıq bir dəfə Əndəlis yəhudilərinin başlarının üstünü qara bulud alanda İbn Əzralardan biri, dayısı Yehuda İbn Əzra Kastilyadan xalqına çox kömək eləmişdi. Onda VII Alfonso sərkerdəsi olan həmin Yehuda sərhəddəki Kalatrava qalasında müsəlmanların qarşısını kəsmiş və beləliklə də, minlərlə, on minlərlə sıxışdırılan yəhudilərə qaçmağa imkan yaratmış, onların həyatını xilas etmişdi. İndi keçmiş tacir İbrahimin də boynuna buna bənzər vəzifə qoyulmuşdu.

O, bu evə qayıdacaq!

Güclü təkəyyül sahibi olan İbrahim evin gələcəkdə necə görünəcəyini təsəvvüründə canlandırdı: fəvvarələr işə düşdü, çoxdan insan nəfəsinə həsrət qalmış otaqlar həniləndi, daş döşmələrin üzərinə qalın xalçalar sərildi, divarlara ivrit və ərəb dillərində Müqəddəs Kitabdan hikmətli sözlər, müsəlman şairlərinin şeirləri həkk olundu, hər tərəfdən axan sərin suların həzin şırıltısı onun xəyallarını qanadlandırdı, daha da coşdurdu...

Bəli, onun evi bu cür olacaq və buraya da öz adı ilə, yəni Yehuda İbn Əzra kimi köçüb gələcək!

¹ Şabbat günləri – Yəhudi dininə görə ən müqəddəs istirahət günü – cümə günü axşamdan başlayıb, şənbə axşamına qədər davam edir. Bu vaxt ərzində müəyyən ayinlər icra olunur.

Bundan sonra onun üçün Qurani əvəz edəcək babalarının Müqəddəs Kitabındakı misralar qulaqlarında səsləndi: “Çünkü dağlar uçacaq, təpələr düzənliyə çevriləcək, ancaq mənim mərhəmətim səndən əskik olmayacaq, mənim əmin-amanlıq amacım səninlə bitməyəcək.” Onun evini bu misralar bəzəyəcək.

Sifətinə səadət dolu bir təbəssüm qondu. Yataq otağının pəncərəsi üstündəki pərvaz boyunca qara, mavi, qırmızı, qızılı rəngli həflərlə həkk olunmuş o ilahi misralar gözləri önündə canlandı. Divarın bəzəyi olacaq bu kəlamlar yuxuya gedənə qədər misra-misra qəlbine süzüləcək, hər səhər yuxudan duranda da onu salamlayacaq.

Ayağa durub gərnəşdi. Bəli, o, babalarından qalmış köhnə evi yenidən qurub Toledoda yaşayacaq, bu kasıb, miskin Kastiliyaya təzə nəfəs gətirəcək, əmin-amanlığı qoruyub saxlamağa, başı üzərində qara buludlar dolaşan İsrailə sığınacaq tapmağa kömək edəcək.

* * *

Baş nazir Manrike de Lara, Don Alfonsaya Sevilyalı tacir İbrahimlə razılaşırdığı müqavilənin bəndlərini izah edirdi. İndi bu müqaviləyə yalnız imza atmaq qalırdı. Kraliça da bu mərasimdə iştirak edirdi. Xristian İspaniyasında dövlət başçılarının arvadları çoxdan hakimiyyətin idarə olunmasında iştirak edirdilər, onlara dövlət işlərinə qarışmaq imtiyazı verilmişdi.

Masanın üstündə ərəb dilində yazılmış üç müqavilə vardı. Sənədlər hərtərəfli hazırlanmışdı və Don Monrikeyə bütün tərffərlərini xırdalamaq üçün çox vaxt lazım idi.

Kralın fikri dağınıqdı. Donna Leonora və Baş nazir bu kafirin sarayda işə götürül-

məsi üçün çox çalışmış və axırda onu yola gətirə bilmişdilər. On beş ay bundan əvvəl məcburiyyət qarşısında qalıb çox ağır şərtləri olan sülh müqaviləsini imzalamasının günahkarı o deyildimi?!

Bəli, sülh müqaviləsi! Ətrafı onu inandırdı ki, əlverişli sülhdür. Qorxduğu kimi, Alarekos qalasını, elə ilk hücumda tutub öz krallığına qatdığı gözəl şəhəri düşməne verəsi olmadı və dəyən ziyan üçün verəcəyi təminat da çox deyildi. Ancaq səkkizillik atəşkəs! Bütün varlığıyla çılgın bir əsgər olan gənc kral sonu görünməyən bu səkkiz il ərzində kafirlərin öz qələbələrindən necə lovğalanacaqları ilə heç cür barışa bilmirdi. İndi isə onu bu rüsvayçı sazişə məcbur edən bir adamla ikinci, özü də ağır nəticələr verə biləcək bir müqaviləyə imza atmalıdır! Bundan sonra həmin adam həmişə yanında olacaq, onun müəmmalı təkliflərinə qulaq asacaq! Digər tərəfdən, ağıllı arvadının, illərin sınağından çıxmış dostu Manrikonun gətirdiyi dəlillər də inandırıcı idi: İbn Şoşan – o varlı, etibarlı yəhudi dostu öləndən sonra dünyanın böyük banklarından, tacirlərindən pul qoparmaq çətinləşmişdi və Sevilyalı İbrahimdən başqa, heç kəs onu bu maliyyə çətinliklərindən xilas edə bilməzdi.

Manrikonun dediklərinin çoxunu eşitmir, fikirli-fikirli Donna Leonoraya baxırdı.

Donna Leonora Toledodakı sarayda az-az görünürdü. Özü Akvitaniya hersoqluğunda – Fransanın mülayim təbiətli cənubunda dünyaya gəlmişdi və şəhərin yüz ildən bəri Kastiliya krallarının əlində olmasına baxmayaraq, Toledodakı həyat tərzi ona hərbi düşərgədəki kimi düzensiz görünürdü. Qadın anlayanda ki, Don Alfonso əbədi düşməninə yaxın olan paytaxtda qalır, Burqosda, Kastiliyanın

şimalındakı sarayında, vətəninə yaxın yer-də yaşamağı üstün tutdu.

Alfonso bu barədə heç kimə, heç nə deməsə də, Donna Leonoranın indi Toledoya niyə gəldiyini yaxşı bilirdi. Yəqin ki, Don Manrikonun xahişi ilə gəlmişdi. Baş nazir, həm də dostu fikirləşmişdi ki, onun köməyi olmadan kafir İbrahimi sarayda kansler vəzifəsinə götürməyin vacibliyinə Alfonsonu inandıra bilməyəcək. Ancaq özü də həmin dəqiqə başa düşmüşdü ki, bu işə getməlidir və Donna Leonoranın gəlməsinə ehtiyac yoxdu. Bununla belə, bu vaxta qədər inad etdiyinə sevinirdi, çünki Donna Leonoranın yanında olması ona çox xoş idi.

O necə də gözəl geyinmişdi! Halbuki vəfalı Manriko adicə bir məlumat verirdi, vəssalam! Donna Leonora həmişə çalışırdı ki, həm cazibədar, həm də şahənə olsun. Bu, Alfonsoya bir az gülməli görünsə də, xoşuna gəlirdi. On beş il əvvəl atası İngilis Haynrixin sarayından buraya gəlin köçəndə lap uşağa oxşayırdı. Müharibəsi əskik olmayan bu kasıb, amansız Kastilyada macərəçiliyə vaxt qalmasa da, vətəninin zərif saray ədalarını qoruyub saxlamışdı.

Artıq iyirmi doqquz yaşı olmasına baxmayaraq, bu ağır, dəbdəbəli geyimdə də uşağa oxşayırdı. Ucaboylu deyildi, amma sarışın gur saçları onu qamətli göstərirdi. Qalın, yaraşlıq qaşlarının altında iri, ağıllı göy gözləri parıldayırdı. Baxışlarında nəse bir soyuqluq, inamsızlıq duyulsa da, sakit çöhrəsində dolaşan mübhəm təbəssüm onu istiqanlı, mehriban göstərirdi.

Qoy sevimli Donna Leonorası nə qədər istəyir, ona gülsün! Allah Alfonsoya ağıl vermişdi və arvadından da, qayınatasından da yaxşı başa düşürdü ki, indiki zəmanədə ölkənin iqtisadiyyatı hərbi gücündən az əhəmiyyət kəsb eləmir.

Ancaq onu məqsədinə aparən bu hiyləgər dolanbac yollar qılıncdan etibarlı olsa da, ona çox uzun, cansıxıcı görünürdü. O, hesabdar yox, əsgər idi və həmişə də belə qalacaqdı! Həm də, Allahın xristian hökmdarları qarşısında kafirlərə qarşı mübarizə aparmaq vəzifəsi qoyduğu bir zəmanədə bu daha yaxşı idi.

Donna Leonora da öz aləmindəydi. Don Alfonsonun daxilindəki ziddiyyətləri üzündən oxuyurdu: gah deyilənləri anlayır, onlarla razılaşıır, gah da dişlərini qıcadır, özündən çıxırdı. Don Alfonso dövlət xadimi deyildi və bir kral, kraliçə qızı kimi bunu hamıdan yaxşı o bilirdi. Neçə illər idi ki, bütün dünya onun valideynlərinin apardığı hiyləgər, cəsəretli siyasətə heyran qalmışdı. Alfonso istəyəndə, çox ağıllı olurdu, ancaq daxilindəki çılgınlıq baş qaldıran kimi zəkasının bənd-bərəsini vurub dağıdırdı. Donna Leonora da onu məhz bu coşqunluğuna, çılgınlığına görə sevirdi.

– Görürsənmi, əlahəzrət, sən də görürsənmi, Donna?

Leonora, – Don Manrike dediklərini yekunlaşdırdı, – o, şərtlərinin heç birində güzəştə getmir, ancaq verdiyi başqalarınınkindən çoxdur.

Don Alfonso qəzəbləndi:

– Hələ Kastiliyanı da istəyir! Özü də Albaroq kimi!

O vaxtlar müqavilə imzalanandan sonra hörmət əlaməti kimi üstündə verilən hədiyyəyə “Albaroq” deyirdilər.

– Xeyr, əlahəzrət, – Don Manriko etiraz etdi. – Bağışla, yadımdan çıxıb deməmişəm, Kastilonu hədiyyə kimi istəmir. Satın alır. Min qızıl maravedə...

Bu çox böyük məbləğ idi, belə xarabalıq heç onun yarısınada dəyməzdi. Bu “səxavət”, bu əliaçıqlıq böyük adamlara yaraşardı! Sevilyalı İbrahim kimi bir tacirin

belə hərəkət etməsi həyasızlıq deyildimi?! Alfonso durub var-gəl etməyə başladı.

Donna Leonora ərinə baxdı. İbrahime onun Alfonsosu ilə dil tapmaq çətin olacaq. Əri cəngavər idi, özü də Kastiliya cəngavəri. Necə də gözəl görünürdü, əsl kişi idi, otuz yaşı olmasına baxmayaraq yeniyetmə oğlana oxşayırdı. Leonora uşaqlığının bir hissəsini Domfront qəsriində keçirmişdi. Orada gənc, qəzəbli müqəddəs Georqun ağacdan yonulmuş böyük bir heykəli vardı, qəsrin əbədi keşikçisi idi və Alfonso'nun cəsur, qətiyyətli, ariq sifəti Leonora həmişə o heykəli xatırladırdı. Ərinin qızılı-sarışın saçları arasından yumru dodaqları görünən saqqalını da xoşlayırdı. Ancaq daha çox bozuntul qaynar gözlərini sevirdi. Həyacanlananda bu gözlərdən od-alov yağırdı. İndi də elə idi.

– Onun yalnız bircə xahişi var, – Manrike sözüne davam etdi. – Xahiş edir ki, əlahəzrət onu qəbul etsin, imzalanmış sənədlər ona sənin əlinlə verilsin. Əmir ona cəngavər adı verib və çalışır ki, bu ada layiq olsun. Don Alfonso, yadına sal ki, kafirlərin ölkəsində tacirlər cəngavərlər qədər hörmətli tutulur, çünki onların peyğəmbərlərinin özü də tacir olub.

Alfonso güldü, birdən-birə kefi duruldu. Güləndə, sanki işıq saçırı, lap uşağa oxşayırdı.

– Bəlkə, onunla yəhudi dilində danışıq?! –

– Latıncası yaxşıdır, – Manrike işgüzar görkəm aldı. – Kastiliya dilində də pis danışıq.

Don Alfonso qəflətən ciddiləşdi:

– Mən heç də yəhudi əlhəkimin əleyhinə deyiləm, ancaq başa düşün ki, sizin bu yəhudini özümə məsləhətçi götürə bilmərəm.

Don Manrike son həftələr krala dediyi sözləri yenidən təkrar etməyə başladı:

– Düz bir əsr müharibə aparmışıq, torpaqlar tutmuşuq, ancaq təsərrüfatla məşğul olmağa vaxt tapmamışıq. Müsəlmanlar isə vaxt tapdılar. Onlara çatmaq istəyiriksə, gərək yəhudilər kimi ağıllı, dilavər olaq, işgüzar münasibətlər quraq. Xristian hökmdarlarının bəxti onda gətirdi ki, Əndəlis müsəlmanları oradakı yəhudiləri qovdular. Sənin Araqonlu əminin Don Yozef İbn Əzrası, Navarro kralının isə Ben Seraxı var.

– Atamın da Likolnlu Aaronu var, – deyə Donna Leonora onun sözünü tamamladı. – Hərdən onu zindana atır, sonra da çıxarıb torpaq bağışlayır, hörmətə mindirir.

Don Manriko deyilənlərə yekun vurdu:

– Əgər yəhudimiz İbn Şoşan ölməseydi, Kastiliyanın vəziyyəti yaxşı olardı.

Don Alfonso'nun kefi pozuldu, İbn Şoşanı xatırlayan kimi kədərləndi. Seviliya əmirinə qarşı hücumu dörd il bundan əvvəl başlamaq istəyirdi, ancaq onda İbn Şoşan qoymadı. Yəqin ki, indi onun yerinə Sevilyalı İbrahim gələcək, – Donna Leonora da, Manriko da bunu istəyirdilər, – onu qəfil qərarlar çıxarmağa qoymayacaq. Bəlkə, təsərrüfata görə deyil, məhz elə buna görə onu dilə tuturdular ki, yəhudini bura gətirsinlər. Onlara elə gəlirdi ki, Alfonso çox çılğındır, davakardır və belə bir qarışıq zəmanədə kral üçün vacib olan hiyləgərliyin, dözümün onda olacağına inanmırdılar.

– Üstəlik də, ərəbcə yazılıb! – Don Alfonso narazılıqla dilləndi. – Nəyə qol çəkəcəyimi də əməlli-başlı oxuya bilmirəm.

Don Manriko onun nə istədiyini başa düşdü: imzalamağı ləngitməyə çalışırdı.

– Əlahəzrət, əmr etsən, müqavilələri latınca da hazırlatdıraram, – deyə tez dilləndi.

– Yaxşı, – Alfonso razılaşdı, – ancaq o yəhudini çərşənbə günündən tez yanıma gətirmə.

* * *

İmzalanma mərasimi qəsrin balaca otaqlarının birində keçirilirdi. Donna Leonora da bu qəbulda iştirak etmək istəmişdi. Yəhudi onu da çox maraqlandırır.

Don Manriko saray geyimində idi, ailənin yaxın adamı, kralın gizli müşaviri kimi boynundakı qızıl boyunbağıdan Kastiliyanın – “Qəslər diyarı”nın üç qalasını təsvir edən lövhəcik asılmışdı. Donna Leonora da bayramsayağı geyinmişdi. Alfonso isə onlardan fərqli olaraq, çox sadə bir paltardaydı, hansısa dövlət əhəmiyyətli təbirdə iştirak edəne oxşamırdı. Enli qolları olan, bədəninə kip oturan, gödək-cəyə bənzəyən bir geyimdəydi, ayağında isə rahat başmaq vardı.

Hamı gözləyirdi ki, İbrahim də qaydaya uyğun olaraq, əlahəzrətin qarşısında diz çökəcək. Ancaq o hələlik kralın təbəəsi

deyil, müsəlman dünyasının sayılıb-seçilən adamlarından idi. Əynində müsəlman İspaniyasına xas olan paltar vardı, çiyinə də, başının adamları ilə xristian kralının qəbuluna gedən hörmətli müsəlman kimi, göy astarlı çuxa salmışdı və üçünə də ayrı-aylıqda baş əyərək salam verdi.

Əvvəlcə kraliça sözə başladı, ərəbcə dedi:

– Xoş gəlibsən, Sevilyalı İbrahim!

Yarımadanın xristian krallıqlarında savadlı adamlar latın dili ilə bərabər ərəbcə də danışırdılar.

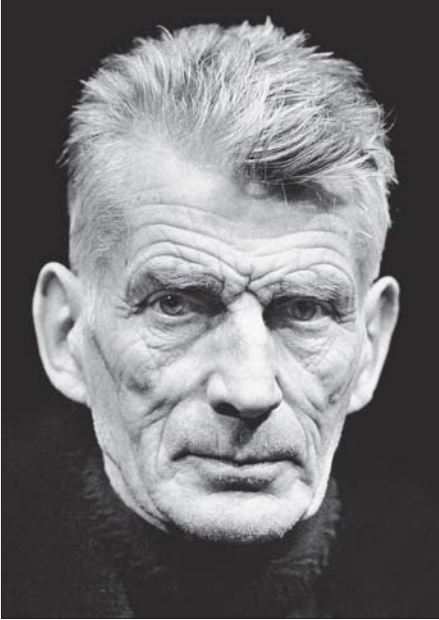
Qonağa hörmət əlaməti olaraq, Alfonso da onunla ərəbcə danışmalı idi və özü də belə nəzərdə tutmuşdu. Ancaq qarşısında diz çökməyən İbrahimin təkəbbürü onu latınca danışmağa məcbur etdi:

– Salve, domino İbrahim!¹

Don Manriko bir-iki ümumi cümlə ilə tacir İbrahimin hansı məqsədlə gəldiyini izah etdi...

¹Salve, domino İbrahim! – Salam, cənab İbrahim! – (lat.)

SEMYUEL BEKKET

PAUZALARIN DEDİKLƏRİ

(Semyuel Bekket haqqında söz)

İrlandiya kiçik bir ölkədir və əhalisi heç dörd milyon da deyil, Böyük Britaniyanın tərkibindəki Şimali İrlandiyanı da əlavə etsək, söhbət, ümumilikdə, təxminən altı milyon əhalidən gedir, ancaq yalnız elə XIX əsrin sonlarında, XX əsrdə yazıb-yaradan bu adlara fikir verin: F.O Keysi, B.Şou, O.Uayld, U.Yeyts, C.Coys, F.O Konnor, S. Bekket, Ş.Hini...

Mən hələ ilk xatırladığım nasirlərin, dramaturqların, şairlərin adlarını çəkdim, ancaq elə bu adlar, əlbəttə, dünyamiqyaslı böyük ədəbiyyatdan xəbər verir və orasını da xatırladım ki, bu yazıçıların dördü (B.Şou, U.Yeyts, S.Bekket və Ş.Hini) Nobel mükafatı laureatlarıdır (Ceyms Coys isə Nobeldən kənarda qalıb!).

XX əsr ədəbiyyatının novator bir ədəbiyyat kimi formalaşmasında, yeni bədii-estetik cərəyanların yaranmasında – öz məxsusi estetik simasının müəyyənləşdirilməsində bu yazıçıların çox ciddi rolu olmuşdur və bu baxımdan Coys

yaradıcılığının dünya nəsrinə, Bekket yaradıcılığının isə dünya dramaturgiyasına təsiri yalnız ədəbiyyatşünaslıqda yox, ümumiyyətlə, dünya ictimai fikrində mübahisəsiz fakta çevrilmişdir.

Semyuel Bekket və Ejen İonesko – dünya dramaturgiyasında və teatr sənətində “Absurd teatri” estetik hadisəsini yaratmış dramaturqlardır və Bekketin 1948-ci ildə yazdığı “Qodonu gözləyərkən” pyesi isə XX əsrin ən məşhur pyeslərindən biri, bəlkə də, birincisidir.

Sosializm realizminin ədəbiyyatın, sənətin inkişafı və axtarıları prosesində dünyada yaranan hər hansı bir yeni ədəbi-estetik cərəyanı yaxına buraxmadığı bir dövrdə, bəzi əsərlər Moskvadakı gizli “Samizdat”larda adi yazı makinası ilə çap olunub yayılırdı və 1970-ci illərin sonlarında “Yunost” jurnalında nəsr şöbəsinin müdiri M.Ozerova “Qodonu gözləyərkən”in “Samizdat” “nəşrini” (əldən-ələ keçmiş əzik-üzük qrankaları!) oxumaq üçün bir günlük mənə vermişdi.

Yeri düşmüşkən, deyim ki, Meri Lazarevna Ozerova SSRİ Yazıçılar İttifaqının nüfuzlu və işgüzar katibi (o zamankı ədəbiyyat “generallarından” biri), tənqidçi Vitali Ozerovun xanımı idi və dünyanın qəribə işlərindən biri də bu idi ki, Vitali Ozerov nə dərəcədə sosrealizm müdafiəçilərindən (və nəzəriyyəçilərindən) biri, rəsmi ədəbiyyat funksioneri idisə (hər halda zahirən belə idi), milliyətcə yəhudi olan mədəni və xeyrixah Meri Lazarevna bir o qədər açıqfikirli bir qadın idi. O zaman mən “Yunost” jurnalının gənc müəlliflərindən biri idim və Meri Lazarevna ilə aramızda qarşılıqlı etibara söykənən məhrəmanə bir münasibət yaranmışdı. Onun Moskva ziyalıları, xüsusən sosrealizm və ümumiyyətlə, Sistem müxalifləri

arasında hörməti və etibarı var idi və “Samizdat” “nəşrlərini” də mən Moskvada olarkən çox zaman ondan bir günlük, iki günlük alıb, oxuyub, qaytarırdım.

Deyəsən, mən çox uzaqlara getdim.

Doğrusunu deyim ki, “Qodonu gözləyərkən” məndə güclü, ancaq ikili təəssürat yaratmışdı: bu, bir tərəfdən, uzağa (Şekspirə, L.de Veqaya, Molyerə...) getmirəm, elə yaxın keçmişimizin ilk növbədə Çexov, eləcə də O.Nil, B.Şou, Pirandello, Brext, Tenessi Uilyams, Anuy, Miller və b. böyük realist dramaturqları yüksək qiymətləndirən bir oxucu (və gənc yazıçı) kimi mənim üçün həm gözlənilməz, həm də ədəbiyyatın ən adi qayda-qanunlarından kənara çıxmış qeyri-adi bir təəssürat idi, digər tərəfdən isə bu pyes sübut edirdi ki, həmin “adi ədəbiyyat qayda-qanunlarından” kənarda da böyük ədəbiyyat yaratmaq mümkündür.

Aradan mənim ədəbiyyat haqqında düşüncələrim, ədəbi götür-qoylarım, safçürüklərimlə dolu bir onillik keçdi və 1980-ci illərin sonlarında – SSRİ-nin dağılmaq ərəfəsində olduğu dövrdə artıq Moskvanın böyük nəşriyyatları Bekketin əsərlərini nəşr etməyə başladı, Mən bu yazıçının romanlarını, pyeslərini oxuduqca bir daha aydın olurdu ki, adi, yaxud qeyri-adi “ədəbiyyat qanunları” anlayışının özü tamamilə şərti, hətta ədəbiyyatın mahiyyətinə, missiyasına zidd bir anlayışdır.

Bekketin trilogiyasındakı (“Molloy”, “Malon ölür”, “Adsız”) və dramaturgiyasındakı (“Xoşbəxt günlər”, “Oyunun sonu!”, “Kreppin son lenti” və s.) həyata münasibətdə mənasızlığın, yeknəsəqliyin, anlaşılmazlığın, paradoksun bədii ifadəsi, əslində (söyləyəcəyim bu fikir nə qədər qəribə səslənsə də!), əsrlərdən üzü bu

tərəfə gələn böyük ədəbiyyata, o cümlədən realist ədəbiyyata yad yox, doğmadır.

Baxın, bədii yaradıcılığı ilə realist ədəbiyyata hücum edən Semyuel Bekket Dante haqqında, Prust haqqında, XIX əsr fransız ədəbiyyatı klassikləri (Stendal, Balzak, Flober) haqqında çox orijinal, maraqlı və məzmunlu esselərin müəllifidir və avanqard Bekker, absurdlar müəllifi Bekket bu yazıçıların timsalında realist ədəbiyyata ən yüksək qiymət verir.

Semyuel Bekket XX əsrin böyük intellektuallarından biridir və onun esselərini oxumaq kifayətdir ki, intellektinin miqyası səni heyretə salsın.

İlyas Əfəndiyev Balzakı çox bəyəndirdi, kitabxanasında Balzakın rus dilində on cildliyi var idi və bu oncildliyi əvvəldən axıracan bir neçə dəfə oxumuşdu. Balzak haqqındakı ədəbiyyatla da yaxşı tanış idi, hansı fikirlərsə xoşuna gəlirdi, hansılarsa yox və mən bunu ona görə xatırlayıram ki, İlyas Əfəndiyevin vəfatından bir müddət sonra Bekketin Balzak haqqındakı essesini oxuyanda, doğrusu, çox təəssüf etdim ki, o, bu esseni oxumayıb.

Bekket intellektual olduğu qədər də, görünür, hissiyyatlı bir insan olub və deməliyəm ki, onun bioqrafiyasında çox maraqlı, bəzi hallarda, bəlkə də, mistik və mənim simptomatik hesab etdiyim epizodlar az deyil.

Bekket gənc yaşlarında ikən Ceyms Coysun ədəbiyyat işləri ilə bağlı katibi işləmiş və Coys ailəsi ilə yaxın təmasda olmuşdu. Coysun gözəl, ancaq psixi cəhətdən problemləri olan qızı Lyuçiya bu yaraşlıq və erudisiyalı gənci sevir və hər vasitə ilə bu sevginin qarşılıqlı olmasına çalışırsa da, bu, mümkün olmur. Bekket Coys ailəsindən uzaqlaşır və yəqin, gənc və həssas qız psixoloji sarsıntılar keçirdiyi

üçün xəstəliyi şiddətlənir, o, psixi xəstəxanaya aparılır.

Bekketşünasların yazdığına görə, onun ilk romanı “Gözəl və ortabab qadınlarla bağlı xülyalar”ın qəhrəmanlarından biri Sira-Kuzanın prototipi Lyuçiyadır və hərgah, doğrudan da, belədirsə, Lyuçiyanın taleyi, yəqin ki, Bekketə təsir edib (hər halda, romanla tanış olduqdan sonra, bu, mənim gümanımdır): o, özü həyatı boyu bir çox psixoloji narahatlıqlar keçirib – özünə qapılıb, depressiyalara düşüb, içində anlaşılmaz bir panika yaranıb və s. Ancaq bütün bunlarla bərabər o, daima yazıb və bədii-estetik axtarışlar, ədəbiyyatda özünü tapmaq və təsdiq etmək ehtirası da daima onunla olub.

Ancaq mənə elə gəlir ki, Bekket bəzən ifrata varır və xüsusən onun bəzi səhnəcikləri, sadəcə söz yığını təsiri bağışlayır və mənasızlıq naminə mənasız yazı yazmaq bir az oyunbazlığa oxşayır (bu sözlər, yəqin, Bekketin ruhunu incitməz – onun şöhrəti və dünya ədəbiyyatındakı nüfuzu müqabilində bu tənqid kiçik bir şeydir!). Misal üçün, onun “Gəliş-gediş” səhnəciyi (Azərbaycan dilinə də tərcümə olunub: “Dünya ədəbiyyatı” dərgisi, 2015, № 2) və buradakı personajlar və onların yaratdığı situasiya, mənə, məhz ifratın, aludəçiliyin ifadəsi və göstəricisidir, nəinki sənətin – buna görə, yenə də, misal üçün, “Kreppin son lenti”ndəki, yaxud “Addımlar”dakı, eləcə də radio üçün yazılmış pyeslərindəki emosional təsir gücü “Gəliş-gediş”də yoxdur.

“Düyün” də Bekketin birpərdəli pyesidir və etiraf edirəm ki, bu kiçik pyesdəki azsaylı dialoqları tərcümə edərkən, mən bir az çətinlik çəkirdim, çünki – bu da bir paradoksdur! – bu dialoqlardakı quruluq, soyuq Bekket dramaturgiyasının səciyyəvi

bir cəhətidir, onun bədii-estetik xüsusiyyətidir. Bu yerdə tərcüməçi diqqətli olmalıdır, tərcümə zamanı Bekket dialoqlarını heç vəchlə “ətə-qana doldurmaq”, onlara emosional hərarət vermək olmaz, çünki bu, bədii qüsurlar yox, bədii üslubdur, stildir və o başqa məsələdir ki, həmin bədii üslubu, stili qəbul edəsən, bəyənəsən, ya da bəyənməyəsən, sən estetik zövqün üçün məqbuldu, ya yox.

Bekket elə bir dramaturqdur ki, onun pauzaları dialoqlarından az söz demir, bəzi hallarda isə həmin pauzaların dediyi daha da artıq olur.

Bekket “Düyün”ü Vaslav Havelə ithaf edib – Havel çex dramaturqu, sonralar Çexoslovakiyanın Prezidenti, daha sonra isə Çexiyanın Prezidenti idi, ancaq 1970-80-ci illərdə o, daha çox bir dissident kimi, Çexoslovakiyanı SSRİ asılılığından, totalitar rejimdən qurtarmaq uğrunda mübariz kimi məşhur idi.

Mən bilmirəm, Bekket ilə Havel tanış idilər, ya yox, ancaq, görünür, bu ithafda şəxsi münasibətlərdən daha çox, dünyagörüşü doğruluğunun, ideya yaxınlığının rolu olub.

“Düyün”də söhbət harasa tələsən rejissorun assistent vasitəsi ilə teatr səhnəsində tamaşa hazırlamasından gedir – zahir bundan ibarətdir, daxil, yəni ideya-bədii mündəricat isə əsarətin və özbaşınalığın (R. – rejissor), itaətin və nifrətin (A. – assistent), tam bir hüquqsuzluq və məlulluğun (Q. – baş qəhrəman) ifadəsindən ibarətdir.

Başqasının kiçik bir təşəbbüsünü belə qətiyyətlə və dərhal rədd edən R. əmrəməntəzir A.-nın vasitəsilə bütün kaprizlərə dözen (və görünür, artıq hər cürə kaprizlərə öyrənmiş, bu kaprizləri mənə qəbul etmiş!) Q.-nı səhnədə

tədrəcə soyundurur, bədənini rənglədir, ancaq sonda isə tamaşada Q.-nın yalnız başı göstərilir.

Bekketin “Düyün”də təqdim etdiyi teatr səhnəsi – həyatdır, buradakı riyakarlıq (A.-nın itaətkarlığı və eyni zamanda, R.-nin murdarlığı ona keçməsin deyə, cibində əsgiz gəzdirməsi) və mütləq əmrlər, sosial bərabərsizlik və ədalətsizlik Bekket səhnəsinin yox, bəşəri həyatın mahiyyətindədir – dünən də belə idi, bu gün də belədir və Bekket absurdlarının (Bekket ümitsizliyinin) dediyinə görə sabah da belə olacaq.

Ancaq bir cəhəti də qeyd etmək istəyirəm ki, bu dediklərim Bekket yaradıcılığı ilə bağlı mənim düşüncələrim, mənim yozumdur, bir başqası isə başqa cür düşünə bilər, onun yozumu da fərqli olar. Üçüncü bir nəfər isə, ümumiyyətlə, heç nə düşünməz və oxuduğu absurdu həmişəlik bir kənara atar – Bekket sənətinin özünəməxsusluğu da ondadır ki, həmin üçüncü oxucunun ixtiyarını və səlahiyyətini əlindən almır.

Burası da, yəqin, maraqlı (və paradoksal!) bir faktdır ki, məlum olduğu kimi, Vaslav Havel əsərlərində dünya xəritəsində olmayan “Absurdistan” adlı bir ölkə yaradıb və bu məchul ölkədə qanunların və idarəçiliyin absurdları normaya çevrilib. Bekket isə öz absurdu “Absurdistan”ın müəllifinə ithaf edib.

Elçin

17 aprel 2016

Bakı

D Ü Y Ü N

Vaslav Havelə

İştirak edirlər:

Rejissor (R.)
 Qadın – onun assistenti (A.)
 Baş qəhrəman (Q.)
 Dyuk – səhnə arxasında işıqçı (L.)

Məşq gedir – sonuncu şəkilə son düzəlişlər.

Boş səhnədir. A. ilə L. işığı təzəcə quraşdırıblar. R. da indicə gəlib. R. ön səhnənin sol tərəfindəki kresloda əyləşib. Xəz palto. Palto ilə həmahəng papaq. Yaşının və xarici görkəminin əhəmiyyəti yoxdur. A. onunla yanaşı dayanıb. Ağ köynək. Başaçıq. Qulağının ardına kərandaş qoyub. Yaşının və xarici görkəminin əhəmiyyəti yoxdur. Q. səhnənin ortasında, kub şəklində olan altlığın üstündə dayanıb. Boz rəngli altlığın hündürlüyü qırx santimetrdir. Onun başında – yanları enli qara şlyapa. Əynində ətəyi topuğunacan uzanan qara rəngli xalat. Yalın ayaqlar. Başını aşağı dikib. Əlləri cibindədir. Yaşının və xarici görkəminin əhəmiyyəti yoxdur. R. və A. Q. ya baxırlar.

Uzun pauza.

A. (nəhayət). O sənə xoşuna gəlir?

R. Belə də...

Pauza.

Bu altlığı niyə qoyublar?

A. Parterdən ayaqları görünsün.

Pauza.

R. Bu şlyapa nəyə lazımdı?

A. Sifətini daha yaxşı gizlətmək olsun.

Pauza.

R. O xalat nə üçündü?

A. Hər tərəf qara olsun.

Pauza.

R. Paltarın altından nə geyib?

A. Q.-nin yanına gedir.

De görüm.

A. yerində donub-qalıb.

A. Gecə pijaması.

R. Rəngi?

A. Kül rəngində.

R. Siqaret çıxarır.

R. Alışqan.

A. bayaqkı yerinə qayıdaraq R.-nin siqaretini yandırır və yenə də yerində donur.

R. siqaret çəkir.

Onun kəlləsi necədi?

A. Sən onu görmüsən.

R. Mənim yadımdan çıxır.

A. Q.-nın yanına gedir.

De görüm.

A. donub-qalıb.

De görüm.

A. Saçları adda-budda yonulub.

R. Rəngi?

A. Kül rəngində.

Pauza.

R. Əlləri niyə cibindədi?

A. Hər şey tutqun görünsün.

R. Lazım deyil.

A. Yazıram.

A. *qeyd dəftərini çıxarıb, qulağının ardından karandaş götürərək yazır.*

(*Bərkdən.*) “Əllərini cibindən çıxarsın.”

A. *qeyd dəftərini cibinə, karandaşı da qulağının ardına qoyur.*

R. Onlar nəyə oxşayır?

A.-nın onu anlamadığı üçün *əsbiləşir.*

Əlləri nəyə oxşayır?

A. Sən onları görmüsən.

R. Mənim yadımdan çıxır.

A. Dyupyuitren.

R. Necə?

A. Cərrah.

R. A-a-a... Dyupyuitren...

Pauza.

Dırnaqları uzundu?

Pauza.

(*Acıqlı.*) Mən səndən soruşuram ki, dırnaqları uzundu?

A. Düzəltmək olar.

R. İki dırnaq.

A. Yumruğunu sıxsa...

R. Sıxmasın.

A. Yazıram.

A. *qeyd dəftərini çıxarır, karandaşı götürərək yazır.*

(*Bərkdən.*) “Yumruğunu sıxmasın”.

A. *qeyd dəftərçəsini cibinə, karandaşı da qulağının ardına qoyur.*

R. Alışqan.

A. *onun yanına qayıdaraq, R-nin siqaretini yandırır və yenə donub dayanır.*

Bu nədi belə?

A.-nın onu anlamadığı üçün *əsbiləşir.*

Get, onu soyundur. (Öz xronometrinə baxır.) Tez elə, iclasım var.

A. Q.-nın yanına gedib, onun xalatını çıxarır. Q. *tamam biganədir və imkan verir ki, nə istəyirlər etsinlər.* A. *xalat əlində, kənara çəkilir.* Əynində bozarmış köhnə gecə pijaması olan Q. *başını aşağı salıb, əllərini də yumruqlayıb.* R. *ilə A. Q.-ni nəzərdən keçirirlər.*

A. Bu cür sənə daha çox xoşuna gəlir?

Pauza.

O, titrəyir.

R. Elə də titrəmir. Şlyapanı.

A. *yaxınlaşıb Q.-nin şlyapasını başından çıxarır və əlində tutaraq kənara çəkilir.* *Pauza.*

A. Səncə, əmgəyi necədi?

R. Ağartmaq lazımdı.

A. Yazıram.

A. *xalatı və şlyapanı əlindən yerə buraxıb, qeyd dəftərini çıxarır, karandaşı qulağının ardından götürərək yazır.*

(*Bərkdən.*) “Kəlləni ağartmaq”.

Yenə dəftəri cibinə, karandaşı qulağının ardına qoyur.

R. Əlləri.

A.-nın onu anlamadığı üçün *əsbiləşir.*

Əllərini açsın. Tez.

A. *irəli gedib Q.-nin yumuruqlarını açır və geri çəkilir.*

Ağartmaq.

A. Yazıram.

A. *qeyd dəftərini çıxarıb, karandaşı götürərək yazır.*

(*Bərkdən.*) “Əllərini ağartmaq”.

Dəftəri cibinə, karandaşı qulağının ardına qoyaraq Q.-ni nəzərdən keçirir.

R. Nədi? Nəsə elə deyil? (Həyəcanla.) Hə? Nə?

A. (çəkinə-çəkinə). Bəlkə... bəlkə, əllərini bir-birinə birləşdirək?

R. Hə, indi olar...

A. *irəli gedib Q.-nin əllərini bir-birinə birləşdirir və geri çəkilir.*

Qaldır.

A. *irəli gedib Q.-nin bir-birindən yapışmış əllərini qurşağından bir az yuxarı qaldırır və geri çəkilir.*

Qaldır.

A. *irəli gedib Q.-nin əllərini sinəsinə qədər qaldırır.*

Dayan!

A. *geri çəkilir.*

Belə yaxşıdı. Yaxşı çıxır. Alışqan.

A. *əvvəlki yerinə qayıdıb, onun siqaretini yandırır və donub dayanır. R. siqaret çəkir. İkisi də Q.-ni nəzərdən keçirir.*

A. O titrəyir.

R. Titrəsin də.

Pauza.

A. (çəkinə-çəkinə). Bəlkə... kiçik bir... kiçik bir... buruntaq taxaq?.. Cilovlayağ?..

R. (qəzəblənərək). Bu nə ideyabazlıqdı belə?! Bu nə təşəbbüs maniyasıdır?! (A.-ni yamsılayır.) "Kiçik bir buruntaq"! Bu nə yekun sözü demək maniyasıdır?! Son söz artıq deyilib! (Yenə A.-ni yamsılayır.) "Kiçik bir buruntaq"! Bu nə ideyabazlıqdı belə?!

A. Sən əminsən ki, o, ağzını açıb bir söz deməyəcək?

R. Bəli. Ağzından bir söz də qaçırmayacaq. (Xronometrə baxır.) Daha vaxtım yoxdu. Zaldan baxaram. (Gedir.)

R. *bir daha səhnədə görünməyəcək. A. özünü kreslonun üstünə atır, sonra cəld ayağa qalxır, cibindən əsgini çıxarıb*

hiddətlə kreslonun oturacağını və söykənəcəyini silir, əsgini yerə tullayıb, yenidən oturur. Pauza.

R. (səhnə arxasından; elə bil uşaq zırıldayır). Ayaq barmaqlarını görmürəm. (Əsəbi.) Birinci sırada oturmuşam, ancaq ayaq barmaqlarını görmürəm.

A. (ayağa qalxaraq). Yazıram.

A. *qeyd dəftərini və karandaşı götürüb yazır.*

(Bərkdən.) "Pyedestalı qaldırmaq".

Dəftəri cibinə, karandaşı qulağının ardına qoyur.

R. (eyni tərzdə). Sifəti görünə bilər.

A. Yazıram.

Qeyd dəftərini və karandaşı götürüb yazmaq istəyir.

R. Başını aşağı əy.

A.-nin onu anlamadığına görə hirsələnir.

Get, onun başını aşağı əy.

A. *qeyd dəftərini cibinə, karandaşı qulağının ardına qoyub, Q.-nin yanına gedir və onun başını daha da aşağı əyib, kənara çəkilir.*

Bir az da.

A. *irəli gedib, Q.-nin başını bir az da aşağı əyir.*

Dayan.

A. *kənara çəkilir.*

Əla.

Pauza.

Çılpaqlıq lazımdır.

A. Yazıram.

A. *qeyd dəftərini çıxarır və karandaşı götürmək istəyir.*

R. Tez ol də. Tez elə.

A. *dəftəri cibinə qoyur və Q.-ya yaxınlaşmış tərəddüd içində dayanır.*

Yaxasını aç.

A. Q.-nın pijamasının yuxarı düymələrini açır. Q.-nın sinəsi görünür. A. kənara çəkilir.

Ayaqları. Qılçaları.

A. yaxınlaşıb Q.-nın pijamasının bir balağını çirmalayaraq qaldırır və kənara çəkilir.

O birisini.

A. eyni şəkildə o biri balağı da çirmalayaraq qaldırır və kənara çəkilir.

Dizini.

A. irəliləyib pijamanın hər iki balağını çirmalayaraq, daha da yuxarı qaldırır.

Ağartmaq.

A. Yazıram.

A. dəftəri və karandaşı götürüb yazır. (Bərkdən.) “Bədənini ağartmaq”.

A. dəftəri cibinə, karandaşı qulağının ardına qoyur.

R. Düzəlidir! Lyuk burdadı?

A. (çağırır). Lyuk!

Pauza.

(Daha da bərkdən.) Lyuk!

L. (səhnə arxasında uzaqdan). Gəlirəm.

Pauza.

(Səsi yaxından gəlir.) Yenə nə isə ele deyil?

A. (R.-ya müraciətlə). Lyuk burdadı.

R. Qoy hər tərəfdən işığı götürsün.

A. texniki ifadələrlə binagüzarlıq edir. İşıq yavaş-yavaş sönmür. Səhnədə ancaq Q. ilə A. görünür.

Ancaq başı.

A. texniki ifadələrlə binagüzarlıq edir. Q.-nın bədənini yavaş-yavaş qaranlıqda itir. İşıq yalnız onun başının üzərinə düşür. Uzun pauza.

Əla!

Pauza.

A. (çəkinə-çəkinə). O... bir dəqiqəlik... ancaq bircə dəqiqəlik bşını qaldıra bilər ki... onun sifətini görsünlər?

R. (qəzəblə). Bu nə ideyabazlıqdı belə?! Bunu necə başa düşək? (A.-ni yamsılayır.) “Başını qaldırsın!” Necə bilirsən, biz hardayıq, hə? Pataqoniya-dayıq? (Yenə A.-ni yamsılayır.) “Başını qaldırsın!” Bu nə ideyabazlıqdı belə?

Pauza.

Belə. Finalımız yaxşı alındı. Təkrar edək. Tez. Tələsirəm.

A. (Lyuka). Təkrar edək. O, tələsir.

Q.-nın bədənini yavaş-yavaş işıq düşür. Pauza. Səhnə yavaş-yavaş işıqlanır.

R. Dayan!

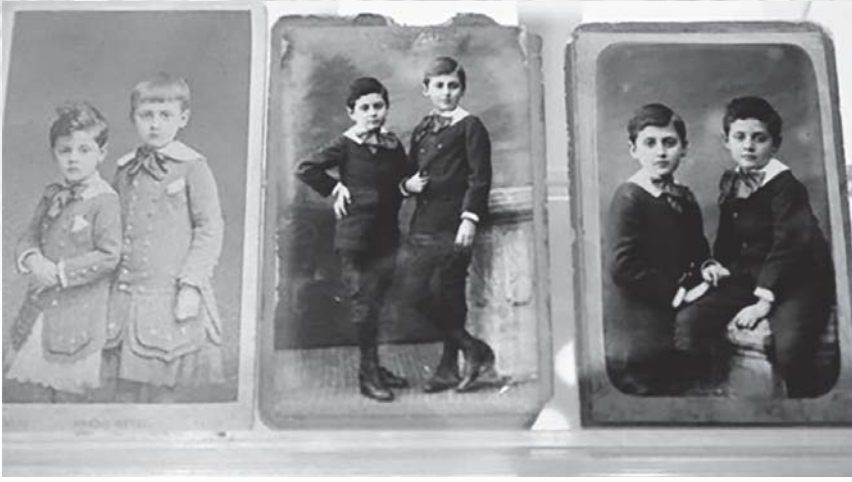
Pauza.

Başla... Hop-p!..

Yavaş-yavaş səhnəyə qaranlıq çökür. Pauza. Q.-nın bədənini yavaş-yavaş qaranlıqda itir. İşıq yalnız onun başına düşüb. Uzun pauza.

Əla! Əla! Aləm olacaq! Mən bunu indidən hiss edirəm.

Pauza. Uzaqdan alqış səsləri gəlir. Q. başını qaldıraraq zənnlə zala baxır. Alqışlar get-gedə azalır və kəsilir. Sükut. Uzun pauza. Baş yavaş-yavaş qaranlıqda itir.

225

2016

Marsel Prustun arxivi 1.3 milyon dollara satıldı

Dünya ədəbiyyatına yeddi romandan ibarət "İtmiş zamanın sorağında" əsərini bəxş etmiş məşhur fransız yazıçısı Marsel Prustun xatirəsi bu gün də ədəbiyyatsevərlər tərəfindən ehtiramla anılır, ona olan oxucu məhəbbəti bitib-tükənmir.

Bugünlərdə yazıçının foto, məktub və əlyazmaları toplanmış arxivi uzaq qohumu Patrisiya Prust tərəfindən Parisdəki "Sothebs" hərrac evində satışa çıxarılıb və 1.3 milyon dollara satılıb.

Arxivdə Prustun yaxın dostları və sevdiyi qadınlarla (Lusiyan Dude və Renaldo Han) birlikdə çəkilmiş fotoları da yer alıb.

Maraqlıdır ki, arxivin 740 min avroya satılması gözlənilsə də, verilən dəyər daha artıq olub.

İspaniyada Ekzüperinin jurnalistlik vəsiqəsi tapılıb

Tanınmış fransız yazıçısı Antuan de Sent-Ekzüperinin vaxtilə həm də jurnalist kimi çalışdığı məlumdur. Bu yaxınlarda onun jurnalist vəsiqəsi Salamankadakı İspaniya vətəndaş müharibəsi (1936-1939) Baş arxivindən tapılıb. Sənədi araşdırmaçı-alim Polikarpo Sançes üzə çıxarıb.

Xatırladaq ki, məşhur yazıçı Fransanın Lion şəhərində doğulub. Onun "Balaca şahzadə" romanı dünyanın 180 dilinə tərcümə olunub, ümumi tirajı isə 150 milyon ötüb.

İkinci Dünya müharibəsində Korsika adasından qalxaraq kəşfiyyat uçuşu edən təyyarəçi Antuan de Sent-Ekzüperi bir daha geri qayıtmayıb. İdarə etdiyi təyyarənin qalıqları yalnız 2000-ci ildə Marsel yaxınlığında dənizin yetmiş metr dərinliyindən tapılıb.

Pulitzer mükafatının təsis edilməsinin 100 illiyi

Bu ilin sentyabrında Nyu-Yorkun Kolumbiya Universitetinin kitabxanasında Pulitzer mükafatının təsis edilməsinin 100 illiyinə həsr olunmuş kitab sərgisi açılıb. Bu nüfuzlu mükafat Kolumbiya Universitetində Jurnalistika fakültəsinin əsasını qoymuş qəzet maqnatı, yəhudi əsilli macar Cozef Pulitzer (1847-1911) tərəfindən təsis edilib və ABŞ-da ali mükafatlardan biri sayılır. Cozef Pulitzer belə bir mükafatın təsis edilməsi üçün fond yaradılmasını hələ 1903-cü ildə vəsiyyət etmiş və öz hesabından iki milyon

dollar pul ayırmışdı. Ölümündən beş il sonra, 1916-cı ildə təsis edilən mükafatı ilk dəfə həmin ilin oktyabrında "New York World"-un əməkdaşı, Amerika jurnalisti Herbert Bayyard Soup almışdır.

Pulitzer mükafatı ədəbiyyat, jurnalistika, teatr və musiqi əsərlərinə görə iyirmi bir kateqoriyada verilir. Həcmi on min dollardır. Tornton Uaylder, Marqaret Mitçel, Con Steynbek, Pober Penn Uorren, Ernest Heminquey, Uilyam Folkner kimi görkəmli yazıçılar müxtəlif illərdə bu mükafata layiq görülməblər.

Xatırladaq ki, Pulitzer mükafatı son dəfə 2016-cı ilin mayında "Nyu-York Tayms" qəzetinin əməkdaşı, rus jurnalist Sergey Ponomaryova qaçqınların həyatından bəhs edən foto-reportajlarına görə verilib.

Argentina məhkəməsi Lorkanın qətlini araşdırır

Argentina məhkəməsi ispan şairi Federico Qarsia Lorkanın ölüm şəraitini araşdırmağa başlayıb. İstintaq Argentinanın Tarixi Deyərlərin Bərpası Assosiasiyasının təşəbbüsü ilə başlanıb. 1936-cı ildə Lorkanın Qranadada itkin düşməsi ilə bağlı şikayət hakim Maria Servini tərəfindən qəbul edilib. Assosiasiyanın rəhbəri Emilio Silva mətbuata bildirib ki, şairin ölümü ilə bağlı bənzər müraciəti İspaniya məhkəmələrinə də ediblər. Hakim

Maria Servini İspaniya vətəndaş müharibəsi dövrünə aid bir sıra cinayətlərin araşdırılması ilə məşhurdur. Federiko Qarsia Lorca XX əsr ispan mədəniyyətinin ən parlaq nümayəndələrindən biridir. O, İspaniyada Vətəndaş müharibəsi zamanı Frankonun tərəfdarı olan millətçilər tərəfindən öldürülüb. Ölüm şəraiti isə məlum deyil. Şairin ölümü haqda indiyə kimi, sadəcə fərziyyələr var. 2008-ci ildə Lorca ilə birgə güllələndiyi güman edilən bir müəllimin nəvəsi, babasının meyitinin tanınması üçün qardaşlıq məzarının açılmasını istəmişdi. O zamana qədər Lorkanın cəsədinin həmin məzarlıqda olduğuna inanırdılar. Lakin məzarlıq açılında Lorkanın qalıqları oradan çıxmayıb.

Coan Roulinqdən “Harri Potter” illüstrasiyaları

Tanınmış yazıçı Coan Roulinq Harri Potter haqqında yazdığı kitablara çəkdiyi illüstrasiyalarını paylaşib. Onlar 90-cı illərdə hələ ilk romanın çıxmasından öncə yaradılıb. Ağ-qara rəsmlərdə “Potteriana”nın əsas qəhrəmanları – antaqonistlərdən biri Severus Sneyp, Hoqvartsın Pivs ləqəbli kabusu, nəhəng Haqrid və Yeinalej güzgüsü təsvir olunub. “Potteriana” 1998-2007-ci illərdə gənc sehrbaz Harri Potter barədə yazılmış yeddi kitabdan ibarət silsilədir. Kitablar yetmiş yeddi dilə tərcümə olunub

və 450 milyondan çox nüsxə ilə nəşr edilib. Kitabların hamısı ekranlaşdırılıb, filmlərdə baş rolları Deniel Redklif, Rupert Qrint və Emma Uotson ifa edib.

Dünyanın ən zəngin yazıçıları bəlli oldu

“Forbes” jurnalı 2016-cı ilin ən zəngin yazıçılarının adlarını açıqlayıb.

Siyahıda ilk yeri 95 milyon dollarla Ceff Patterson tutur. Detektiv yazıçı, müfəttiş Aleks Krosse haqqında silsilə romanların müəllifidir.

İkinci yerdə 19,5 milyon vəsaitlə Cef

Kinnidir. O, "Acizin gündəliyi" bestsellersi ilə məşhurdur.

Harri Potter silsilə romanları ilə məşhur olan Coan Roulinq isə siyahıda üçüncüdür – 19 milyon dollar.

Dördüncü yerdə – Con Qrişem (18 milyon dollar), beşinci yerdə – Stiven Kinq, Nora Roberts və Deniel Stil (hərəyə 15 milyon dollar) gəlir.

Sonrakı yerlər belə müəyyənləşib: E.Ceyms ("Bozun əlli çaları") – 14 mln., Pola Xokins ("Qatardakı qız") və Con Qrin ("Günahkar ulduzlardır") – 10 mln., Den Braun ("Da Vinçi kodu") və Corc Martin ("Buz və atəşin nəğməsi") – 9,5 mln.

Ən çox kitab oxunan ölkələr

Beynəlxalq "NOP World" təşkilatı bu il də dünyanın müxtəlif xalqlarının həftədə neçə saat mütlə ilə məşğul olması, televizora baxması, radio dinləməsi və asudə vaxtlarda kompüterdən (işdən kənar) istifadə etməsini araşdıran ənənəvi tədqiqat işləri aparıb. Müəyyən edilib ki, bütün dünyada insanlar orta hesabla həftənin 16,6 saatını televizora, 8 saatını radio dinləməyə, 6,5 saatını kitab oxumağa, 8,9 saatını isə kompüter arxasında keçirməyə sərf edirlər.

Təşkilatın açıqlamasında dünyada ən çox Hindistan sakinlərinin kitab oxuması göstərilir. Hindistanlılar orta hesabla həftədə 11 saata yaxın mütlə edirlər. Araşdırma bir həftə ərzində kitab oxumağa

ayrılan vaxtın statistikasına əsasən hesablanıb. İlk onluq belədir:

Aşağıda həmin ölkələrdən birinci 10-luğa düşənlər ardıcılıqla göstərilib:

1. Hindistan – 10 saat 42 dəqiqə
2. Tailand – 9 saat 24 dəqiqə
3. Çin – 8 saat
4. Filippin – 7 saat 36 dəqiqə
5. Misir – 7 saat 30 dəqiqə
6. Çexiya – 7 saat 24 dəqiqə
7. Rusiya – 7 saat 6 dəqiqə
8. İsveçrə – 6 saat 54 dəqiqə
9. Fransa – 6 saat 54 dəqiqə
10. Macarıstan – 6 saat 48 dəqiqə

Siyahıda, həmçinin Türkiyə (5 saat 54 dəqiqə) 18-ci, ABŞ və Almaniya (5 saat 42 dəqiqə) 22 və 23-cü, Böyük Britaniya (5 saat 18 dəqiqə) 26-cı, Yaponiya (4 saat 6 dəqiqə) 29-cu yerdə qərarlaşıb.

Hazırladı: Z.Sarıtorpaq

XƏZƏR 3 /2016
Dünya ədəbiyyatı dərgisi
Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi

Çapa imzalanıb: 27.09.2016. Kağız formatı: 60x84 1/8.
Ofset çapı. Fiziki çap vərəqi: 29. Sifariş . Tiraj: 300.

Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi
Bakı, Ə.Topçubaşov küçəsi, 74

Təqdim olunmuş hazır fayldan
“Aspoliqraf LTD” MMC-inin mətbəəsində
çap olunmuşdur.
Ünvan: Bakı, AZ 1052, Fətəli Xan Xoyski küç., 121^B